

ДЖОРДЖ ФР. КЕНЪН

**УПАДЪКЪТ НА
ЕВРОПЕЙСКИЯТ
РЕД СЪЗДАДЕН
ОТ БИСМАРК
Френско-руските
отношения (1875-1890)**

CRONSTADT, Juillet 1891. | TOULON, Octobre 1893.

превод Живко Войников

УПАДЪКЪТ НА ЕВРОПЕЙСКИЯТ РЕД СЪЗДАДЕН ОТ БИСМАРК

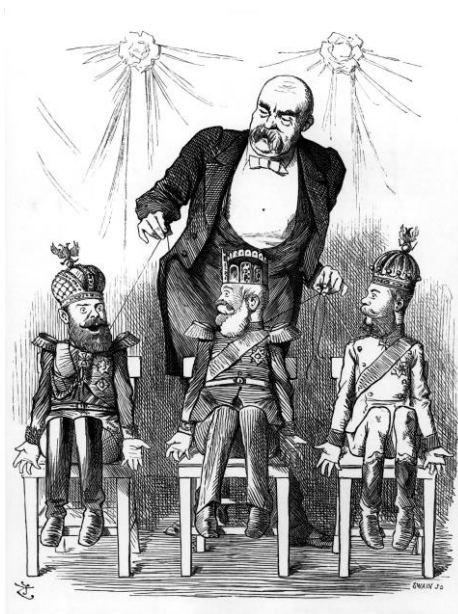
ФРЕНСКО-РУСКИТЕ ОТНОШЕНИЯ
(1875 – 1890)

автор Джордж Фрост Кенън
издателство на Пристънския университет, 1979, 1980 г.

The Decline of Bismarck's European Order
Franco-Russian Relations, 1875-1890
by George F. Kennan.

Copyright © 1979, Second printing, 1980, by Princeton University Press
Published by Princeton University Press, Princeton, New Jersey
In the United Kingdom: Princeton University Press, Guildford, Surrey

превод Живко Войников

„Тримата императори и кукловодът от Варцин!“
от Джон Тениъл, „Punch“, 20 септември 1884 г

СЪДЪРЖАНИЕ

НЯКОЛКО ДУМИ ЗА АВТОРА	4
БЕЛЕЖКА НА АВТОРА	10
ВЪВЕДЕНИЕ: ПОДХОДЪТ	12
ЧАСТ 1. ПРЕДИСТОРИЯТА	
ПРОЛОГ: СТРАННИТЕ СЪБИТИЯ ОТ 1875 Г.	19
Глава първа. РУСКОТО ОБЩЕСТНЕНО МНЕНИЕ И ВОЙНАТА С ТУРЦИЯ	29
Глава втора. ФРЕНСКО-РУСКИТЕ ОТНОШЕНИЯ, 1879-1880	39
Глава трета. НОВ ЦАР – НОВ СЪЮЗ	55
Глава четвърта. МАЛКО ЗА ЛИЧНОСТИТЕ	73
Част II. БЪЛГАРСКИТЕ БЪРКОТИИ	
Глава 5. УСЛОЖНЕНИЯТА В БЪЛГАРИЯ	87
Глава шеста. СЪЕДИНЕНИЕТО НА БЪЛГАРИЯ	101
Глава седма. ПОСЛЕДСТВИЯТА ОТ СЪЕДИНЕНИЕТО	115
Глава осма. ОТЧУЖДЕНИЕТО ОТ 1886 г.	129
Глава девета. АТАКАТА НА КАТКОВ	141
Глава десета. КРАЯТ НА БАТЕНБЕРГ	154
Глава единадесета. ЩЕТИТЕ СА ПОПРАВЕНИ	168
ЧАСТ III. ДОГОВОРЪТ ЗА ПРЕЗАЗСТРАХОВКА. ГИРС СРЕЩУ КАТКОВ	
Глава дванадесета. ФРАНЦИЯ В СПЕКТЪРА НА РУСКИ ФИНАНСИ	181
Глава тринадесета. ТРЕВОГИТЕ НА БИСМАРК	193
Глава четиринадесета. КРИЗИСНОТО РЕШЕНИЕ НА ЦАРЯ	201
Глава петнадесета. ФРАНЦИЯ И РУСКО-ГЕРМАНСКАТА КРИЗА	214
Глава шестнадесета. РУСКА ЗИМА, НА 1887 г.	231
Глава седемнадесета. ПРЕЖИВЯНАТА КРИЗА	246
Част IV. КРАХЪТ НА БИСМАРКОВАТА СИСТЕМА	
Глава осемнадесета. ПОСЛЕДСТВИЯТА ОТ ДОГОВОРА ЗА ПРЕЗАСТРАХОВКА	262
Глава деветнадесета. ДОКУМЕНТИТЕ НА ФЕРДИНАНД	274
Глава двадесета. ВЛОШАВАЩИТЕ СЕ ОТНОШЕНИЯ МЕЖДУ ТРИМАТА ИМПЕРАТОРИ	285
Глава двадесет и първа. ФИНАНСОВИ И ВОЕННИ СЪТРЕСЕНИЯ	297
Глава двадесет и втора. РУСИЯТ РАЗРИВ С ГЕРМАНИЯ ПРЕЗ 1889 г.	310
ЗАКЛЮЧЕНИЯ	320
БИБЛИОГРАФСКА СПРАВКА	332
ПРИЛОЖЕНИЕ	340

НЯКОЛКО ДУМИ ЗА АВТОРА

Джорж Фрост Кенън (1904 – 2005) е роден в Милуоки, Уисконсин, в семейството на Кошут Кент Кенън, адвокат по данъчно право, и Флорънс Джеймс Кенън. Баща му е потомък на бедни шотландско-ирландски заселници от Кънектикът и Масачузетс през XVIII век и е кръстен на унгарския патриот Лайош Кошут. Майка му умира два месеца след раждането му поради перитонит от спукан апендикс.

На осемгодишна възраст Кенън отива в Германия, с мащехата си, за да научи немски език. По-късно учи във Военната академия „Сейнт Джонс“ в Делафийлд, Уисконсин, но се премества в Принстънския университет през втората половина на 1921 г. След като получава бакалавърска степен по история през 1925 г., кандидатства в новосформираната Служба за външни отношения на САЩ. След седем месеца обучение в Школата за външни отношения във Вашингтон получава първата си работа като вицеконсул в Женева, Швейцария. В рамките на една година е преместен на длъжност в Хамбург, Германия. През 1928 г. Кенън обмисля да напусне Службата за външни отношения, за да се върне в университета за магистърска степен. Но е избран за програма за обучение по лингвистика, която ще му дава три години обучение за магистърска степен, без да се налага да напуска службата.

През 1929 г. Кенън започва програмата си по история, политика, култура и руски език в Ориенталския институт на Берлинския университет. Така наследява стъпките на по-малкия братовчед на дядо си, Джордж Кенън (1845–1924), водещ експерт по имперска Русия през XIX век. По време на дипломатическата си кариера Кенън изучава редица други езици, немски, френски, полски, чешки, португалски и норвежки.

През 1931 г. е назначен в легацията в Рига, Латвия, като трети секретар и работи по съветските икономически въпроси. От работата си Кенън развива задълбочен интерес към руските дела. Когато САЩ започват официални дипломатически отношения със съветското правителство през 1933 г. след избирането на президента Франклин Д. Рузвелт, Кенън е преводач на посланика Уилям К. Булит в Москва. Към средата на 30-те години Кенън е сред професионално обучените руски експерти в персонала на посолството на САЩ в Москва, заедно с Чарлз Е. Болен и Лой У. Хендерсън. Те са скептично настроени към сътрудничеството със СССР, дори срещу потенциални общи противници. Междувременно Кенън изучава Голямата чистка на Сталин, което ще повлияе върху мнението му за вътрешната динамика на съветския режим до края на живота му.

Със следващият американски посланик в Москва, Джоузеф Е. Дейвис, Кенън скоро влиза в конфликт. Скарват се по отношение политиката на Сталин, защото Дейвис я оправдава, вкл. и Голямата чистка. Посланикът настоява, той да бъде отзован. Така Кенън се връща във Вашингтон, и е назначен за ръководител на руския отдел в Държавния департамент.

През септември 1938 г. Кенън е преместен на работа в легацията в Прага. След окупацията на Чехословакия от Германия в началото на Втората световна война, Кенън е преместен в Берлин. Там подкрепя политиката на САЩ по схемата „Ленд-Лийз“, но предупреждава срещу всякаква идея за американска подкрепа на СССР, който смята за неподходящ съюзник. Интерниран е в Германия в продължение на шест месеца, след като Германия, последвана от другите държави от Оста, обявява война на САЩ през декември 1941 г.

През септември 1942 г. е назначен в легацията в Лисабон, Португалия. През юли 1943 г. Берт Фиш, американският посланик в Лисабон, внезапно умира и Кенън става временно управляващ и ръководител на американското посолство. Докато е в Лисабон, Кенън има решаваща роля за получаване одобрение от Португалия за използването на Азорските острови от американските ВМС и ВВС по време на Втората световна война.

През януари 1944 г. е изпратен в Лондон, като съветник на американската делегация в Европейската консултативна комисия, която работи по подготовката на политиката на съюзниците в Европа. Там Кенън се разочарова още повече от Държавния департамент, който игнорира квалификацията му на обучен специалист. Но след няколко месеца е назначен за заместник-ръководител на мисията в Москва по искане на У. Аверел Хариман, посланик в СССР.

В Москва Кенън отново разбира, че мненията му се игнорират от президента Труман и политиците във Вашингтон. Кенън многократно се опитва да ги убеди да се откажат от плановете за сътрудничество със съветското правителство в полза на политика на сфера на влияние в Европа. Кенън смята, че Западна Европа трябва да се структурира като федерация, която да противодейства на съветското влияние и да се конкурира със съветския социалистически лагер в Източна Европа. Той е заместник-ръководител на мисията в Москва до април 1946 г.

От 1947 до 1949 г. той ръководи екипа по планиране на външната политика на Държавния департамент на САЩ и играе видна роля в разработването на плана „Маршал“.

Кенън е автор на доктрината за външна политика „сдържане“ на СССР, очертана за първи път в т. нар. „Дълга телеграма на Кенън“ от Москва до държавния секретар на САЩ (февруари 1946 г.), в която призовава правителството на САЩ твърдо да се противопостави на съветската експанзия в Източна Европа.

През юли 1947 г. публикува в списание „*Foreign Affairs*“ анонимна статия, озаглавена „Източниците на съветското поведение“, подписана от неизвестен „Х“, в която се очертава стратегията за сдържане, която скоро е приложена на практика. Тази статия е продължение и разширение на въпросите, очертани от Кенън в „Дългата телеграма“ от 1946 г. Значението на стратегията, е трудно да се надцени: тя повлиява на развитието на американската доктрина през следващите 40 години, оформи политиката на други страни към САЩ и в крайна сметка формира основата за много важни дипломатически и политически инициативи, като доктрината Труман, плана Маршал, НАТО и Берлинския въздушен мост.

Кенън защитава следвоенната изключителност на САЩ. През юни 1948 г. той призовава Вашингтон да подкрепи Югославия.

Отново се връща в СССР, като посланик на САЩ. Пристига в Москва на 5 май 1952 г. Малко след пристигането си пише на президента Хари Труман: Ние (американската дипломатическа мисия в СССР) сме толкова откъснати, възпрепятствани от ограничения и толкова игнорирани от съветското правителство, че изглежда сякаш дипломатическите отношения са напълно прекъснати.

На 26 септември 1952 г. „Правда“ публикува редакционна статия, в която се съобщава, че американският посланик, е долетял от Москва до Западен Берлин, и е направил клеветническо изявление пред западния печат като лъжец и заклет враг на СССР.

Кенън сравнява положението на американците в Москва със своето в Германия през 1941-1942 г., когато е интерниран от нацистите.

В резултат на това посланикът е обявен за „персона нон грата“ и дори не му е позволено лично да изведе съпругата и децата си от посолството.

Завръща се в САЩ през същата година, и основава рускоезичното издателство „Чехов“ в Ню Йорк като подразделение на Източноевропейската фондация за изследователски проекти към Колумбийския университет, с финансова подкрепа от фондация „Форд“.

Продължава дипломатическата си дейност като осланик в Югославия. През май 1961 г. е в Белгард и има задачата да настройва политиката на Югославия срещу СССР и да насърчи други държави от Източния блок да се стремят към по-голяма самостоятелност.

Но отношенията между Югославия и САЩ бързо започват да се влошават. През септември 1961 г. Тито провежда конференция на необвързаните държави, където произнася речи, които правителството на САЩ интерпретира като просъветски. Мнозина в Конгреса приемат речите на Тито сериозно и обявяват Югославия е антизападна държава, за голямо огорчение на Кенън. Той твърди, че Тито иска Югославия да бъде неутрална в Студената война, и не може да се очаква Югославия да се обедини със Запада, но югославският неутралитет обслужва американските интереси, защото гарантира, че армия на Югославия не е на разположение на СССР, който няма въздушни или военноморски бази в Югославия, които щяха да са заплаха към Италия и Гърция, членки на НАТО.

За Кенън, по-важното е, че политиката на „пазарен социализъм“ на Югославия ѝ осигурява по-висок стандарт на живот, отколкото другаде в Източна Европа, там има по-голяма свобода на словото, отколкото в други социалистически държави, и ч съществуването на социалистическа държава в Източна Европа, която не е под контрола на Кремъл, дестабилизира съветския блок, защото дава пример на други комунистически лидери за по-голяма независимост. С прогресивното влошаване на отношенията между САЩ и Югославия, Кенън подава оставка като посланик в края на юли 1963 г.

След края на краткия си посланически пост в Югославия през 1963 г., Кенън прекарва остатъка от живота си в академичните среди, превръщайки се в основен реалистичен критик на външната политика на САЩ. След като прекарва 18 месеца като учен в Института за авангардни изследвания (IAS) между

1950 и 1952 г., Кенън става преподавател в школата по исторически изследвания към института през 1956 г. и прекарва остатъка от живота си там.

Винаги изучаващ руските въпроси, Кенън, заедно с директора на Центъра „Уилсън“ Джеймс Билингтън и историка С. Фредерик Стар, учредяват Института „Кенън“ в чест на американеца Джордж Кенън, учен изучавал Руската империя и негов роднина. Учените в Института изучават Русия и Евразийския регион.

В последните си години Кенън приема идеалите на Втората Вермонтска република, сепаратистко движение, регистрирано през 2003 г. Отбелязвайки мащабната мексиканска емиграция в югозападните щати, Кенън заявява през 2002 г., че настъпва нарастваща диференциация между културите съответно на големи южни и югозападните щати и северните щати. В първия случай „самата култура на мнозинството от населението е латиноамериканска, напълно различна от по-ранни американски традиции И е силно обезпокоен от настъпващото културно разделение.

Умира на 17 март 2005 г. на 101-годишна възраст в дома си в Принстън, Ню Джърси.

Неговите чисто исторически трудове представляват шесттомно изложение на отношенията между Русия и Запада от 1875 г. до неговото време; периодът от 1894 до 1914 г. е започнат, но не е завършен. Той се интересува от:

1. Безумието на Първата световна война като политически избор; разходите и жертвите в самата война, надхвърлят всякакви ползи от унищожаването на монархията в Германия.

2. Преговорите във Версай като типичен пример за неефективната международна дипломация, където националните лидери не отделят на всеки отделен въпрос постоянното и гъвкаво внимание, което изискват дипломатическите проблеми.

3. Интервенцията на съюзниците в Русия през 1918–19 г. Той е възмутен от съветските разкази за огромна капиталистическа конспирация срещу първата работническа държава в света, някои от които дори не споменават Първата световна война. Но изобщо не подкрепя идеята за интервенция, определяща е като скъпа и вредна. Защото интервенцията ще разпалили руския национализъм, и ще осигури оцеляването на болшевишката държава.

4. Кенън има ниско мнение за президента Франклин Д. Рузвелт, твърдейки през 1975 г.: „Въпреки целия си чар, политически умения и умело военновременен лидерство, що се отнася до външната политика, Рузвелт е повърхностен, невеж дилетант, човек със силно ограничен интелектуален хоризонт.“

Трудове:

✓ "X" (July 1947), "The Sources of Soviet Conduct", *Foreign Affairs*, 25 (4): 566–582, doi:10.2307/20030065, JSTOR 20030065 („X“ (юли 1947 г.), „Източниците на съветското поведение“)

✓ Kennan, George F. (May 4, 1948), the Inauguration of Political Warfare, Washington D.C.: National Archives and Records Administration, Records of the National Security Council (Встъпването в длъжност на политическата война, Вашингтон: Национална администрация за архиви и записи, записи на Съвета за национална сигурност)

- ✓ Kennan, George F. (1948), Policy Planning Study (PPS) 23, Washington D.C.: Government Printing Office (Проучване на планирането на политиката (PPS) 23, Вашингтон: Правителствена печатница)
- ✓ Kennan, George F. (1951), American Diplomacy, 1900–1950, Chicago: University of Chicago Press, OCLC 466719 (Американска дипломация, 1900–1950, Чикаго: University of Chicago Press,)
- ✓ Kennan, George F. (1954), Realities of American Foreign Policy, Princeton: Princeton University Press, OCLC 475829 (Реалности на американската външна политика, Принстън: Princeton University Press,)
- ✓ Kennan, George F. (1956), Russia Leaves the War, Princeton: Princeton University Press, OCLC 1106320 (Русия напуска войната, Принстън: Princeton University Press,)
- ✓ Kennan, George F. (1956), "The Sisson Documents," Journal of Modern History v. 28 (June, 1956), 130–154 („Документите на Сисон“, Journal of Modern History, том 28 (юни 1956 г.), 130–154)
- ✓ Kennan, George F. (1958), The Decision to Intervene, Princeton: Princeton University Press, OCLC 1106303 (Решението за намеса, Принстън: Princeton University Press,)
- ✓ Kennan, George F. (1958), Russia, the Atom, and the West, New York: Harper, OCLC 394718 (Русия, атомът и Западът, Ню Йорк: Harper,)
- ✓ Kennan, George F. (1961), Russia and the West under Lenin and Stalin, Boston: Little, Brown and Company, OCLC 253164 (Русия и Западът при Ленин и Сталин, Бостън: Little, Brown and Company)
- ✓ Kennan, George F. (1967), Memoirs: 1925–1950, Boston: Little, Brown and Company, OCLC 484922. (Мемоари: 1925–1950, Бостън: Little, Brown and Company)
- ✓ Kennan, George F. (1964). On Dealing with the Communist World, New York and Evanston: Harper & Row for The Council on Foreign Relations, Inc. (За отношенията с комунистическия свят, Ню Йорк и Еванстън: Harper & Row за Съвета по външни отношения, Inc.)
- ✓ Kennan, George F. (1968), From Prague after Munich: Diplomatic Papers, 1938–1939, Princeton: Princeton University Press, ISBN 0-691-05620-X (От Прага след Мюнхен: Дипломатически документи, 1938–1939, Принстън: Princeton University Press,)
- ✓ Kennan, George F. (1968), Democracy and the Student Left, Boston: Little, Brown and Company, ISBN 978-0-09-095070-6 – via Internet Archive (Демокрацията и студентската левица, Бостън: Little, Brown and Company,)
- ✓ Kennan, George F. (1971), The Marquis de Custine and His 'Russia in 1839', Princeton: Princeton University Press, ISBN 0-691-05187-9 (Маркиз дьо Кюстин и неговата „Русия през 1839, Принстън: Princeton University Press)
- ✓ Kennan, George F. (1972), Memoirs: 1950–1963, Boston: Little, Brown and Company, OCLC 4047526 (Мемоари: 1950–1963, Бостън: Little, Brown and Company,)
- ✓ Kennan, George F. (1978), The Cloud of Danger: Current Realities of American Foreign Policy, London: Hutchinson, ISBN 0-09-132140-9 (Мъгливата опасност: Актуални реалности на американската външна политика, Лондон: Hutchinson,)

- ✓ Kennan, George F. (1979), *The Decline of Bismarck's European Order: Franco-Russian Relations, 1875-1890*, Princeton: Princeton University Press, ISBN 0-691-05282-4 (Упадъкът на европейския ред създаден от Бисмарк: Френско-руските отношения, 1875-1890, Принстън: Princeton University Press,)
- ✓ Kennan, George F. (1982), *The Nuclear Delusion: Soviet-American Relations in the Atomic Age*, New York: Pantheon Books, ISBN 0-394-52946-4 (Ядрената заблуда: Съветско-американските отношения в атомната епоха, Ню Йорк: Pantheon Books)
- ✓ Kennan, George F. (1984), *The Fateful Alliance: France, Russia, and the Coming of the First World War*, New York: Pantheon Books, ISBN 0-394-53494-8 (Съдбоносният съюз: Франция, Русия и приближаването на Първата световна война, Ню Йорк: Pantheon Books)
- ✓ Kennan, George F. (1989), *Sketches from a Life*, New York: Pantheon Books, ISBN 0-394-57504-0 (Скици от един живот, Ню Йорк: Pantheon Books)
- ✓ Kennan, George F. (1993), *Around the Cragged Hill: A Personal and Political Philosophy*, New York: W. W. Norton & Company, ISBN 0-393-31145-7 (Около скалистия хълм: Лична и политическа философия, Ню Йорк: W. W. Norton & Company)
- ✓ Kennan, George F. (1996), *At a Century's Ending: Reflections 1982-1995*, New York: W. W. Norton & Company, ISBN 0-393-31609-2 (В края на един век: Размисли 1982-1995, Ню Йорк: W. W. Norton & Company)
- ✓ Kennan, George F. (2000), *An American Family: The Kennans, the First Three Generations*, New York: W. W. Norton & Company, ISBN 0-393-05034-3 – via Internet Archive (Американско семейство: Семейство Кенън, първите три поколения, Ню Йорк: W. W. Norton & Company)
- ✓ Kennan, George F. (2014), *The Kennan Diaries*, New York: W. W. Norton & Company, ISBN 978-0-393-07327-0 (Дневниците на Кенън, Ню Йорк: W. W. Norton & Company,)

БЕЛЕЖКА НА АВТОРА

Броят на хората които ми помогнаха за написването на тази книга, е толкова голям, че мястото не ми позволява да ги спомена всички.

Моята благодарност е на първо място към Института за авангардни изследвания (*Institute for Advanced Study*), от който продължавам да получавам помощ и разбиране за моите научни начинания, въпреки че съм пенсионер от 1974 г. насам.

В тази връзка ще отбележа моята благодарност към цяла поредица от научни сътрудници, и по-специално към г-жа М. Йома Улман и г-жа Джанет Рабинович, чийто ентузиазизиран подход към тази тема, пълен с остроумие, въображение и проникателност, е вдъхновение за всеки историк.

Също толкова голяма е благодарността ми към верните и много търпеливи секретарки, г-ца Джанет Смит и г-жа Констанс М. Гудман, които многократно препечатваха и редактираха многото страници на моя труд, и без които нямаше да мога да се справя.

За всеотдайната помощ и дисциплина при окончателното редактиране на книгата, съм изключително задължен на г-жа Едит В. Кирш, чийто опит като учен и редактор в областта на историята на изкуството се оказа не по-малко ценен по отношение историята на дипломатията.

Сред другите лица в САЩ, на които трябва да благодаря, заслужават специално споменаване:

Преди всичко, мойт приятел Шарл Таки, дипломат, икономист и философ, за чиято всеотдайна заинтересованост и безкористна помощ ми е трудно да намеря подходящи думи на признателност;

Анна Михайловна Бургина от Института „Хувър“ за нейната ценна и спонтанна помощ при разкриването на някои детайлите от ранния живот на неуловимия и мистериозен Елия дьо Сион (известен като Иля Фадеевич Цион¹)

Също моя приятел и съсед, професор Фриц Щерн, за неговата загриженост и щедрост при възпроизвеждането и предоставянето ми на писма от кореспонденцията на Блайхрьодер, както и данни от документацията на Парижката полиция свързани със Сион;

На професорите Чарлз и Барбара Йелавич от Университета в Индиана за любезността им да ми предоставят материали от архива на семейство Гирс.

Изказвам огромна благодарност на Архива за руска и източноевропейска история и култура към Колумбийския университет, на неговия дългогодишен куратор, г-н Лев Ф. Магеровски, и на семейство Урусови за предоставената документация от личния архив на руския дипломат, княз Л. П. Урусов.

В Европа, предоставям благодарността си на всички онези хора във Франция, които ми помогнаха за това изследване, като моя добър приятел г-н Жан Лалой, бивш директор на Службата по архивите в Ке д'Орсе, и на неговия за-

¹ Руски и френски физиолог, доктор на медицинските науки, професор, агент на руското министерство на финансите във Франция, международен авантюрист и финансов мошеник, руски и френски журналист, публицист, автор на полемични политически и икономически произведения, евреин, един от предполагаемите създатели на „Протоколите на Сионските мъдреци“. (б. пр.)

местник, г-н Морис Дегро, за любезността им да ми предоставят съответните томове от френската дипломатическа кореспонденция;

На библиотекаря на френското външно министерство, г-н Жорж Детан, и неговия отличен персонал в библиотеката, чието гостоприемство и удобства ползвах, докато работех върху френските дипломатически документи.

На потомците на генерал Раул Льо Мутон дьо Боадьофр, генерал Феликс Апер и на посланик Пол дьо Лабуле, които положиха всички усилия да ми предоставят документи от семейните си архиви, за осветляване на въпросите, разгледани в тази книга;

На барон Ги дьо Ротшилд от „Банка Ротшилд“ за помощта му върху източниците на информация за френските финансови дела през 1880-те години;

На господата Пиер Андре и Франсис Лей (самият той изтъкнат историк на дипломатията) от Банк Вормс за ценната им помощ при разкриването на обстоятелствата около първите френски заеми за Русия;

И на г-н Пиер Кайе, бивш консерватор в Националните архиви, който ме прие много любезно в началото на работата ми в Париж, помогна ми да се ориентирам в мистерията на френските архивни колекции.

В Копенхаген бях посрещнат много любезно, и получих голяма помощ от Националния архивист, г-н Й. Хвидтфелдт; от архивиста на Датското външно министерство, д-р Виго Съопквист; и от наследника на последния на този пост, г-н Клаус В. Х. Кьолсен — на всички тях изказвам специални благодарности за интереса и вниманието им.

Получих голяма помощ и в Брюксел от великия маршал на Кралския двор и бивш директор на Кралската библиотека, д-р Херман Либерс; на кралския архивист, г-н Емил Вандевуд; и на професор Жак Вилеке, архивист на Белгийското външно министерство – всички те търпеливо се съобразяваха с моите притеснения и направиха всичко възможно, за да ми помогнат.

Барон Ауфсес и барон фон Андриан-Вербург от Саксонско-Кобургския архив в Кобург ми помогнаха да установя произхода на „документите на Фердинанд“; и изразявам специална благодарност за любезността им да ми предоставят микрофилми на писма от семейните документи на Кобург.

Въпреки че предоставените ми в тези случаи улеснения не надхвърляха обичайно предоставяните на учените, искам също да изразя благодарността си към съответните архивисти на Домашния, Дворцовия и Държавния архив във Виена; на Политическия архив на германското външно министерство в Бон; на Външнополитическия архив на Русия и на ръкописния отдел на библиотеката „Ленин“ в Москва за любезната помощ оказана ми на тези места.

Убеден съм, че няма система за английска транслитерация на руски термини, която, ако е напълно последователна, понякога да не допуска грешки и обратно, че няма такава, която да изглежда естествена и да е винаги последователна. Въпреки, че използва старата таблица на Държавния департамент, съм използвал „у“ пред „е“, където е необходимо, за да обознача съществуването на две срички, а не на една (както в „Алексеев“ или „Грибоедов“) или за да обознача силно акцентиран звук „йе“ в руското произношение (както в „Егоров“ или „ведомости“). В много малко случаи (като „Пьотр“) „е“ е променено на „о“, за да се избегне неточното предаване на руското произношение.

Собствените имена предавам с общоприетия англизиран правопис, винаги когато са се отнасяли до известни хора и са използвани лични или само на фамилни имена (например „Александър II“ или „Павел Шувалов“), но директната транслитерация от руски език е запазена за комбинираното предаване на даденото име, презиме и фамилия по руски начин (например „Павел Петрович Шувалов“).

При препратки към авторите и заглавията на руски език за да улесня достъпа до тях от читателя, който желае да се консултира с тях, следвах таблицата за транслитерация на Библиотеката на Конгреса. Затова има леки разлики в изписването на някои имена между текста и бележките.

Където имената на руски личности са от чуждестранен произход и където е съществувал общ западен правопис, съм използвал западната версия („Lamsdorf“ или „Mohrenheim“), а не директна транслитерация от руския (която би била „Ламздорф“ и „Моренгейм“). Направих същото и за имената на градове и места; например „Moskva“ за „Москва“, „Archangels“ за „Архангелск“ и „Caucasus“ за „Кавказ“. Меките и твърдите знаци са пропуснати.

Джордж Ф. Кенън
Принстън, октомври 1978 г.

„Si l'unité de l'Allemagne, que vous ne desirez sans doute pas plus que moi, venait à se faire, il faudrait encore pour la monier un homme capable d'exécuter ce que Napoleon lui meme n'a pu exécuter et, si cet homme se rencontrait, si cette masse en armes devenait menagante, ce serait notre affaire à vous et à moi.“

„Ако обединението на Германия, което вие със сигурност не желаете повече от мен, се осъществи, ще е необходим водач, способен да постигне това, което самият Наполеон не успя; и ако се намери такъв човек, и тази въоръжена маса стане неуправляема, тогава тя ще се превърне в нашата обща грижа.“

Писмо на цар Николай I, до френския посланик в Петербург, 1849 г., цитирано от Алексис дьо Токвил в неговите „Спомени“.

ВЪВЕДЕНИЕ: ПОДХОДЪТ

Това изследване води началото си от дългогодишните ми търсения за Първата световна война, като историческо явление и фактор на нашето време. Този ми интерес датираа от период на моята младост, когато бях доста самотен човек, живеещ в Германия и Балтийските държави и поглъщащ с интерес (защото скуката е най-големият стимул за интелектуалното любопитство) някои от великите немски и други военни произведения от Ваймарския период: Ремарк, Хачек, Хемингуей, Булгаков и други.

Първоначалният ефект от тази конфронтация на литературните произведения със суровата реалност – касаещата от 1914-1918 г., от която беше изми-

нало едва едно десетилетие, ме накара да се замисля за огромната очевидна несправедливост, която представляваше неотдавнашната война.

Защо, бях длъжен да попитам, около 8 милиона мъже, мнозинството то тях млади и на самия праг на живота, загубиха живота си, в ужас, агония и безнадеждност, докато на мен, сега не по-възрастен от повечето от тях, ми е позволено, само защото съм роден около четири или пет години по-късно от тях, да живея в относителна безопасност и с нетърпение да се насладя на възможността за зряло себеизразяване? Този въпрос имаше както религиозни, така и социални конотации.

И това беше само началото. С течение на времето, след години на престой в комунистическа Русия и нацистка Германия, и с феномена на Втората световна война, който сега беше пред мен, осъзнах до каква огромна степен определящите феномени на междувоенния период, руският комунизъм и германският нацизъм, а всъщност и самата Втора световна война, са продукти на първата голяма касапница от 1914-1918 г.: отмъщението на природата, ако щете, за ужасяващото насилие над човешкия живот, каквото представлява тази касапница, но отмъщение, нанесено на едно по-късно и невинно поколение.

И така стигнах дотам да виждам Първата световна война, както мисля, че много разумно мислещи хора са се научили да я виждат, като голямата основополагаща катастрофа на този век, събитието, което, повече от всички други, с изключение може би само на откриването на ядрени оръжия и развитието на демографско-екологичната криза, е в основата на провала и упадъка на Западната цивилизация.

Така е, но кой няма да бъде поразен, имайки предвид всичко това което се случи, от контраста между тези апокалиптични резултати, и разказите за делириумната еуфория на тълпите, които се тълпяха по улиците на големите европейски столици при избухването на войната през 1914 г., попадайки в измамната заблуда, че в пищността на момента, гръмките оркестри, развяващите се знамена, сърдечните сбогувания със заминаващите запасници на гарите, усещането за ново национално братство и солидарност, представлява настъпването на някаква нова и прекрасна историческа епоха, носеща приятна саможертва, приключения, доблест и слава?

Трябваше да се запитаме, а не бяхме ли изправени пред някаква чудовищна грешка в преценката си, някаква всеобхватна неспособност да разчетем правилно външните показатели за собственото си положение?

Разбира се, човешката способност да вижда в бъдещето винаги е била ограничена. Но този XX век, както ни възпитаваха, се очакваше да бъде епоха на безпрецедентно просветление, кулминацията на няколко десетилетия впечатляващ научен прогрес, отбелязващ появата, за първи път, на цивилизация, разполагаща с всички многобройни инструменти на съвременната наука и богат исторически опит. В такава цивилизация би трябвало да има, поне разумна степен на съответствие между очакването и резултата, разумна способност да се изчисли връзката между наблюдаема причина и възможен ефект.

И все пак, в разглеждания случай, това не го е имало. Как да си обясним това? Не е ли трябвало зрялото поколение от 1914 г. да е станало жертва на го-

леми недоразумения, невидими, разбира се, за самите тях, но податливи на анализ днес? И ако е така, не трябва ли човек да се опита да ги анализира?

Къде сбъркаха всички тези хора? Проблемите им с разбирането по дефиниция са различни от тези на по-късните поколения.

Връзката между едното и другото никога няма да бъде пълна. Но не съществуваше ли възможността, ако можехме да видим как са се объркали, ако можехме да открием тенденциите на масовата психоза, които са ги отклонили по този път, да видим къде се крият опасностите за нас самите в опита ни да се справим с някои от големите проблеми на обществената политика на нашето време?

Всичко това отново насочи вниманието ми, към известната тема за произхода на Първата световна война. Тази тема, беше толкова обстойно обсъждана през 20-те и 30-те години на XX век като реакция на клаузата за военна вина от Версайския договор, дотолкова че до избухването на Втората световна война всички се умориха от нея.

Но тези по-ранни изследвания бяха вдъхновени от усилията или да се припише отговорността за катастрофата на другите, или да се отрече за самите нас; и съответно двете страни взаимно се неутрализираха.

Към края на 30-те години на XX век, с бързо избледняващата непосредствена травма от конфликта, за всеки мислещ наблюдател стана ясно, че произходът на войната се крие в равнина, много по-дълбока в пространството от политиките и действията на което и да е отделно правителство или група правителства, и много по-дълбока във времето от последните седмици на м. юли 1914 г., непосредствено преди избухването на войната.

Тогава търсенията бяха в прегледа на историята на произхода на войната. Но тук се появи друго усложнение, предопределено да озадачава все повече историка, в хода на века; и това е огромното, всъщност неуправляемо изобилие от изворов материал. С течение на десетилетията непрекъснато се публикуваха нови материали и огромни колекции от документални доказателства, досега заключени в правителствени архиви, но сега достъпни за учените.

Други историци, учени с по-спокоен живот, по-ерудирани и по-малко обременени от изобилието на суетите на съвременния свят, можеха да се опитат да спрат този поток от нова документация и дори да я овладеят интелектуално.

Един или двама го направиха. Тези думи не са предназначени да омаловажат стойността на постигнатото от тях. Но техните трудове, освен че неизбежно включват висока степен на обобщение, са в такъв обем, че надминават търпението и любопитството на обикновения читател и постигат най-голямата си стойност като справочни произведения, а не като произведения с интелектуално проникновение. И ми стана ясно, че този вид усилие, не е за хора като мен.

Затова бях принуден (не само в настоящото изследване, но и в по-ранните си исторически усилия) да прибегна до един подход, който може да се нарече „микроистория“: да взема, тоест, по-малък сектор от събитията, а не по-голям, и да го разгледам подробно, сякаш през някакъв исторически микроскоп, с цел да не описвам съвкупността от съответните събития, а по-скоро да изследвам структурата на процеса; не да записвам всички значими неща, които са се слу-

чили, а да покажа как са се случвали; най-вече да разкрия какви мотиви и концепции са водили хората, когато са казвали и правили нещата, които разкриват летописите.

За задачата, пред която стоя, идентифицирането на онези черти на викторианско-едуардианския мироглед², които карат хората да се хвърлят толкова сяпво в ужасите на Първата световна война, този процес ще свърши работа, толкова добре, колкото всеки друг и вероятно по-добре от някои други.

Тогава не се посочваха съвкупността от причините за Първата световна война, а малка част от тях.

Но защо точно френско-руските отношения? И защо стигаме, чак през 70-те години на XIX век?

Тук отговорите бяха по-лесни. Първо, защото френско-руският съюз от 1894 г. без съмнение е един от основните компоненти, от които се изгради съдбоносната ситуация от 1914 г., и е особено значим фактор, катализирай Балканският конфликт в конфликт, обхванал по-голямата част от Западна Европа.

Второ, по простата причина, че за научни цели разполагах с езиците, необходими за изучаването на тази тема: английски, френски, немски и руски – банален фактор, ако щете, но такъв, който всеки учен по дипломатическа история трябва да вземе предвид.

И накрая, това е изключително важно, защото никъде тази еуфория, както бе споменато по-горе, не е била по-поразително и изобилно присъстваща, отколкото във Франция и Русия (нека си спомним истеричния масов ентусиазъм, съпътстващ взаимните посещения на флотите в началото на 1890-те); и никъде контрастът не е бил по-драматичен между тези възвишени очаквания и напълно катастрофалните резултати от войната и за двете страни, войната за която този съюз е допринесъл толкова много: за царския режим – пълно унищожение, в оргия на ужаса и на кръвопролитната гражданска война, безпрецедентна в съвременната епоха; за французите – огромните човешки жертви, погубената младост на нацията, и само 15 години по-късно призракът на Хитлер на техните граници, последици, спрямо които загубата на многото милиарди заеми отпуснати от малкия френски инвеститор на царското правителство, бледнее до заслужена незначителност.

Започнах това изследване с цел да изясня произходът (и ако времето и силите позволят, последствията) на френско-руския съюз и да се види дали от така извадените напаве материали не може да се реконструира картината на начина на мислене, онези виждания за себе си и за обстоятелствата, онези предположения и тълкувания на наблюдаемата реалност, които подвеждат хората да очакват от този двустранен съюз, резултати, толкова драматично различни от тези, които действително се случиха.

Настоящият труд обхваща само историческия контекст в периода 1875-1890 г., когато в началото на 1890-те години съюзът е договорен и сключен.

За мен лично дори този сегмент от цялата история води до своите заключения; и те ще бъдат описани в края на моя разказ. Дали до тях не би могло да се стигне с по-малко усилия за изследване, дали до същите заключения не би могло да се стигне въз основа на други вторични материали, които вече са на-

² Т.е. епохата на кралица Виктория и крал Едуард VII, краят на XIX и началото на XX век.

лични, е въпрос, на който не мога да отговоря. Това е моят начин да подхожда към задачата. Всеки учен има свой собствен подход. Надявам се, че разказът ще послужи поне за освежаване в съзнанието на хората от тази епоха на избледняващия образ на европейския дипломатически живот и мисъл, какъвто е съществувал в десетилетия, сега вече почти век по-късно: функция, чиято стойност надхвърля простото интелектуално удоволствие, защото в хората от тази епоха можем да видим себе си, не изцяло, но в по-голяма степен, отколкото обикновено се предполага.

Разглежданият тук исторически период е открит и оформен от великите събития станали от 1864 до 1871 г.: обединението на Германия; изключването на Австрия от специалното положение, което преди това заема като член на общността на германските държави; поражението, унижението и изолацията на Франция. Тези събития представляват решителна промяна в политическата карта на Европа. И за никоя от европейските сили тази промяна не е от по-голямо значение, защото никоя не е поставяла по-предизвикателни политически проблеми, отколкото за двамата непосредствени съседи на новата обединена Германия на изток и запад: Русия и Франция.

В миналото Франция се възползва, в интерес на собствената си сигурност, от противоречията между различните германски държави. Сега, ако иска да се измъкне от изолацията, в която се намира след нещастния за нея край на Френско-германската война от 1870 г., тя е изправена пред необходимостта да търси подкрепа извън Германия, подкрепа срещу обединена Германия, с която сама не е способна да се справи. И има няколко варианта, където може да се търси такава подкрепа, но две от тях са от особено значение: едното е Австро-Унгария; другото – Русия.

Австро-Унгария, по различни причини, никога не е била много вероятен партньор. Когато тази сила е теоретично налична в годините от 1871 до 1879, Франция все още не е в състояние да се съюзи с когото и да било.

Когато Франция отново е в състояние на *bündnisfähig* (т.е. способен да сключи съюз), Австро-Унгария вече е съюз с Германия. Освен това, от австрийска страна липсва воля за подобен съюз. В Австрия няма широко разпространени реваншистки настроения, за отмъщение на Германия, сравним с тези, съществуващи във Франция. Австро-Унгария има твърде много свои вътрешни и външни проблеми и твърде голяма нужда от германска подкрепа за решаването им, за да бъде подходящ партньор в антигермански съюз. Нито пък военната ѝ мощ е такава, че да възбуди особено интереса на френските стратегии.

Тогава остава Русия: страна, вече известна с огромната си военна мощ, чиято политика, дори за момента да не е враждебна към Германия, към 70-те години на XIX век, не е безвъзвратно ангажирана. Затова е неизбежно Франция да погледне в тази посока.

Чувството за унижение и негодувание, произтичащо от поражението през 1870 г., е дълбоко и трайно. Франция не е свикнала с преживяването на пълно поражение по съвременния начин. Желанието за отмъщение прониква почти цялото френско общество. И както твърди Бисмарк, желанието за реванш щеше да съществува в едва по-малка степен, дори ако германците не бяха присъе-

динил Елзас и Лотарингия. Но загубата на тази територия³ послужва като удобен символ и обединяващ център за реванша.

Също толкова дълбоко е убеждението във френското общество, че Франция никога няма да постигне това отмъщение със собствените си усилия: че за да го направи е необходим съюзник.

Поради тези причини, през целия период от 1871 до 1894 г., мисълта за съюз с Русия никога не е напълно отсъстваща от съзнанието на френските политически и военни лидери. Нямало е момент, в който тази възможност да не се явява като най-голямата надежда, най-висшата крайна цел на френската политика. Имало е моменти, когато по различни причини, този или онзи френски държавник не е заинтересован да преследва тази възможност като непосредствена цел на политиката си, смятайки, че е твърде за рано за реализация. Но логиката е неумолима; и може спокойно да се каже, че доколкото обстоятелствата позволяват и доколкото е възможно, тоест, във всеки един момент, да се движат в тази посока, без да се провокират превантивни действия от страна на германците или други нежелани последици, французите обикновено са готови за това начинание. Както казва един руски дипломат на френския си колега Анатол Лероа-Бюлио през 1871 г. *„En prenant l'Alsace-Lorraine, Bismarck travaille pour nous. Strasbourg et Metz ä l'Allemagne, c'est, pour la prochaine guerre, la France ä notre devotion.“* („Превземайки Елзас-Лотарингия, Бисмарк свърши нашата работа. Притежаването на Страсбург и Мец от Германия означава, че в следващата война, Франция е в наша услуга.“)⁴

За Русия ситуацията е съвсем различна. Тук няма никакво унижение, подобно на френското от 1870 г. Тесните семейни връзки свързват руския и германския императорски дом.

И доколкото руснаците се убедят в следващите години, че имат враг на запад от тях, това е Австро-Унгария, а не Германия. Освен това има и идеологическа непоносимост изпитвана в руския двор към политическото устройство на републиканска Франция – отвращение, породено в самата същност на руския абсолютизъм, където абсолютният владетел е главен архитект на руската политика. Това е реакция, която не намира паралел в обърканите и силно променливи чувства, с които френските републикански политици гледат на институцията на монархията в Русия.

Разбира се, през годините след 1871 г. винаги ще има хора с известно влияние в руското общество, които подкрепят съюза с Франция. Гласовете им понякога са слаби, друг път силни. Общественото мнение също ще се колебае.

Но от страна на отговорното руско държавно мислене, никога няма да има нещо, наподобяващо ангажираността към тази перспектива, която съществува във Франция. Руските политици, за разлика от френските, имат редица възможности.

Те, разбира се, могат да се съюзят с Франция; това е една от възможностите; но има и други начини за оцеляване. Въпросът дали или кога такъв съюз ще се осъществи по този начин се превръща във въпрос дали или кога обстоятелст-

³ Населена с преобладаващо етническо германско население, при това, заграбена от Франция през XVII и XVIII век. (б. пр.)

⁴ A. Leroy-Beaulieu, *La France, la Russie et L'Europe* (Paris: Calmann-Levy, 1888), p. 47.

вата ще бъдат такива, че да принудят руснаците да изберат тази алтернатива и да се ангажират с общи действия с Франция.

Разбира се, Бисмарк през цялото време е наясно с това. През целия период на своята отговорност за германската политика, въпреки нарастващите трудности с течение на 80-те години на XIX век, той се стреми да не допусне подобни обстоятелства. Така, чак до 1887 г., той е ефективно подпомогнат от пасивността или липсата на въображение, характеризиращи редицата френски политици, носещи (като правило за кратко и от време на време) отговорност за формулирането на френската политика. Сред тях няма никой, който да може да се сравни по ръст или авторитет с извисяващата се фигура, която до 1890 г. стои срещу тях от германската страна на границата. Но в крайна сметка въпросните обстоятелства възникват; и целта на настоящата работа е да опише начина, по който това се е случило.

За да се постигне това, е необходимо да се сблъскаме с редица второстепенни проблеми, за които в съществуващата вторична литература не са намерени напълно задоволителни отговори.

Дали наистина е имало тайни контакти, още от началото на 70-те години на XIX век, между френския и руския генерален щаб ?

Дали цар Александър III е имал основание в подозренията си, че неговите предполагаеми съюзници, австрийците и германците, тайно работят срещу него на Балканите и всъщност са отговорни за последователните неуспехи, понесени през 80-те години на XIX век от руската политика в България?

В края на краищата, това подозрение има водеща роля в откъсването му от политическите и договорни отношения с германците и австрийците и е поставя на преден план съюза с Франция като единствената полуобещаваща алтернатива. И дали царят е чакал изтичането на договорните си отношения с Германия през 1890 г., преди да премине към този съюз с Франция, или наистина е имало руски подходи към французите още през 1879 г. и отново през 1886 г.?

До каква степен разпадането на отношенията на руския с германския и австро-унгарския двор е резултат от дейността на цивилните шовинисти във Франция и панславистите в Русия, или на военните разгорещени глави от двете страни? Каква стойност може да се придаде на екстравагантните твърдения на такива сенчести фигури като Елиа дьо Сион и Жул Хансен, че са важни пропагандатори на съюза?

Как френският външен министър през 1887 г. е успял да предостави на царя, при най-строга тайна, фалшиви документи, предназначени да го убедят в коварството на Бисмарк?

И има ли капка истина в предположенията, които тези документи трябва да предизвикат, дори ако са фалшиви?

До каква степен, с други думи, съюзът е продукт на добре обмислен и убедителен национален интерес и от двете страни и до каква степен е продукт на личен интерес, предразсъдъци и интриги?

Бях длъжен да се уверя, доколкото е възможно, в отговорите на тези и други подобни въпроси; и читателят има право да види доказателствата, на които се основават тези заключения. Именно тези съображения определят характера на книгата ми. Но се надявам, че освен тази строго научна цел, тя ще послужи и

за осветяване на дипломатическите обичаи на онова време и за предизвикване на онази неопишуема атмосферата, без която никоя историческа епоха не може да бъде реална и правдоподобна за онези, които не са я преживели.

ЧАСТ 1. ПРЕДИСТОРИЯТА

ПРОЛОГ: СТРАННИТЕ СЪБИТИЯ ОТ 1875 Г.

В началото на 1875 г. френско-германските отношения, са напълно мирни. От края на Френско-пруската война от 1870-871 г. вече са минали близо четири години. Французите успяват да изплатят финансовото обезщетение, наложено им от условията на мирния договор. И продължават с неочаквана енергия и ефективност да възстановят мощта на въоръжените си сили.

Въпреки значително по-малката численост на френското население, размерът на армията им вече се доближава до този на Германия. Това, заедно с откритите разговори за реванш, които тогава са актуални в някои кръгове на френското обществено мнение, е посрещнато с известно опасение в Германия, и особено от самия Бисмарк.

Във френското правителство тогава, монархистите имат доминиращо влияние. Затова Бисмарк подозира монархистите, с тяхната силна католическа подкрепа, че са център на враждебност към новосъздадения Германски Райх.

Това обаче не е причина за безпокойство относно възможността за ранни военни усложнения. Възстановяването и модернизацията на френската армия далеч не е завършено. Възстановяването на Франция от войната също е частично. Реалистично мислещите хора и от двете страни признават, че при тези обстоятелства френско нападение срещу Германия е напълно изключено, особено при липсата на мощен съюзник за Франция, а за последното тогава няма и намек.

Що се отнася до германците, те също нямат стимул да воюват срещу Франция в този момент. Те току-що са спечелили война срещу нея. Максималните им териториални искания са удовлетворени с придобиването на Елзас-Лотарингия, удовлетворени в дори по-голяма степен, отколкото самият Бисмарк е смятал за необходимо и желателно. Следователно те нямат рационален мотив да започнат нова война срещу наскоро победения враг. А Бисмарк, като човек, много добре разбиращ, че войните, ако трябва да има полза от тях, трябва да преследват конкретни и реалистични цели, никога няма да пренебрегне това правило.

Разбира се, има и високопоставени германски военни фигури, чийто ентузиазъм за военна слава е такъв, че без съмнение с радост ще започнат война отново, по чисто професионални причини, тогава или по всяко друго време, ако им бъде позволено. Съответно сред тези военни кръгове, се издига идеята, за необходимостта, да се атакува Франция, докато е все още слаба, и така да се прекратят усилията ѝ за превъоръжаване. Но това не са хората, отговарящи за

съдбата на Германия. Политиката е здраво в ръцете на Бисмарк и кайзера; а те нямат желание да започнат нова война, нито пък имат идеята да го правят.

Въпреки тези обстоятелства, пролетта на 1875 г. е белязана от военна тревога с големи размери. До началото на април по-голямата част от Европа е убедена, че съществува сериозна опасност от скорошно избухване на война между двете сили. И тогава, в началото на май, когато тревогата започва да отшумява и хората започват да осъзнават, че няма сериозна опасност от война, в Берлин идват руският цар Александър II и неговия канцлер княз Горчаков, и от тяхното посещение се ражда широко разпространено впечатление (в голяма част от руското и френското обществено мнение трайно), че германците наистина са възнамерявали да нападнат Франция, но че царят сериозно ги е предупредил, и накарал да се откажат от това намерение, като запазва мирът в Европа.

Тези впечатления са напълно погрешни. По всяко време нито една от страните няма намерение да започне война. Александър II не вярва изобщо в съобщенията за германското намерение за нападение на Франция. Следователно логично е, че той не може да отправи никакви предупреждения към вуйчо си, германския кайзер, и всъщност не е отправил никакви. Когато цялата работа приключва, той изразява учудване от откриването, че е спасил мира в Европа.

Убеждението, че опасността е реална и само мощната дума на царя е попречила на германците да нападнат, се утвърждава във Франция и Русия, и здраво се вкоренява в историографията от този период, отразено и до днес във вторичната литература, занимаваща се с въпроса.

Как могат да се обяснят обърквания с такава сериозност и мащабност? Какви обстоятелства биха могли да ги породят?

Подробностите за този епизод често са преразказвани във вторичната литература; а публикуването на големи части както от съответната френска, така и от германската документация предоставя доста обширна и напълно адекватна основа за ретроспективна преценка. Следващото обсъждане не претендира да бъде нов опит за научен анализ на големия обем на наличния материал; но ще отбележим онези характеристики на епизода, които хвърлят най-много светлина върху отговорите на току-що поставените въпроси.

Нека първо отбележим, последователно, какви са първоначалните основни причини за военната паника:

1. През февруари 1875 г. германците протестират пред белгийското правителство заради неспособността на белгийските власти да потушат някои сравнително незначителни антигермански демонстрации в Белгия. Въпросът никога не е бил от голямо значение, и скоро се обезличава в поредица от продължителни правни спорове. И все пак френският външен министър, херцог Деказ, вижда или твърди, че вижда в този инцидент, знак за германската агресивност, тревожен за Франция, и изразява тази тревога в редица свои официални документи.

2. Германските власти разбират, че французите се опитват да закупят от Германия, чрез посредници, около 10 000 коня за армията си. Бисмарк го приема прекалено и налага ембарго върху износа на коне от Германия, без специален лиценз. Това се раздухва в германските вестници, които твърдят, че

французите закупуват тези коне за кавалерията си, застрашавайки Германия с очаквано нападение. Френските вестници тълкуват тази преувеличена реакция като допълнително доказателство, за германските намерения за превантивна атака, но германците искат да обвинят Франция, в агресивни намерения. Херцог Деказ също изказва подобно мнение. И двете тълкувания са напълно неоснователни.

3. Едва седмица след германското ембарго върху конете, френският парламент приема нов армейски закон, който предвижда, увеличаване броя на батальоните във всеки пехотен полк от три на четири. Реформата е сложна, едва разбираема за други освен за военните специалисти и със сигурност не и за широката общественост. Тя не предвижда значително увеличение на личния състав на редовните мирновременни сили и не е мотивирана от намерение за изпреварващо нападение срещу Германия.

Германското правителство е правилно информирано за всичко това от своя военен аташе в Париж, но някои от военните лидери не вярват на аташето. Германските вестници също раздухват въпроса с повече ентузиазъм, и го тълкуват като нова мярка за незабавно увеличаване на френските сили със 144 000 души. Французите са подразнени от неоправдани германски подозрения и виждат прикрити агресивни намерения от германска страна. Такава е диалектиката на преувеличените военни страхове.

4. В последвалите дни и седмици херцог Деказ изпраща до френските посланици в различните водещи европейски столици серия от тревожни съобщения, предполагащи опасност от изпреварващо германско нападение. Те достигат до местните дипломатически среди, местния печат на различните страни и засилват вълната от тревога, която се разпространява из Европа. Те имат и обратния ефект, като предизвикат от някои от френските посланици, както е обичайно да се случва с посолствата, да изпратят своите доклади обратно в Ке д'Орсе, потвърждение на изразените от министъра опасения.

Редица историци, преглеждайки обстоятелствата около тази озадачаваща фалшива криза, стигат до заключението, че херцог Деказ, разпространявайки тези тревожни тълкувания, действа неискрено, стремейки се умишлено да създаде впечатление за остра опасност там, където такава не е съществувала, с цел да дискредитира Бисмарк и да настрои цялото европейско обществено мнение срещу него. Отчасти това е вярно, но не е цялата история.

Авторът на тези редове, ровейки се из оръфаните и ронливи страници на парижкия „Фигаро“ в претъпканата библиотека на лица „Монмартр“ в Париж, откри в броя от 21 май 1887 г. някои интересни спомени на любезния и почтен генерал Льо Фло, който е френски посланик в Русия по време на този инцидент. Льо Фло прекарва месец март 1875 г. в отпуск във Франция. В навечерието на завръщането на поста си, в началото на април, той посещава френския президент Макмахон. И се оплака на президента, че лично е смутен от всички тези приказки във Франция, за опасността от германско нападение: руснаците не му вярват; не могат да разберат френското безпокойство; той не знае как да защити френската позиция. Президентът му отговаря „Очевидно е, че не сте напълно информиран.“ След което изважда от бюрото си и показва на посланика куп документи, два от които са писма от анонимна личност, която Льо Фло по-

късно описва само като „един принц, една от най-великите личности на Европа“. В първото от тези писма до Макмахон се казва: „Ще бъдете нападнати през пролетта.“ Във второто, тълкуванието е леко променено: войната, се очаква да бъде отложена за септември“.

Един съвременен наблюдател, човек с добри връзки във френските военни кръгове, твърди, че авторът на тези две писма е принцът на Уелс; което е много правдоподобно. Изглежда, че 1874 г. е годината, в която бъдещият крал Едуард VII се запознава с Макмахон. Наскоро той е на посещение в датския двор, център на голяма част от антибисмарковските клоки, които тогава се разпространявали в европейските кралски дворове. Малко преди това той присъства на конфирмацията (кръщението) на младия германски принц Вилхелм (бъдещия кайзер) и тогава посещава майка му, която му е родна сестра и нейния съпруг. И двамата са силно настроени срещу Бисмарк, от които Албърт (или Бърти, бъдещият Едуард VII) е научил тези безотговорните паникьорски слухове, които тогава са се разпространявали в германските военни кръгове.

Откъдето и да са дошли писмата, е ясно, че те правят дълбоко впечатление на Макмахон и Деказ, както и на самия Льо Фло, и са повлияли на по-нататъшното поведение и на тримата мъже, във връзка с въпросния епизод на „военната тревога“. Инцидентът може да се посочи, като пример и доказателство за големите и трайни злини, които могат да бъдат причинени в международните отношения от безотговорни и неточни клоки, когато се разпространяват под гриф „секретно“ сред лица на високопоставени постове.

5. Бисмарк, отбелязвайки различните доказателства за военната тревога сред френското правителство, е озадачен, но не и недоволен от тях. Той смята, че няма да навреди на французите, ако осъзнаят, че разговорите им за отмъщение, реванш и програмата за превъоръжаване, могат да предизвикат опасни реакции другаде.

Това несъмнено е фонът, ако не и причината, за появата в германския печат доста провокативни полемични статии, най-известната от които се появява на 8 април в „Post“, под заглавие „Ist Krieg in Sicht?“ („Наближава ли война?“). Статията загатва, въпреки липсата на доказателства, че французите планират да нападнат Германия, но няма и доказателства, че не го замислят, което поражда най-различни спекулации за възможността от съюз, под егидата на Ватикана, на Франция с католическа Италия и Австро-Унгария, насочен срещу Германия, картина съвпадаща със собствените неразумни страхове на Бисмарк⁵ от враждебни ултрамонтанистки влияния.

Бисмарк често е обвиняван че вдъхновил, ако не и продиктувал тази редакционна статия. Няма достатъчно доказателства, че е направил едното или другото. Но няма причина да е съжалявал за появата ѝ. Тя представлява върхната точка на безпокойство в цяла Европа за предполагаемата военна опасност.

С това поредицата от тревожни събития за известно време приключи; двете страни си разменят уверения за мирните си намерения; и до средата на април цялото вълнение започна да намалява. Но в този момент тревогите на херцог Деказ внезапно достигат нова кулминация от друг инцидент, не по-малко

⁵ Които самият той нарича „кошмарът от коалиции“.

тривиален от другите, но този път свързан, поне косвено, с руснаците. Той е сложен и описанието му изисква по-дълбоко вдишване.

В края на зимата на 1875 г. германският посланик в Петербург, принц Ройс, след като контузил крака си, заминава за Западна Европа на лечение. Посолството е оставено под ръководството на първия секретар, граф Алвенслебен.

Точно по това време възниква малък спор между германското и руското правителство за поведението на руския консул на Балканите, в Белград, спрямо неговия германския си колега. Алвенслебен обсъжд въпроса с руския канцлер княз Горчаков. Горчаков, стар, суетен и помпозен, има навика да командва младшите дипломатически служители в Петербург; а Алвенслебен, без съмнение респектиран от големия престиж на канцлера в сравнение със собствения си скромнен ранг, не успява да защити с достатъчна енергичност и твърдост на речта своите доводи, за да се хареса на собствения си могъщ началник Бисмарк. (По това време започва да се проявява напрежението между Бисмарк и Горчаков, произтичащо от негодуванието на руския канцлер към огромния престиж на германския си колега).

Бисмарк решава, че е необходимо да се подсили персонала на посолството в Петербург, в отсъствието на Ройс, с дипломат който няма да се страхува да се изправи срещу Горчаков, когато случаят го изисква; и за тази цел временно изпраща в Петербург, високопоставения дипломат Йозеф Мария фон Радовиц, който тогава се намира в Берлин между командировките си.

Радовиц, чиято временна командировка не е тайна за руснаците, при пристигането си в Петербург провежда приятелски разговор с царя (който е над дребните търкания) и след това се среща с Горчаков. Официалният доклад на самия Радовиц за разговора не подсказва, че срещата е особено ожесточена. Със сигурност обичайните правила на дипломатическа учтивост са спазвани и от двете страни през цялото време. Горчаков обаче е недоволен или от съдържанието на разговора, или от появата на Радовиц.

Неговата неблагоприятна реакция намира отзвук и другаде; и Радовиц е много хладнокръвно посрещнат от петербургската бюрокрация и в придворното общество. Той остава за кратко в Русия. Но присъствието му там дава повод за слухове, че истинската причина за идването му е да поиска руска помощ или поне руски неутралитет за германско нападение срещу Франция, предлагайки като компенсация определени отстъпки на Русия за сметка на турците.⁶

Както потвърждават вече наличните документи, в този слух няма и най-малка истина. Въпреки това френското посолство в Петербург го приема, повярва му веднага и го предава като потвърден факт на Париж, където той налива масло в огъня върху възбудената чувствителност на херцог Деказ. Същият слух, разпространен в берлинския дипломатически корпус (от неидентифицирана „руска дама“), достигна до ушите на силно антибисмаркисткия и проруски настроен френски посланик в Германия, виконт Гонто-Бирон. Той също го приема, тогава и завинаги, като евангелска истина.

До 21 април Радовиц завършва временната си мисия в Петербург и се завръща в Берлин. Вечерта на същия ден Гонто-Бирон се среща с него на вечеря в

⁶ Точно това е целта на мисията на Радовиц, но авторът е писал труда си едно десетилетие преди подробната работа по въпроса на Улрих Лапенкюпер. (б. пр.).

британското посолство. Добре осъзнавайки важността, която собственият му външен министър отдава на евентуалното привличане на руската помощ за съдържане на предполагаемо стремящите се към война германци, и подведен от слуховете около неотдавнашната мисия на Радовиц в Петербург (който го карат да предположи, че Радовиц е много по-важна фигура и по-близък до Бисмарк, отколкото всъщност е), Гонто-Бирон дръпва германския гост настрана след вечерята и продължава, с нескрит интерес да го разпитва.

Разговорът отначало е тривиален. Двамата мъже се съгласяват, че страхът от войната е отшумял. Всеки от тях изразява своето задоволство и облекчение. След това обаче разговорът, за голямо нещастие, се насочва към Елзас-Лотарингия; и Радовиц, който по-късно открито признава, че по-добре е трябвало да замълчи в този момент, си позволи да бъде словоохотлив.

Какво всъщност е казано, никога няма да разберем със сигурност. Радовиц, на когото изглежда не му е хрумнало в момента, че разговорът може да има голямо значение, по-късно твърди, че всичко, което е направил, е да обясни на посланика, че ако французите продължат с нежеланието си да приемат загубата на двете провинции и ако разговорите за реванш продължат и се превърнат в постоянна цел на френската политика, тогава в Германия ще има хора (очевидно е имал предвид главно военните лидери), които някой ден ще кажат: „След като очакваме, неминуемото френско нападение, не е ли по-добре да изберем момента, първи да нанесем удар, отколкото да чакаме, французите да ни изненадат?“

Радовиц не казва, че това е негово собствено мнение. Гонто-Бирон обаче го тълкува като умишлена заплаха и доказателство за готвена превантивна германска атака, съобщено от човек близък на Бисмарк, и изразяващ възгледите на канцлера.

Това, разбира се, е вода в достатъчно количество в мелницата на Деказ. След като получава дългата депеша от Гонто-Бирон, предаваща съдържанието на разговора, той не губи нито миг време. Веднага написва циркуляр до френските посолства във всички водещи европейски столици, като към него прилага и съобщението на Гонто-Бирон, изопадавайки значението му, за да накара забележките на Радовиц да изглеждат още по-страшни, отколкото ги е представил посланика, и заповядва ва различните посланици да се ръководят от този материал в разговорите си с лидерите на правителствата, към които са акредитирани.

Любопитно е, че в предпоследния параграф на този документ министърът изразява впечатлението си, че през последните дни има подобрение в положението, предполагайки, че това се дължи на мъдрите и убедителни съвети, дадени на германците, от „кабинета в Санкт Петербург“. (въпреки че руснаците до момента не са казали нищо на германците по целия въпрос.)

Към този материал, изпратен до Льо Фло, е приложено и лично писмо от външния министър, което е дори по-провокативно по отношение на езика от самия дипломатически циркуляр.

Преди да получи тези материали, Льо Фло вече е говорил с царя за френските опасения от германско нападение. Царят изразява недоверието си в реалността на тези опасения, казвайки на посланика: „Спокойно. Няма от какво да

се страхувате в този момент. Ако някога възникне реална опасност от война, ще научите за това своевременно и то не от някой друг, а от мен. Аз ще съм първият, който ще ви каже.“

Сега, в личното си писмо, Деказ взема това изявление на царя (което Льо Фло надлежно е докладвал в Париж) и го преувеличава, отхвърляйки първоначалното му значение, твърдейки, че вижда в него намекнато уверение за руска подкрепа в случай на германско нападение. Но дори това не го успокоява напълно. Намесата на царя ще има ефект, пише той, ако бъде упражнена навреме. „Но“, продължи той, „защото волята му за поддържане на мира е добре известна в Берлин, защото знаят, че той енергично ще протестира срещу всякакви перверзни планове, и поради това не мога да се освободя от страха, че тези планове ще бъдат внимателно скрити от него и че един ден те (германците) ще решат да го поставят пред свършен факт. Вече няма да имам този страх и сигурността ми ще бъде абсолютна в деня, в който Негово Величество заяви, че ще гледа на изненадата като на обида и че няма да позволи подобно беззаконие да отmine. Една такава дума просто ще осигури мира на света и е достойно император Александър да я изрече. Негово Величество благоволи да ви каже, че в деня на опасност ще бъдем предупредени, и предупредени от него... Но ако самият той не бъде предупреден навреме, Негово Величество ще разбере, че и той е измамен и изненадан и е станал неволен съучастник в капана, който ни е поставен, и освен това искам да бъде сигурен, че Негово Величество ще отмъсти за това, което на практика би представлявало обида за него самия, и ще защити с меча си онези, които се уповават на неговата помощ“.⁷

След като получава тези различни документи, Льо Фло ги представя на Горчаков. Вместо Льо Фло да му ги преразкаже, Горчаков настоява сам да ги прочете и след това убеждава посланика, да му позволи да ги покаже на царя. Това е направено. Както царят, така и Горчаков без затруднение разберат от текста какво се опитва да направи френският външен министър: а именно, първо, да изтръгне обещание за руска военна подкрепа в случай на нов конфликт с Германия; и второ, въз основа на тази гаранция, да убеди руснаците да отправят предупреждение към германците, че ще трябва да се справят с Русия, ако влязат в конфликт с французите. Това е силното лекарство.

Двамата руски държавници щяха да постъпят по-добре, да заявят ясно на французите в този момент, че не вярват в реалността на въображаемата заплаха и следователно няма да правят никакви предложения на германците за политиката спрямо Франция при съществуващите обстоятелства.

Но те не го правят. Освен леката забележка на Горчаков към посланика, че споменаването за изваждане на меча от Русия е малко пресилено (не сме очаквали, казва Горчаков, да се наложи да вадим мечове; нещата ще се уредят без нужда от подобни действия), той само потвърждава казаното от царя по-рано, а именно, че ако някога възникне такава опасност, французите ще научат за нея от него. И с това неразумно замълчават, оставяйки посланика да грейне от въл-

⁷ За превода на това писмо се възползвах от английското издание на произведението на херцога дьо Броил, френски премиер по време на този епизод: „Посланик на победените“ (Лондон: Уилям Хайнеман, 1896), стр. 196. (*An Ambassador of the Vanquished* (London: William Heinemann, 1896), p. 196.) Френският оригинал е достъпен и в други източници.

нението, че е обвързал руския монарх с нещо много близко до откровен военен съюз. Льо Фло докладва триумфално на своя също толкова възвишен външен министър, „Това беше ново и ценно потвърждение на важното обещание, което остава непокътнато и (представлява) основна гаранция за нашата сигурност.“

Четири дни по-късно царят и Горчаков пристигат в Берлин, на път за европейските курорти. Докато са там, всеки се среща със своя колега,: царят – с вуйчо си, кайзер Вилхелм I; Горчаков – с германския канцлер Бисмарк.

Разговорът между двамата императори е бил приятелски. Изглежда никой от двамата не разбира напълно играта, която играе френският външен министър. Те се съгласяват, че зад военната заплаха не се крие никаква реална причина. Кайзерът осъжда нелепостите, които се въртят от печата, на който той приписва цялото объркване. Двамата монарси се разделят в най-добри отношения, очевидно без да знаят, че се готви нещо важно.

Не е така с двамата канцлери. Бисмарк е напълно наясно, че руснаците са притиснати от французите да го убедят да се въздържи от атака, която той изобщо не възнамерява да предприеме; и той съвсем не е л доволен, че се оказва в това положение. Не знаем какво точно е било казано по време на срещата. Веднага след това Горчаков уверява френския посланик, че не става въпрос за война; и деликатно го пита още веднъж дали френските опасения не са леко преувеличени – въпрос, който не е направил впечатление нито на посланика, нито на външния му министър, когато е предаден на Париж. Но Горчаков не казва нищо, което да подсказва, че разговора му с германския канцлер е напрегнато или неприятно.

Бисмарк, съобщава за разговора много години по-късно (в спомените си), дава съвсем различна картина. Според тази версия той засипва руския си колега с упреци за цялата комедия, която симулира, че се разиграва. И пита Горчаков, защо, внезапно е скочи на раменете му отзад в този абсурден цирк? Дали това е поведение на приятел? Какво искаха руснаците от него изобщо? Дали Горчаков иска той да емитира монети от пет франка с надпис: „Горчаков, протеже на Франция“? Или Горчаков предпочита той, Бисмарк, да постави театър в германското посолство в Париж, където Горчаков да се появи облечен като ангел-хранител на мира, в бяла роба?

Независимо дали тези думи действително са изречени по въпросния повод или са плод на причудливите спомени на един вече доста стар човек, няма причина да се съмняваме, че те точно описват възмущението на Бисмарк в този момент и че той е реагирал по някакъв начин. В такъв случай въпросът можеше да спре дотук, ако не беше казано нищо повече.

Но след посещението си Горчаков и царят, изпращат поверителни съобщения, всяко от които е попада във вестниците, естествено в изопачена форма, с цел да потвърди тезата, която французите разпространяват.

Съобщението на Горчаков е циркуляр до различните руски дипломатически мисии, в която се казва, че „Руският император напуска Берлин, напълно убеден в помирителното разположение, което преобладава там и което гарантира поддържането на мира“. Текстът е леко, но значително смислово е изопачено, така че да се чете „което сега осигурява мир“ (вместо „осигурява поддържането на мира“), бързо попада в печата и широко разпространено. Как трябва

да се разбира? Дали „помирителното разположение“ се е появило в Берлин едва след пристигането на царя там? И ако е така, не е ли именно неговото посещение и предупредителните му думи към кайзера това, което е прави разликата?

Второто изявление е едновременно по-сериозно и по-абсурдно. По молба на царя Горчаков адресира телеграма от името на монарха до сестрата му, кралицата на Вюртемберг, която по това време живее в Баден: *„J'emporte de Berlin assurances formelles de la paix.“* („Нося от Берлин официални уверения за мир.“) Това, което изтича от телеграфната служба в Баден до местен журналист, е възпроизведено като: *„L'emporte de Berlin donne des assurances formelles de la paix.“* („Победеният Берлин дава официални уверения за мир.“)⁸ Тази версия, с нечуваната си обида към германците, привлича вниманието на останалата част от германския печат и е обект на гневни германски редакционни статии. И разбира се, е отбелязана и във Франция, със забавление и удоволствие.

С това трагикомичният епизод от военната тревога от 1875 г. и предполагаемото спасяване на Франция от германско нападение чрез руската намеса приключва. Французите печелят безспорно. В европейското обществено мнение по онова време, както и в последвалата историография на периода, се създава незаличимото впечатление, че дори френските страхове да са леко преувеличени, те са имали някаква реална основа: тоест, имало е известна опасност от германска превантивна атака; но тази опасност е успокоена от силните заплашителни думи на руския цар, предупреждаващ германците, че ще трябва да се справят както с Русия, ако се осмелят да нападнат Франция.

Това е случай, в който френската дипломация, вдъхновена от страст, решителност, енергия, въображение и финес, надделява с лекота сънливото самодоволство на германците, не само създавайки блестяща политическа фикция, но и утвърждавайки я за десетилетия напред в историческия запис на периода.

Разбира се, успехът на тази маневра не може да се припише единствено на дипломатията на французите. Германците също носят своя дял от вината. Емоционалната обсебеност на Бисмарк от опасностите, които уж католическа Европа представлява за Германия, е в полза на неговите противници и критици, както и решението му да остави военната заплаха да поеме по течението, вярвайки, че това ще уплаши французите и ще ги накара да заемат по-разумно отношение. Разбира се, дори по-виновни от самия германски канцлер са нервните и войнствена германски вестници.

Приносът на руснаците също не е за пренебрегване. Царят и Горчаков, въпреки че уверят френския посланик, че не виждат доказателства за войнствените намерения на германците да атакуват Франция, в нито един момент не го заявяват публично. Като не съобщават на европейската общественост истинските обстоятелства около посещението си в Берлин и позволяват да се създаде впечатлението, че разговорите им с германците са причина за бързото намаля-

⁸ Това объркване е разбираемо: изразът *„qui assurent maintenant de la paix“* е променен на *„qui assurent maintenant la paix“*. (Факсимиле на оригиналната телеграма ще бъде намерено в А. Манфред. Образование русско-французского союза, Москва: Наука, 1975, стр. 98.)

ване на опасността от война, те играят в полза на французите и правят възможен успеха на цялата операция на Деказ.

За това Горчаков, ревнуващ към Бисмарк и очевидно искащ се отдаде на злорадно удоволствие от неудобството в което го поставя, е очевидно виновен; но и царят, като повтаря едно неясно и противоречиво изявление, без да съобщи, че французите твърде тълкуват погрешно и тенденциозно думите му, също прави, съзнателно или не, свой собствен принос.⁹

Главният архитект на объркването, е херцог Деказ. Доколко тази негова маневра е лицемерна или той действа добросъвестно под влиянието на дезинформацията, предоставена на Макмахон от анонимните писма, на неизвестния принц, и доколко наистина вярва, че руснаците са спасили Франция, като са предотвратили германско нападение: вероятно никога няма да разберем. Ако приемем човешката способност за самозаблуда в служба на личния интерес, отговорът може е: по малко и от двете. Но трябва да се признае, че той изиграва картите си с изключително умение и ефективност.

Този епизод, предшестваш с близо двадесет години окончателното сключване на съюза, на чиито корени е посветен този труд, е разказан тук заради дълбокото и трайно влияние, което е оказал през всичките следващи двадесет години върху френското обществено мнение и върху френското отношение към Русия. От този момент нататък, непоклатимото убеждение на много милиони французи, включително и повечето френски държавници, ще бъде, че ключът не само към сигурността на Франция, но и към решаването на най-големите ѝ международни трудности, ключът към заличаването на унижението от Френско-пруската война, към възвръщане на загубените провинции, към възстановяването на загубеното лидерство на Франция в Европа и заедно с това на нейната гордост, самочувствието, вярата в себе си и бъдещето ѝ – е Русия и никъде другаде. Създаденото впечатление е пожелателна и нереалистична представа за това какво всъщност представлява Русия, какво може разумно да се очаква от нея и какво може тя да направи, ако се превърне в инструмент в ръцете на западноевропейска държава, използван за уреждане на териториален спор, различен от нейните собствени руски интереси.

Всичко това нямаше как да бъде разбрано до тъжните и ужасни дни на есента на 1917 г., когато Руската империя, разпадайки се в хаос и ужас (в резултат на този френско-руски съюз), щеше да разочарова не само Франция, но и западните съюзници като цяло.

Дотогава илюзията, че Русия е отговорът на проблемите на Франция, ще се запази. Нито за миг тя няма да отсъства от съзнанието на френските държавници, журналисти, и патриоти от всякакъв вид. Без нея, историята, която следва, за начините и етапите, по които и Франция, и Русия се промъкват към съдбовен военен съюз, ще бъде неразбираема.

По принцип е безсмислено, когато се разглежда Русия от 70-те години на XIX век, да се говори за „обществено мнение“ във връзка с международните дела. Масата от руския народ, селяните съставляващи около 80%, нямат никакви

⁹ Авторът доста невярно и повърхностно тълкува цялата ситуация. Пропуска писмото на английската кралица до царя, и изобщо цялата англо-руска мирна инициатива в Берлин, заплашителните думи на царя към кайзера и т.н. (б. пр.).

познания за тънкостите на висшата дипломация и изобщо мнение за външната политика. Това, като правило, не влизало в техните интереси. В другия край на спектъра стои самият цар, който е автократ, а не конституционен монарх, и има, поне на теория, неограничена власт да ръководи външните отношения на Русия според собствените си преценки и желания.

Между тези две крайности, обаче в края на XIX век, вече има значителен кръг от хора, които имат властта да упражняват, пряко или косвено, своето влияние върху реакциите и решенията на царя и неговите отговорни министри. Те включват лица с висок социален статус в двора (особено членовете на императорското семейство), висши служители на правителствената бюрокрация, висши духовници, видни търговци и предприемачи, висшето командване на армията и флота и накрая водещи редактори, публицисти и писатели.

Тъй като тяхното влияние е относително, постоянно променящо се и не е лесно определимо като сила, е невъзможно да се каже колко многобройна е била тази прослойка, но очевидно са били няколко стотин души, едва ли достигат хиляда.

Сред този влиятелен елемент има един важен кръг, съставен от хора, доволни от международното положение на Русия, които поддържат мира във външните ѝ отношения и подкрепят с цената на мирна и сдържана външна политика на приятелски и мирни отношения към двете непосредствени съседни западни велики сили: Германия и Австро-Унгария.

Членовете на този кръг, концентрирана в столицата Петербург, са хора с консервативни нагласи, и известна международна изтънченост. Те включват няколко представители на висшата аристокрация, великият княз Михаил Николаевич, брат на цар Александър II, женен за германска принцеса; един или двама министри в области, различни от външните работи; група посланици в чужбина; видни фигури в някои търговски кръгове (главно в Петербург и Балтийските губернии); и най-вече човекът, който от 1876 г. до април 1882 г. е заместник- (и „временно изпълняващ длъжността“) министър на външните работи, а след това е и самостоятелно министър на външните работи, през цялото управление на Александър III: Николай Карлович Гирс, за когото ще бъде разказано повече по-долу.

Освен тази консервативна, проевропейски и прозападно настроена фракция, която предпочита добрите отношения с Германия и избягването на конфликти с европейските сили, съществува фракция с противоположни нагласи, съставена от няколко елемента, обединени от дух на активен и екзалтиран национализъм, завиждащи на Бисмарк за успеха, който той постига с обединението на Германия, нетърпеливи да видят руския престиж издигнат чрез подвизи с подобен мащаб, насочили погледа си на югозапада, към Балканите и Проливите, като театър за драматично разширяване на руската мощ и влияние.

Сред последните се открояват т. нар. панслависти – дотолкова, че тяхното наименование често се приема като кодово име за цялото това руско обществено мнение. Те (да не се бъркат със славянофилите, чиито интереси са по-скоро от научно-философски характер и чието внимание е насочено предимно към вътрешната руска сцена¹⁰) са хора, които виждат Русия като естествена защитна

¹⁰ Авторът не е точен, славянофилите са ранните панслависти. (б. пр.)

сила за всички славянски народи на Балканите и Централна Европа. Те се стремят към освобождението на тези по-малки славянски народи от Австроунгарската и Турската империи, където тогава, почти без изключение са включени, и към преминаването им, по един или друг начин, в териториалните предели или непосредствената сфера на влияние на самата Русия.¹¹

Те смятат Русия за естествена майка и защитник на тези народи (за които в повечето случаи знаят много малко или почти нищо); и намират в това доста покровителствено отношение, рационализация за чисто националистическите импулси, които са истинският емоционален източник на техните думи и поведение.

Разбира се, неизбежно е хора с такива убеждения, да видят в Турция и Австро-Унгария пречки, за осъществяването на мечтите си и се застъпват за политика, която неминуемо ще засегнат интересите на тези два руски съседа.

Тясно свързани с панславистите и отчасти идентични с тях са онези, чийто интерес към неруските народи на Балканите и Източна Европа има религиозен, а не езиково-националистически произход. Тези хора си представят Русия като покровител и защитник не на славянските народи като такива, или само на славянските народи, а на всички народи, които принадлежат към християнската църква от източния обред (православието). Тъй като някои от славяните (като чехите, словаците, словациите и хърватите) не се вписват в тази категория, докато други неславянски народи (гърците и румънците) се вписват, амбициите на тези религиозно ориентирани руски империалисти са само отчасти идентични с панславистите.

Третият елемент, заинтересован от активна руска политика на Балканите, се състои от висши дипломатически и военни служители, чието внимание е насочено към съперничеството и борба с британците за надмощие в Източното Средиземноморие, Близкия изток и Средна Азия. За тях най-важният въпрос на руската външна политика е решаващото влияние, върху Дарданелите и Босфора. Тази ориентация в някои случаи е подкрепена от силни панславистки симпатии, и дори върви ръка за ръка с действията по панславистката линия; но двете мотивации не бива да се бъркат. За панславистите Австро-Унгария, която владее няколко славянски народа и като водещ конкурент за доминиращо влияние над онези, които предстоеше да бъдат освободени от турско владичество, се явява главен противник и потенциален военен враг. За останалите, Англия е най-силният съперник, въпреки, че и на тях е ясно, че самите турци са жизненоважен фактор в уравнението и че с австрийците, разположени на фланга на руските военни комуникационни линии към Проливите, също ще трябва по някакъв начин да се справят.

И трите тенденции имат мощни източници на подкрепа в руското общество и правителство. Трудно е да се разграничи тази подкрепа от конкретната тенденция. Често симпатиите се отнасяха и към трите.

В религиозната насока, влиятелната фигура е Константин Петрович Победоносцев, „обер-прокурор“ на Светия синод (който управлява делата на Руската православна църква, поради липсата на патриарх), наставник на двама

¹¹ Поляците са изключение, защото са разделени между Русия, Германия и Австро-Унгария.

престолонаследници и смятан за един от двамата или тримата най-могъщи мъже в Русия след самия цар.

Панславистите се радват на важната подкрепа сред академичните интелектуалци, духовенството и богатите търговски среди в Москва и други градове на Централна и Южна Русия, и дори на значителна подкрепа във висшите дворцови среди.

Всички тези тенденции са посрещнати със симпатия в полунезависимия Азиатски отдел (департамент) на руското външно министерство, който се занимава с Балканите и чийто персонал е от хора с опит в тази област.

През годините този отдел не се поколеба да провежда политика, която се различава в различна степен от тази на „Канцелария“, където се осъществяват отношенията с великите западноевропейски сили.

Докато Азиатският отдел е съставен, предимно от хора с чисто руски произход, обикновено православни по религиозна принадлежност и най-често произлизащи от вътрешните райони на Русия, сред висшите служители на Канцеларията има висок процент германци от балтийски произход и други със западен произход или ориентация, за някои от които френският език е по-естествено средство за личен и официален разговор от руския.¹²

С други думи, Канцеларията е по-космополитна, по-малко националистична, по-малко заинтересована от Балкански и Ориенталски авантюри; но има пълен контрол само върху официалните дипломатически отношения с великите западни сили. Воденето на политически интриги по югозападните граници на Русия излиза извън нейната компетенция и отговорност.

В преследването на своята полунезависима и често агресивна Балканска политика, Азиатският отдел често използва уж частните панславистки комитети в големите градове (особено Москва, Одеса и Петербург) като канали за финансиране и провеждане на дейности, за които руското правителство не признава официална отговорност. Така контактите му с частните панславистки кръгове често изпълняват тайни оперативни дейности.

Редица дипломатически и консулски служители в Азиатския департамент, са силни симпатизанти на едната или другата от тези националистически и експанзионистични тенденции. От тях най-видният, активен и влиятелен е бившият началник на департамента и посланик в Константинопол, граф Н. П. Игнатиев, човек, чиято бурна официална кариера ще приключи в началото на 1880-те години с кратък и нещастно завършващ мандат като министър на вътрешните работи.

С богата фантазия, пъргав, властен и убедителен, в своите идеи и дипломатически усилия, Игнатиев често изпреварва по-бавните си колеги, руски и чуждестранни, оставяйки ги в объркване, водещо до подозрение и му създава международна репутация, отчасти преувеличена, на ловък и хитър, двуличен човек. Той е силно антиавстрийски настроен; И ако му беше дадена възможността да ръководи руската външна политика, несъмнено щеше да се опита да действа сам на Балканите и в Проливите, разчитайки на смелостта и сръчността си в дипломацията, за да компенсира другите ресурси, които липсват за успешното следване на подобен курс. Неговата находчивост е такава, че създава

¹² Какъвто е самият шеф на Канцеларията, канцлерът княз Горчаков. (б. пр.)

впечатлението, за неминуем успех, стига да избегне нова Кримска коалиция, като уплаши или измами британците. Но той има съперници и врагове у дома, а министрите на войната и външните работи (канцлера) стоят между него и царя. Така че смелите му планове обикновено се разводняват и забавят изпълнението си, или са направо отхвърляни. Това ги лишава от смелостта и бързината на изпълнение, които Игнатиев, оставен на самия себе си, можеше да постигне. Така поради различните пречки поставяне пред него, той твърде често е поставян пред неудоволителни полрешения, обременен с полуотговорност за политика, коато той смята за „твърде малка и твърде късна“.

В средата на 70-те години на XIX век, като посланик в Константинопол, Игнатиев е в разцвета на кариерата си като дипломат. Както се оказва, той не осъзнава по-високите амбиции, които несъмнено е имал; но неговата поразителна фигура, винаги завладяваща и винаги в движение, продължава в продължение на много години да стои близо до центъра на панславистките движения и да има косвена роля във формирането на руската политика спрямо всички останали големи европейски сили, включително и Франция.

В качеството си на изтъкнат вдъхновител и изпълнител на панславистко-националистическата политика, Игнатиев е обграден от значителен брой други дипломатически и консулски служители, чиито кариери са свързани с Азиатския департамент и които са служили като негови дипломатически представители или агенти (консули) в по-малките мисии на Балканите и Леванта. Само номинално под контрола на петербургската „Канцелария“, тези мъже често работят по-тясно за вътрешното министерство (т.е. за тайната полиция) или за различните панславистки комитети, отколкото за самото външно министерство.

Това придава на руската дипломация от този период, известна озадачаваща двойнственост, която причинява много разочарование за чуждестранните дипломати; защото е трудно да се потърси отговорност от руския външен министър за дейности, върху които той е има сравнително малък контрол.

От голямо значение, дори по-голямо от идващото от Азиатския департамент, е подкрепата, на която панславистките и националистическите кръгове се радват във военните среди. Тук най-забележителна роля имат някои офицери, личности с голям ентузиазъм, които рискуват дори редовната си военна кариера. Сред тях се открояват двамата генерали, Ростислав Андреевич Фадеев (1824-1883) и Михаил Григориевич Черняев (1864-1898). Първият и по-възрастен от двамата, е известен като писател и памфлетист, и пламенен поддръжник на идеята за война с Австрия. Другият, Черняев е известен като „Лъвът от Ташкент“ заради военните си успехи като командир отличил се в покоряването на Средна Азия, дори напусна редовната си военна служба за известно време, както ще видим по-нататък, за да даде своя военен опит на панславистката кауза.

Още по-голяма известност след 1877 г. получава друг генерал, спечелил голяма популярност чрез военните си подвизи в Средна Азия, а след това и в Руско-турската война, Михаил Дмитриевич Скобелев (1843-1882), който е можело да се превърне в значима политическа фигура, ако не беше починал внезапно през 1882 г.¹³

¹³ След препиване, в леглото на проститутка, родом от Австро-Унгария. (б. пр.)

Всички тези мъже придават блясък и ентузиазъм на националистическата кауза по свой начин; но с по-голямо значение за формулирането на руската политика, имат другите военни фигури, по-малко известни в общественото ползрение, които дори и да симпатизират на същите тенденции, извършва работата си тихо и незабележимо в канцелариите на генералния щаб или военното министерство, или във провинциални военни командвания. Някои от тях ще бъдат посочени по-нататък. Достатъчно е да отбележим тук, че те имат свой собствен орган вестник „Свет“, и често са в най-тясна връзка с панславистите и други националистически фигури извън официалния елит.

Накрая, трябва да се споменат двамата мъже, най-отговорни през 1870-те години за проектирането и изразяването на руската външна политика: споменатият по-горе възрастен канцлер и външен министър на Александър II, княз Александър Димитриевич Горчаков (1798-1883), и самият цар.

До средата на 70-те години на XIX век, Горчаков, вече е изживял времето си, и изобщо не е всеотдаен ентузиаст на споменатите националистически тенденции. По-голямата част от дипломатическата му кариера минава в Западна Европа; но той е длъжен да се съобразява със силата, която тези тенденции упражняват върху царя и влиятелното руско обществено мнение; а неговата негодуваща ревност към Бисмарк, често го поставя в компания с тези по същество антигермански тенденции.

Що се отнася до цар Александър II, той е донякъде загадъчна политическа личност, наподобяваща, чичо си Александър I. Всеки, който се опитва да дефинира политическите му нагласи, неизбежно попада на тънък лед.

Достатъчно е да кажем, че дори нищо да не е разклатило чувството му за лоялност към вуйчо му, първия кайзер на новосъздадения Германски Райх, нито възхищението му от германската армия, той също не е нечувствителен към националистическите мнения в по-влиятелните кръгове на руското общество. В течението на 70-те години на XIX век той става все по-уязвим към натиск от националистическите кръгове, включително под влиянието на панславистките възгледи на своята любовница (а по-късно и за кратко, морганастична съпруга) княгиня Екатерина Долгорука и нейното обкръжение.

В средата на 70-те години на XIX век той се проявява като колеблива фигура, разкъсвана между германските си симпатии, отвращението си към Австрия, с неспособността си да устои на панслависткия натиск.

Накрая трябва да отбележим, че тези националистически и по същество агресивни тенденции намират силна подкрепа сред много руски вестници.

В това отношение се открояват списанията и вестниците, издавани от известния консервативен редактор Михаил Никофорович Катков: московският ежедневник „Московские ведомости“, доайен на всички руски светски вестници и силно влиятелен както в Петербург, така и в Москва, и неговият партньор, месечника „Русский вестник“. Панславистките тенденции получават силна подкрепа от големия славянофилски публицист, Иван Сергеевич Аксаков, в неговото списание „Рус“, също публикувано в Москва.

В Петербург също има редица вестници, които следват националистическо-панславистката линия: по-специално силно консервативният „Новое время“, „Свет“, с неговите военни връзки; либералният, но въпреки това пансла-

вистки настроен „Новости“ и органът на реакционното министерство на просвещението, „Санкт-Петербургские ведомости“. През годините те поддържат непрекъснат огън от критики към външното министерство за предполагаемото му прекомерно преклонение към западноевропейското обществено мнение и неспособността му да окаже адекватна подкрепа на антиавстрийската политика на Балканите.

С развитието на „военната тревога“, през пролетта на 1875 г., започват онези безредици и въстания срещу турците в Босна, Херцеговина и други части на Балканите, които след много превратности ще доведат до избухването на Руско-турската война две години по-късно.

Историкът, който чувства нужда да се докосне леко и мимоходом до произхода, хода и непосредствените последици от този военен конфликт, е изправен пред непосилна задача, защото сложността на нестабилната и постоянно променяща се дипломатическа среда, в която всичко това се е случило, не позволява лесно обобщение.

На покойния Б. Х. Съмнър са му били необходими повече от 550 страници, заедно с редица документални приложения, за да обобщи, в произведение с изключително научно и литературно качество, основните моменти от тази история.¹⁴ Но тъй като малко читатели след сто години, ще познават неговия труд, с дължимото извинение за неизбежната ми неточност, ще припомня основните очертания на случилото се.

Прогресивният разпад на Турската империя на Балканите в края на XIX век създава проблеми както за австрийците, така и за руснаците. За австрийците тези проблеми са много по-неотложни и по-сериозни, отколкото за руснаците; защото е ясно, че съдбата на славянските или славяноезичните народи, които сега се отделят от турския контрол (черногорците, босненци, „македонци“¹⁵, българи и др.), ще окаже важно влияние върху нагласите и стремежите на онези от техните сънародници, които са включени в Австро-Унгария¹⁶.

Новите решения, които трябва да бъдат намерени за статута на тези нововъзникващи националности, са въпрос от жизненоважен интерес за Виена. За руснаците това не е жизненоважен интерес, въпреки че включването на който и да е от тези народи в Австро-Унгария или дори по-тесният им съюз с нея, оказва значително влияние върху баланса на силите в Югоизточна Европа, което руските стратегии не могат да игнорират.

Този въпрос естествено ангажира активно интереса на панславистско-националистическите кръгове в Русия, защото се отнасяше до регион, който те виждат в собствените си мечти като театър на бъдещия успех и слава на Русия. Те се смятат за длъжни да окажат помощ на „балканските славяни“ за да се освободят от властта на турците; но също трябва да се гарантира, че тези народи няма да попаднат под австрийско, а изцяло под руско влияние.

Следователно, като обобщение на залозите, които Австро-Унгария и Русия, имат в решаването на тези проблеми, може да кажем, че австрийският интерес има отбранителен характер, и опасението, че разпадането на Турската

¹⁴ *Russia and the Balkans 1870-1880* (Oxford: University Press, 1937).

¹⁵ Няма македонци, има само българи, авторът робува на македонистката заблуда! (б. пр.)

¹⁶ В случая това са единствено сърбите! (б. пр.)

империя може да предизвика и разпадането на Двойната монархия, докато руският интерес е нападателен, изискващ разширяване на доминиращото руско влияние върху нов регион, за задоволяване на романтичните и националистични руски стремежи.

Когато през 1875 г. избухва босненско-херцеговското въстание срещу турците, първият руски импулс е да интернационализира проблема, като подкрепя австрийските предложения за съвместен натиск върху турците, за да се предоставят на бунтовниците нови програми за реформи. Това усилие се оказва неуспешно. Няма достатъчно единство сред великите сили и дори в рамките на руския елит, за да се позволят каквито и да е успешни действия в тази насока. Турците също не искат да стигнат далеч в тази посока.

Въпреки това, въстанието вероятно щеше да се провали и да се разпадне поради собствените си слабости, ако не е много по-обширната подкрепа, оказана на въстаниците, от сърбите и черногорците, но най-вече от панславистките комитети в Русия.

Подкрепата и съгътстващата я агитация са ефективни за разпалване на местното обществено мнение, за осигуряване на военния успех на бунтовниците. Към средата на 1875 г. половината от Европейска Турция се вълнува. Ситуацията се усложнява от намесата на васалното Сръбско княжество, като непосредствен съсед и силен поддръжник на въстаниците; и през юли 1876 г. избухна война между Турция и Сърбия в съюз с Черна гора.

Всичко това, засяга не само съдбата на бунтовните провинции, но и на Сърбия, и разпалва страстите на руските панслависти до експлозия. Сред руската общественост се провежда събирането на помощи за „братята славяни“; в Сърбия е изпратена група руски военни доброволци с огромен ентузиазъм; генерал Черняев напуска руската армия и сам заминава за Сърбия, за да поеме командването на сръбската армия, при силно объркани договорености.

Предприятието, се оказва военна катастрофа. Турците доказват очевидното си превъзходство над противниците. До декември 1876 г. сърбите са принудени да искат примирие.

По това време общественото мнение сред панславистите в Русия е нажежено до гняв и разочарование; и естествено възникна въпросът дали руското правителство не трябва да започне война срещу турците в подкрепа на славянската кауза. По принцип царят и неговите водещи съветници не са се съпротивляват, защото не са виждат приемлива алтернатива. (Руската мобилизация е започнала много преди окончателния сръбски крах.) Но има опасност всяко едностранно руско действие да предизвика страховете и подозренията на другите велики европейски сили, че Русия да се окаже изправена пред подновяване на сравнително скорошната Кримска коалиция срещу нея, този път подсилена от австрийците.

За да се избегне това, набързо започват изключително сложни и объркани преговори с другите европейски сили, и особено с австрийците, чиято реакция е от жизненоважно значение. Тези последни преговори са успешни за непосредствени цели. Постигнато споразумение с австрийците, е неохотното руско съгласие (Райхщатското споразумение) за австрийска окупация на Босна и Хер-

цеговина или на части от нея, срещу гаранция, че Австрия няма да се възползва от военните действия на Русия с Турция, за да предприеме действия срещу нея.

По груб и приблизителен начин това споразумение изпълва целта си, доколкото австрийската съдържаност и неутралитет, е гарантиран за целия период на войната с Турция; но поради изключителната неяснота на условията, това секретно споразумение ще бъде източник на много проблеми в бъдеще.

Това е останало в историята като още един ярък пример за опасността от прибързани и неточни споразумения между великите сили по важни въпроси на международните отношения.

Тъй като е ясно, че във война срещу Турция руските сили ще бъдат задължени не само да преминат през Румъния, но и да я превърнат в истинска оперативна база, трябва да се сключи предварително споразумение и с правителството на тази страна, споразумение, което не пречи на руснаците да настояват успешно след края на войната, за голямо огорчение¹⁷ на румънците, за отстъпване на румънската територия Бесарабия на Русия в замяна на турската Добруджа.

През април 1877 г. руснаците започват военни операции срещу Турция. Те са съпроводени от обичайното масово объркване и неуспехи. Руското настъпление в посока Константинопол е задържано с месеци до края на лятото и есента от упоритата турска защита на флангова позиция при Плевен, от която руснаците най-накрая успяват да сломят турците едва през декември и след жертвата на няколко десетки хиляди войници. След това настъплението продължава достатъчно бързо; и до края на януари руснаците достигат Мраморно море, но все още на известно разстояние от Константинопол. Тук обаче тяхното настъпление приключва, защото турците вече са съгласни на примирие и да обсъдят руските условия; и самите руски сили са изтощени и сериозно покосени от болести; но също, и много важно, защото британците изпращат флот, заедно с десант, до Мраморно море¹⁸ и показват, че опитът на руснаците да окупира Константинопол ще срещне тяхната съпротива и контрамерки. Това е сериозна заплаха, защото британците имат възможността, ако пожелаят, не само да откъснат Константинопол от азиатска Турция, но и да навлязат в Черно море, прекъсвайки морските снабдителни линии, обслужващи руските сили на полуострова, и съживят заплахата, пред която руснаците са изправени по време на Кримската война.

Пред всички тези усложнения Игнатиев, възползвайки се от изтощението на турците, настоява последните (за голямо възмущение на голяма част от останалата част на Европа¹⁹, особено на британците и австрийците) за едностранно споразумение, неуспешния Санстефански договор, в който руските стремежи, особено за Южните Балкани, получават най-широко удовлетворение, но не се вземат предвид интересите или желанията на другите сили. Турците приемат това; но когато става ясно, че условията на този договор не са приемливи за британците, и австрийците и че едната или и двете сили, могат

¹⁷ За никакво огорчение не става дума, а за разпалването на гладния румънски шовинизъм! (б. пр.)

¹⁸ Абсолютно невярно и тенденциозно, няма никакъв десант а няколко британски военни кораба (шест бойни) които изобищо не са флот! (б. пр.)

¹⁹ Невярно, възмущение има единствено в Лондон и Виена, заради измамата на руснаците, които забравят за Босна и Херцеговина.

да му се противопоставят с война²⁰, руснаците са принудени да се съгласят, гневни и разочаровани, с представянето на целия проблем на общоевропейски конгрес, под председателството на Бисмарк, в Берлин.

На този конгрес (13 юни - 13 юли 1878 г.) най-високопоставеният руски представител е Горчаков, който, освен че е стар и болен, избягва отговорността за споразумението, договорено под формата на унижително насилие, както той го възприема. Затова основната тежест на преговорите е поета от неговия заместник, граф Пьотр Алексеевич Шувалов, руски посланик в двора на Сейнт Джеймс, способен и разумен човек. Шувалов поема върху себе си с цената на трайната вреда за по-нататъшната си кариера, тежестта да изтръгне от другите сили най-добрите условия, които руснаците могат да очакват при тези обстоятелства. В това отношение Бисмарк, като председател, му оказва важна помощ в редица точки.

Предвид всички събития, и особено собственото им военно и финансово изтощение, руснаците не се представят зле на Берлинския конгрес. Те придобиват Бесарабия, както и части от турската територия в Мала Азия (в Армения). Те постигат създаването на практически независима България, с мълчаливото съгласие на останалите (с радост дадено от Бисмарк, и неохотно от австрийците), че тази нова държава трябва да бъде руски сателит, ако руснаците настояват. Сърбия и Черна гора, считани за руски политически клиенти, получават увеличения на територията си. Предвид, че това е ненужно и сериозно объркано начинание, извън финансовите им възможности, руснаците можеха да приемат споразумението с добра воля, смятайки се за щастливци, че са избегнали война с някоя от големите сили.

Но това не се случва. Руснаците никога не могат да приемат с добро око признанието на нещо по-малко от пълен успех във войната. Горко на руския държавник, който преговаря или подписва мирно споразумение, което не е триумфално от руска гледна точка. Той е държан лично отговорен за неуспеха, въпреки че действа по най-строги инструкции, но действията му никога не са напълно простени.²¹

Веднага щом Берлинският договор е подписан и оповестен, руският националистичен печат избухва в порой от тежки обвинения срещу западните сили, че са лишили Русия от плодовете на нейната „победа“, и срещу Бисмарк за това, че е председателствал конгреса, на който това е направено, и косвено, срещу Шувалов за участието му в изготвянето на договора. В този изблик на гняв и самосъжаление фактът, че алтернативата можеше да бъде голяма война, за която Русия, изтощена и почти фалирала, е напълно неподготвена, е забравен.

Царят и неговите водещи съветници имат властта, стига да желаят, да спрат този поток от детинска и особено за германците обидна раздражителност; но те не го правят. Тя е твърде полезна за тях, със силните си античуждес-

²⁰ Също невярно, това е просто блъф, а австрийско участие е изключено, английското също, 7000 индийци изпратени на о-в Малта, не представляват никаква опасност. (б. пр.)

²¹ В тази връзка е достатъчно да си припомним опита на Вите като преговарящ по Портсмутския договор през 1905 г. или възмутените гласове, издигнати в Руската комунистическа партия срещу нещастните пратеници (Сокольников, Карахан, Чичерин и Петровски), които са принудени да подпишат Брест-Литовския договор през 1918 г.

транни нюанси, като средство за отклоняване на панслависткото недоволство от собственият им държавнически провал.

И напълно разбираемо е, че гневът на печата е използван, поне подсъзнателно, като удобно оправдание за недостатъците и грешките допуснати по време на самата война. Така прескампанията е оставена да продължи достатъчно дълго време, без да се обръща особено внимание на предвидимите ѝ външни ефекти.

Остава да се подчертае до каква степен целият този епизод в руската политика е, ако не пряко дело на панславистите, то по-скоро продукт на тяхното влияние върху хода на събитията. Именно те, с постоянните си интриги и подстрекателства, разпалват въстанията на Балканските славяни срещу турското владичество.²² Именно те насърчават сърбите да воюват с турците и след това се опитват, безуспешно, да поемат контрола над цялата операция. Именно тяхното влияние е решаващо за насочването на царя към война срещу Турция. В изпълнение на техните стремежи Игнатиев прави опита си да открадне предимство на другите сили, като сключва едностранно споразумение с турците. Именно те, когато войната приключва, настояха за погрешно тълкуване на Берлинския договор, и убеждават голяма част от руското общество, включително царя и престолонаследника, че Русия е била измамена от Бисмарк и продадена на Западните сили.

И не само постигат този успех, но излизат от цялата история с повишен престиж и авторитет. От този момент нататък те ще станат сериозна сила във формулирането на руската външна политика. Нито Александър II, нито синът му и наследник Александър III са готови, нито дори склонни, да ги поставят изцяло на мястото им (защото и двамата владетели имат тайни симпатии в същата посока). „За съжаление, това е вярно“, отбелязва един от най-висшите служители на руското външно министерство през 1879 г. пред австроунгарския посланик в Петербург (и бъдещ външен министър) граф Калноки, че хората тук просто се страхуват от националистическия печат. Те не смеят дори да наложат наказанията, установени от закона [за нарушаване на цензурата].

Независимо, че цялата дейност на тези вестници е насочена срещу съществуващия режим, царят също е против всеки опит да бъдат подложени на строг контрол. Знамето на национализма, което са издигнали, ги защитава и им осигурява мощна подкрепа. Откакто националистическата тенденция излиза толкова ясно на преден план и особено откакто успява да надделее, въпреки всички по-добри съвети, по въпроса за война [срещу Турция], т. нар. „национална“ партия се превръща в истинска сила, и обхваща цялата армия. Зад много от тези вестници стоят военните. Всички знаят, че симпатиите на голяма част от армията са на страната на националистическия печат; и военният антураж на царя се грижи той да получава отлично и благосклонно отношение.“²³

Така в Русия се заражда общественото мнение, сред големи части от образованата общественост, изразяващо силно разочарование и огорчението, ана-

²² Показателен пример е безсмислената Априлска авантюра в България, довела до насилията и кланетата и сринала току-що извоюваният престиж на Българската екзархия. (б. пр.)

²³ Държавен архив, Виена (наричан по-нататък „Австрийски архиви“). Документи на министерството на външните работи, кутия 73. РА-Х. Русия, доклади, 1879 г. Депеша от 5 ноември 1879 г. от Калноки до австроунгарския министър на външните работи Хаймерле.

логично на френското обществено мнение след Френско-пруската война, обхващало голяма част от френската общественост.

Разочарованията от Турската война, са аналогични в този смисъл, на последиците за Франция от загубата на Елзас-Лотарингия.

Така, с основание или без основание, с право или не, се заражда чувство на недоволство в голяма част от Европа, срещу Германия на Бисмарк. Така се закрепва чувството за националното унижение (във Франция и Русия) в епохата на почти патологичната екзалтация на национализма.

Както във Франция, така и в Русия, обществото е недоволно от статуквото, създадено от Бисмарк. Вътрешното обществено мнение е разделено; и въпросните настроения са по-страстно поддържани от някои, отколкото от други. Но и в двете страни, особено сред образованите класи, има малцина, които да не са заразени от тези чувства. И при тези обстоятелства е неизбежно хората и в двете страни, да се замислят, дали не може да намерят допирни точки, за обединяване на политиките усилия във взаимна полза.

Глава втора. ФРЕНСКО-РУСКИТЕ ОТНОШЕНИЯ, 1879-1880

Почти истеричното огорчение срещу западните сили, и най-вече срещу Германия, обхваща образованото руско обществено мнение непосредствено след Руско-турската война, излизайки на преден план в гневните статии на руския националистически печат, оказва влияние върху отношенията както с Германия, така и с Франция.

Тези ефекти се развиват едновременно и си взаимодействат помежду си. Последиците върху руско-германските отношения са по-важни с дългосрочните си политически последици. Те са сериозно засегнати и се отразяват върху контактите между Русия и Франция, затова ще разгледам първо тях. Последиците от влошаването на германо-руските отношения и върху европейската ситуация като цяло ще бъдат обсъдени в следваща глава.

В края на януари 1879 г. президентските избори във Франция са спечелени от Жул Греви, който заменя предишния президент Макмахон, като държавен глава от 1873 г. Жул Греви е президент до 1887 г.

С тази промяна завършва преходния период във френския политически живот, който слага край на любопитния двуумвират от монархисти и републиканци, управлявал от Франция от 1871 г., и насочва страната към твърдо републикански курс.

Един от резултатите от тази промяна е, че френският посланик в Русия, генерал Льо Фло, монархист и близък приятел на Макмахон, незабавно е отзован. Заменен е от друг военен: генерал Антоан Шанзи (1823-1883). Шанзи има дълъг и забележителен опит: командир на корпус във Френско-пруската война, губернатор на Алжир от 1873 до 1875 г., след това за известно време е сенатор и накрая е неуспешен кандидат за президент на Франция през 1879 г. Подобно на повечето висши френски офицери по негово време, той е твърд поддръжник на идеята за евентуален френско-руски съюз, въпреки че добре осъзнава, както и повечето френски държавници, че времето за подобно споразумение все още не е настъпило.

Може да отбележим, че през целия период от 1871 до 1886 г. последователните френски кабинети, създават тенденцията, да изпращат в руската столица за посланици и дипломати висши военни или (в един случай) военноморски фигури. Тази политика несъмнено е повлияна от примера на германците, които, по силата на споразумението, произтичащо от тесните лични връзки, свързващи двете императорски семейства, имат привилегията да имат в Петербург, освен редовния дипломатически представител, и личен военен представител на кайзера, който служи в качеството на адютант на царя.

В това си качество, въпросният представител има привилегията да присъства, като член на личния военен антураж на царя, на много военни събития – паради, прегледи, маневри и т.н., на които редовен граждански посланик обикновено не е поканен. Французите, тъй като страната им е република, не могат да се възползват от такова споразумение. Затова изпращат за посланици висши военни, които имат възможност да осъществяват контакти по военните въпроси, и да имат връзки с висшите руски офицери, за разлика от техните граждански колеги. В тази практика, те следват германския прецедент, защото редовният германски посланик в Петербург през периода 1876-1892 г., е Лотар фон Швайниц, генерал, който е служил в Петербург в по-ранните години, като военен аташе.²⁴

При напускането на Русия в началото на март 1879 г. Льо Фло е приет на обичайната прощална аудиенция при царя, който има високо мнение за него; а последвалото пристигане на Шанзи, естествено му дава и достатъчно възможности за разговори с висши руски личности. При всички тези срещи, на французите става ясно не само, че руско-германските отношения са сериозно засегнати от ожесточения антагонизъм между Горчаков и Бисмарк и от антигерманската тенденция на руския печат, но и че това предизвиква осезаемо отражение в руското отношение към Франция. На заминаващия Льо Фло царят казва многократно за желанието си, за по-нататъшно сближаване между двете страни. „Нашият общ интерес“, казва той, „трябва да ни наложи задължението да се обединим. Не познавам нито един въпрос, който може да ни раздели, и има много въпроси, по които е желателно да вървим заедно. Източният въпрос, е сред тези въпроси.“²⁵ (По това време терминът „Източен въпрос“ или „Ориент“ обозначава Балканите и Проливите.)

Горчаков му намежда за същото, когато казва на заминаващия посланик, че погледът на царя не е насочен в този конкретен момент към Германия, като ясното предположение е, че Париж се превръща в по-желана цел за тяхното внимание.

Разбира се, това са само сламки понесени от вятъра; и те нямат трайно значение. Самата Франция по това време не е в позиция да рискува гнева на Бисмарк, чрез открит флирт с Русия; а Бисмарк, както ще видим в следващата глава, не е затруднен да гарантира, че нещата няма да стигнат твърде далеч.

²⁴ Желанието да се подражава на германския пример обаче не е единствената причина за тази практика. Тя е с по-стар произход. Токвил, в своите „Спомени“, 1964, стр. 319, споменава, че като с френски външен министър през 1849 г., изпраща генерал Ламорисюр за посланик в Русия.

²⁵ Documents diplomatiques français, First Series (1871-1900), II, No. 392, p. 452. Despatch from Le Flo of March 11, 1879. Този източник ще изписвам с инициалите DDF.

Несъстоятелността на тези намеци и предложения от руска страна, които всъщност са отражение на преобладаващото раздражение срещу Германия, са ясно забелязани от съветника на френското посолство в Петербург, граф дьо Виелостел. В депеша, написана по време на отсъствието на Шанзи (23 септември 1879 г.), Виелостел коментира доста профренска статия, чийто автор е високоставен служител на руското външно министерство, барон Жомини²⁶, и съобщава за профренски изявления от различни висши руски офицери. „Франция, пише той, трябва да бъде нащрек срещу подобни „банални“ изрази на добра воля. Те всъщност не са сериозни. Тя трябва да бъде нащрек за тях, независимо дали произлизат от министър от кабинета (има предвид Горчаков), който се опитва да използва Франция, за да раздразни могъщия съперник (Бисмарк), или пък идват от прекалено нетърпеливи личности от обкръжението на царя, само че твърде склонни да говорят открито за възможностите за френско-руски съюз“.²⁷

Всичко това несъмнено е прието на Ке д'Орсе като мъдър съвет за всичко, което може да се случи на дипломатическо ниво. Но разговорите от този характер, идващи от толкова високи кръгове, неминуемо предизвикат интерес във френските военни кръгове, и любопитство дали в светлината на тази благоприятна атмосфера не може да има нещо полезно, дори ограничено, които да засили контактите, без много шум и дори тайни, на военно ниво.

Съществува въпрос, дали определени споразумения за сътрудничество между двете военни ведомства, надхвърлящи всичко, известно на широката общественост, не са започнали още през тези години. Съветският историк А. З. Манфред в работата си върху произхода на френско-руския съюз прави интересното твърдение, че има един специфичен аспект на френския интерес към Русия, за който никой никога не е писал, нито дори е говорил открито.

Това според него е „своеобразно сътрудничество, започнало през 1871 г. в строго определени области между френския и руския генерален щаб – сътрудничество, държано в най-дълбока тайна, съвсем непознато за непосветените, известно само на трима или четирима офицери. Целта на това сътрудничество, е да се улесни запознаването на французите с руската армия. Френските офицери, посветени в това начинание, са посланика генерал Льо Фло, полковник Гаяр (френски военен аташе в Петербург 1873-1875 г.) и неговият помощник-военен аташе Бари.²⁸

Манфред не казва откъде е получил тази информация, но е имал по-обширен достъп до руските архиви, отколкото който и да е западен учен; и не бива да предполагаме, че е просто голословно твърдение. Предположението намира най-любопитно и очевидно непреднамерено потвърждение в собствената му книга. На стр. 87 е възпроизведено факсимиле на документ с дата 1 май 1875 г., който авторът, предава в долната част на страницата (в превод): „Таен

²⁶ Александър Генрихович Жомини (1814 – 1888), син на известния швейцарски генерал със същото име, е висш служител в руското външно министерство през 70-те и по-голямата част от 80-те години на XIX век, франкофил и личен секретар на Горчаков.

²⁷ Archives des Affaires étrangères, Paris. Volume of correspondence between the Foreign Office and the Embassy at Petersburg, entitled Russie, 1879.

²⁸ А. З. Манфред, Образование русско-французского союза. Москва: Наука, 1975, с. 36-37.

доклад на агент в Германия до Второ бюро на френския генерален щаб от май 1875 г. с декодиране.“ Между всеки ред има надпис, с различен почерк от този на оригиналния текст, което създава впечатление за декодирането на оригинала. Всъщност, документът, разгледан по-внимателно, се оказва, че изобщо не е кодирано съобщение и изобщо не е от агент в Германия, а вътрешно съобщение на френското военно министерство: меморандум, адресиран от военния началник на кабинета на министъра или от самия министър, до Второто бюро. Текстът между редовете е по-ясно възпроизвеждане на текста на оригинала, който е бил, поне за чужденец, труден за четене. Въпреки че самият Манфред никъде не го споменава, текстът на това съобщение не е безинтересен, особено когато се разглежда във връзка със споменатото от него тайното сътрудничество. Текстът е следният²⁹: „Il y a lieu de s'occuper des-à-present de l'envoi de la mission en Russie. Le Commandant Chanoine pourra y etre envoye mais ce sera independamment des specialistes demandes. Je voudrais envoyer le Commandant Faverot (?) pour la question des haras et des remontes, mais son nom tres connu des allemands, peut exciter quelque mefiance. D'ici au 15 juin nous avons le temps d'aviser . . . s'entendre avec les differents Services pour la designation à faire, les officiers prevenus travailleront à l'Etat general major jusqu'à leur depart pour se preparer.“ (Сега е необходимо да се заемем с изпращането на мисията в Русия. Командир Шаноа³⁰ може да бъде изпратен там, но това ще стане независимо от търсените специалисти. Бих искал да изпратя и командир Фаверо (?) по въпроса за конезаводите и конете за езда, но името му, добре известно на германците, може да предизвика известно недоверие. До 15 юни имаме време да се консултираме, да се споразумеем с различните служби за назначението, което трябва да се направи; уведомените офицери ще работят в Генералния щаб до заминаването си, за да се подготвят.)

Съдържанието на това съобщение потвърждава твърдението на Манфред, че целта на тази френска мисия в Русия е изучаването на руската армия, и по-специално методите за развъждане и обучение на кавалерийските коне.

Предложението на Манфред повдига редица интересни въпроси, първият от които е, за отношението на цар Александър II към споразумението.

Предан на вуйчо си, германския кайзер, и голям почитател на германската армия, Александър може ли да стигне толкова далеч, като позволи връзка с френския генерален щаб, която е скрити от германците и по подразбиране враждебна към тях. Но той е със сложен и често колеблив характер. А контролът върху подобни въпроси на военно ниво в Петербург по това време е в ръцете на либералния и профренски военен министър Дмитрий Александрович Милютин (1816 – 1912), човек към когото Бисмарк изпитва голямо подозрение, защото го смята за основен източник на антигерманското влияние в руския двор. Подозренията на Бисмарк а несъмнено са донякъде преувеличени, но в общата неприязън на Милютин към германците няма съмнение. Разумно е да предположим, че Милютин, разглеждайки въпроса, свързан с изучаването на руската армия или руската военна доктрина от чуждестранни офицери, е потърсил помощта на своя изтъкнат либерален приятел, генерал Николай Нико-

²⁹ А. З. Манфред, *Образование руско-французского союза*. Москва: Наука, 1975, с. 87.

³⁰ Шаноа е военен аташе в Петербург, а през 1898 г. ще стане военен министър на Франция. Подобне намек има в биографичния очерк на Обручев, съдържащ се в документите на Боадьофр.

лаевич Обручев (1830 – 1904), тогава професор по военна статистика в Николаевската генералщабна академия, бъдещ началник на руския генерален щаб и човек, чийто голям и постоянен интерес към развитието на военните отношения с Франция ще имаме възможност да наблюдаваме по-късно.

Заслужава да отбележим, че през 1872 г., тоест точно по времето, когато тези специални отношения, споменати от Манфред, се зараждат, на Обручев е възложена задачата да подготви за царя план за операция на руската армия в хипотетична война с Германия. Това говори много, както за интересите на Обручев, така и за грижите на царя в този конкретен момент, след голямата победа на Германия над Франция, време, когато Германия е свободна, да поеме конфликт с Руската империя, без да се тревожи за френско нападение на западната граница. Това предполага, че царят е бил склонен точно по това време да одобри ограничената и относително безобидна форма на френско-руско военно сътрудничество. От всички мъже в руския военен елит от този период, Милютин и Обручев са тези, които ще приемат с ентузиазъм и ще насърчат подобно сътрудничество.

Името на Обручев ще се появява на много места в останалата част от моя разказ, ще обърне внимание на биографията и личността на този много необичаен и завладяващ човек. Син на армейски офицер, но осиротял на 8-годишна възраст, той е изпратен в пансион за военни сираци в Царское село, след това учи в Пажеския корпус, после постъпва в Исмайловския полк като ефрейтор. Там се отличава с развиването на интерес към историческите науки и написва статия за историята на военната литература в Русия. Това го отвежда през 1852 г. във Военната академия, където отново оставя своя отпечатък като учен и се издига в звание.

През 1859 г., след служба в щаба на гвардейските полкове, получава чин полковник и става началник-щаб на Втора пехотна дивизия. Междувременно той продължава научните си интереси и става, както е посочено по-горе, професор по военна статистика във Военната академия, катедра, заемана преди това от Милютин. През 1858 г. основава месечното военно списание „Военный сборник“. Тук поради подчертано либералните си политически убеждения, прави грешката да привлече като сътрудник на списанието, революционния публицист, критик и философ Н. Г. Чернишевски, чиито отношения с властите скоро се влошават, стига се до ареста му и попада в затвора. Това е краткотрайна връзка, която съветските биографи на Чернишевски, сега с удоволствие забравят или игнорират, както и самият Обручев в по-късните години.

Но познанството му с революционера е достатъчно, за да причини неприятности на Обручев и води до изпращането му във Франция („леко наказание“ поради приятелското застъпничество на Милютин) за година и половина. Тук, в Париж, той продължава с научните си интереси. Тук се запознава и се жени за френската си съпруга, която притежава голямо шато и имот в Дордон.

През останалата част от живота му, семейство Обручеви прекарват голяма част от лятото и началото на есента в семейното шато на жена му. Съответно контактите с Франция стават все по-интензивно поддържани и развивани през годините.

През 60-те години на XIX век Обручев става началник на Комитета за военно образование към Императорския генерален щаб. Той играе важна роля в Руско-турската война, както като командир и старши щабен офицер на Кавказкия фронт³¹, а след края на войната и с дипломатическия си капацитет, на Балканите. През 1881 г., след пенсионирането на Милютин като военен министър, той става началник на генералния щаб, позиция, която запазва до края на 90-те години на XIX век, с други думи, през целия период от създаването на френско-руския съюз.

Сред чуждестранните наблюдатели мненията за компетентността на Обручев, се различават, но не може да се оспорят високите му интелектуални качества; а според германския военен аташе в Петербург, той е смятан за неуморен работник и добър организатор. Някои от германските военни наблюдатели твърдят също, че е „на френско заплащане“; но това обвинение може спокойно да се отхвърли като част от злонамерените клюки, толкова често срещани през този период.³²

Но да се върнем към 1879 г.: Генерал Шанзи, новият посланик в Русия, е имал във военния си щаб, когато е командвал армията на Лоара във Френско-пруската война, и по-късно, когато е губернатор на Алжир, млад офицер, който заради личните си и професионални качества е спечелил високо уважение: полковник Раул льо Мутон дьо Боадьофр (1839-1919).

По препоръка на Шанзи френският военен министър иска от своя колега, външния министър, на 13 март 1879 г., само седмица преди пристигането на Шанзи в Петербург, министерството на външните работи да поиска от руското правителство съгласието, за назначаването на Боадьофр за френски помощник-военен аташе в Петербург. Причината за това искане е „важността на военните дела в Русия“.³³

Предложението е посрещнато с пълно съгласие; Боадьофр отпътува за Русия много скоро и служи там няколко години. Значението на това назначение на сравнително младия тогава офицер се състои в обстоятелството, че Боадьофр е предопределен от съдбата, да стане през следващите години не само добър приятел, но и точния френски еквивалент на Обручев като главен архитект, преговарящ и подписал военната конвенция от 1894 г., която е в основата на френско-руския съюз, като началник на френския генерален щаб, както Обручев е на руския, по времето, когато конвенцията е окончателно сключена.

Не след дълго, след пристигането на Боадьофр в Русия, френското правителство иска и получава съгласието на руското правителство за присъствието на френска военна делегация, водена от офицер генерал, на годишните руски маневри, планирани да се проведат през лятото (1879 г.) близо до крайградската императорска резиденция Царское село. Делегацията пристига надлежно, посрещната (според Шанзи, който я придружава на маневрите) с подчертана сър-

³¹ Причината поради която е изпратен на второстепенния фронт, е личната неприязън на бъдещият Александър III, тогава престолонаследник към него. Иначе Обручев е авторът на стратегическия план за войната с Турция. (б. пр.)

³² Граф Херберт фон Бисмарк, в писмо до баща си, от 1 февруари 1884 г., написано по време на посещение в Петербург, приписва това твърдение на германския военен аташе Лигниц. *Die Grosse Politik der Europäischen Kabinette*, III, No. 621, p. 324.

³³ *French Archives. Russie, 1879. Aff. Div. Attaches militaires.*

дечност от царя и висшите руски офицери и дори е поканена да наблюдава по-нататъшните маневри близо до Москва и Варшава.

Въпреки че протоколът не го потвърждава, Боадьофр, също е придружавал делегацията при участието ѝ в маневрите.

Той обобщава заключенията, които е направил от тези и други преживявания, в дълъг доклад, представен в началото на 1880 г., за състоянието на руската армия, завършвайки го със следните важни наблюдения: „Идеята за нападателна война срещу Германия не присъства нито в желанията, нито в средствата, с които днес разполага Русия; но ако бъде нападната, тя разполага с достатъчно ресурси, за да се защити, дори сама, и няма нужда да се страхува от подобно нападение, особено ако се чувства подкрепена от Франция“.³⁴

Руснаците отговорят с мерки, показващи любопитен паралел с френските. Руска военна делегация водена от Обручев, е приета да присъства на годишните френски военни маневри, проведени малко по-късно същата есен. Присъствието му във Франция е отправната точка за цяла поредица от слухове, за предполагаем руски интерес за руско-френски съюз.

Германският биограф на Бисмарк, Херман Роболски, в своята книга „Принц Бисмарк при трима кайзера“, твърди, че подобни опити започват почти веднага след войната с Турция и споменава имената на Обручев и Милютин, казвайки, че руският военен министър също е във Франция по това време. Той обаче се съмнява, че са били изпратени със специална мисия от Петербург.

Подобно твърдение може да се намери в „*Histoire diplomatique de l'alliance franco-russe*“ (Дипломатическа история на френско-руския съюз), написана от Ернест Доде, журналист, публицист, историк и по-голям брат на Алфонс Доде.

Там се казва, че предложения от този характер са направени от Обручев по време на маневрите, и че лично е научил за опасенията на френският външен министър Вадингтон, че за това предложение, Бисмарк може да научи от други източници. Официално Вадингтон отрича, но е известно, че германският посланик в Париж, принц Хохенлое-Шилингсфюрст, му е благодарил за услугата.³⁵

Тази история, както много от изявленията на Доде, вероятно се основават и на непотвърдени слухове. От германските документи, публикувани много години по-късно в „*Grosse Politik der europäischen Kabinette*“ (Голямата политика на европейските кабинети), е видно, че германският посланик в началото на септември 1879 г. във Виена, принц Ройс³⁶ докладва на Бисмарк, че австроунгарският външен министър Андраши, му е казал, че знае със сигурност за опитите на Русия да намери съюзници в Париж и Рим.

Бисмарк, силно загрижен в този момент да намери аргументи, с които да преодолее нежеланието на своя кайзер да сключи двустранен съюз с Австрия, телеграфно пита принц Хохенлое в Париж за верността на това предложение. Хохенлое отговаря, че не е имало директни контакти от този характер в Париж, но че намеци от подобен характер са правени в разговорите между руските

³⁴ French Archives. Russie, 1880. Despatch of Boisdeffre to foreign minister, of March 20, 1880.

³⁵ E. Daudet, *Histoire diplomatique de l'alliance franco-russe*. Paris: Allendorf, 1894, pp. 128-129.

³⁶ Преди това е посланик в Петербург. (б. пр.)

дипломати и Вадингтон. Той не споменава Обручев. Вероятно за тази информация от Вадингтон, той му е благодарил, ако изобщо е бил благодарен.

Очевидно никой в руската делегация не е имал правомощия да отправя подобно предложение към французите и никой не го е направил (доп. пр. официално). Но не е изненадващо, ако Обручев, присъствайки на френските маневри и участвайки в светските събития, с които обикновено се съпътстват подобни учения, да е бил ентусиазиран, заедно с някои от френските си домакини, от привлекателните възможности, които един ден, може да предложи потясна връзка между френските и руските военни ведомства.

Епизодът е споменат тук просто като доказателство за ранната популярност на идеите от този характер както в руските, така и във френските среди, и особено във военния кръг, съсредоточен около Милютин и Обручев.

Това не е единственият профренски кръг, съществуващ в руското военно ведомство. Мнозина го подозират и заради прочутия си либерализъм (защото Милютин, подобно на Обручев, е имал контакти с опозиционни елементи в по-ранните години). Кръгът на Милютин-Обручев се сблъска с силната опозиция на някои от по-старите, по-силно монархистични и по-реакционни офицери, мъже, чиято кариера е в командването, а не в щабовете.

Един от най-изтъкнатите е великият княз Николай Николаевич (старши), брат на цар Александър II, през последните 16 години е командир на Императорската гвардия и главнокомандващ на Балканският театър, във войната с Турция (1877-78). Той е красив мъж, приличащ на баща си, цар Николай I, но поне една проницателна наблюдателка го смята за невеж, самоуверен, твърдоглав и много отмъстителен.³⁷

Великият княз се оттегля по здравословни причини, след като е бил главнокомандващ на Балканите, и заминава на почивка при зимата на 1879-1880 г. във Франция. Посещението му не е официално; но е придружен от други членове на семейството и няколко военни помощници. Към свитата му, в качеството си на лекар или медицински съветник, е прикрепена една изключително любопитна личност, на която е предопределено да играе определена, по-малко значителна роля, отколкото самият той твърди, но не и напълно пренебрежимо, в подготовката на френско-руския съюз, и в записването на събитията, довели до него.³⁸ Тъй като името му ще се появява в по-нататъшните части на този разказ, е полезно да кажем няколко думи за него на този етап, всъщност повече, отколкото изисква ролята му, поради изключително необичайния характер на неговата интелектуална и политическа личност и мистерия, който все още обгръща много от неговите дейности.

Това е човек, който се появи в Западна Европа под името „Елиа дьо Сион“. Всъщност той е руски еврейин, роден в околностите на Ковно (Каунас) през 1843 г. Руското му име е Иля Фадеевич Цион. Той е образован, ако се вярва на собствените му неясни твърдения, първо във Варшава, след това в университета

³⁷ P. Vassili (pseudonym for Princess C. Radziwill), *Behind the Veil at the Russian Court*. New York: John Lane Co., 1914, p. 33. (П. Васили, псевдоним на принцеса Катерина Радзивил), „Зад завесата на руския двор“. На тази международна куртимантка и мошеничка, категорично не може да се вярва! (б. пр.)

³⁸ E. Cion „*Histoire de l'entente franco-russe 1886-1894. Documents et Souvenirs*“. Paris, Librairie Charles, 1895.

в Киев и накрая в университета в Берлин, където учи при видния германски патолог Вирхов. В рамките на няколко години се превръща в изтъкнат физиолог и през 1873 г., едва на 30 години, получава катедрата по физиология в Медико-хирургическата академия в Петербург, полувоенен институт и същевременно водещо медицинско учебно заведение в Русия. Катедрата наскоро е освободена от известния физиолог Иван Михайлович Сеченов (1829 – 1905). С получаването на тази позиция, Цион става не само първият еврейски професор в Русия, но и един от най-младите, ако не и най-младият заемал някога професорска длъжност в тази страна.

Няма съмнение в отличителните качества на Цион като физиолог. Името му все още се появява в редица енциклопедии, включително съветски, във връзка с приноса му. Един от нервите на сърцето носи името му.³⁹ Той е учител на Павлов в областта на физиологията на храносмилателната система; а самият Павлов е безкрайно признателен в по-късните години, признавайки благодарността си към Цион като учител.

Но ако научните постижения на Цион са безспорни, далеч не е такъв неговият труден характер и самата му личност. Както мненията на съвременниците му, така и историческите записи го разкриват като коварен, потаен и свадлив човек, суетен, самохвалко и отмъстителен. От всички съвременници, които са имали общо с него, никой, освен известния редактор Катков (който не е сред най-добрият познавач на човешките характери), не казва добра дума за него. Писателят Иван Тургенев го нарича „голям негодник“. В историята на френския печат той фигурира като „*le louche Syon*“ (подозрителният Сион). Всъщност в целия доклад за живота и дейността му не се откриват доказателства за нещо, което да наподобява здраво и топло приятелство, никакви трайни отношения на доверие с когото и да било. Историята на живота му е осеяна с конфликти, противоречия, подозрения и неприятности от всякакъв вид. Всеки, който е имал нещо общо с него, в крайна сметка е съжалявал за това. Мразен и подозрителен от мнозина, и не обичан от никого, той е починал в Париж през 1912 г. в пълна самота. Накратко, той е човек, с толкова ужасен личен характер, колкото и интелектуално е бил надарен.

Престоят на Цион в Медико-хирургическата академия е характерно кратък и бурен. Това е разцветът на научния позитивизъм в руските интелектуални и студентски среди. Вярата, че цялата истина може да бъде разкрита и разбрана чрез научни средства, обхваща голяма част от руската академична общност, и по ирония на съдбата, наподобява безспорната и неоспорима религиозна вяра.

За разлика от практически всеки друг руско-еврейски интелектуалец от неговото време, Цион е философски консерватор, невярващ в абсолютните сили на научната мисъл и политически реакционер, монархист. Като преподавател по физиология, той не полага никакви усилия нито да скрие своите общо-философски убеждения, нито да ги смекчи спрямо страстно отстояваните противоположни възгледи на своите студенти.

³⁹ През 1866 г., Цион и Лудвиг съвместно откриват депресорният нерв, стигащ до аортата (нerv на Цион-Лудвиг), който осъществява барорефлекса или рефлексът Цион-Лудвиг, един от рефлексните механизми, регулиращи кръвното налягане. (б. пр.)

Във встъпителното си слово в Академията през 1873 г. той шокира слушателите си, като оспорва материалистическата философия на времето и настоява, че съществуването на душата винаги ще остане извън обсега на естествената наука.⁴⁰

На следващата година той изказва мисли от подобен характер в първоначалната си поредица от лекции и разпространява брошури, в които излага по-подробно своите възгледи. Последва голямо възмущение; студентите го освиркват и протестират; брошурите са хвърляни обратно по професора. Безредиците бързо приемат характерните форми на студентски протест. Цион е принуден да поиска жандарми да бъдат разположени пред лабораторията му, за да го предпазят от студентския гняв. Безредиците се разпространяват и в други висши учебни заведения в Петербург, и в Минния факултет в самия университет, което води до затварянето на някои от тях, включително Академията, за няколко месеца.

Тези събития естествено разделят преподавателския състав на Академията по най-болезнен начин. Нещата се влошават от неблагодарността на Цион към неговия популярен предшественик Сеченов. Пропастта от неразбиране се задълбочава от дълбокия идеологически конфликт, който разделя двамата мъже. Сеченов е категоричен в представянето на своята позитивистка философия докато Цион разпространява нейната противоположност.

И това не е всичко. Конфликтът в Академията наврежда на руската военна институция като цяло. Съпругата на Сеченов (всъщност бъдеща му съпруга тогава), по рождение Мария Александровна Обручева, е братовчедка на генерал Николай Обручев. Тя е сестра на известния революционен публицист Владимир Александрович Обручев. Подобно на братовчед си Николай, той първоначално е военен, завършил Генералшабната академия, където Николай покъсно ще преподава. Той също, подобно на братовчед си, е свързан с Чернишевски (в редакцията на някогашното списание на Пушкин, „Съвременник“); но връзките и привързаността му към революционното движение са много по-дълбоки и по-сериозни от тези на Николай; и в крайна сметка водят до ареста и изгнанието му около 1860 г.

Към всичко това трябва да се добави и още един любопитен набор от обстоятелства: (1) че Медико-хирургическата академия (поради либералното влияние на Милютин) е първото висше учебно заведение в Русия, което приема жени като студентки; и (2) Мария Александровна Обручева-Сеченова е сред първите от тези студентки.

⁴⁰ Ако беше жив днес, Цион можеше да твърди, че е изобретателят на детектора на лъжата. В същата тази встъпителна реч той описва на слушателите си, устройството, известно като кардиограф, тогава медицинска иновация, и предсказва, че чрез изследване на резултатите от кардиографа ще може да се разпознае кога хората лъжат или говорят лицемерно. Тогава е бил много осмиван за това наблюдение. Известният писател-популист Н. К. Михайловски в сатирична критика на тази лекция и на поведението на Цион, го описва саркастично: стои там като „жив паметник“, хваляйки се със собствените си постижения, докато кардиографът, прикрепен към тялото му, изписва думите: „Той лъже; той лъже; той лъже.“ Н. К. Михайловски, Сочинения, Санкт Петербург: Б. М. Волф, 1897, V, стр. 574. Обручева, бъдещата съпруга на неговия интелектуален и академичен враг, също не е имала високо мнение за него. Е. К. Пименова, Дни минавшие, Ленинград: Книга, 1929.

Следователно съществува тясна връзка между либералната анти-Ционска фракция в Академията и семейство Обручеви, включително е самия генерал Обручев. От друга страна, има подобна връзка между Цион и реакционния, анти-Милютиновски, анти-Обручевски елемент в руския офицерски корпус, и по-специално великия княз Николай Николаевич, който, освен че е покровител на Цион, изпитва силна лична враждебност към Обручев. Очевидно е, че конфликтът в Академията само съответства и отразява много по-значителното разделение в руското военно ведомство като цяло.

При разглеждането оттук нататък на отношенията между руските и френските военни ведомства, и между онези елементи които подкрепят стремежа към френско-руски съюз, трябва да се има предвид, че от руска страна има не една, а две фракции, които преследват тази цел и всяка от тях следва своите собствени канали.

Фракцията Милютин-Обручев произлиза от средата на генералния щаб и висшите институции на военното образование. Въпреки че корените ѝ са в по-либералната атмосфера, от по-ранния период на царуването на Александър II, тя губи този либерален оттенък с напускането на Милютин през 1881 г., но запазва авторитета си благодарение на едновременното издигане на Обручев⁴¹, вече възстановен от по-ранните си либерални наклонности и силно възприемчив към националистическите импулси, до поста началник на генералния щаб. Тази фракция развива отношенията си с френските военни ведомства на по-верително-официално ниво, добре скрито от обществеността.

Мъдро избягва асоциирането с частните панславистко-шовинистични ентусиасти за френско-руския съюз, които раздвижват общественото мнение. Поради тази причина, а и защото е по-зрял и сериозен, той е по-ефективен. Именно чрез този канал той ще подготви и сключи съюза, като военно споразумение. Тук са замесени сравнително малкото посветени френски офицери, като Боадьофр и други. И ако наистина е имало, още от началото на 70-те години на XIX век, специални споразумения за сътрудничество между двете армии, именно тук те са зародили и култивирани.

Другата фракция в руската армия има своите корени сред консервативни или реакционни офицери, които, подобно на великия княз Николай Николаевич, заемат командни длъжности, а не позиции в щабове и военните колежи; и най-видни в нея са онези офицери, които имат силни, понякога страстни, панславистки или националистически наклонности. Отчуждени от кръговете на Милютин-Обручев и като правило недопускани до тях, те поддържат контактите си с Франция чрез лични връзки, които изграждат, със съмишленици във френското военно ведомство, или с цивилни френски фигури, често хора с реваншистко-шовинистични възгледи, които споделят ентусиазма им за френско-руския съюз.

⁴¹ Когато по време на Руско-турската война царят иска да назначи Обручев за началник-щаб на сина си, престолонаследника, който, като подчинен на великия княз Николай Николаевич, командва една от трите армейски групи на Балканите, великият княз, за голямо раздразнение на царя, се намесва и отказва да го направи, заявявайки, че Обручев не е подходящ човек за тази длъжност. (Виж дневника на Милютин: Дневник Милютина [Москва: Ръкописен отдел на библиотека „Ленин“, 1947 г.], запис от 27 декември 1877 г.)

Но да се върнем към примера с Цион и как са протекли някои от тези последни контакти. Медико-хирургическата академия, е полувоенен институт, и задачата за справяне с безредиците, предизвикани от присъствието на Цион, е в ръцете на военните власти. Създадена е разследваща комисия; а човекът избран за председател (това е точно преди войната с Турция), е същият велик княз Николай Николаевич. Комисията естествено застава на страната на Цион по принципните въпроси; но ролята, която неговото грубо държание, има за започването на безредиците, не може да бъде пренебрегната и той е благосклонно посъветван да си вземе дълъг отпуск и да го прекара на място, далеч от столицата.

Както се оказва, това е отпуск, от който той никога няма да се върне. Това, което прави, е да отиде в Париж, да се установи там, да приеме фамилията „Сион“ като френска версия на името си, и скоро след това да получи френско гражданство. Ясно е, че той прави всичко това с надеждата да получи катедрата по физиология в Колеж дьо Франс, която точно тогава е освободена от френския учен Пол Берт, който я напуска, за да стане министър на образованието. След като научната работа на Сион печели вниманието и възхищението на известния френски учен Клод Бернар, той се надява да получи подкрепата му, в стремежа си към катедрата. Усилията обаче не са успешни. Самият Берт, силен позитивист, използва силата на новата си позиция, за да се противопостави; а Сион, чиито подозрения винаги лесно се възбуждат, заподозря и руското посолство, че му „подлива вода“.

Този неуспех е решаващ повратен момент в кариерата на Сион. По причини, които не са напълно изяснени, той се отказва от научната си кариера, и се насочва в продължение на много години, към финансови, журналистически и политически занимания, естеството на някои от които, ще имаме възможност да отбележим в хода на изследването.

Великият княз Николай Николаевич прекарва зимата на 1879-80 г. във Франция и там Сион е прикрепен към свитата му. Но нека видим, какво казва самият Сион за това.

„Назначен за медицински консултант на великия княз и намиращ се в тесни ежедневни контакти с него, сметнахме, че прекомерната изолация е опасна за нервното му изтощение, в което се намираше, и от съображения за морална хигиена, допълнени от някои разход от различен характер [към които се прибавяха и някои скрити мотиви от друг характер], се заехме да го свържем първо с френските военни фигури. Следвайки ранга, трябваше да започнем с генерал Гресле, тогавашен военен министър; последван го други; и скоро великият княз, който беше войник от глава до пети, попадна сред всички тези френски генерали и офицери, в естествената си стихия, участваше в парада в Сомюр, посещаваше френските арсенали, инспектираше кавалерийските полкове и т.н.“⁴²

Как да разбирате този любопитен пасаж? Освен използването на редакционното „ние“, което предполага, но не доказва, че Сион не е бил сам в тези усилия, очевидно е, че той вече е изградил някакви връзки във френския военен

⁴² Elie de Cyon, *Histoire de l'entente franco-russe 1886-1894. Documents et souvenirs*. Paris: Librairie Charles, 1895, p. 35.

свят и намеъкът за политическа цел е безпогрешен. Най-интересно е ясното впечатление, което този пасаж създава, че вдъхновението за дейността на Сион в разглеждания случай вече идва от френска, а не от руска страна.

Мистерията се усложнява от документ, който се намира в архива на френското външно министерство. Това е телеграма, прихваната от френските власти, от великия княз Николай Николаевич до „доктор Сион“ в Париж, датираща от 29 май 1880 г., малко след като обиколката му е приключила. Тя е изпратена от Русия, след завръщането на великия княз. Текстът е следният:

„Confidentiellement je m'empresse de vous remercier pour la depeche qui m'annonce que le gouvernement m'a fait accorder la medaille militaire. Heureux de partager l'honneur ainsi que la gloire de la grande armee frangaise“. [„Поверително, бързам да ви благодаря за писмото, с което ме информирате, че правителството ме е наградило с военен медал. Щастлив съм, че имам честта, така да споделям славата на великата френска армия.“]

Възниква въпросът, дали именно Сион е съобщил на великия княз, за присъденото му френско военно отличие?

Това е само първият от многото елементи на мистерия, обгръщащи ролята на този човек, в насърчаването на френско-руския съюз. Разбира се, те не е основна. Но този пример е достатъчен, за да покаже, че още по това време, в емоционалния период след войната с Турция, са полагани усилия за насърчаване на близките отношения между френските и руските военни власти, очевидно за постигане на по-голяма близост между двете армии, и тези усилия се осъществяват по канали, различни от официалното ниво, по което действат Обручев и Боадьофр. Въпреки че точният характер на личното участие и мотивация на Сион е неясен, заключението остава почти неизбежно, дори само чрез логическото допускане, че той е действал с подкрепата и подстрекателството на френските висши военни фигури.

Освен или заедно с френските военни, разбираемо е, че във Франция няма друга група хора, чийто ентусиазъм за съюз с Русия да е толкова голям през целия период от 1871 до 1894 г. като шовинистите и реваншистите, които живеят и работят за деня на отмъщението срещу Германия. От тях двамата най-известни и най-пламенни са поетът Пол Дерулед и мадам Жулиет Адам.

Дерулед се появява в схемата на френско-руските отношения едва покъсно. Но Жулиет Адам заслужава внимание.

Дъщеря на добро, провинциално, заможно буржоазно-интелектуално семейство, Жулиет Адам, по рождение Ламбер (1836 – 1936), е жена със страстен политически темперамент, неизчерпаема енергия, широки интереси и разнообразни вкусове. В продължение на около тридесет години, от 1864 до 1890-те, нейният опортюнистично-републикански салон е едно от водещите места за литературни и политически срещи в Париж. От 1879 г. и в продължение на много години тя издава собствено литературно-политическо списание *„La Nouvelle Revue“* (Новото списание), в конкуренция с отдавна установеното *„Revue de deux Mondes“* (Поглед към два свята).

Пише мемоари и много романи. Но най-дълбоката ѝ страст е политиката. Нейният втори и много обичан съпруг Едмонд Адам, който почива през 1877 г., е виден адвокат и политическа фигура на Третата република, и префект на полицията в Париж по време на обсадата от 1870 г. Тя споделя, като политически

идеал, неговата дълбока отдаденост на Републиката; и я съчетава с яростен шовинизъм. От всичките ѝ страсти най-големата и най-поглъщащата е омразата ѝ към Германия и лично към Бисмарк (когото никога не е срещала лично) и копнежът ѝ за деня на реванша. Тя се гордее с репутацията, създадена от този ентузиазъм. Пишейки през 1911 г. за посещението си в Петербург през 1882 г., тя се нарича по руски „француженката, подчертавайки страстта си към очаквания „реванш“.

Разделът за външни работи в нейното списание, редактиран от самата нея, е посветен подробно на тази кауза. По време на посещението и в Петербург, представя за нейната известност в реваншистките среди, показва отказа на германският посланик да не присъства на нито едно от светските събития, на които тя присъства. Твърди се, че самият Бисмарк веднъж попитал френски посетител: „Наистина ли няма никой, който да може да запуши устата на тази дяволска вещица?“ Когато това е съобщено на френския премиер Жул Фери, той отбелязва шеговито: „Имаше само един човек и той, за съжаление, побчина: съпругът ѝ, Едмон Адам.“

Разказва се, че през 1919 г., по случай подписването на Версайския договор, Клемансо изпратил колата си за да докарат тази неумолима жена, тогава старица на 83-годишна възраст, във Версай, където ѝ е отредено почетно място в Огледалната зала, от което да наблюдава триумфално унижението на нещастните германци, които са принудени да подпишат капитулацията си. Въпреки че доживяла до сто години, очевидно е умряла щастлива, дори само заради това едно събитие.⁴³

Интересът на мадам Адам към Русия е очевидна екстраполация на желанието ѝ за реванша; но несъмнено е стимулиран, още преди 1879 г., от личните ѝ връзки. След смъртта на съпруга си, тя е близка и покровителствана от застаряващия Емил дьо Жирарден, смятан за основател на френския „булеварден печат“. Неговият вестник „*La France*“ е един от двата (другият е „*Estafette*“), споменати от германския посланик принц Хохенлое в един от неговите доклади, като „посветени на Русия“.⁴⁴ Известни са тесните връзки между „*La France*“ и „*La Nouvelle Revue*“, на Жулиет Адам.⁴⁵

Друга близка нейна приятелка е княгиня Елизавета (Лиза) Есперовна Трубецкая (известна във Франция като Лизон Трубецкой), руска аристократка, която живее в Париж, има собствен салон и се стреми, според някои с малък успех, да подражава на примера, даден в Лондон от нейната именита сънародничка Олга Новикова, приятелката на Гладстон.

Принцеса Трубецкая, освен че има отлични връзки в руския двор (тя е дъщеря на принцеса Елена Кочубей, която скоро ще стане господарка на императорския двор при императрица Дагмар), е близка с Горчаков, с когото поддържа постоянна кореспонденция, чиито профренски настроения отразява и за когото работи, като канал за комуникация с хора във Франция.

⁴³ Улица „Жулиет Ламбер“ в Париж носи нейното име.

⁴⁴ GP, III, No. 477, p. 81, footnote.

⁴⁵ Емил Масерас, главен редактор на „*La France*“ и член на административния му съвет, през март 1880 г. става секретар на редакционния екип на „*La Nouvelle Revue*“ и един от политическите му редактори.

Тя също несъмнено спомага за сближаването на Жулиет с някои от онези високопоставени руснаци, за които е известно, че Жулиет е приемала и се е забавлявала с тях, в дома си в Париж.⁴⁶

Интересна илюстрация на начина, по който Жулиет Адам полага усилия усилията за подобряване на френско-руските отношения след Руско-турската война, може да се намери в нейния дневник т от 1879 г.

В началото на тази година тя отбелязва, че генерал Шанзи е назначен за посланик в Петербург. Това я радва изключително много, и тя пише следното „Той, както и аз, е страстен привърженик на желанието за съюз с Русия.“

Но след това, по-значимо е отбелязано през юни същата година: „Генерал Шанзи, който проявява интерес към моето списание „*Nouvelle Revue*“, знаейки за моите отдавнашни симпатии към Русия, ми пише, че списанието ми ще окаже сериозно влияние там, особено ако рубриката за външната политика [на списанието] е в ръцете на човек, когото никои не може да подкупи. Отговарих му, че е в моите ръце“.⁴⁷

През пролетта на 1880 г., малко след заминаването на великия княз от Франция, Сион се появява в личната и редакционна резиденция на мадам Адам на булевард „Поасониер“, носейки със себе си анонимна обемиста статия, предложена за публикуване в „*La Nouvelle Revue*“. Анонимният автор, този документ представя разказ от първа ръка за произхода на Руско-турската война и операциите, проведени на Балканите. Очевидно е написана или вдъхновена от високопоставен руснак, който е участник в описаните събития. Въпреки че със сигурност, авторът е Сион, за всеки сравнително добре осведомен читател, става ясно, че разказът представлява спомените на великия княз Николай Николаевич.

Статията надлежно се появява, на две части, в два броя на „*La Nouvelle Revue*“ от юни 1880 г.⁴⁸ В нея не само са показани, негодуванията и оплакванията, от тази объркана и обезсърчителна военна кампания, но е дадено най-цинично и дискредитиращо тълкуване на мотивите на за започването на войната и още по-лошо, на последиците, както и на царското присъствие на военните действия, които са критикувани по най-показателния начин. Дори идващ от брата на царя, подобен укор е шокиращ и безпрецедентен; в края на краищата се предполага, че личността на царя е отвъд критиката на който и да е руснак.

От гледната точка на Сион и мадам Адам, е трудно да си обясним, каква е била целта на това публикуване. И двамата твърдяха, че силно желаят френско-руския съюз; но това действие не допринася особено за неговото насърчаване.

⁴⁶ Интересен пример за тези приеми, е споменаването в една от книгите на Жулиет Адам, „След реванша“ Париж: Алфонс Льомер, 1910, на вечеря, на която тя присъства в дома на Жирарден през октомври 1879 г., присъстват бъдещите премиери на Англия и Франция: Гладстон и Гамбета; мадам Новикова; и нейният брат, генерал Александър Алексеевич Киреев, адютант на великия княз Константин Николаевич.

⁴⁷ Adam, *Après Vabandon de la revanche*, diary note from June 1879. Exact page number not available.

⁴⁸ Бъдещият Александър III, тогава престолонаследник, не е критикуван в статията, въпреки че и той участва във войната; и изглежда не е изпитвал същото негодувание, каквото изпитва баща му, заради появата на статията.

Царят е бесен. Великият княз насаме е порицан от брат си и лишен за известно време от всичките си висши военни длъжности. Невъзможно е да се появява, че френско-руските отношения по някакъв начин са се подобрили от това. Епизодът стои само като поредната историческа странност, илюстрираща любопитните връзки, които тогава се зараждат между шовинистките кръгове във Франция, и руските личности, разстроени от изхода на войната с Турция и решени да намерят някакъв начин да се измъкнат от това, което смятат за унижително подчинение на руската политика на Германия.

С това завършвам разказа за кратките изблици на френско-руска дружба, съпътстващи напрежението между Русия и Германия след Руско-турската война. Те се свеждат до много малко: предимно намеци, слухове, някои неясни интриги и няколко любезни думи от руска страна.

Френският шарже д'афер в Петербург е прав, настоявайки те да бъдат пренебрегнати. В нито един момент те не срещат никакъв отзвук на гражданското ниво на управление във Франция; френският премиер Вадингтон всъщност е категорично против всички подобни тенденции.

Те разкриват импулси, които по-късно ще доведат до сключването на съюза, но скоро са изпреварени от събитията.

Отношенията между Франция и Русия претърпяват сериозен шок, когато в началото на март 1880 г., като последен акт от дълга поредица от нелепи грешки, френското правителство освобождава от френски затвор, руския революционер Лев Николаевич Гартман (Хартман), който в края на 1879 г. провежда неуспешен атентат, срещу царския влак пътуващ от Ливадия за Петербург. Възмущението в Петербург от това френско действие е толкова голямо, че руският посланик в Париж, княз Орлов, е отзован от поста си за няколко седмици.

Освен това, нито цар Александър II, нито профренският канцлер Горчаков са в състояние, след началото на 1880 г., лично да предприемат каквото и да е друго радикално отклонение в руската политика.

Царят е сломен от ужасния атентат от 2 март 1880 г., който разрушава трапезарията на Зимния дворец, в която царят и неговите гости щяха да обядват. Три месеца по-късно (3 юни) настъпва смъртта на нещастната му съпруга, императрица Мария Александровна.

През малкото оставащи месеци от живота си Александър е зает не само с проблема за личната си сигурност пред лицето на покушенията срещу живота му, но и с втория си (и морганистичен) брак с Екатерина Долгорука, както и с неуспешните си опити да получи обществено признание за тази нещастна дама от мрачното и враждебно столично общество.

Накрая, на 13 март 1881 г., се случва собственото му убийство. И точно по това време международните събития, както ще видим по-късно, приемат обрат, който сложи край на повечето спекулации за по-тесни френско-руски отношения, за няколко години напред.

Глава трета. НОВ ЦАР – НОВ СЪЮЗ

Когато на 13 март 1881 г. след терористичен атентат, от бомба хвърлена по царската карета, движеща се по бреговете на канала Мойка, Александър II издъхва в Зимния дворец, на трона сяда човек, съвсем различен в редица отношения от баща си. 36-годишен по това време, Александър III е висок, едър мъж с огромна мускулна сила. Обаче му липсва въображението, хватката и комуникативността на баща му, но от друга страна, за разлика от баща си, той не страда от нерешителност, липсата на твърдост и постоянство в решенията, склонността към уклоничево двуличие, подозрителността, и разпуснатостта в отношенията с другия пол.

По природа летаргичен и в някои отношения мързелив, Александър III е добросъвестен в упражняването на отговорностите си като автократичен владетел на своята велика империя. Той ясно осъзнава огромната власт, която държи в ръцете му. Опитва се да я упражнява умерено и благоприлично, но с твърдост; и очаква властта му да бъде призната безспорно, дори от членове на собственото му семейство, и не толерира никакво нейно омаловажаване.

Не интелектуалец и не особено харесващ хората от този тип, Александър III съвсем не е „глупак“, за какъвто понякога го обвиняват враговете му.

Той е човек на малко думи, независимо дали писмено или устно предадени; но тези няколко думи са ясни и точни; и когато са отправени, както често ще имаме случай да отбележим, към проблемите на външната политика, те разкриват внимателно и интелигентно разбиране на темата. Той е човек със силни симпатии и още по-силни антипатии. Политиката му в никакъв случай не остава неповлияна от емоциите му, но не може да се каже, че е безчувствен към засегнатите въпроси.

Той не харесва никакви форми на нововъведения. Бавно формулира идеите си, но също толкова бавно ги променя и го прави с най-голямо нежелание. Твърдостта на решенията му е част от гордостта, която изпитва към своята почтеност и надеждността на думите си.

Също не приема благосклонно перспективата за промени на хората в най-близкото си и официалното си обкръжение. Склонен е да се придържа твърдо към назначенията, които е направил, проявявайки голямо търпение към случайните грешки и провали на съответните лица.

Като цяло разчита на собствената си преценка за тяхното поведение, а не на външната критика, към която изпитва само презрение. Но същата тази неподвижност на духа го е дарила със слонска памет за всяко сериозно недоволство, което тези хора могат да му причинят. Който веднъж е изпаднал в немилост пред него, не може да очаква да му бъде простено, ако изобщо някога му ще бъде простено.

Александър III е краен консерватор, който вярва, че наследената от него система на властта не може да бъде спасена чрез либерални отстъпки. Затова не е изненадващо, че неговите министри са също реакционери. Но основната му грешка не е в качеството на високопоставените лица, които имат привилегията на личен достъп до него, а до най-близкия му кръг. Той се вижда и консултира

само с изключително малък брой държавни служители; а контактите му с руското общество, извън малката група близки роднини, са почти несъществени.

Колкото и загрижен да е Александър III, особено през първите години от царуването си, да не прави прибързани промени във външната политика, започната от баща му, има значителни разлики в подходите на двамата към международните проблеми на Русия.

Подобно на баща си, Александър III признава и приемал (доста неохотно) връзката с Германия, която съществува в лицето на неговия правуйчо, германския кайзер; но изобщо не държи на нея толкова, колкото баща му. Но когато става въпрос не за тази династична и лична връзка, а за самата нова Германия, като културен и национален феномен, той е още по-негативно настроен. Той негодува срещу преобладаването офицери и администратори на високи позиции в Петербург, които са от германско-балтийски произход.

Той не насърчава говоренето на немски език в дома си и в двора. Но също възразява срещу използването на чужди езици като цяло във висшето руско общество и е първият руски владетел, който заповядва вътрешната кореспонденция на руското външно министерство да се премине от френски на руски.

Обратно, и не без връзка с негативното си отношение към Германия, за разлика от баща си, Александър III има повече симпатии към панславистките възгледи и по-голям интерес към амбициозната, експанзионистична политика на Балканите и към Проливите. Не е ясно откъде идва тази склонност. Опитът му като командир на войскова част, под командването на великия княз Николай Николаевич в Руско-турската война несъмнено е има отражение. Но има и, според друго предположение, влиянието на неговата пренебрегната майка, която е решително пристрастна към панславистките тенденции.

Очевидно е, че през последните години от живота ѝ, и ретроспективно след неговата смърт, симпатиите на Александър силно наклоняват на нейна страна в болезнената ситуация, създадена за нея от страстната и зле прикрита връзка на баща му, с княгиня Екатерина Долгорука, за която след смъртта на императрицата, той се жени и се опитва да я утвърди като императрица въпреки бурното негодувание и опозицията на по-голямата част от петербургското общество.

Разцеплението в семейството, създадено от тази ситуация, е дълбоко. Не е неестествено тази симпатия към майка му и негодуванието от поведението на баща му да са повлияли на възприемчивостта на Александър към панславистките влияния, преобладаващи в обкръжението на майка му.

Трябва да отбележим, че заедно с този по-голям интерес към Балканите и Проливите, новият цар изпитва силна неприязън и подозрение към Австро-Унгария. В това Александър III се различава малко от баща си. Негодуванието от нежеланието на Австрия да подкрепи Русия по време на Кримската война, което става веднага след руската интервенция в Унгария в подкрепа на Хабсбургската власт там през 1848 г., продължава да влияе върху руските настроения и руската политика оттогава. Но в случая с Александър III, е решаващо влиянието на бившия му учител Победоносцев, лидер на партията на „религиозните империалисти“ (православни фанатици), защото създава у него силни антикатолически настроения и негодува срещу подкрепата на Ватикана, към

австрийското игнориране и съпротива на руско-православните религиозни интереси в Полша и Източна Европа като цяло.

Какъвто и да е произходът на резервите, които новият цар има към Германия, едно е сигурно: тези резерви са подкрепени от съпругата му. Дагмар (на датски), Мария Фьодоровна (като официално руско име) или Мими (за съпруга си) е датска принцеса, дъщеря на крал Кристиан IX Датски и сестра на бъдещата кралица Александра Английска. Тя произхожда от двор, където огорчението срещу Бисмарк е все още силно и дълбоко. Нейната управителка на императорския двор, княгиня Елена Кочубей, е лична приятелка на майката на Дагмар, датската кралица. Така че женското обкръжение на новия цар отразява осезаемото антибисмарковско влияние.

Дагмар, подобно на омъжената си за английският престолонаследник (бъдещият Едуард VII) сестра, възхитителна личност. Тя съчетава изящното достойнство на положението си с непретенциозен чар, много жизнерадост (която е необходима в обкръжението на мрачния си съпруг Александър III) и качествата на лоялна съпруга и добра майка. Твърди се, че влиянието ѝ върху съпруга ѝ е било незначително; ограничено до тесни теми и никога не е показвано публично. Според съвременниците си не е била толкова красива, колкото английската си сестра, тя се облича великолепно, обича да танцува, постоянно мила, състрадателна и отзивчива към другите и има малко, ако изобщо има някакви врагове. Никога, от времето на Екатерина Велика, императрица чужденка не е била по-щастливо приета в руския двор, отколкото тази приятна, здрава и непретенциозна датчанка.

Александър III е толкова непоколебим в брака си, колкото и в другите черти на поведението си. Той обича датската си съпруга и ѝ остава верен съпруг. Подозира се, че тази вяност му се отдава по-лесно, отколкото на нея; защото нейният слънчев и обичащ удоволствията нрав намира малко разбиране в задушния и изолиран дворцов живот на императорската двойка.

Но твърдостта на брака им, рязко контрастираща с примера на баща му, и спечелва уважение както в Русия, така и в чужбина. Бисмарк впечатлен. В едно от малките си одобрителни бележки за Александър III, канцлерът пише, че за разлика от баща си, „не посещава блудниците“ (*geht nicht zu den Weibern*).

Тъй като датските нагласи, освен че са антигермански, са силно профренски, допустимо е, че нейното влияние се е отразило на новия цар. Но през цялото си управление той е напълно отворен от политическите и управленски условия във Франция. Особено обидна в неговите очи е постоянната, калейдоскопична смяна на личностите начело на френското правителство. Той няма доверие на хора, които остават на власт само няколко месеца, нито на правителство, чиято политика е подложена на постоянни промени в административното ръководство. Но той в никакъв случай не е антифренски настроен. Той се възхищава на френската култура (доколкото я познава) и изпитва известна симпатия към Франция в нейното международно положение. Това, което не може да понесе, е объркването и нестабилността на нейния правителствен живот. Когато Вадингтон, изпратен като специален представител на коронацията му през 1883 г., посочи, че Русия и Франция „нямат никакви общи интереси“, неговият най-значителен отговор беше: „*Oui, oui, je le sais. Ayez de la stabilite, de la*

stabilite.“ (С други думи, ако имаште по-стабилна правителствена система, може би щяхме да имаме делови отношения с вас.)⁴⁹

Един от първите въпроси, които трябваше реши Александър III, когато става върховен арбитър на всички руски дела, е заемането на поста министър на външните работи. Горчаков не се радва на същата близост, която той имаше с баща му.

Освен това, неговата негодност за оставането на поста, предвид общото му състояние на сенилна деменция, напредналата възраст (той е над 80-годишен) и дългите му отсъствия от Русия, е твърде очевидна за всички.

Няма недостиг на претенденти за поста. Пьотър Шувалов, делегатът на Берлинския конгрес, е очевиден кандидат; и Бисмарк не е единственият, който ще се зарадва да го види на поста. Впечатляващ човек, с добра преценка, изящно присъствие и голяма компетентност, той заедно с Гирс, са най-квалифицираните от всички руски дипломати по това време. Но Александър III, който е по-подвластен пред националистическите мнения и по-плах пред тях, отколкото баща си, не дават никакви шансове на Шувалов да получи този пост. (Всъщност той до края на живота си повече няма да получи никаква редовна отговорна длъжност.)

Другият претендент е Игнатиев – човек, чиято кариера много наподобява тази на Шувалов (те започват кариерите си заедно като млади офицери в Императорската гвардия), но той стои в противоположния край на спектъра, във възгледите си за външната политика. Игнатиев е напуска поста си посланик в Константинопол, след преразглеждането на Берлинския конгрес на неговото творение – Санстефанския договор. След това е генерал-губернатор в Нижни Новгород.

Александър III започна царуването си, като уволнява тогавашния министър на вътрешните работи Лорис-Меликов⁵⁰, чиито много колебливи усилия за либерални реформи, той обвинява за състоянието на вътрешния ред, довело до убийството на баща му и назначава Игнатиев на негово място.

Желанието на Игнатиев да наследи Горчаков като външен министър не оставя никакво съмнение; И тъй като по това време царят е благосклонен към него, може да предположим, че той вероятно е щял да получи поста, ако германците не заявяват на срещата между германския и руския император в Данциг през септември 1881 г., че са против това назначение.

Тогава остава като единствен изявен кандидат, заместника на Горчаков, Николай Гирс. Твърди се, че Игнатиев е убедил Горчаков да отложи собствено-то си пенсиониране, за да му даде повече време да настоява за поста. Решението на царя се забавя. Но накрая, на 9 април 1882 г., година след началото на новото царуване, решението е в полза на Гирс, който не губи време и се настанява заедно с многобройното си семейство в големите жилищни апартаменти на външно министерство, на „Певчески Мост“, които толкова дълго, по време на продължителното отсъствие на Горчаков, са занемарени и празни.

⁴⁹ B. Nolde, *L'Alliance franco-russe* (Paris: Droz, 1936), p. 317.

⁵⁰ Граф Михаил Териелович Лорис-Меликов (1825-1888), руски генерал и държавник, министър на вътрешните работи 1881-1882. Игнатиев също, и по причини, подобни на тези, които накараха царя да уволни предшественика си, не успя да задържи Министерството на вътрешните работи за дълго.

Следващите години, както ще видим, не са лишени от усилия, включително проява на голям натиск и интриги, от страна на ревниви конкуренти, желаещи да свалят Гирс от този пост. Но тук той се възползва от неприязънта на царя към нови лица и ленивото му отвращение към нови решения; и макар че е принуден постепенно да отстъпва с течение на времето по въпросите на политиката, той успява да запази личната си позиция до края на управлението на Александър III, като подава оставка едва през 1895 г., след смъртта на царя и точно преди своята собствена.

Поради неруския характер на името му, националният произход на Гирс и дори езиковите му навици са обект на значителни и погрешни спекулации от страна на съвременни чуждестранни дипломати и журналисти.

Твърди се, че е евреин, немец, финландец и швед, че немският е родният му език, че не говори, или едва говори руски. Истината е, че фамилиното име е от шведски произход (неговият далечен шведски прародител, се е преместил в Русия по време на нашествията на шведския крал Карл XII в началото на XVIII век). Мъжките членове на семейството обикновено се женят за жени от немско-балтийски произход; и религията на семейството продължава да бъде лутеранска и по времето на Гирс. Но въпреки това в XIX век, семейството е напълно русифицирано, както става с много други семейства с чужд произход попаднали в Русия. Предположението, че Гирс не е говорил руски, е абсурдно. Той е говорил свободно руски и френски, но също отлично знае полски и немски.⁵¹

Въпреки че не е от хората, които се натрапват на общественото внимание по онова време, нито на историците, при по-внимателно разглеждане на личността му, той се откроява като една от най-интересните и впечатляващи фигури в историята на руската дипломация.

Израснал в небогато семейство на пощенски началник в малък граничен град⁵², Гирс има щастието да се обучава в две от най-добрите образователни институции в Русия: Дворянския пансион на Петербургския университет (от 8 до 12 години) и след това (за още шест години) известния Лицей към двореца в Царское село.

Постъпвайки на служба в Азиатския департамент на министерството на външните работи, веднага след завършването на лицей, той започва дипломатическа кариера, която включва много години служба на тогавашни „ориенталски постове“ (вкл. на Балканите), и са последвани от две назначения в Берн

⁵¹ Езиковите познания на Гирс са изложени в отличния увод на редакторите Чарлз и Барбара Йелавич към английското издание на ранните мемоари на Гирс, „Образованието на руски държавник. Мемоарите на Николай Карлович Гирс“ (Бъркли и Лос Анджелис: University of California Press, 1962): „Езиковите познания на Гирс са разнообразни. Както той съобщава в мемоарите си, за него, братята и сестрите му се грижат полскоговорящи слуги. Баща му, който е получил образование в Рига, е говорил и пишал свободно на немски и го е използвал в кореспонденцията си със сина си. Майка му, за разлика от него, е предпочитала френски или руски. Самият Гирс е използвал френски или руски език напълно взаимозаменяемо. Мемоарите му са на руски, но обемната му кореспонденция със съпругата му е на френски. Стилът му на френски е далеч по-ясен и изразителен от стила на самите му мемоари, сух и с много повторения“ (стр. 225).

⁵² Радзивиллов, разположен в частта от Полша от преди Втората световна война, наскоро придобита от СССР. И до развитието на железниците е най-важният от западните гранични пунктове на Русия, водещ към Австрийската империя. Длъжността началник на пощата там има важно обществено-политическо значение. Бащата на Гирс е имал много връзки с хора на високо ниво в двора.

и Стокхолм, т.е. в Западна Европа. По-късните етапи от тази кариера са подпомогнати от брака му през 1849 г. с племенница на Горчаков. През 1875 г. той е върнат във външното министерство, като заместник на Горчаков и за известно време като ръководител на Азиатския департамент.

През по-голямата част от професионалния си живот Гирс се бори с бедността и проблемите, породени от голямото му многодетно семейство. Една от привлекателните страни за него от министерската позиция, която получава през 1882 г., е големият апартамент, който тя носи в сградата на министерството на външните работи на „Певчески Мост“, както и другите доходи. Но дори това престижно място на пребиваване не го прави редовен член на висшето общество на Петербург. Той е много скромен: появява се само на официални събития. Обикновено обядва веднъж седмично, *en famille*, с царя, когато монархът е в Петербург. Често придружава царя по време на дългите му престои в Ливадия, в Крим или на други места извън Петербург. Но той не участва широко в светския живот на двора или аристократичното общество на Петербург.

Дребен на ръст, по онова време със сива брада, с проникателно, набръчкано от проблеми лице и бърз, проникателен поглед, внимателен и общителен, скромен в облеклото си, леко прегърбена походка, Гирс е постоянно подценяван от по-влиятелните фигури около руския двор. В дните на заместничеството си при Горчаков той често е критикуван от чуждестранни дипломати и държавници за безцветност и плахост; но когато сам става външен министър, той постепенно печели сред тези хора всеобщо уважение. Всички сякаш са били впечатлени от дълбокия му опит, спокойната му преценка и надеждността на думата му. Никой никога не е поставял под въпрос неговата честност или почтеност. Дори Бисмарк, който е твърде критичен в оценката си към чуждестранни държавници, постепенно започва да го цени високо, приемал го е с радост в Берлин или във Фридрихсруе и му е оказвал каквато е могъл подкрепа.

Повърхностният наблюдател от онова време, ще каже, че благоразположението на Бисмарк към Гирс е поради прогерманските му настроения. Това често повдигано обвинение, което все още се повтаря в историческата литература, е далеч от истината. Като държавник и дипломат Гирс е опитен професионалист. Няма причина да се предполага, че е по-наивен в мнението си за Бисмаркова Германия, отколкото в мнението си за което и да е друго явление на международната сцена.

Той разпознава в стария германски император Вилхелм I, желанието му за мир и стабилност, е благосклонна политика към Русия. Смята, че Русия, обзета от остри вътрешни проблеми и нуждаеща се от дълъг период на мир след изтощителната война с Турция, трябва да се възползва от тази ситуация, докато тя трае.

Той няма голяма увереност, че дори подновеният Съюз на тримата императори, договорен от руска страна под негово ръководство през 1880-1881 г., ще оцелее дълго след смяната на германския трон; но той е твърде мъдър в международния живот, за да прогнозира далеч в бъдещето, и намираше приятелските отношения с германците не само за полезни, но и съществени за сигурността на Русия за периода, който може да предвиди.

Въпреки че е обвиняван в антифренски настроения, Гирс не е такъв. В края на 70-те и началото на 80-те години на XIX век той не се съмнява, че ще дойде време за по-тесни отношения с Франция. Дори дискретно използва влиянието си, за да насърчи подобно развитие. Но се е надявал, че тези по-тесни отношения ще дойдат като допълнение към продължаващите приятелски отношения с австрийците и германците, а не като техен заместител.

През цялото време на своята дейност, Гирс е слуга на своя господар, царя. Той няма друг избор. Той добре осъзнава, че запазването на позицията му, и успехът на политиката му зависят изцяло от запазването на доверието на царя. Това означавало смиреността приема предразсъдъците на царя. И той изучава господаря си с онзи проникателен реализъм, на който е способен само един скромен и непретенциозен човек; и никой не е познавал по-добре слабостите, и силните страни на този монарх, както Гирс. Той е напълно лоялен и дискретен, не участвал в нито една от дворцовите интриги, стои настрана от политическите и личните столични клюки, стабилен, постоянно добре информиран, честен и надежден като съветник на трона.

За Александър III – бавен, мързелив, пуритански в своите разбирания, нежелаещ внезапни промени и несигурен в себе си в работата с огромните сложни аспекти на руската дипломация – това са уникално ценни качества. Въпреки че двамата не винаги са били на едно мнение за целите на руската политика, авторитетът на Гирс на Певчески Мост, гарантира, че министерството няма да се превърне в център на интриги и няма да бъдат допуснати големи и опасни грешки при изпълнението на руската външна политика.

Въпреки страха на Александър III да оспори националистическото мнение и често се колебаел пред него, дори като подкопава авторитета на външния си министър, той уважава огромния опит и ерудираност на Гирс и осъзнава, че може да се подхлъзне, ако го игнорира. Именно това, и в крайна сметка само това, позволява на Гирс да устои на многобройните бури, за които тук ще бъде разказано.

Интелектуално и по отношение на владенето на предмета и методологията на дипломацията по онова време, Гирс не отстъпва на Бисмарк; но той е несравнимо по-скромен, не полага усилия да упражнява власт във вътрешните работи, нито планира, нито води войни и нямаше интерес да играе нещо подобно на ролята, която играе Бисмарк.

Но подробното запознаване с дипломатическите документи от този период, налага заключението, че в историята на европейската дипломация през втората половина на XIX век не се среща името на по-компетентен професионален дипломат и държавник, и на никой, който да е бил по-отдаден на опазването на мира, от Николай Карлович Гирс.

Първите две години от царуването на Александър III, представляващи интервала между смъртта на баща му (март 1881 г.) и собствената му коронация (май-юни 1883 г.), като цяло са спокойни в развитието на руската външна политика. Новият цар отсъства от столицата през по-голямата част от това време.

Има обаче едно решение от най-голяма важност, решение, което ще представлява определящия елемент във външната политика през по-голямата част от неговото царуване, което трябваше да бъде взето веднага след смъртта на

баща му. За да разберем предисторията и важното значение на това решение, трябва да се върнем около три години назад, до периода след Берлинския конгрес през 1878 г., и да проследим развитието на отношенията на Русия с Германия и Австро-Унгария през последните години от царуването на Александър II.

Имахме възможност да отбележим по-горе (Глава 1) различните позиции на двамата главни руски делегати на Берлинския конгрес, Горчаков и Шувалов:⁵³ Горчаков е в напреднала възраст (няколко дни след конгреса навършва 80 години), измъчван от старческо самолюбие и силно завивдащ на Бисмарк, остро осъзнаващ силата на националистическите настроения у дома, се преструва на болен и избягва отговорността за всяка отстъпка, която Русия е принудена да направи, за да се стигне до споразумение; Шувалов, човек в разцвета на силите си, енергичен, способен и реалистичен, добре осъзнаващ от неотдавнашния си опит като руски посланик в Лондон опасностите, с които Русия може да се сблъска, ако не бъде постигнато споразумение, поемайки върху себе си тежестта да направи това, което може да се направи от руска страна, за да доведе Конгреса до успешен край.

Бисмарк вижда тази ситуация много ясно и се възползваше максимално от нея. Той контактува предимно със Шувалов, за да даде на Петербург ясна картина за случващото се на Конгреса и да убеди руското правителство да се съгласи на необходимите компромиси. Така Шувалов печели доверието на Бисмарк, нещо постижимо от малко други чуждестранни дипломати, ако изобщо има такива.⁵⁴ Бисмарк очевидно се надяваше, че когато Конгресът приключи, Горчаков ще бъде пенсиониран и Шувалов ще бъде избран за негов наследник.

Когато Конгресът приключва в средата на юли 1878 г., Шувалов се връща в Петербург, преди да се върне на поста си в Лондон и е приет от царя. Аудиенцията се оказва за него мъчително преживяване. Царят повлиян от доносите на Горчаков, го засипа с упреци. Берлинският конгрес е антируска коалиция. Единствената, който печели от решенията му, е Австро-Унгария. Бисмарк е направи всичко това за да я облагодетелства, а Шувалов се е оставил да бъде измамен от хитростта на Бисмарк.

Шувалов естествено се опитва да обясни истинската ситуация, показвайки, че по време на конгреса, Бисмарк постоянно му е оказвал тиха, но ефективна подкрепа на руските интереси; това е видно от протоколите от всяко заседание. В три конкретни случая въпроси, жизненоважни за руските интереси – толкова жизненоважни, че ако не бяха решени в руска полза, е възможно да възникне

⁵³ Горчаков и Шувалов не са единствените руски делегати на конгреса. Третият е руският посланик в Германия, П. П. Убри, протеже на Горчаков, и държан от него в Берлин, въпреки че Бисмарк не му е имал никакво доверие. Горчаков и Убри редовно изпращат до Петербург, в нарушение на предварителното споразумение с Шувалов, доноси критикуващи действията на Шувалов на конгреса, за да сричат авторитета му пред царя.

⁵⁴ Бисмарк и Шувалов са лични приятели, още от времето когато той е за две години пруски посланик в Петербург, очевидно авторът не знае тази подробност. Шувалов е твърд поддръжник на германо-руския съюз. Ситуацията в която Русия изпада на конгреса и резултат от нелогичната и глупава политика на Александър II и Горчаков. (б. пр.)

нова война между Русия и друга от великите сили (Англия), – са решени в полза на Русия само в резултат на застъпничеството на Бисмарк от нейно име.⁵⁵

Единствената съществена разлика между първоначалния Санстефански договор на Игнатиев и окончателното споразумение в Берлин, твърди Шувалов, е разделянето и намаляването на размера на новата полунезависима България, предвидена от тези договори; но Игнатиев трябва да е знаел, че не само Голяма България, договорена в Сан Стефано, няма да бъде приемлива за другите европейски сили, но и ще застраши позицията на султана в Константинопол; и тази позиция е нещо, което руснаците нямат причина да искат да видят подкопано, тъй като основните, които ще се възползват от нейното унищожение, са британците.⁵⁶

Шувалов си тръгва от аудиенцията, открито изразявайки надежда, че е променил възгледите на царя; но всъщност с голямо разочарование осъзнава, че царят е бил подведен да види Берлинския договор, като бедствие за Русия, лишайки я от плодовете на трудно спечелената ѝ победа над турците; и естествено, той е силно потиснат, че е принуден да се чувства лично отговорен за този уж нещастен резултат.

При повторното си напускане на Русия в началото на август 1878 г. Шувалов преминава през Берлин, където, в отсъствието на Бисмарк (последният е на почивка в Кисинген), той излива мъката си на Радовиц, за който стана дума във връзка с кризата от 1875 г. и който през 1878 г. е заема висш пост в германското външно министерство.⁵⁷ Шувалов разказва на Радовиц за неблагоприятните резултати от аудиенцията му при царя, но и изразява загриженост за общото положение в Русия и за снизхождението, което там се проявява към агресивния печат. На теория, посочва той, печатът е обект на цензурата; но всъщност вестниците разпространяват ден след ден, най-нелепа дезинформация за външните работи и никой не им търси отговорност. И казва на Радовиц „Явно някой предпочита, да се създаде в съзнанието на хората безумната илюзия, че интересите на Русия са сериозно оцетени от действията на определени чужди сили, и така да се подхранва най-пагубното външно външение. Всички искат мир; състоянието на страната спешно го изисква; но в същото време някой се опитва да пренасочи към външния свят последиците от недоволството, породено в действителност от грешките на собствената политика“.⁵⁸

⁵⁵ Един от тези въпроси беше въпросът за придобиването от Русия на черноморското пристанище Батуми. Британците остро възразиха срещу това и едва като заплашиха да подадат оставка като председател на Конгреса, Бисмарк най-накрая ги убеди да приемат руското искане.

⁵⁶ Авторът е прав за недомислието на Санстефанска България, тъй като Русия не успява, да реши трайно Източния въпрос, оставяйки Европейска Турция нахвърсана на части, но причината е съвсем друга – желанието на Дизраели да съхрани Турция и да не допусне Русия в Константинопол. И причината е пак в глупавата и алогична политика на царя, който сам натиква Австро-Унгария в ръцете на Дизраели, с нежеланието си да изпълни поетите ангажименти в Райхцад и Будапеща преди войната! И не влиза в Константинопол, поради собствения си страх! Естествено най-лесно и най-подло е да обвиниш подчинените си за собствената си глупост! Затова монарсите отговарят за делата си, единствено пред Бога и Историята. (б. пр.)

⁵⁷ Също участва в конгреса като протоколист, записващ и оформящ протоколите от всяко заседание и е напълно наясно със ситуацията. (б. пр.)

⁵⁸ GP, III, No. 440, pp. 5-6.

Радовиц естествено докладва всичко това на Бисмарк; и не може да се спори за дълбочината на впечатлението, което това му е направило. Бисмарк отдава голямо значение на бъдещето на Шувалов⁵⁹ като руски държавник, виждайки в него най-добрите перспективи за стабилни отношения между двете страни. Но става обратното, руската реакция на Берлинския конгрес, отразена в разказа на Шувалов и в много други индикации, които Бисмарк впоследствие ще получи, подкопава самите основи на неговата собствена външна политика, основана на близки и надеждни отношения с Русия. Това веднага повдига призрака на френско-руски съюз, призрак, който ще придобива допълнителна правдоподобност през следващите месеци, тъй като се появяват различни слухове за руски контакти и сондажи в Париж. И най-вече, това слага окончателен край на доверието му в цар Александър II.

Царят, разбира се, никога не е проявявал лична привързаност към Бисмарк; но е бил предан на своя възрастен вуйчо, кайзера, и до този момент Бисмарк е смятал, че може да се разчита на него да води политика на приятелство с Германия. Бисмарк знае, че Александър все още не иска война с Германия. Но сега губи всякакво доверие в способността на царя за ефективно лидерство. Дори го определя като преждевременно състарен и слаб: „автократ без способност да управлява, играчка на генералите от обкръжението си“.⁶⁰ 3 Той е изпитвал дълбоко недоверие към влиянията около царя – особено към женските, но и към редица други, които са преобладавали в официалното и политическо обкръжение.⁶¹

Бисмарк осъзнава, че създалата се ситуация е нежелана и дори опасна. Руснаците, очевидно желаят „да си изядат тортата сами, като ние им я поднесем“ но в същото време да си позволят лукса на антигерманската вестникарска кампания, да концентрират на войски по германската граница, да заемат заплашителна позиция спрямо Австрия, и в същото време да прибъгват до германската благосклонност, когато имат нужда от нея.⁶²

Според Бисмарк това е опасно състояние на духа, в което руснаците са изпаднали. Докато то преобладава, винаги ще съществува опасността да се съюзят с някоя друга голяма европейска сила (доп. пр. враждебна на Германия). Затова е необходимо да бъдат принудени да избират.

Предвид ситуацията, политиката на Бисмарк, се движи по две линии. Едната е опита, руснаците да усетят ухапването на германското недоволство по

⁵⁹ Заминаването му като посланик на в Лондон през 1874 г. вече е вид почетно изгнание, плод на интригите на Горчаков, и когато Бисмарк научава за това, кара банкера си да продаде руските му ценни книжа (т.е. доверието му в Русия намалява). (F. Stern, *Gold and Iran*, New York: Knopf, 1977, p. 288 / Ф. Стърн, *Злато и Иран*, Ню Йорк: Кнопф, 1977, стр. 288), но в доверието му към Шувалов и значението, което е отдавал на кариерата му, не може да има съмнение.

⁶⁰ H. Plehn, *Bismarcks auswärtige Politik nach der Reichsgründung* (Berlin & Munich: R. Oldenbourg, 1920), p. 153.

⁶¹ Това е времето, когато се обсъжда много увлечението на царя по княгиня Долгорука, свързана с панславистите. А силното недоверие и негодувание на Бисмарк срещу влиянието на жените в политическите въпроси са познати на всеки, който е запознат с неговата биография. Неприязънта му към германската императрица Августа, е отличен пример за тази странност на неговия характер.

⁶² Много точно определение на руската глупост, която е водещият момент в цялостната руска политика, дори в наше време. Само че днес Китай, който замени ролята на Германия през XIX век, няма да им понесе торта, а нещо друго! (б. пр.)

незначителни начини. Германските вестници са насърчени да отвърнат на удара („но деликатно, без да обижда личността на царя“, както уточнява Бисмарк в анотация към дипломатическо писмо).⁶³

И се повишават митата върху вноса на руски стоки. Карантинните ограничения са затегнати по начин, доста болезнен и унизителен за руснаците. А в различните международни комисии, създадени от Берлинския конгрес за усъвършенстване на някои от решенията му и за осигуряване на тяхното изпълнение, германските представители са инструктирани да останат пасивни, да не поемат инициатива и да подкрепят руските предложения само когато те са в съгласие с австроунгарците и представителите на другите сили.

Последното силно подразва руснаците. Когато Радовиц съобщава, че различни руски фигури (включително царя) се оплакват от липсата на германска подкрепа в работата на комисиите, му е казано от Бисмарк, но със заповед да не цитира директно канцлера, „че трябва да се посочи на руснаците, за германската подкрепа на Берлинския конгрес, дори за сметка на собствените ни отношения с другите; и какво получихме са имали те за това? – Мрачни погледи, неблагодарност, и враждебна вестникарска кампания. Затова повече, няма да ви подкрепяме“.

Това обаче са само незначителни и публични мерки. Зад тях и едновременно с тях се предприема една стъпка от далеч по-сериозно значение: договарянето на двустранен отбранителен съюз с Австро-Унгария.

Ако Русия, при съществуващите обстоятелства, не е надежден съюзник на Германия, тогава е от съществено значение да се гарантира Австро-Унгария. Тя вече не можеше да бъде оставяна на свобода; защото може да се съюзи с Франция. Без изрично уверението в австроунгарското приятелство и подкрепа, Германия рискува да се изолира. След като това приятелство и подкрепа бъдат осигурени на Германия, тогава Русия ще се изправи пред опасностите от изолация. Тогава ще е по-лесно да се работи с нея.

„Австрия“, пише Бисмарк в инструкцията до външното министерство „е сигурна, защото нейният народ подкрепя такъв съюз. Освен това, тя повлича Англия със себе си и става уязвима за враждебни влияния, ако не намери подкрепа у нас.“⁶⁴

Идеята за сключване на отбранителен съюз с Австрия се оформя през септември 1879 г. след редица усложнения, включващи неразумно и обидно писмо от Александър II до германския кайзер, лична среща между двамата монарси в Александрово, на руско-германската граница; новината за намерението на австрийския външен министър граф Андраши (когото Бисмарк високо уважава) да се пенсионира; среща между Бисмарк и Андраши в курорта Бад Гащайн, Австрия, в навечерието на пенсионирането на последния; и накрая, сериозен конфликт между Бисмарк и германския кайзер, относно цялото начинание.

Рядко изследовател, занимаващ се с историята на дипломатията, ще намери по-драматична и политически по-разкриваща поредица от дипломатически документи от тези, особено разговорите между Бисмарк и кайзера, които съпътстват тази криза. Убежденията и от двете страни са толкова силни, че всяка

⁶³ GP, III, No. 440, p. 6. *Marginal note by Bismarck.*

⁶⁴ GP, III, No. 453, p. 25.

от тези исторически фигури заплашва в един или друг момент да се откаже от позицията си, ако не постигне целта си – кайзерът, да абдикира; Бисмарк да подаде оставка от канцлерския пост.

Кайзерът ценящ високо връзката с руския си племенник, не вижда причина за двустранен австро-германски съюз и е особено против него, ако е насочен специално срещу Русия. Бисмарк, без да оспорва заявленията на царя за желанието за мир, въпреки това е дълбоко подозрителен, както видяхме, към влиянията, които тогава се проявяват около руския трон, и смята за абсолютно необходимо при тези обстоятелства Германия да бъде защитена от възможността да се изправи сама срещу евентуален френско-руско съюз или още по-лошо – срещу тристранен враждебен съюз, който да включвал, освен французите и руснаците, и австрийците.⁶⁵ Възможността за договаряне на пакт с австрийците, преди Андраши да напусне поста, му се струва уникална възможност, която може никога повече да не се случи.

В крайна сметка Бисмарк постигна своето, с цената на много мъчителни усилия и голямо напрежение. Договорът, окончателно подписан във Виена на 7 октомври 1879 г., предвижда неограничена взаимна подкрепа в случай че някоя от страните бъде нападната от Русия или от трета сила, подкрепяна от Русия. В случай на френско нападение срещу Германия, неподкрепено от Русия, австрийците са длъжни само да спазват доброжелателен неутралитет; но ако руснаците влязат на френска страна, тогава Австрия е длъжна да окаже военна подкрепа на Германия.

Бисмарк не пропусна многократно да предупреди руснаците, че незадоволителното състояние на руско-германските отношения ще принуди германците да се загрижат за укрепването на отношенията си с други сили; а срещата на Бисмарк в Бад Гащайн с Андраши, в средата на септември, дава съвсем ясно да се разбере на света, че в австро-германските отношения се случва нещо необичайно. Нищо от това не остава незабелязано от руското правителство; и това обяснява, защо руският печат, който през август показва особено агресивно отношение към Германия, внезапно през септември прекратява атаките си, а руското правителство започва да проявява отчетлив интерес към подобряването на отношенията с Германия. Този фактор – страхът от австро-германски съюз, има значителна роля;

Но основните причини за тази промяна в руското отношение са другаде: първо, в приятелската среща между двамата монарси – царя и германския кайзер в Александрово в началото на септември (среща, която преминава изключително добре и завършва с много добри чувства), и второ, в дейността на един много сръчен и умел руски дипломат: Пьотр Александрович Сабуков.

Последният, по това време руски посланик в Атина, се среща и разговаря с Бисмарк в Кисинген в началото на август, след което се завръща в Русия, за да предупреди царя за опасността от промяна в германската външна политика, която може да бъде опасна за Русия, и да призове, както се оказа ефективно, за постигане на някакво споразумение с германците.

Силно заинтересован от проблемите в отношенията на Русия с Турция, той е убеден, че може да се сключи сделка с Германия, според която Русия ще

⁶⁵ Т.нар. „коалиция на Кауниц“ от XVIII срещу Прусия.

даде на Германия свобода на действие срещу Франция, докато Германия ще даде на Русия свобода на действие в Проливите и ще възпира австрийците да се противопоставят. Преследвайки тази мечта в продължение на години, Сабуров сякаш никога не е разбирал напълно, че Бисмарк не е имал желание за друга война срещу Франция и следователно не е особено заинтересован от сделка при тези условия.⁶⁶

Но аргументите му очевидно правят впечатление на царя (който го е повикал чак до Крим, за да чуе какво има да каже); и Сабуров е изпратен обратно в Германия, за да продължи разговорите си с Бисмарк. Всъщност, докато е на път за Берлин, германското споразумение с австрийците, несигурно до самия край, е окончателно сключено, без негово знание; така че неблагоприятното събитие, което мисията му е трябвало да предотврати, всъщност вече се е случва преди той да започне мисията си и преди някой в Русия да е узнал или осъзнал сериозността на предстоящото.

Но сключването на договора с Австрия, действие, което така или иначе не е разкрито на обществеността или на други правителства, не изключва сближаването с Русия. Напротив, кайзерът, все още недоволен от австрийския договор, който е принуден, с голяма неохота, да приеме, е нетърпелив да го уравни с приятелски действия към руснаците, докато Бисмарк, вече спечелил позицията си и осигурил австрийския си фланг, иска само да възобнови диалога с Русия.

От тези дискусии между Бисмарк и Сабуров се развиват по-нататъшни преговори, първоначално с участието само на австрийците, но по-късно и на руснаците, и по силата на които австро-германският договор, макар и все още пазен в тайна от руснаците и запазващ валидността си само за двете договарящи се страни, на практика е включен и прераства в тристранно споразумение, т. нар. втори съюз на тримата императори.

В това ново тристранно споразумение и трите сили поемат задължения една към друга, подобни на вече залегналите в австро-германския договор, но този път насочени само към възможността за война на която и да е от трите сили срещу други европейски сили. Преговорите по това споразумение, ръководени от руска страна от Гирс (Горчаков вече е в безсрочен отпуск и прекарва времето си в западноевропейските курорти), са свързани с много трудности, главно с австрийците; и е необходима цяла година и половина, за да се завърши. Споразумението все още не е подписано по време на убийството на Александър II през март 1881 г.; но преговорите по това време са значително напреднали и Александър III, който изобщо не изпитва ентусиазъм към начинанието, не е в настроение през първите седмици от царуването си да предприеме пълен обрат във външната политика на баща си, като постави под въпрос нейната обосновааност. Затова той го подписва на 18 юни 1881 г.

Този пакт, сключен за период от три години, обвързваше всяка от трите страни, в случай че някоя от тях се окаже във война с четвърта сила, да спазва по отношение на въпросния конфликт доброжелателен неутралитет (тоест

⁶⁶ *Голяма грешка на автора, точно обратното е!!! Бисмарк е бил решен на втора война с Франция, и затова изпраща Радовиц в Петербург, именно това предлага германският дипломат, тогава съвсем лекомислено и безотговорно отхвърлено от царя и Горчаков. Това е и крайната цел на политиката на Бисмарк – руската гаранция за Елзас и Лотарингия! (б. пр.)*

доброжелателен по отношение на съответната страна, подписала пакта) и да посвети усилията си на локализиране на конфликта. Това споразумение обещава на всяка от трите сили важна мярка за сигурност. То дава на Австро-Унгария допълнителна гаранция срещу призрака на руски действия срещу нея на Балканите.⁶⁷

На руснаците дава не само известна гаранция срещу общи австрийско-германски действия срещу тях, но по-важна е гаранцията, че ако Русия се окаже във война с Англия заради проблемите за Проливите или Средна Азия (а това е най-непосредствената им тревога), Англия няма да бъде подкрепена нито от Германия, нито от Австрия.

За Германия конвенцията има най-важно значение от гледна точка на френско-руските отношения; защото дава гаранция, че при нова френско-германска война, независимо кой ще бъде определен за агресор, Русия е длъжна да стои настрана и да спазва „благосклонен неутралитет“ към Германия. Това задължение очевидно изключва, поне за три години напред, обмислянето от страна на Русия на по-тесен съюз с Франция; тъй като Русия не може едновременно да обещае на Германия да остане неутрална в подобен конфликт и да обещае на Франция военна помощ.⁶⁸

Подновяването на договора през 1884 г. на практика изключва всякакъв официален подход към подобен съюз от руска страна за цели шест години. (Французите, разбира се, остават в неведение за това.)

В допълнение към тази ключова разпоредба, договорът има две други характеристики, които заслужават внимание на този етап.

Първо, съществува изключителната секретност, която се поддържа не само по отношение на формулировката, но и на самото съществуване на споразумението. В преговорите участват три императорски двора, и е изумително, за успешно спазената дискретност. В ретроспекция това е обяснимо само с хипотезата, че много малко хора в трите участващи столици са знаели за преговорите. Дори когато информацията за съществуването на споразумението започва да изтича и когато то най-накрая е доведено до всеобщото внимание (от Катков) през 1887 г., точните му условия все още не са известни. Общоприето е, че то е сключено едва през 1884 г. и то на срещата на тримата императори в Скерневице през септември същата година. Това впечатление доминира дори и по-късно в историографията в продължение на много години след това.⁶⁹

Едва след Първата световна война, когато германците публикуват първите томове на своята „*Grosse Politik der europäischen Kabinette*“ (1922 г.), истинските об-

⁶⁷ Австро-Унгария, вече е защитена от отбранителния съюз с Германия. Но той е приложим само в случай на нападение срещу нея; и прилагането му зависи от обичайния въпрос за тълкуването: кой е агресорът? Новият съюз на тримата императори, дори и да гарантира на Австро-Унгария само неутралитета на двата ѝ съседа, не казва нищо по въпроса кой би могъл да бъде агресорът и следователно възпрепятства тези две сили да се присъединят към врага на Австро-Унгария в такъв конфликт.

⁶⁸ Руското пушечно месо е единствената ценност, която французите търсят в съюза си с Русия, за което им помага много руската глупост! (б. пр.)

⁶⁹ Дори толкова любопитен човек като Цион, пишец през 1895 г., е под това впечатление. Такъв е и добре осведоменият немски публицист Хайнрих Гефкен, бивш приятел и съветник на германския престолонаследник (и за кратко император) Фридрих, пишец през 1893 г. Фактът, че тези хора не са наясно с договора от 1881 г., показва колко великолепно е била пазена тайната.

стоятелства около произхода и съществуването на споразумението от 1881 г. стават широко известни.

Втората характеристика на това споразумение, която заслужава да бъде отбелязана, е придружаващият го протокол, в който се споменават някои специфични Балкански проблеми. Тук е договорено, че австрийците могат, по всяко време, което им е удобно, официално да анексират двете турски провинции Босна и Херцеговина, които са окупирали с неохотното руско съгласие по време на Руско-турската война. От друга страна и това е от особено значение за настоящото изследване, трите сили се съгласяват да не се противопоставят на евентуалното съединение на България и Източна Румелия, „ако този въпрос възникне по силата на обстоятелствата“. Последното, разбира се, е желание, изразено от руснаците, които по това време пламенно заявяват, че желаят подобно съединение, но признават, че е в противоречие с разпоредбите на Берлинския договор. Те са готови да отложат осъществяването му, за непосредствено бъдеще, но не са склонни да се откажат от проекта като дългосрочна цел на руската политика. Скоро ще имаме възможност да наблюдаваме неочакваните последици от включването на тази клауза.

Трябва да отбележим, че редица трудности, възникнали през следващите години в Балканските дела, възниква поради незнанието на по-нискостоящите служители за съществуването и разпоредбите на това споразумение.

Голяма част от възмущението отправено от руските панслависти към австроунгарците по въпроси, свързани с австроунгарската политика в Босна и Херцеговина, можеше да бъде избегнато, ако гореспоменатото задължение беше публично известно.

Но Александър III е убеден, че задълженията, поети спрямо Австро-Унгария в този договор, ако стана известни, ще са изключително непопулярни в Русия. Тук той несъмнено има предвид шовинистичното, панславистко крило на образованото руско обществено мнение. Поради тази причина той никога не се чувства напълно комфортно относно споразумението и винаги се е страхувал, че то може да стане обществено достояние. Може дори да се запитаме, дали дори Победоносцев е бил информиран за съществуването и естеството на договора и дали страхът на царя от разкриването му не отразява нежеланието му да изправят се пред гневното неодобрение, което ще предизвика у тази внушителна фигура на неговия настойник.

Както и да е, съюзът на тримата императори, като реалност от онези начални години на царуването на Александър III, трябва да се разглежда като много тържествен и важен инструмент, който дълбоко влияе върху поведението на тримата монарси и техните най-близки съветници, но влияе по начини, за които те не могат да дадат адекватен отчет на широката общественост.

Докато първите години на царуването на Александър III, след сключването на съюза, са период на затишие в руските външни отношения, проблемът с подновяването на този договор води до нов вихър от несигурност и необходимостта от нова криза на решение – криза, в която новият цар е длъжен да поеме за първи път тежестта на пълната отговорност. Договорът, ще припомним, е подписан на 18 юни 1881 г. за тригодишен срок. Следователно той трябва да изтече, и да бъде подновен през юни 1884 г.

Много по-рано, почти петнадесет месеца преди този краен срок, Сабуров започва да агитира за промени в споразумението, които да предоставят германско и австрийско одобрение за евентуално установяване, по всяко време, удобно за руското правителство, на руски контрол върху Проливите. Основният му аргумент е, че споразумението от 1881 г. дава свобода на действие на Германия срещу Франция (за пореден път в тази връзка Бисмарк е принуден уморено да отбелязва, отново и отново, че Германия няма намерение да атакува Франция и няма интерес да го прави⁷⁰), не дава конкретно свобода на действие на Русия срещу Турция. Този пропуск, настоява Сабуров, трябва да бъде поправен при подновяването на споразумението.

Няма съмнение, че агитацията на Сабуров в тази посока, водена не само във вътрешноруски дискусии, но и в широкообхватни дискусии с германците, за които той не е имал съответните правомощия, е свързана с желанието му да се издигне в очите на царя и други хора в Петербург и евентуално да измести Гирс. Тъй като въпросните предложения имат значителен интерес както за панславистите, така и за руските военни кръгове, предизвикателството е опасно и не е лесно да се предотврати. Нито германците, нито австрийците обаче са заинтересовани от промяна на договора в съответствие с настояванията на Сабуров; и с тяхна помощ, заедно с нежеланието на царя да се променя под каквато и да е форма, Гирс успява да отстоява позициите си, както политически, така и лично. Договорът е подновен през 1884 г. само с незначителна промяна, като ангажирал руското правителство, за още три години до май 1887 г., с поредица от ангажименти, които не изключват непременно всякакъв вид подобрене във френско-руските отношения, но твърдо и окончателно изключват каквото и да е съюз между двете сили.

След като отношенията между трите имперски правителства са тайно определени за поне още три години напред, световната общественост получава намек за продължаващите отношения, когато тримата императори се срещат в Скерневице, граничен град в Руска Полша, по-късно същата година.

По това време австрийският и германският император дължат посещения на много по-младия си руски колега, който е официално коронясан едва предходната година. Александър III трябва да бъде в Полша в края на лятото на 1884 г. за военни маневри; и първоначално е уговорено той да приеме, докато е там, посещението на австрийския император Франц Йосиф. Поради силните чувства, както католически, така и православни, относно религиозните последици от присъствието на австрийски император на руска земя, се смята, че царят може да го приеме в Скерневице, на около 40 мили югозападно от Варшава, където се намира дворец, някогашно седалище на архиепископите на Гродно, сега използван като руски императорски замък. За посещението на това място австрийският император ще пътува само около 150 мили навътре в руска територия и ще избегне появата си в по-големите градове.

След като научава за тези планове, Бисмарк се разтревожава. Той не се доверява на двамата си съюзници да постигнат взаимни споразумения без негово-

⁷⁰ Авторът греша, да в този момент, Германия няма желание да воюва с Франция, но се страхува от френския реваншизъм който упорито надига глава, така че винаги е нащрек, и няма никаква гаранция, че няма да ѝ се наложи да нанесе превантивен отрезвяващ удар! (б. пр.)

то посредническото присъствие. Точно през пролетта той замесен в учтив, но важен спор чрез кореспонденция с австроунгарските лидери (Калноки и императора) за отношенията на Австрия с България. Той е обезпокоен от настояването на австрийците, въпреки, че момента да нямат желание да оспорват преобладаващите интереси на Русия в тази страна и да нямат намерение да се опитват да подкрепят първия ѝ княз (виж по-долу) срещу царя, те все пак имат определени интереси в България – железопътни въпроси и други, което надхвърля пълното безразличие за тях какво се случва там. Осъзнавайки, че не е успял да преодолее тези австрийски резерви и неспособен да се освободи, както той казва, от впечатлението, „че кайзер Франц Йосиф отдава на запазването на мира с Русия по-малко значение от нас и би могъл да промени поведението си“, той умело успява да вмъкне собствения си кайзер, плюс себе си и двамата си колеги външни министри, Гирс и Калноки, в планираната среща на върха, като я прави тристранна и включва правителствени лица в допълнение към монарсите.

Александър III не обича т.нар. „срещи на върха“ защото не обича никакви официални формалности. Той изпитва особено отвращение към случаите, в които трябва да произнесе официална реч.

Когато в края на юли 1884 г. германският шарже д'афер Бюлов (младши), моли Гирс да проучи неофициално от царя и да разбере дали е съгласен към предложението за среща на трите сили, отговорът от Гирс идва няколко дни по-късно: „Да, съгласен е но без ентузиазъм! Той не се вълнува особено. Никога не губи равновесие, нито хладнокръвието си. След като искате, той се съгласи, но при условие, че държите, да произнася официална реч. Той мрази речите“.⁷¹

И когато германският посланик се завръща в Петербург, и намира възможност няколко дни по-късно да говори лично с царя за предложената среща на дворцов бал, отговорът е: „Добре. Щом желаете. Това е въпрос, който напълно ме интересува.“

Срещата се провежда от 15 до 17 септември 1884 г. в Скерневице, в онази атмосфера на нервно вълнение и интелектуално разочарование, която сякаш обгръща всички срещи, във всяка епоха, на много велики личности. Присъствието на толкова много императорско величие на едно малко място е кошмар за служителите по сигурността и има обичайните трескави, напрегнати, объркани приготовления.

Те са любопитна картина - трима императори: старият кайзер Вилхелм I, 33-годишник по-възрастен от Франц Йосиф; а той от своя страна, с 15 години по-възрастен от Александър III. Първият се явява правуйчо на третия.

Но те съвместно си вършат работата: първият вече е твърде стар, за да го е грижа особено; вторият скептичен, отегчен и политически подозрителен; третият, отвращаващ се от всички церемониални поводи, всъщност докаран там против волята си и нетърпелив само да се приключи по-бързо.

Няма истинско обсъждане на политически въпроси, поне не на императорско ниво. На гала вечерята царят дори не помни думите, които Гирс му е написал за кратките тостове. До края на вечерята Франц Йосиф изглежда уморен и апатичен, а царят изглежда сякаш нямаше търпение да стане и да си

⁷¹ *Memoires du Chancelier Prince de Billore* (Paris: Plon, 1931), Chap. XL.

тръгне. Когато вечерята свършва, тримата императори стоят и разговарят учтиво в единия край на трапезарията; докато императрица Дагмар, която е взета с надеждата, че една среща на живо ще ѝ помогне да се помири с омразния Бисмарк, стои до канцлера в другия край на масата и му разказва с какво удоволствие вижда тези три августейши фигури заедно.

След това Варшавският балет танцува, за най-малко вдъхновяващата го публика, в историята на този уважаван ансамбъл.

На следващия ден тримата външни министри се фотографират в парка; Калноки, безизразен и безстрастен под гъстите си черни мустаци; Бисмарк, извисяващ се властно по средата, блестящ в бялата си униформа, която е поръчал да специално за срещата; и отдясно, дребният Гирс, с цилиндър и черно палто, държащ бас-тун със сребърна глава, опитващ се скромно да се скрие и изглеждащ като по-възрастен роднина, присъстващ на погребение на висше буржоазно семейство. (вж. фотографията⁷²)

Срещата в Скерневице е описана като кулминацията на Съюза на тримата императори, всъщност кулминацията на дипломатията на Бисмарк, като райхсканцлер. По това време тя предизвиква значителен фурор в световното обществено мнение. Както бе отбелязано по-горе, много хора предполагат и продължават да предполагат години след това, че именно тук, по този повод, е бил договорен и сключен някакъв официален документ, обединяващ трите империи в политически и военен съюз.

Френските шовинисти, подобно на руските панслависти, са разгневени и обезкуражени от събитието. Някои от висшите руски офицери, които досега се придържат силно към панславистките възгледи, получават за момент повод за колебание. Като цяло се създава впечатление за солидна политическа близост между трите имперски двора, което изключва за години напред всякакви такива радикални и обезпокоителни отклонения като развитието на по-тесни отношения между Русия и Франция.

Гирс, разбира се, знае по-добре. Той е един от създателите на договора, , договаря членовете му, защитава го от ожесточени атаки. Но не си прави илюзии за неговата трайност. За неговия господар, императора, това е средство само за печелене на време, докато Русия се възстанови от войната с Турция и изгради нови въоръжени сили и особено адекватен военноморски флот. Това беше споразумение, на което може да се разчита от германска страна само докато старият кайзер е жив и Бисмарк все още е на власт.

⁷² Авторът греша, Бисмарк е с тъмна, а не с бяла униформа, фотографията го показва! (б. пр.)

И австроунгарците това е най-нестабилна основа, защото въпреки всички усилия на Бисмарк да убеди руското и австроунгарското правителства да се споразумеят, за ясно очертаните сфери на влияние на Балканите, всъщност няма пълно и надеждно съгласие между тях по тези въпроси. Нито пък едно от двете имперски правителства – австроунгарското и руското, е единно по отношение на свързаните с това проблеми. Унгарците също са непримирени с австрийската политика, насочена към добри отношения с Русия, колкото руските панслависти приемат царската политика, която предполага готовност да платят цена за добри отношения с Австро-Унгария.

Фотография от срещата в Скерневице

И въпреки че избухването на тези шовинистични импулси от двете страни можеше да се забави и подновяването на съюза на тримата императори с публичният жест на срещата в Скерневице помогнаха за забавянето му, не може реалистично да се очаква, той да бъде окончателно предотвратен.

Гирс споделя пред германски представител след срещата, че е безсмислено, да се предполага, че по-нататъшните конфликти за Балканите, могат да бъдат избегнати. „Няма място за илюзии по този въпрос. Познавам го добре, живял съм в Ориента двадесет години.“⁷³, казва той, спомняйки си неотдавнашната си служба като ръководител на Азиатския департамент.

Глава четвърта. МАЛКО ЗА ЛИЧНОСТИТЕ

До 1884 г. руското посолство в Париж остава в спокойните и благоразумни ръце на стария княз (и генерал) Николай Алексеевич Орлов. Аристократ до мозъка на костите си от старата школа, отличаващ се външно с черната превръзка върху загубеното си око, по време на Кримската война, Орлов е харесван и уважаван както от собствения си персонал, така и от парижкото общество. Но той добре осъзнава пречките, които стоят на пътя за широкообхватно развитие на френско-руските отношения, и няма емоционален ангажимент за тяхното ранно подобряване. Лично близък до Бисмарк⁷⁴, той е светски човек, с опитна преценка, без съмнение скептичен към всички, на не и предубеден към някого.

През 1884 г. провалът на опита на Сабуров да промени споразумението на съюза на тримата императори в руска полза, води до неговото отстраняване от поста посланик в Берлин и на негово място е преместен приятеля на Бисмарк, княз Орлов. Това открива пътя за ново назначение в парижкото посолство; и изборът пада върху човека, който по това време е посланик във Великобритания: барон Артур Павлович Моренхайм. Встъпвайки в длъжност в Париж през април 1884 г., Моренхайм е предопределен да остане там до края на управлението на Александър III и да играе много важна роля в подготовката на съюза.

⁷³ GP, III, No. 647, p. 374.

⁷⁴ За близкото приятелство на Бисмарк със семейство Орлови, и привързаността му към княгиня Орлова, виж N. Orlov, *Bismarck und die Fürstin Orloff* (Munich: Beck, 1936)

Барон Моренхайм, чието семейство произлиза от околностите на Краков, очевидно е бил католик. (Има три дъщери, известни като „ревностни католички“.) Синът на Гирс, Николай, който по това време служи като младши секретар в парижкото посолство, обаче в наскоро публикуваните си мемоари, споменава за „интелигентното еврейско лице с монокъл“ на Моренхайм.

Цион, който го мрази, също го описва като евреин. (Той и Цион се упрекуват взаимно, че неправилно са присвоили „*de*“ към имената си.)

Моренхайм е деен човек, с властни обноски и лекомислен, многословен, приказлив, способен, когато това му подхожда, да демонстрира доста изискана сръчност. Не е харесван от персонала си, поне не от съветника в посолството и негов заместник княз Кочубей, който е и по-възрастният, нито от младия Гирс, който го подозира, че твърде често бърка в касата на посолството.

Но той е поне опитен дипломат. Също е бил посланик в Копенхаген, където спечелва благоразположението на датския двор. Широко разпространено е мнението, на което е логично да се вярва, че се ползва с благосклонното покровителство на императрица Дагмар и нейната управителка на императорския двор, княгиня Кочубей, която го познава от Копенхаген, и че само това обясняваше получаването на престижния парижки пост. Представянето му в Лондон не е задоволително, поне не в очите на Гирс; и необходимостта от отстраняването му от там, е една от причините за преместването му.

Всъщност Гирс изобщо не обича Моренхайм; но търпи присъствието и дейността му в Париж, заради покровителството на императрицата и затова не е настоява за отстраняването му.

Трябва да се добави, че Моренхайм, независимо дали вследствие на тесните си връзки с датския двор или поради някакъв вроден антигерманиски предразсъдък, цялото време е силно ангажиран с идеята за френско-руския съюз. Следователно, от времето на пристигането му през 1884 г., влиянието на руското посолство в Париж е постоянно упражнявано в тази посока. От друга страна, руското посолство съставено от руски благородници, няма тясна близост с Жулиет Адам и нейното републиканско-шовинистично обкръжение и се отнася с подозрение към тъмната фигура на Сион, въпреки всичките му връзки с великият княз (Николай Николаевич).

Преди да оставим темата за руското посолство в Париж, трябва да отбележим и създаването там в началото на 1884 г. на клон на Руското полицейско управление, ръководен първоначално и за дълго време в бъдеще от П. И. Рачковски. „Охраната“, както обикновено е наричан апаратът на руската тайна полиция⁷⁵, разбира се, е имала агенти в Париж и преди това време.

В началото на 80-те години на XIX век такъв агент е някой си Корвин-Круковски, който продължава да служи като подчинен агент няколко години след пристигането на Рачковски. Но едва през 1884 г. в посолството е създадено официално представителство на „Охраната“.

Основната функция на тази организация е да следи дейността на руските революционери-емигранти, пребиваващи в Париж, да противодейства на влиянието им върху френското обществено мнение и да работи за преследването

⁷⁵ Название на едно от звената на отдел в полицията – т. нар. „Охранное отделение“, създадено през 1881 г. за справяне с терористичната дейност.

на дейността им от френските власти. Но това означава влияние върху френския печат; а това влиянието означаваше участие, поне до известна степен, в лабиринтите на френската политика. Съвсем естествено е, че след като революционерите през цялото време се стремят да повлияят на френското обществено мнение срещу развитието на по-тесни връзки с Русия, парижкият клон на „Охраната“ да се стреми да повлияе в обратната посока; в посока на френско-руски съюз.⁷⁶

Дейностите и връзките на тази донякъде тайна бюрократична структура са обширни. Тя използва услугите на един много известен човек: бившия руски дипломат К. Г. Катакази, по едно време руски посланик във Вашингтон, но отзован от този пост през 1872 г. по искане на правителството на САЩ и след това уволнен от руската дипломатическа служба.⁷⁷

Друг бивш руски дипломат, също уволнен, но човек с по-високи лични качества от Катакази е Сергей Спиридонович Татищев, също има подобни връзки.⁷⁸

От всички сътрудници на Рачковски обаче най-интересният от гледна точка на историята на френско-руския съюз е датчанинът Жул Хансен, политически агент и съветник по връзките с обществеността както на Рачковски, така и на Моренхайм. Той е донякъде историк на съюза и биограф на Моренхайм, силно възхваляващ неговата дейност.

След като е имал значителна роля в датските и европейските дипломатически дела в по-ранните години, Хансен⁷⁹ по това време е доста известна фигура в Париж.

Роден в Дания през 1828 г., той работи като журналист и публицист там до 1864 г. След това е изпратен от група патриотични датчани в Париж, за да служи като пресаташе на датската кауза в конфликта с Прусия, който тогава тъкмо достига своя апогей. Изглежда, че тази задача той е изпълнил с всеобщо удовлетворение. Но най-голямото му желание в живота, освен обичайната му про-

⁷⁶ "L'Ambassade russe a Paris, 1881-1898: les memoires de Nicolas Giers," ed. B. Jelavich, *Canadian Slavic Studies*, I, 2 (1967).

⁷⁷ Рядко в историческите записи се среща такова негативно единомислие, както за Катакази. Михаил Катков на Победоносцев през 1887 г., „Това е човек, който ще издаде всеки и всичко.“ Такова е мнението и на Александър III изказано през същата година „Че Катакази е животинно, това отдавна знам, но че е бил такъв мошеник и коварен негодник – това, трябва да призная, не очаквах.“ Цитирано в Е. М. Феоктистов, *Воспоминания* Е. М. Феоктистова (Ленинград: Прибой, 1929), стр. 288 и сл. Константин Гаврилович Катакази (1828 – 1890) е син на грък фанариот, емигрант в Русия. Имал е сприхав характер. Като старши секретар на руската мисия в Ханوفر (1856-59 г.) влиза в конфликт с хановския крал Георг V, заради което е отзован. През 1865 г. е изпратен като посланик във Вашингтон, но поради конфликт с президента Грант, отново е отзован през 1872 г. На път за Русия, въпреки забраната за продължаване на публичната полемика с американците, той публикува в Париж брошура за обстоятелствата на конфликта. След завръщането си в Санкт Петербург през юли 1872 г. През 1884 г. е възстановен като таен съветник и назначен за съветник в посолството във Франция. Живял е в Париж до смъртта си.

⁷⁸ Татищев е уволнен през 1877 г., от посолството във Виена, за нарушение. Той е близък до Катков и работи като негов парижки кореспондент за „Русский вестник“. Автор е на сериозен труд по руската дипломатическа история: „Из прошлого русской дипломатии. Исторические исследования и полемические статьи“ (Петербург: Суворин, 1890).

⁷⁹ Хансен е автор на две книги с незначително, но не и пренебрежимо значение, за предисторията на френско-руския съюз: „Френско-руският съюз“ (Париж: Ернест Фламарион, 1897) и „Посланичеството в Париж на барон дьо Моренхайм“ (Париж: Ернест Фламарион, 1907).

фесия журналист, е ролята на поверителен посредник между правителствата. Той е роден за посредник, но не в злонамерен смисъл.

През няколкомесечния си престой в Париж, намира начини да се включи лично в преговорите между Дания и Прусия.

Между 1864 и 1870 г. той е неофициален посредник в сложните дипломатическите маневри около въпроса за Шлезвиг-Холщайн. В края на това време преживява обичайните превратности на посредничеството във висшата политика: навлича си недоволството и на двете страни и установява, че ползата му се е изчерпала. Оставайки по това време в Париж, той става довереник, а по-късно и агент както на руското посолство, така и на френското външно министерство.

Връзката на Хансен с посолството започва с назначаването на Моренхайм за посланик, когото познава по-рано в Копенхаген. Всъщност той е на служба у Рачковски поне две години, в периода между 1885 и 1888 г. За начина, по който са използвани услугите му, разполагаме със свидетелството на самия Рачковски, както е посочено в неговия доклад от 4/16 ноември 1888 г. до началника на полицейското управление в Петербург, П. К. Дурново.

Хвалейки се с постиженията си в борбата с пропагандата, разпространявана сред френския печат от руските социалистически революционери (есери) в изгнание в Париж, Рачковски пише: „Благодарение на г-н Хансен, за когото вече имах честта да докладвам на Ваше Превъзходителство, бяха постигнати най-блестящи резултати... Считайки обаче, че не е оправдано да безпокоя Ваше Превъзходителство за г-н Хансен, му благодарих от личните си средства. Но в същото време осъзнах очевидната нужда от някой, който има достъп до различните органи на местния печат. Тази нужда е още по-голяма, защото Външното агентство [т.е. външният апарат на Охраната], по самата си природа, не може да използва онези средства, които се използват без никакви затруднения в самата Русия. Г-н Хансен отговаряше на всички необходими изисквания; и аз намерих за най-добре да го вербувам за постигането на онези разузнавателни (агентски) цели, които са възможни за постигане само с помощта на печата. Информирайки Ваше Превъзходителство за този деликатен финансов въпрос, мога да кажа, че плащах на г-н Хансен в продължение на две години по 300 или 400 франка на месец, от моите собствени нужди и дори задлъжнявах“.

Други пасажии в доклада на Рачковски показват, че Хансен е бил използван от Рачковски и като преводач и редактор, както и като агент за връзка с френската полиция. Няма доказателства, че е бил използван като шпионин за предно разузнаване. Позицията му е а изключително сложна; тъй като по това време той продължава да служи и на френското външно министерство, което му гласува доверие не по-малко от това на Моренхайм и Рачковски.⁸⁰

През април 1887 г., по време, когато почти сигурно е на заплата при Рачковски, той е натурализиран като френски гражданин и назначен във френската дипломатическа служба със званието съветник на посолството (двете съби-

⁸⁰ Тези подробности относно докладите на Рачковски са взети от книгата на В. К. Агафонов „Загранична охрана“ (Петроград: Книга, 1918). Агафонов е един от членовете на комисията, изпратени в Париж след Февруарската революция, за да отворят и разследват помещенията на „Охраната“ в парижкото посолство.

тия са свързани). Френското външно министерство със сигурност няма да му даде този статут и ранг, ако е знаело за двойната му игра и връзката му с руското посолство.

Според биографичния очерк на отец дьо Фонтене в датския биографичен речник, Хансен е бил „дребен, непривлекателен, очилат мъж, външно срамежлив, известен в Копенхаген под прякора „Спидсмузен“ (Опърничавия) или „Президентът“. Няма доказателства, че е бил човек с лош характер или със зли намерения. Службата му на Дания в по-ранните му години е патриотична, безкористна и по никакъв начин непочтена. Същото може да се каже, доколкото показват наличните документи, и за отношенията му с френското външно министерство и руското посолство в Париж. Едновременната му служба на две правителства очевидно е използвана от него, за да насърчи взаимното им сближаване, а не да работи срещу интересите на нито едното от двете, както той е възприемал тези интереси. Но естествено едната от двете връзки е била скрита от другата, и това е доказателство или за лични финансови затруднения на Хансен, или за коварна и потайна природа отвъд границите на нормалната приетост.

Интересно е да отбележим, че преди да дойде в Париж, Рачковски, е работил в Русия като кореспондент на силно антиавстрийския петербургски вестник „Новости“, а Хансен когато работи за Рачковски, е парижки кореспондент на същия вестник. Като се има предвид тази връзка, както и връзката на Татищев с Катков и дълбоката ангажираност както на Хансен, така и на Татищев към идеята за френско-руски съюз, тук имаме интересен пример за връзката между руските панслависти и шовинисти, от една страна, и парижките партизани на съюза, от друга.

През същите тези години 1881-1884 г., от официалната френска страна на отношенията цари почти пълно затишие. От многобройните личности, носили от отговорността за френската външна политика през тези години, било като външни министри или като премиери, никой не е имал нито желанието, нито възможността да предприеме сериозни стъпки за подобряване и засилване на отношенията с Русия.

Тримата най-важни от тях са Гамбета, Жул Фери и Фрейсине. Гамбета, който не е съвсем безразличен към мисълта за евентуален реванш, е на поста твърде кратко време (ноември 1881 г. до февруари 1882 г.), за да разработи лична външна политика. Освен това, очарован от Бисмарк, той в крайна сметка не е напълно сигурен, че връщането на поне част от Елзас-Лотарингия не може в крайна сметка да бъде постигнато чрез сътрудничество с тази внушителна фигура, а не чрез война срещу Германия. Влиянието му е прекратено с внезапната му смърт в края на 1882 г.

Фери споделял общото мнение на опозиционерите, че идеята за по-тесни отношения с Русия има привлекателни последици (въпреки, че според възгледите му, тя е омразна монархия); но той, подобно на много други, е смятал, че все още не е дошло времето, когато ще възможно да се предприеме каквато и да е сериозна стъпка в тази посока. Бисмарк, според него, е твърде бърз и твърде нащрек: той веднага ще забележи и ще отговор с превантивна война, преди споразумението с руснаците да бъде завършено и осъществимо.

Освен това, Фери е твърде много зает по време на първия си кратък премиерски мандат (септември 1880 г. до ноември 1881 г.) с образователните си реформи, а по време на втория си (февруари 1883 г. до март 1885 г.) с колониалните дела, за да обърне сериозно внимание на политиката спрямо Русия.

Фрейсине, подобно на приятелката и поддръжницата си Жулиет Адам, има в онези първи години от отговорността си за френската външна политика особено тежък и неудобен усет, когато става дума за отношенията с Русия. Първоначално инженер, специализиран в проблемите на санитарията, човек на цифрите и статистиката, който може да анализира с голяма прецизност сложната игра на силите във френския вътрешен живот, той е неспособен да овладее, особено в онези години, по-малко познатите тънкости на международните отношения. На по-късен етап от развитието на френско-руските отношения, когато статистиката за парите и оръжията ще играе голяма роля в съответните изчисления, той като военен министър, ще се окаже на по-позната основа и ролята му ще бъде по-положителна. Но в средата на 1880-те години е точно обратното. Това със сигурност не означава нежелание за подобряване на отношенията, а резултат от липса на интерес и приоритет на вътрешнополитическите съображения.

Когато Гамбета встъпва в длъжност през есента на 1881 г., това е твърде много за френския посланик в Петербург, Шанзи, точно както падането на Макмахон е твърде много за неговия монархистичен предшественик, Льо Фло.

Шанзи има добри републикански връзки; но екстравагантно радикалната фигура на Гамбета, неприятна за руснаците, е повече, отколкото може да приеме. Затова той подава оставка, за голямо съжаление на новия цар.

Фрейсине, като наследник на Гамбета на първо място, се изправи пред проблема да запълни поста в Петербург. Изборът му е особено неуспешен, и пада върху адмирал Констан Жорес от френския флот. Рядко, ако изобщо някога, в хода на френската дипломатическа история е имало по-малко удачно назначение.

Презиран е от собствения си персонал, саркастично описан от секретаря на посолството Йожен дьо Вою⁸¹ като „опасен фарс.“⁸²

Адмирал Жорес започва кариерата си като посланик по най-глупав начин. Докато върви по коридорите на Зимния дворец, за да представи акредитивните си писма, и наблюдава по стените портретите на по-ранни поколения Романови, той пита придружаващия го руски началник на протокола: „*Qui sont ses tagots?*“ („Кои са тези маймуни?“) и този епизод определя, по-нататъшния ход на неговата посланическа кариера, затова и тя изобщо не е дълга. Отзован е след година.

Изборът на Фери за наследник на Жорес е толкова успешен, колкото предишният е неуспешен. Този път изборът пада върху генерал Феликс Антоан Апер, известен френски офицер, военен губернатор на Париж по време на потушаването на Комуната. Апер пристига в Петербург в края на 1883 г. и служи

⁸¹ *Водещият руски експерт във френската дипломатическа служба, по-късно член на Френската академия и изиграл важна роля в запознаването на френската общественост с руската литература.*

⁸² *Journal du Vicomte E.-M. de Vogue, Paris-Saint Petersburg, 1877-1883 (Paris: B. Grasset, 1932).*

там до 1886 г., когато е отзован при обстоятелства, които ще бъдат отбелязани по-долу.

Няма съмнение, че при избора на Апер за тази позиция, френското правителство е повлияно от факта, че съпругата му е датчанка. Френският шарже д'афер в Петербург е инструктиран да посочи на руснаците, когато поискат съгласие за назначението, че мадам Апер произхожда от „едно от най-добрите семейства на Дания“.⁸³ Несъмнено се е смятало, и очевидно правилно, че това ще ѝ осигури благоприятен достъп до много по-младата императрица Дагмар.⁸⁴

Докато нещата са толкова спокойни от цивилна и официална страна, на военно ниво има продължителна тайна и устойчива активност. Само част от нея е отразена в историческите записи; но е значима и показателна.

През лятото на 1883 г. полковник дьо Серме, който по това време е наследил Шануан като военен аташе в Петербург, е официално поканен да направи дълго посещение и пътешествие в руска Средна Азия като гост на военния губернатор в този регион. Последният се оказва не друг, а прословутият панславски генерал Михаил Григориевич Черняев (виж по-горе, Глава 1), някогашен редактор на петербургския панславистки орган „Русский мир“ и командир (като доброволец) на сръбските сили в неуспешната им война от 1876 г. срещу Турция.

Поканата е привлекателна за Серме, защото това е период на нарастващо англо-руско напрежение за Афганистан и съседните райони и е важно френските военни власти, особено от гледна точка на евентуален френско-руски съюз, да научат нещо за реалната степен и значение на руското участие в този регион. Поради това министерството на войната в Париж разрешава приемането на поканата; и Серме прекарва по-голямата част от есента на 1883 г. в Средна Азия, във войсковата част на Черняев. При завръщането си в Петербург той препоръчва на министерството издаването на френски отличия на двама руски офицери: орден „Голям кръст“ на Черняев, който, както пише той, освен че е много популярен в Русия, „не крие от нашия военен аташе и от руски офицери, своите симпатии за съюз с нас“; и княз (генерал) Фердинанд Витгенщайн, описан „който никога не пропуска възможност да говори с добри думи за нашата нация“.⁸⁵ Тук отново не може да не отбележим важноста за панславистите на насърчаването на по-тесни френско-руски отношения, особено на военно ниво.

Има и частни ентусиасти: Жулиет Адам посещава Петербург през януари 1882 г. Целта не е напълно ясна. Самата тя пише, е искала да види известния генерал Михаил Дмитриевич Скобелев (виж по-горе, Глава 1), към когото из-

⁸³ French Archives. Personal file on Appert.

⁸⁴ Френска биографична справка съобщава, че мадам Апер е била приятелка от детството на Дагмар. Това е малко вероятно. Мадам Апер, дъщеря на датски банкер, който е живял и работил в продължение на много години в Алжир, е със седемнадесет години по-голяма от и е прекарала голяма част от младостта си извън Дания. По-вероятно е била приятелка на княгиня Кочубей, управителката на руското императорско домакинство и близка до майката на Дагмар, кралица Луиза Датска.

⁸⁵ French Archives. Russie, 1883. Voyage de Colonel de Sermet, Attache Militaire.

питва силно възхищение и за когото четири години по-късно ще напише романтично-ентузиасирана книга.⁸⁶

Но тъй като самият той ще посети Париж, което е направил следващия месец, едва ли е било необходимо тя да отиде в Петербург, за да го види, освен ако пътуването е целяло да го убеди да дойде в Париж.⁸⁷

В противен случай пътуването ѝ до Русия, освен че е о доста кратко (по-малко от месец), не може да е било изцяло приятно. В допълнение към суровия климат на Петербург през януари, любопитният факт е, че нейният приятел Шанзи, посланикът, ентузиасиран поддръжник на списанието ѝ и приятел на френско-руския съюз, подал оставка, напуска Петербург завинаги на следващия ден след пристигането ѝ.

Следователно във френското посолство не е имало никой от висшите рангове, който да я запознае с петербургското общество. Няма доказателства, че е била приета в двора. В разказа си за пътуването тя разказва за посещение на учтивост, оказано ѝ в хотела от мадам Гирс и една от дъщерите ѝ; и човек остава с впечатлението, че това посещение на съпругата на изпълняващия длъжността министър на външните работи, е цялото внимание, което ѝ е обърнато от официалния руски елит по този повод.⁸⁸

Предпазливият Гирс, точно тогава в процес на консолидиране на политиката, която е започнал с преговорите за новия съюз на тримата императори, със сигурност не е възнамерявал да се компрометира в очите на Бисмарк, като обсижда внимание с най-прочутия френски враг на великия канцлер.

В дневника на Йожен дьо Вогю има запис за мадам Адам за срещи, на вечери, организирани за нея (една от него самия), от семейстата Демидови и Дурново.⁸⁹

Ако това са хората, за които се подозира, че са ѝ обърнали специално внимание, значи е контактувала с представители на реакционните кръгове, тя собственичката на опортюнистично-републиканския салон в Париж.

Демидови са добре познат и богат петербургски род. Въпросният Демидов вероятно е Павел, племенник и наследник на съпруга на принцеса Матилда Бонапарт и участва във финансирането, по това време, на доброволческата реакционна организация, известна като „Святая дружина“.

„Дурново“ очевидно е генерал П. П. Дурново, министър на императорските имоти, и по това време, президент на петербургския клон на Славянското благотворително дружество. И двете двойки са свързани чрез брак с парижката приятелка на Жулиет: Лиза Трубецкая; а сестрата на Скобелев е снаха на Лиза. Така че е лесно да се разбере кой е организирал пътуването на Жулиет.

⁸⁶ *Le General Skobeleff (La Nouvelle Revue, 1886).*

⁸⁷ *Има и трета възможност – интимна връзка! (б. пр.)*

⁸⁸ Ж. Адам, *Impressions frangaises en Russie* (Париж: Hachette, 1912), стр. 14. Мадам Адам прие двете дами, както се разказва тук, в жълтия салон на партера на старата „Европейска гостиница (Hotel d'Europe), по-късно съборена, за да направи място за сегашен хотел със същото име. Точно преди да приеме госпожите Гирс, тя прие генерал Скобелев; и той, като се поклони назад и излезе от стаята, се сблъска в дамите Гирс и едва не ги събори. Мадам Гирс, след като си тръгна, попита кой е този мъж. Това силно изуми Жулиет, която смяташе, че всички в Петербург сигурно познават Скобелев. Мадам Адам е много зле запозната в мистериите на руската дворцова политика.

⁸⁹ *De Vogue, Journal, entries for January 8 and January 15, 1882.*

Тя напуска Петербург на 30 януари и се завръща в Париж. Дали това рано заминаване е първоначално планирано, също не е ясно.

Гамбета, бившият обект на нейното политическо обожание, пада от власт четири дни по-рано; а юздите на управлението точно тогава поема нейният приятел и почитател Фрейсине. Освен това е известно, че е получила, в самия ден на заминаването си, новината, че самата тя е загубила 800 000 франка при краха на банковата империя на френския финансов авантюрист Бонту.⁹⁰ 6 Очевидно Париж в този конкретен момент изисква нейното внимание. Тя не закъснява да се възползва от новата политическа ситуация там. Дьо Вогю, отвлечен от собствената си липса на повишение и от назначаването на Жорес, подава оставка и се прибира скоро след това; и разказва, че е присъствал в дома ѝ в Париж в края на март на вечеря, на която е присъствало „цялото правителство“.

Изглежда, че Скобелев или е заминал по-рано, или е пътувал заедно с мадам Адам в Париж; само две седмици по-късно той предизвиква сензация, като произнася там, пред събрание на сръбски студенти, силно провокативна реч, в която разсъждава върху неизбежността на славяно-тевтонски конфликт. Това води до остро смърмяне от руския посланик, княз Орлов, и незабавно отзоваване по заповед на царя в Петербург. На 7 март 1882 г. Скобелев е призван да се яви пред царя, който не го харесва лично, но тайно симпатизира на политическите му възгледи, затова „не му отсякъл, а му е измил главата“, както самият Скобелев се шегува.

Това не потиска напълно политическия ентузиазъм на Скобелев. Той продължава, зад кулисите, да провежда енергични срещи с един от френските военни аташета (вероятно Боадьофр) и да обсъждат възможностите за общо френско-руско военно сътрудничество срещу Германия и дори е поканен на френските маневри през предстоящото лято. Но внезапната му смърт в Москва през юли същата година⁹¹ слага рязък край на всички тези начинания.

А кончината му (особено защото изглежда се е случила при неясни обстоятелства⁹²) сигурно е била голям удар и разочарование за Жулиет Адам, която с умиление го вижда не само като великата предстояща сила в руските правителствени дела, но и като главен архитект на бъдещия френско-руски съюз.⁹³

Следователно, към средата на лятото на 1882 г., след смъртта на Скобелев, оттеглянето на Горчаков и триумфалното управление на руската външна политика от Гирс, дори Жулиет Адам навлезе в период на дълбоко обезсърчение. А в Париж няма по-пламенен привърженик на френско-руския съюз от нея.

⁹⁰ *De Vogue, Journal, entries for January 30, 1882.* Твърди се, че парите са дошли от началника на руската жандармерия по времето на Александър II: Николай Владимирович Мезенцов, който е искал да получи подкрепата на парижкия печат, за френска актриса, към която е проявявал интимен интерес.

⁹¹ След сериозно препиване, в леглото на известна проститутка в Москва, австроунгарката мадам Алтенроз. (б. пр.)

⁹² Обстоятелствата са ясни и тривиални, злоупотреба с афродизиак в комбинация с алкохол, но панславистките вестници тогава развиват истинска мистерия, и обвиняват дори Бисмарк, че лично е организирил заговор, за убийството на Скобелев. (б. пр.)

⁹³ Може да се отбележи още, че смъртта на Скобелев е идва няколко седмици след смъртта на другия ѝ голям герой и надежда, Гамбета, което я сломява. Не е чудно, че през следващите две или три години е потисната.

Усилията за обединяване на Франция и Русия в съюз срещу Германия сега навлизат в застой.

Като оставим засега темата за Жулиет Адам, е добре да хвърлим поглед и към дейностите през този период на другата парижка личност, вече спомената във връзка с нея: „Докторът“ Елиа дьо Сион. Тези дейности в момента нямаха никакво осезаемо значение за френско-руските отношения, но стават фон за по-късни събития с малко по-голямо значение.

Дейностите на Сион в периода 1880-1886 г. са известни само отчасти и мотивите, както обикновено, са неясни. Той продължава да живее в Париж. По това време е натурализиран във Франция. Стремейки се да получи професорската длъжност в Колеж дьо Франс за която е мечтал, той изглежда е изоставил научните си занимания.

През февруари 1881 г. почива почитеният редактор на „Ла Франс“, Емил дьо Жирарден, винаги застъпник на тесните отношения с Русия и верен покровител на мадам Адам. След това, в рамките на няколко седмици, Сион, както беше споменато по-горе, става редактор или съредактор на бонапартисткия булеварден вестник „Льо Голоа“, основан около тринадесет години по-рано с руски пари. Подобно на „Ла Франс“, „Льо Голоа“ са проруски. Отново подобно на „Ла Франс“, той обръща ласкателно внимание на мадам Адам и нейния салон. Връзката на Сион с вестника не продължава дълго, само до средата на 1882 г. (Има обвинения, че по време на редакторството му, качеството на вестника се влошава.) Но по-скоро причината е в монархически връзки, особено след като предшественикът и наследникът на Сион в начинанието е добре познатата монархистична фигура Артур Майер.

През тези години Сион действа и като парижки кореспондент на силно националистическия и панславистки московски вестник „Московские ведомости“, редактиран от големия московски публицист и редактор Катков.

Катков, подобно на великия княз Николай Николаевич, покровителства Сион, публично по време на трудностите му със студентите в Медико-хирургическата академия; и Сион през следващите години или е запазил благодарност за тази услуга, или е решил, че връзката трябва да се използва. И тъй като именно чрез връзките му с Катков от руската страна (френската страна е по-неясна), дейността на Сион е щяла да има значение за развитието на френско-руските отношения, това е подходящ повод за няколко думи за тази известна руска фигура.

Личността на Михаил Никофорович Катков (1818-1887) и ролята му в руския живот от този период са толкова добре известни, че се колебаем да разширя темата. Публицист и журналист с най-висок капацитет, той е талантлив редактор, в голямата традиция на руското редакторство. Живее и публикува в Москва; но московският му вестник – „Московские ведомости“ е широко четен в Петербург; и влиянието му, ако изключим петербургския „Новое время“ (органът на известния консервативен издател Борис Суворин), надделява над целия останал руски печат, взет заедно. Царете – и двамата Александрови, го четат с уважение и симпатии.

Във възгледите си за вътрешните работи, Катков е силен консерватор, а във външните работи – националист. И двете тенденции го препоръчват щедро пред неговите господари – императори.

Той се радва на приятелството и покровителството и на други двама сред най-влиятелните мъже в Русия освен царя: прокурора на Светия синод Константин Петрович Победоносцев и силно реакционния граф Дмитрий Александрович Толстой, който става министър на вътрешните работи след уволнението на Игнатиев през 1882 г.

Отдалечен от двора и дипломатическия корпус на Петербург, Катков не е изложен на космополитната атмосфера и на ограничените прогермански влияния, които все още се срещат и в двете среди. Обществото, в което се движи, е на проспериращите московски търговци, провинциални, благочестиви и ксенофобски настроени, по старата московска традиция, подобно на индустриалците от Централна и Южна Англия.

Русия, силно негодува срещу германската търговска и индустриална конкуренция. Дълбоко предан на консервативните монархически институции както в Германия, така и в Австрия, той е готов до средата на 1880-те години да подкрепя близки отношения на Русия с германския и австрийския императорски дворове, като споразумение, благоприятстващо запазването на институцията на монархията. С нарастването на проблемите и разочарованията на Русия на Балканите обаче той е склонен да отдава безпомощността ѝ пред тези проблеми, на ограниченията, наложени от връзките с другите двама императора (което е бягство от реалността, на която се поддават и много други руснаци); и това с течение на годините поражда нарастващо нетърпение в съзнанието му към тези връзки и желание да види как Русия си възвръща това, което той възприема като своя свобода на действие.

Катков е видна личност в Москва. Едър мъж с големи мустаци и за онова време, е с представителен и впечатляващ външен вид, като патрон, сядащ начело на маса за вечеря, около която се събират не само членовете на многобройното му семейство (което включва единадесет негови собствени деца, плюс двама осиновени племенници), но и значителна група от прислужниците, от които обикновено е заобиколен. Последните не винаги са хора с високо качество. Един от явните недостатъци на Катков е неспособността му да различава истинското от фалшивото в компанията на онези, които е допускал до личното си обкръжение.

Подобно на много други успешни и видни личности, той лесно се задоволява с декларираното съгласие със собствените му възгледи и често пренебрегва да се вгледа внимателно в човека зад тях. Малко по-голям интерес към хората можеше го предупреди по-специално, срещу вниманието което оказва на Цион.

По-късно в историята на познанството им, Сион заявява, че по време на посещението си при Катков, той вече през 1883 г. е бил активен привърженик на френско-руски съюз, какъвто Катков все още не е. Сион признава, че двамата се интересуват от различни неща. Катков е загрижен за Балканите, част от света, към която Сион никога не проявява дори и проблясък на интерес. Но какви са истинските му интереси, остава неясно. Той пише, доста величествено,

че това, което е искал да направи в този период, е да „оспори“ – да осуети предполагаемите интриги на Бисмарк срещу Франция.

Ако приемем това твърдение буквално, то представлява интересно размишление върху мотивацията на Цион, предполагайки, че неговата лоялност, каквато и да е била, вече е насочена към Франция, а не към Русия. Но е трудно да се отговори, защото няма доказателства за това какви „интриги“ е имал предвид Цион (защото по това време, няма сведения нито едно от действията на Бисмарк, да може прието за интрига), но също и от последиците на следния любопитен инцидент.

Някъде през 1883 г. Цион се връща в Русия, уж за да посети своя благодетел Катков. Случва се така, че точно по това време (февруари 1883 г.) петербургският либерален ежедневник „Голос“, отличен вестник, редактиран от известния публицист А. А. Краевски, е затворен (и този път завинаги) от цензурата. В момента на затварянето си вестникът е във враждебна полемика с „Московские ведомости“ – конфликт, толкова ожесточен, че е очевидно голямото влияние на Катков върху цензора Е. М. Феоктистов.

Катков и Цион обсъждат възможността Катков да придобие, а Цион да редактира вече затворения вестник. Но от това не се получава нищо. Но учудващото са препратките в кореспонденцията на германския посланик в Париж, принц Хлодвиг цу Хохенлое-Шилингсфюрст, за две посещения при него от Цион в Париж, едното около края на април 1883 г. за да го уведоми, че той, Цион, е в състояние, чрез своите връзки в Петербург, да уреди закупуването и легитимирането на „Голос“, и да покани германското правителство да участва в предприятието, като изтъква, че това ще е полезно за Германия. Посланикът, докладва това на Берлин, изразявайки съмнения за надеждността на своя посетител; а Бисмарк отказва да има каквото и да е общо с предложената сделка, като се аргументира с основателни принципни причини срещу закупуването изобщо на чуждестранни вестници.⁹⁴

Какво да се мисли за тази необикновена постъпка от човек, който твърди, че се противопоставя на интригите на Бисмарк срещу Франция? В своята история на съюза⁹⁵, Цион говори подробно за предложението за придобиване на „Голос“ и описва дискусиите си с Катков по тази тема, но не казва нищо за подхода си към германците. В тези решително неясни пасажии той намежда, че отношението към Германия играе важна роля в разговорите му с Катков и успява да създаде впечатлението, че по това време Катков, а не той, е за по-тесни отношения с Германия, и това е в някаква връзка с проблема с „Голос“.

Историкът може да отбележи този епизод само като още едно от многото объркващи и противоречиви размисли върху мотивацията на този странен и коварен човек.

Преди да приключим с представянето на личностите, има още един човек, който не е нито французин, нито руснак, но чиято роля в предстоящата история е толкова важна, че неговата личност заслужава коментар. Това е водещата

⁹⁴ Този епизод е разказан в W. Windelband, *Bismarck und die europäischen Grossmächte* (Essen: Essener Verlagsanstalt, 1940), стр. 472-473.

⁹⁵ Cyon, *Histoire*, pp. 125-127.

фигура на европейската дипломация от онази епоха, германският райхсканцлер Ото фон Бисмарк.

Като автор нямам желание да добавя към огромния съществуващ обем биографична и критична литература; нито съм компетентен да го направя, ако става въпрос за цялостната картина на тази изключително сложна личност. Но има определени аспекти, които са особено показателни за разглежданата тема и заслужават специално внимание.

Противно на широко разпространеното мнение, Бисмарк, строго погледнато, не е германски националист. Той е лоялен слуга, но талантлив и влиятелен, на короната, първоначално на короната на Прусия, по-късно на нова Германия, под която е роден и на която смята, че дължи вярънност. Прусия означава повече за него от Германия. Когато се противопоставя на възгледите на своя монарх, както някога прави най-енергично, той го е прави от гледната точка на това, което смята за истинските интереси на монархията. Новият Германски райх е политическа уредба, която е сметнал за необходимо да създаде, за да осигури правилното място на Прусия в централноевропейската държавно-политическа схема. Веднъж създаден, Райхът, разбира се, трябва да бъде защитен; и именно към тази защита, срещу „кошмара на враждебните коалиции“ е насочена дипломацията на Бисмарк от този период.

Той не желае да разширява границите на Райха, каквито стават след войната от 1870-71 г. Следователно неговата дипломация е по същество отбранителна. Той се интересува да предотврати френската реваншистка война и е смятал, че може да го направи успешно, стига Франция да остане без съюзници. Неговата дипломация спрямо Русия и Австро-Унгария, включително създаването на съюза на тримата императори, е насочена към лишаване на двете сили от всякакъв стимул да се съюзят с Франция във военен съюз. Но тя е предназначена и да предотврати влизането на същите тези две сили във война една срещу друга; защото всяка война от такъв характер, каквато и форма да приеме, със сигурност ще наруши деликатната структура на вътрешноевропейските отношения, които са в основата на неговите изчисления и от гледна точка на които той си е представял германската сигурност гарантирана.

В редица съветски исторически трудове е изложена тезата, че през целия този период Бисмарк е бил нетърпелив да започне нова война срещу Франция превантивна война, но е възпрепятстван от мъдрото и мощно влияние на двамата руски царе от този период. За тази теза не само няма доказателства, но и голямо изобилие от контра-доказателства. Затова смятам предложението за твърде тенденциозно, за да се нуждае от сериозно обсъждане.

Ако Бисмарк е имал подобни желания, той със сигурност щеше да се възползва от Руско-турската война, когато Русия не е в състояние да окаже помощ на Франция, като ѝ обяви война.⁹⁶

Бисмарк не изпитва сантиментална привързаност към Русия. Той е бил пруски посланик в Петербург като дипломат през 60-те години на XIX век и е добре запознат с различните течения и противоречия, включително опасните за Германия, които се проявяват, в и около царския двор. С предпазливо и скеп-

⁹⁶ Авторът забравя, че Бисмарк не е сигурен в поведението на Австро-Унгария и Англия, които могат ефективно да помогнат на Франция. (б. пр.)

тично око той наблюдава развитието на руската външна политика през 70-те и 80-те години на XIX век.

Но в същото време той остро осъзнава опасностите от участието във война с Русия. Не желае руска територия за Германия. Смята, че всяко разширяване на Германския Райх на изток неизбежно означава присъединяването на допълнителни части от Полша; а желанието му е за колкото се може по-малко, а не за повече поляци. Той осъзнава, което Наполеон не успя да направи и както Хитлер нямада успее да направи през следващ век, че огромната територия на Руската империя не е подходяща за окупация от нахлуваща сила, че дори и успешен нашественик никога няма да намери удобно и безопасно място за спиране и че никоя такава война не може да има благоприятен и решителен край.

И каквито и първоначални успехи да постигнат германците в такава война, те единствено ще помогнат на австро-унгарците да се освободят от руските претенции за влияние на Балканите – тенденция, в която той няма доверие и за които не изпитва симпатии.

Следователно е напълно възможно Русия да остане в мир с Германия и да продължи да се ползва с дипломатическата подкрепа на Бисмарк, без това да струвало за тях не повече от известна съдържаност в политиката им спрямо Балканите и към Австро-Унгария. Именно на това се надява Бисмарк.

Майсторството и блясъкът на Бисмарк като държавник не се нуждаят от акцент тук; но една от неговите слабости ще отбележа в тази връзка. Това е склонността му да преувеличава и драматизира всякакви зараждащи се опасности, които е виждал, или си е въобразявал, че заплахват Германия; и изглежда по-разтревожен и загрижен, отколкото е в действителност. Той се надява по този начин да създаде у онези, които е виждал като автори на заплахата, впечатлението, че Германия е способна на прибегне към сериозни и силови отбранителни действия; и да ги насърчи да заключат, че са прекалили с действията си, отколкото са очаквали, и е най-добре да се оттеглят. Но при тези обстоятелства, не отправя директни заплахи срещу другите, а оставя това на германския печат, позволявайки редакторите да се възползват максимално.

Той обича да играе ролята на заплашена страна, дори когато има малко реални причини за страх, мислейки да пресече в зародиш тенденциите, които, ако им се позволи да се развият, могат да се превърнат в истинска заплаха за интересите на Германия. Понякога това проработва; но в повечето случаи се отразява във вреда на Германия. Бисмарк не винаги изчислява правилно алтернативите, открити пред опонентите му. Това е особено вярно в икономическите и финансовите въпроси, където неговият подход е по-несигурен, отколкото във военно-политическите. И освен това, неговият поглед върху съвременната реалност има ограничения. В много отношения, подобно на кайзер Вилхелм I, на когото е служил толкова дълго и толкова лоялно, той е човек на XVIII век. Развиващите се характеристики на индустриална Европа от края на XIX век не винаги са напълно разбираеми за него.⁹⁷

Но в контекста на разглежданата тема това са случайни, а не критични пропуски. Да живеят рамо до рамо с Бисмарк не винаги е лесно за френските и

⁹⁷ Изключително, вярна и точна оценка за характера и политиката на Бисмарк. (б. пр.)

руските държавници. Има моменти, когато това може да предизвика чувства на унижение, малоценност, завист, дори гняв и омраза.

Но може с увереност да се каже, че докато Бисмарк остава в центъра на германската политика, не е необходим съюз между Франция и Русия, за да се гарантира военно-политическата сигурност на която и да е от тях. За политиката от тяхна страна, водещи към такъв съюз, трябва да се намерят други обяснения, по-сложни и по-емоционални.

Имайки предвид тези личности, предопределени да играят роли в по-нататъшното разгръщане на тази история, ще се обърнем към усложненията, които през годините 1885-1886 г. посяват проблемите сред членовете на съюза на тримата императори и откриват нови перспективи за френско-руско сътрудничество.

Част II. БЪЛГАРСКИТЕ БЪРКОТИИ⁹⁸

Глава 5. УСЛОЖНЕНИЯТА В БЪЛГАРИЯ

Силите, които подтикват народите и правителствата към действия в областта на международните отношения, не винаги са логични, нито винаги действат директно. Затова импулсите, на които в крайна сметка е предопределено да играят основна роля в разрушаването на модела на взаимоотношения, установен в съюза на тримата императори, и в създаването на нови възможности за френско-руските отношения, са такива, които нямат много общо с Франция или Германия, и дори не особено общо с Австрия: а на личните преживяванията на Александър III и мъжете около него в отношенията им с новата, автономна България, създадена с Берлинския договор. Поради тази причина всеки, който се интересува от проследяване на истинския произход на френско-руския съюз, няма друг избор, освен да проучи, както ще бъде направено в следващите три глави, хода на събитията в тези руско-български отношения и ефекта, който това оказва върху развитието на руската политика.

Нека се върнем към 1878 г. и да си припомним, с риск от леко повторение, че Берлинският договор предвижда разделянето на България на две части. Югоизточната част, най-близка до Константинопол, известна като Източна Румелия, на теория е трябвало да остане турска провинция и да се управлява от губернатор, назначен от султана със съгласието на европейските сили. Беше посочено, че губернаторът трябва да е християнин; също така, че турските войски не трябва да бъдат допускани обратно в провинцията без съгласието на силите. Останалата част от България е трябвало да бъде автономно княжество, теоретично също под турска власт, но притежаващо собствена конституция и управлявано от княз, като конституционен монарх. Князът първоначално трябва да бъде избран от руския цар; но той не трябва да бъде член на никоя от

⁹⁸ В оригиналният текст авторът е използвал френската дума *gâchis* – калония, бъркотия, загуба, провалена кауза, провал. (б. пр.)

големите управляващи династии на Европа, включително и руската. Въпреки това, силите предвиждат това номинално автономно княжество да бъде сателит, ако не и протекторат, на руския трон.

Изборът на царя за първия притежател на трона се пада през април 1879 г., върху младия германски принц от династията Хесен-Дармшат: Александър фон Батенберг, племенник на руската императрица.

Този избор е началото, за всички замесени, в седемгодишно изпитание, изпълнено с драма, противоречия и ожесточен конфликт.

Въпреки че изборът на Батенберг не бил приемлив за Бисмарк, който се опасява, че ще доведе до нежелано замесване на Германия в българските дела, посреща външно спокойно, встъпването на младият мъж, в новите си задължения, сякаш всичко е спокойно и както казваме американците „ще се справи“.

Бащата на Батенберг, великият херцог Александър Хесенски, брат на руската императрица, е добре познат в руския двор. Неговото положение там по се влошава сериозно, поради морганистичния му брак с жена от полски произход, а графиня Хауке – майката на Батенберг е придворна дама в този двор.

До 1879 г. обаче времето смекчава произтичащите от това трудности и Александър Хесенски отново „*bien vu*“ (добре приет) в Петербург. В допълнение към това, той служи в австроунгарската армия и си запазва званието си в нея.

Младият син на великия херцог Александър, на когото е дадено името Батенберг, освен че е популярен сред британското кралско семейство, служи и дори участва в бойни действия с руските войски в неотдавнашната война с Турция. Следователно семейството е международно признато, с благоприятни връзки в редица посоки.

По време на избирането си на българския престол младият Батенберг⁹⁹ е само на 22 години. Въпреки че сред съвременниците му, както и сред историките, има противоречиви мнения за характера му, тежестта на доказателствата го разкрива като здрав, почтен и смел млад мъж, продукт на немското военно образование с всичките му предимства и недостатъци, пълен с живот, прям, мъжествен и във всяко отношение привлекателен човек.

Тактът не е сред най-силните му страни, но правил всичко възможно да го демонстрира в редица случаи; нито пък се страхува, когато се оказва прав, от конфликт с по-възрастни и далеч по-влиятелни хора. Амбициозен и силно съзнателен за ранга си, той понякога проявява и преувеличена, неразумна загриженост за външните прерогативи на титлата и позицията. Поведението му е подкрепено от инат, който е едновременно удачен, когато е насочен към обещаващи начинания, и пагубен, когато е насочен към безперспективни. Читателят, който се опитва да прецени представянето му в България, ще постъпи добре, ако има предвид, както много от съвременните му критици не са успели да направят, както изключителната му младост и неопитност, така и ужасяващата

⁹⁹ К. Корти, *Александър фон Батенберг. Sein Kampf mit dem Zaren und Bismarck* (Буена: LW Seidel & Sohn, 1920), стр. 107-109. Е. К. Корти е племенник на граф Луиджи Корти, който представя Италия на Берлинския конгрес, а след това служи като италиански посланик в Константинопол в началото на 1880-те години. Е. К. Корти е има достъп до документите на граф Корти, които са завещани на собственения му дядо. Той има достъп и до собствените документи на Батенберг – събрани в т. нар. „архив Хартенау“. Този корпус от материали, за съжаление, е предаден от наследниците на Батенберг през 20-те години на XX в. на Българския национален музей и сега не е достъпен.

сложност, в много случаи неразрешимост на проблемите, с които се сблъсква в новата си позиция.

След като от учтивост към Александър II избира да приеме в лятната резиденция на царя в Ливадия (Крим) официалната покана на българите да заемат трона, Батенберг предприема пътуване из Европа, правейки учтиви посещения в столиците на различните европейски сили и завършвайки с почтително посещение при султана (Абдул Хамид), чийто васал, колкото и несигурен, теоретично се предполага да бъде. След това, пътувайки с руски военен кораб, пристигна в България, в пристанището Варна, на 6 юни 1879 г.

Това не е благоприятно начало. Младият мъж все още страда от чревните последици от официалното турско гостоприемство и на всичкото отгоре и от морска болест. Руският военен губернатор, княз А. М. Дондуков-Корсаков, много по-възрастен и претенциозен мъж, истински панславист, е враждебен към Батенберг от самото начало, както заради немския му произход, така и защото самият той има големи надежди да седне на българския трон. Едва ли може да се каже, че той се е постарал да подготви благоприятен прием за младия княз, който за първи път влиза на територията на княжеството, което ще да управлява.

По-лошо от всичко това обаче са сложностите, свързани с необходимостта от опит за управление от самото начало съгласно разпоредбите на българската конституция. Този удивително либерален инструмент, набързо разработен в седмиците преди пристигането на Батенберг от руската комисия и българско учредително събрание, не определя ясно границите между законодателната и изпълнителната власт и дава много повече власт на парламента и по-малко на управляващия княз, отколкото Батенберг желае.¹⁰⁰

Политиците, които контролират българските политически партии или заемат правителствени длъжности съгласно тази конституция, почти всички са трудни и мнозина биха казали невъзможни хора за работа: неопитни, лишени от каквото и да е разбиране за функционирането на парламентарната система, страстни, твърдоглави, хитри и много често корумпирани. Те се разделят на две конкуриращи се политически партии: Либералната, която има далеч по-голяма популярност сред последователите си; и Консервативната, която е малко по-отговорната от двете.

В допълнение към това, младият княз се озовава изправен, дори след оттеглянето (август 1879 г.) на руските въоръжени сили, пред друг вид армия: орда от руски военни и политически служители, съветници и администратори, много от които груби, нетактични и брутални мъже, които идват в България с очакването, че князът ще бъде марионетка в ръцете им. Има местен руски генерален консул, който рядко пропуска да не се намеси в бурните политически течения в тази неспокойна страна. Има различни дипломатически агенти, изп-

¹⁰⁰ Ще си припомним, че едно от първите неща, които Александър III прави след възкачването си на трона, е да сложи рязък и пълен край на усилията, положени през последните седмици и дни от живота на баща му, от министъра на вътрешните работи Лорис-Меликов, за въвеждане в руската политическа система на зачатъци на парламентарни институции. На Батенберг е простено, виждайки че царя, е толкова против всякаква форма на конституционност в Русия, ще разбере много добре, неговото желание да суспендира българската конституция, далеч по-либерална от всичко, което Лорис-Меликов дори е мечтал да предложи.

ратени от Азиатския департамент на руското външно министерство. Министърът войната в кабинета на княза, и доста други министри, обикновено са руски генерали. И сякаш това не е достатъчно, има дипломатически представители на другите европейски сили, на които разпоредбите на Берлинския договор са възложили определени функции на надзор и контрол.

Поради самото си положение, князът почти неизменно се озовава в епицентъра на всички тези противоречиви интереси и волеви личности; и никой, дори много по-възрастен и по-опитен човек, не би могъл да ги помири за всеобщо удовлетворение. Огромният им брой осигурява безкрайни комбинации за интриги и маневри. Българите настройват княза и руските съветници един срещу друг. Руснаците плетат бурни интриги помежду си. Обикновено враждебно настроени към княза, те (руснаците) използват първо едната, после другата от българските политически партии срещу него. Князът отвърща със същото. Представителите на другите сили стоят настрана, пасивни и очаровани свидетели на този безкраен „Донибрук“¹⁰¹; но от време на време един или друг от тях също се намесва.

Ще е необходим по-голямо труд от този, за да се разплетат нишките на взаимодействие между всички тези враждуващи сили, как това взаимодействие се развива през следващите години; и ще се въздържа от подобни усилия. Достатъчно е да се каже на този етап, че през първата 1-2 година, до смъртта на Александър II, отношенията между Батенберг и руското правителство останат поносими. Първият от руските дипломатически представители е човек, който симпатизира на княза, дори ако военният министър (винаги руски генерал) обикновено не му симпатизира. Когато дипломатическият съветник е заменен, в резултат на панслависткото влияние, с един по-малко приятелски настроен към Батенберг, генералът от друга страна, отстъпва място (макар и само за кратко и за последен път) на този, който симпатизира на княза.

През тези първи години Батенберг полага сериозни усилия да поддържа приятелски отношения с Александър II, които са довели до избора му за поста. Той не само приема в Ливадия, както бе отбелязано по-горе, предложението за короната му, но и прави още едно посещение при царя в Петербург през март 1880 г. Всъщност той е сред онези, които можеха да бъдат убити от бомбата, поставена от революционерите терористи в трапезарията на Зимния дворец на 2 март, ако закъснението на пристигащия влак на баща му, принц Александър Хесенски, не е забавило придвижването на цялата компания към императорската маса за обяд.

Тези посещения са осъществени в духа на пътуванията, които няколко века по-рано предците на Александър II, великите московски князе, са имали свикнали да правят до татарите ханове по долното течение на Волга. Това са жестове на почит и подчинение. Но нито Батенберг, нито който и да е друг изглежда е осъзнавал през тези първи две години от управлението си на българския престол до каква степен тези приемливи отношения между него и Петер-

¹⁰¹ „Донибрук“ е широко използван термин за бурно, хаотично или излязло извън контрол стрипване на хора. Думата произхожда от исторически прочутия панаир „Донибрук“, провеждан в Дъблин, Ирландия, който е преустановен през 1855 г. поради разрастващите се обществени безредици и масови сбивания. (б. пр.)

бург се основаваха на тънката нишка на доверие, която се простира от него до леля му, руската императрица, и чрез нея до Александър II, и колко малко ще може да разчита в Петербург, както ще се случи много скоро, когато и двете личности (Александър II и съпругата му) вече няма да са сред живите. Развитието на отношенията му с новия цар, Александър III, е фактор, предопределен да окаже най-дълбоко влияние върху целия модел на външните отношения на Русия.

Когато Александър II е убит през 1881 г., Батенберг, следвайки установената традиция, отново отива в Петербург, този път, за погребението. По този повод той прави опит да обсъди проблемите си с новия цар. Естествено той, зает с разкриването на убийството на баща си и от множеството нови проблеми, внезапно паднали върху него, в този момент изобщо е в състояние да обърне подробно внимание на делата в далечна България. Според неговия доста възхитен биограф Корти, Батенберг е разказал на царя за трудностите, които изпитва при управлението на България при съществуващите разпоредби, и е намекнал, че скоро може да се наложи да спре действието на Конституцията, за да овладее нещата. Корти разказва още, че младият мъж си тръгнал с впечатлението, че царят се е съгласил да му остави решението на този проблем, но е намекнал, че ще трябва да действа на своя собствена отговорност, защото той, царят, по това време не може да поеме върху себе си подкрепата на това решение. Дали Батенберг го е разбрал правилно? Този момент е неясен; Но дори ако не го беше направил, това в никакъв случай няма да е последният път, в който двамата не се разбират.¹⁰²

След завръщането си в България, след погребението, Батенберг се озовава там подкрепен от новоназначения български военен министър: финландско-шведски офицер от руската армия, генерал Казимир Густавович Ернрот (Ернрот, в руска транслитерация), пряк и почтен човек, с когото Батенберг установява, че е възможно да изгради взаиморазбирателство и доверие.

С подкрепата на Ернрот, на 9 май 1881 г. Батенберг разпуска тогавашния либерален кабинет, назначава нов по свой избор, с Ернрот за министър-председател, и иска от Народното събрание да отмени Конституцията и да му даде пълни правомощия да управлява по свой избор за период от седем години. На 13 юли 1881 г. Народното събрание правило това.

Панславистката фракция в Русия по това време започва да се опасява за начина, по който се развива ситуацията в България. Те очакват Батенберг да бъде послушна руска марионетка и гледаха на новосъздаденото княжество не само като на район на „Балканското славянство“, в който вече могат да започнат да разгръщат собственото си пряко влияние, но и като на плацдарм за интриги и политически операции по-далеч към Сърбия, която по това време вече е попаднала под значително австроунгарско влияние. Но Ернрот определено не е техен човек, нито пък князът; а големите правомощия, които князът сега си присвоява, отмуняйки Конституцията, драстично ограничава възможния обхват на независимите панславистски действия. Руснаците също са развълнувани от разкази за беззаконията на Батенберг, разказани от предшественика на Ерн-

¹⁰² E. C. Corti, *Alexander von Battenberg. Sein Kampf mit dem Zaren und Bismarck* (Vienna: L. W. Seidel & Sohn, 1920), pp. 132-133.

рот: руския генерал П. Д. Паренсов¹⁰³, с когото Батенберг изобщо не се разбира добре и който, сега обратно в Русия, е в добра позиция да фалшифицира влиянието си. Резултатът е, че още на тази ранна дата влиянието на панславистите и на амбициозните руски военни кръгове започва да се проявява срещу Батенберг; и това, по различни причини, е влияние, с което не бива да се пренебрегва лесно. Сред първите последици от възникващата ситуация е оттеглянето на Ернрот и назначаването за руски дипломатически агент в София и съветник на княза на един способен, но вече донякъде известен руски дипломат, отдаден панславист и опитен в Балканските интриги: М. А. Хитрово. Това е човек, който участва активно в делата на Балканските славяни в по-ранни години като агент, на Азиатския департамент или на панславистките комитети в Черна гора и Сърбия.¹⁰⁴

С този хитър и циничен агент Батенберг не се разбира по-добре, отколкото с Паренсов. Скоро те стигат до редица разногласия, едно от които е по въпрос, който ще създаде трудности между Батенберг и руското правителство в продължение на години, въпросът за изграждането на железопътна линия на българска територия. Новата автономна България е обвързана от Берлинския договор да спазва международните ангажименти, свързани с нейната територия, които са поети преди Берлинския конгрес от султана. Сред тях е договор с известния австроунагрски финансист и строител на железници барон Хирш за изграждането през България на планирана линия от Виена до Константинопол. Този проект обаче не се одобрява в Русия, където конкуренти на барон Хирш, ползващи се със силна подкрепа в панславистките и военните среди, обмислят планове за изграждането на различна линия, свързваща руската железопътна система през България с турската столица. Стратегическите предимства на това, от руска гледна точка, са очевидни; икономическите са по-трудни за възприемане. Не само че прогнозната цена на руската линия е по-висока от тази на другата, но е ясно, че има далеч по-малко икономическо значение. Проектираната австрийска линия, свързва Турция с индустриалното сърце на Европа, очевидно има голям икономически потенциал.

Батенберг е законно задължен да спазва по-ранния договор на султана с австрийците. Хитрово, не обезпокоен от подобни скрупули, силно настоява за руския проект. Напрежението по този и други въпроси се развива и засилва,

¹⁰³ Читателят, който желае да прочете Паренсова версия на историята, ще я намери разказана в мемоарите му: П. Д. Паренсов, *Из прошлого. Воспоминания на офицер генерального штаба в Болгарии* (Санкт Петербург: Б. Березовски, публикувани в няколко тома през 1901, 1904 и 1908 г.). Голяма част от този материал се появява и в поредицата „Русская старина“, особено в томовете за 1908 г.: СХХХІІІ, февруари, стр. 257-270; СХХХІV, април, стр. 17-47 и май, стр. 257-282; и СХХХVІ, ноември, стр. 435-441.

¹⁰⁴ Иронично е, че името Хитрово предполага превод като „хитрият“; защото именно на такава репутация се е радвал. В германски труд, написан през 1839 г. (HF Geffcken, *Frankreich, Russland, und der Dreibund* [Berlin: Wilhelmini]), Хитрово, който по-късно става руски министър в Румъния, се цитира като изразил себе си по следния начин пред френския си колега там: „Не разбирам всички тези дипломатически скрупули на нашето време. Жалко е, че днешните дипломати нямат свобода на действие като в добрия XV век, когато всичко беше позволено – и кинжалът, и отровата. Що се отнася до парите, защото в крайна сметка нищо не може да се направи без пари, това е грижа, която никога не съм имал. Човек върви напред. Ако има нужда от пари, независимо дали ги има или не, ги харчи, и ако в крайна сметка правителството ти се отрече и не плати, човек се самоубива. Поне не се е спрял по пътя.“ (стр. 124)

както е обичайно да се случва в малки и ограничени чуждестранни колонии като тази на София; и скоро пощата и телеграфните жици, преминаващи от София до Петербург, са пълни с възмутени оплаквания и доноси срещу Батенберг и неговото поведение, доноси за които той обикновено не е информиран и на които няма възможност да отговори или да опровергае.

Борбата между упорития млад княз и хитрия руски интригант, бушува през първите месеци на 1882 г. Хитрово се опитва да подчини княза на волята си, а князът се опитва да постигне отстраняването на Хитрово от сцената.

През май същата година, след като размяната на писма с новия цар се оказва безплодна, а изпращането на личен пратеник на княза в Петербург не дава по-добър резултат, Батенберг сам се отправя към руската столица и представя случая си пред Гирс, който тогава тъкмо поема поста външен министър.

Отстраняването на Хитрово най-накрая е прието (като по този начин се добавя още една страховита фигура към враговете на Батенберг); но когато става въпрос за избора на наследник на Ернрот в българското военно министерство, предпазливият Гирс, загрижен да не обиди мощната панславистка фракция още в самото начало на встъпването му в длъжност като външен министър, изпраща Батенберг в Москва, за да обсъди въпроса с двамата влиятелни националистически редактори: Иван Аксаков и Катков. Това действие, предоставящо на тези две неправителствени фигури, виртуалната власт да назначават на висш руски пост в България, е показателна мярка за степента, до която руската политика на Балканите по това време няма никакъв ефективния контрол на външно министерство и се определя от хора, които нямат място в официалния правителствен процес.

Двамата редактори приемат Батенберг достатъчно учтиво (въпреки че това е последният случай, в който ще го направят); но резултатът от разговора е, че князът, все още опитвайки се да се приспособи към руските желания, е принуден да приеме като членове на българското си правителство не само един нов руски генерал, а двама: генерал Александър Васильевич Каулбарс като военен министър и по-младия офицер, генерал Леонид Николаевич Соболев - много активен, интелигентен и националистически настроен, като министър на вътрешните работи.

От гледна точка на княза, това споразумение се оказва всичко друго, но не и подобрение. Позицията на Соболев в българското министерство на вътрешните работи му дава широки възможности за политически интриги; и не след дълго двамата генерали се заемат да изградят антибатенбергска фракция сред българските политици, особено сред Либералната партия и насърчават движение за възстановяване на Конституцията, като първа стъпка към намаляване на властта на княза. От друга страна, продължаващата деспотичност не само на генералите, но и на руското чиновничество в България, започва да поражда антагонизъм в българските политически кръгове, дори у онези политици, които по опортюнистични причини приемат ползите от външното сътрудничество с руснаците. Все по-често, с нарастването на конфликта на Батенберг с Петербург, българите са склонни да се обръщат към него, за подкрепа срещу местните руски чиновници; и той смятайки, че първото му задължение е към народа

му (това всъщност е истинският източник на конфликта му с руснаците, които смятат, че първото му задължение е към царя), е склонен да я дава.

Резултатът е, че колкото по-непопулярни стават генералите, толкова по-голяма става популярността на Батенберг сред българите. Той също така се радва със сигурност за голямо недоволство на руснаците и на симпатиите на коронованите глави на двете съседни балкански държави: румънския крал Карл Хохенцолерн и сръбския крал Милан, който е само наполовина сърбин. И двамата монарси имат свои собствени неприятни преживявания с руснаците в по-ранни дни; и са съчувствени свидетели на трудностите на Батенберг в това отношение.

Конфликтът му с руснаците, и по-специално успехът, с който го води, по този начин започва да има отрицателни последици за руската политика на Балканите като цяло.

Не по-малко дразнеща от руска гледна точка е личната симпатия, понякога открито проявявана, понякога само частично и неуспешно прикривана, с която младият княз започва да се ползва с дипломатическите представители в София на другите европейски сили. Ползвайки се от статут, установен и на практика гарантиран от Берлинския договор, България до известна степен, остава отговорност на общността на европейските сили. Руската политика, както руснаците научават за свое съжаление по време на сключването на Санстефанския договор, трябва да се държи в рамките на общоприемливи граници за интересите на другите сили, особено Великобритания и Австро-Унгария, ако Русия иска да избегне нова и много по-сериозна война от тази, която наскоро беше водила.¹⁰⁵ Затова отношенията на Батенберг с представителите на другите сили са наблюдавани с тревожна ревност от руска страна.

Английският представител, сър Франк Ласелс, изпитва пълно съчувствие към княза и не ги скрие. С това той само отразява отношението на своята кралица Виктория, която винаги изпитвала слабост към младия мъж, смятайки го за галантна фигура, мъжествено устояваща на руския натиск.

Германските и австрийските представители са под разпореждане на своите правителства да проявяват по-голяма сдържаност; но е съвсем естествено Батенберг, говорейки техния език и чувствайки се като у дома си с тях, да споделя оплакванията си в тяхно присъствие; и за тях е трудно да скрият съчувствието, което естествено изпитват. Особено трудно и деликатно беше положението на австрийския представител, барон фон Бигелебен, когото Батенберг смята за добър приятел. Многократно, с развитието на конфликта, австрийският посланик в Петербург, граф Волкенщайн, предупреждава Виена, че и най-малкото доказателство за съчувствие към княза от страна на Бигелебен, което достигне до вниманието на Русия, може да причини сериозни трудности в австро-руските отношения¹⁰⁶; но Бигелебен не винаги може да избегне позицията на довереник; а готовата подозрителност на руския политически темперамент свършва останалото.

¹⁰⁵ *Твърде пресилено, изобищо няма опасност от никаква война, както в 1878 г., така и после.* (б. пр.)

¹⁰⁶ *Austrian Archives. Personal letter of Wolkenstein to "Mein sehr verehrter Gonner" of October 2, 1885.*

Коронацията на цар Александър III се състои в края на май 1883 г. По това време отношенията между Батенберг и генералите са сериозно обтегнати. Младият княз, поканен да присъства на коронацията, напусна София на 27 април с намерението да посети някои други страни, включително Гърция и Турция, преди да пристигне в Москва за тази цел.

Възползвайки се, очевидно, от отсъствието му, генералите довеждат до критичен момент железопътния въпрос малко след заминаването му и се опитват да го решат, като издават (въз основа на временния статут на Соболев като регент) заповед в полза на руската алтернатива. Батенберг, научавайки за това, докато е в Атина, телеграфира диаметрално противоречива заповед оттам. Позицията на генералите несъмнено е добре обяснена и се сблъска с благосклонни отзиви в Петербург. Съобщението на Батенберг е загадъчно и нежелано. За пореден път кабелите между София и Петербург бръмчат от възмутени протести и доноси; и може да си представи, че атмосферата за посрещането на младия княз на коронацията изобщо не е благоприятна.

Няма обективни наблюдатели, поне никой, не е записал за поколенията своите наблюдения, на преживяванията на Батенберг по време на коронацията. Това, което произтича от мемоарите на най-тясно замесените лица, създава впечатление за някакво объркване. Очевидно е, че присъствието му е внесло към нормалния безпорядък около подготовката на такива големи събития допълнително объркване от балкански интриги. Преди заминаването си от София той е избрал и назначил специална делегация от българи, която да донесе почитта на страната им на новия цар. Скоро след пристигането си в Москва той случайно открива, че генералите, възползвайки се от отсъствието му от София, са назначили съвсем различна делегация, съставена от враждебно настроени към него българи, и без да го уведомят, са я изпратили в Москва с инструкции (поне така твърди Батенберг), да поиска съгласието на царя за отстраняването на му, и замяната му от брата на руската императрица, принц Валдемар Датски. Нещата се влошават, като се оказва, че царят се е съгласил да приеме тази делегация, преди да приеме самия княз. Разтревожен, Батенберг нахлува в покоите на царя и на практика се натрапва в присъствието му, което е тежко нарушение на установения протокол. Така в един момент изглежда че е направил обичайното си официално посещение при царя. Но когато царят отива да върне посещението (и двамата са настане в Кремъл), Батенберг, независимо дали умишлено дезинформиран в резултат на някаква интрига или поради собствена небрежност, не е бил там, за да го посрещне, това вече е грешка с чудовищни размери по онова време.

Както Батенберг, така и баща му, великият херцог на Хесен, разговарят с царя по време на коронацията за проблемите в България. Какво е казано по тези случаи е напълно неясно. Дори Корти, биографът както на принца, така и на баща му, дава категорично противоречиви разкази в двете си книги, които разглеждат този епизод, за впечатленията, на двамата мъже от разговорите си с царя.¹⁰⁷ Но за по-нататъшното развитие на отношението на царя към Батен-

¹⁰⁷ Тези книги са: „Корти, Александър фон Батенберг“, цитирана по-горе, която е базирана на документите на принца, открити в архива на Хартенау; и „Падането на три династии“ (превод,

берг, няма никаква съмнение. Или като реакция на казаното в тези разговори, или като следствие от някакво последвало усложнение, неизвестно на историка, и по чиято и да е вината това да се е случило, по това време в бавния и упорит нрав на Александър III се е събудила (или може би е узряла) омразата и негодуванието към Батенберг, за които няма паралел в цялата история на личните отношения на този монарх. Един мощен емоционален нерв е по някакъв начин засегнат и обиден, толкова болезнено обиден, че никога няма да спре да боли. От този момент нататък ще бъде невъзможно да се разсъждава с Александър III по въпроса за българския княз. Една небрежна дума от негово име, достигнала до ушите на царя, е достатъчна, за да сложи край на иначе обещаваща кариера в руската правителствена служба или на полезността на чуждестранен посланик в руския двор. От този момент нататък омразата към Батенберг ще се превърне, за този иначе летаргичен човек, в неразумна и неконтролируема емоционална фиксация. Това отношение на царя скоро става общоизвестно във всички добре информирани кръгове. Царят вижда в Батенберг, според австрийския посланик Волкенщайн, *„einen schwindelhaft angelegten, verlogenen, und undankbaren Menschen, welcher überdies ihn, den Kaiser – seinen Wohlthäter – in frecher Weise beleidigt hat.“* („непочтен неблагодарник с пристрастие към мошеничеството, който освен това най-нахално обиди царя, своя благодетел.“)¹⁰⁸

Историкът не може да си обясни причините за това отвращение. Съществуват смътни препратки към разговори между двамата мъже, когато и двамата са на бойното поле, в Руско-турската война. Също така царят изглежда е придобил впечатление, че Батенберг не само го е излъгал по някакъв повод, но и е обвинил него, царя, в лъжа. Съобщава се, че той е казал на великата княгиня Мария Павловна през 1885 г., следното *„Zwischen mir und dem Fürsten von Bulgarien liegen die Dinge so, dass entweder ich oder er gelogen hat. Da ich nun in meinem ganzen Leben keine Lüge gesagt habe, so muss Fürst Alexander gelogen haben; zwischen mir und ihm ist also eine Aussöhnung unmöglich.“* („Положението между мен и княза на България е следното: или аз, или той е излъгал. Тъй като никога през целия си живот не съм лъжал, той трябва да е този, който е излъгал. Следователно помирение между него и мен не е възможно.“)

Възможно е това впечатление да е произлязло от недоразумение относно предложеното повторно назначаване на Ернрот в България, което ще бъде споменато по-късно.¹⁰⁹

Въпреки че Батенберг не може дълго да остане в неведение за това отношение на царя и въпреки че сърдечно отвръща на неприязънта му¹¹⁰, изглежда

Фрийпорт, Ню Йорк: Books for Libraries Press, 1970 [оригинално немско издание, публикувано през 1934 г.], базирана на документите на бащата.

¹⁰⁸ Austrian Archives. Personal letter of Wolkenstein to "Mein sehr verehrter Gonner" of October 2, 1885.

¹⁰⁹ Батенберг изглежда е сметнал това за не по-малко от предателство от страна на царя на споразумението, с което са пристигнали в Москва. Но изобщо не е сигурно дали е било замислено по този начин. Има известни доказателства, че самият Ернрот се е съпротивлявал на назначението, вярвайки, че то ще доведе до невъзможно сложни отношения между него и двамата руски генерали, които вече са на място, единият от които е негов наследник като български военен министър. Дори и така, Соболев атакува публично Ернрот, три години по-късно, заради по-ранното му поведение в България; и учтив, но неприятен разговор между двамата мъже е публикуван в „Русская старина“ от август до октомври 1908 г.

му е отнело много време, за да разбере пълната дълбочина на омразата на Александър III. Сравнени с тази омраза срещу него от страна на царя, последвалите усилия на Батенберг да възстанови отношенията изглеждат, изключително наивни и погрешно замислени.

Каквито и други впечатления да е отнесъл Батенберг от тази, последна лична среща с Александър III, има едно окуражаващо нещо: царят, както той го разбира, се е съгласил да преназначи Ернрот в България, този път в качеството на адютант на княза, с цел да осигури по-приятелски отношения между двете короновани глави. Успокоен от това впечатление, Батенберг решава да не бърза с завръщането си в България и първо отива на посещение в Берлин. В германската столица, радвайки се на благоволението на родената в Англия, принцеса Вики, той многократно канен в дома на престолонаследника. Там той силно се влюбва във втората дъщеря в семейството, Виктория (сестра на бъдещия кайзер Вилхелм II), която вече е на седемнадесет години. Чувствата са взаимни и ентусиазирано насърчавани от майка ѝ. То обаче предизвикат тревожна съпротива в част от семейството, особено от страна на брат ѝ Вилхелм. Още по-важно е, че това се сблъсква с ожесточена съпротива на Бисмарк, който подозира Батенберг в опит за социално изкачване и вижда в самата мисъл за подобен брак, сигурен път към германско вмешателство в българските дела, нещо за което той категорично се противопоставя. Не само отношенията на Германия с Русия, но и цялата европейска политика на Бисмарк, му се струва зависима от готовността на Германия и Австро-Унгария да дадат на Русия свобода на действие в България; и всичко, което заплашваше да въвлече Германия там, е анатема в неговите очи.

След посещението си в Берлин, Батенберг се отправя към Австрия, където е учтиво и любезно е посрещнат от император Франц Йосиф и, което е по-необичайно, от императрица Елизабет. (Казват, че последната дори е пуснала красивата си коса, за да я види, почти нечуван жест от страна на тази странна и прекрасна жена.)

На Батенберг обаче не му е позволено да се наслаждава дълго на този относително приятен престой в един бурен живот. Скоро след пристигането си във Виена той получава порой от тревожни предупреждения от своя екип и приятелите си в България, че нещата в София не вървят добре и че присъствието му е спешно необходимо. Той е допълнително изненадан и шокиран, когато получава от Гирс, съобщение, че Ернрот няма да бъде изпратен в България. Вместо това, в качеството си на дипломатически агент, трябвало да бъде изпратен друг стар служител на Азиатския департамент на руското външно министерство: Александър Семьонович Йонин.¹¹¹

¹¹⁰ Негодованието на Батенберг към царя е силно изразено в писмата му до баща му, цитирани от Корти в „Падането на три династии“ (стр. 301): „Мразя царя и никога няма да мога да забравя какво ми направи...“, пише той през 1884 г. „Вие просто нямате представа“, пише той в друго писмо няколко месеца по-късно, „каква страшна омраза изпитвам към царя и неговото правителство“ (стр. 303). И отново, в трето писмо, през 1886 г., след като баща му безуспешно протестира пред царя относно отношението на последния към принца: „Писмото ви до царя е толкова настоятелно, че едва ли мисля, че би го показал на някого или дори би го запазил.“ Не предполагам, че ще е от голяма полза, но е удоволствие да си помислиш, че на тълпоглавия, тесногръд глупак, поне веднъж му е казана истината“ (стр. 314).

¹¹¹ Мненията сред съвременниците за характера и политическия стил на Йонин се различават значително. Впечатлението на автора е, че Йонин е опитен и компетентен дипломат, нито по-добър,

Казано е на княза, че Йонин, ще носи със себе си подробни инструкции как да се правят нещата в бъдеще; междувременно князът трябва да подкрепя генералите и да не предприема никаква собствена инициатива.

Батенберг се завръща веднага в София и я заварва, както обикновено, кипящо от интриги. Малко след това, на 23 август 1883 г., на сцената се появява Йонин. Той посещава княза в деня след пристигането му; и първата среща между двамата е толкова бурна и драматична, откровена и от двете страни, че докладите и разказите за нея, предимно от втора ръка и никой не е напълно надежден, все още оживяват в анализите на времето. Правдоподобно се твърди, че Йонин предявил категорични и строги искания. Князът трябва да се съгласи, като цена за помирение с Петербург, е да не предприема по-нататъшни действия и да не подписва никакви други документи без неговото, на Йонин, изрично одобрение. Междувременно двамата генерали трябвало да бъдат потвърдени на поста си, а решаването на всички конституционни проблеми трябва да бъде оставено на тяхна преценка. Това последно искане има заплашителна нотка, добре разбрана от всички заинтересовани страни; защото интересът на генералите към възстановяването на Конституцията очевидно произтича от желанието им да лишат принца от неговите извънредни правомощия, но и да задействат процес, който ще доведе до отстраняването му от трона. Батенберг, както се очаква, не е склонен да приеме подобни условия.

Тази и по-нататъшни срещи между двамата не само водят до безизходица, но и поставят началото на остър конфликт, за чиято интензивност може да се съди по факта, че в един момент Батенберг се оказва принуден да напусне двореца си и да се установи в един от българските армейски лагери, с цел да се защити от евентуален вдъхновен от руснаците преврат срещу него. Осъзнавайки опасността от възстановяване на конституцията под егидата на генералите и срещу собствената си опозиция, и след като вече е научил нещо за хитростите на българската политика, той променя позицията си и всъщност се съгласява в тайни разговори с някои от ключовите български политици да подкрепи възстановяването на конституцията, стига това да може да се направи по начин, който да му позволи да разпусне цялото съществуващо правителство, включително двамата генерали, и да създаде ново, приемливо за парламента - Народното събрание. Резултатът е, че на 6 септември, на заседание на Събранието в княжеския дворец, това е внезапно и неочаквано постигнато, за учудване на неинформираната общественост и за смаяната ярост на двамата руски генерали, които са принудени буквално да избягат от местопроизшествието в безпо-

нито по-лош от други от този тип, който с грубото си отношение към Батенберг не прави нищо повече от това да изпълнява строгите инструкции, с които е изпратен в България. Самият Батенберг го нарича „един от най-известните руски дипломати“ („one of the most notorious Russian diplomats“ [Corti, Alexander von Battenberg, стр. 140-144]). У. Кърби Грин, бивш британски представител в Скутари, където Йонин е негов руски колега, описва последния като „един от най-умните в групата на славянофилите“ (C. Jelavich, *Tsarist Russia and Balkan Nationalism* [Бъркли и Лос Анджелис: Издателство на Калифорнийския университет, 1958], стр. 124). Един от личните секретари на Батенберг, Головин, също има впечатлението, че той е „ein eifriger Anhänger des Panslawismus“ („ревностен привърженик на панславизма“ [А. Ф. Головин, „Княз Александър I от България“ (Виена: Карл Фромме, 1896), стр. 240]). Гирс, който го познава добре, го смята за „предпазлив и уравновесен“; а австрийският посланик Волкеницайн го описва като „интелигентен и полезен агент, който, дори горещ патриот, не е панславистки агитатор“ (Йелавич, *Царска Русия*, стр. 124). Читателят може да направи своя избор.

мощно унижение, мърморейки проклетия срещу онези, които ги бяха предали и след няколко дни те напускат страната завинаги.

Външно, разбира се, Батенберг е спечелил драматична победа. Но е съмнително дали всяка победа, спечелена по този начин, с цената на публичното унижение на една велика съседна империя, нейните представители и нейния владетел, изобщо трябва да се смята за победа. Руснаците държат, в дългосрочен план, твърде много карти. Първоначалният им гняв, разбира се, не знае граници. Чувствата на царя сигурно са неизразими. Престижът на Йонин, поне като руски политически агент в България, никога не се възстановя от удара. Дори Гирс е на ръба на силите си. През всичките 45 години от правителствената си служба той никога, както каза на Волкенщайн, „не е бил замесен в дело, което да го е отвращава в такава степен“.¹¹²

Ситуацията, създадена с експулсирането на генералите, изисква ново политическо решение от страна на руснаците. То скоро е взето и веднага намира отражение в действията на руското правителство и в изявленията на Гирс до чуждестранните дипломати. Решено е, че Русия ще настоява за контролиращата си военна позиция в България. Тя ще запази контрола си над българската армия. Военният министър ще продължи да бъде руски генерал. Армията ще продължи да бъде комплектована на по-високи нива от руски офицери. Но освен това руското правителство ще се счита за прекъснало отношенията си с Батенберг и ще го остави изцяло на произвола на съдбата. Чуждестранните представители в Петербург са уведомени, че царят си измива ръцете от него; че не желае да има нищо общо с него; че вече не го познава. Това заплашително отношение прикрива (много слабо) решението да се работи за неговото отстраняване и замяната му, във възможно най-кратък срок. Но осъществяването на тази цел е свързано с редица усложнения, включително намирането на приемлив наследник, приемлив не само за Русия, но и за другите сили; и поради тази причина нищо не може да се направи в момента.

Дори победата му несъмнено да доставя на княза много моментно удовлетворение и ще изпитва въодушевление при спомена за успешното си неподчинение на руснаците, в по-трезвите моменти той осъзнава, че положението му сега е изключително изложено и опасно. Беше очевидно и малко вероятно да да запази трона си за неопределено време, освен ако не можеше да постигне помирение с руснаците или да намери силна подкрепа сред другите велики сили.

Писмото, изпратено до царя през зимата на 1884 г., с молба за помирение, предизвиква само кратък и заплашителен отговор, който той трябва да очаква. Затова се обръща към другата алтернатива и през пролетта на 1884 г. тръгва на пътешествие на политически сондажи в Западна Европа.

Първите му посещения отново са в Берлин и Виена. Разбира се, той не можеше да знае, че тези посещения са точно в разгара на последните фази на преговорите между руското, германското и австроунгарското правителство за подновяване на Съюза на тримата императори и поради тази причина, не може да се избере по-лош момент, за да получи подкрепа в двете немскоезични столици за политика на съпротива срещу руското влияние в България.

¹¹² Corti, Alexander von Battenberg, p. 147.

Първото му посещение е при германския кайзер, Вилхелм I. Ако е очаквал да срещне съчувствие в тази среда, той е дълбоко разочарован. Стариият владетел, избягва всякакво споменаване на проекта за брак с внучката му (въпреки че и той се е раздразнил, като научава, че това вече е предмет на клюки, въпреки че никога не е питан по въпроса), смъмря принца, не без основание, за нетактичност и неуважение в начина му на обръщение към руския си императорски братовчед. Беше чул, че принцът се е обръщал към царя в писмата си като „Скъпи братовчед“. „Братовчед, братовчед!“, изсумтява стариият кайзер. „Императорът си е император. Моят собствен син се подписва „ваш най-покорен слуга“, когато ми пише.“¹¹³

Но преминавайки към по-важни неща, кайзерът ясно заявява, че единственият път на Батенберг според него е да се споразумее с руснаците, каквато и да е цената; Германия не може да му помогне. И когато князът отговоря, донякъде драматично, че в този случай „няма да има друг избор, освен да абдикира и да напусне България завинаги“, отговорът на императора бил: „Добре; тръгнете си тогава, поне няма да ме безпокоите.“ („*Gut, gehen Sie; mich wird es nicht stören.*“)¹¹⁴

На Бисмарк, с когото младият княз се вижда два дни по-късно, е оставено да довърши разрушението на надеждите му за германска подкрепа или дори за германско съчувствие. Като парен валяк, великият канцлер срина една след друга мечтите на младия Батенберг. Споменавайки първо проекта за брак и отхвърляйки възражението на Батенберг, че никога не е искал ръката на момичето, той ясно заявява, че такъв брак просто няма да бъде разрешен. Той никога няма да се състои, докато е канцлер. И след това, обръщайки се към политическата ситуация на Батенберг му казва: „Крайно време е да решите дали сте германец или българин. Досега се държахте като германец и това може да доведе само до загубата на трона ви. Ако искате да останете в България, трябва да се предадете тялом и духом на милостта или гнева на руснаците. Дори да заемете, ако е необходимо, антигерманска позиция. Като цяло, смятам, че цялото бъдещо съществуване на България е под въпрос. Някой ден тя ще стане обект на някаква сделка [Compensationobjekt] между Великите сили; и рано или късно ще седнете спокойно край камината и ще си спомняте за приключенията от бурната си младост“.¹¹⁵

Посещението във Виена, за разлика от бруталната откровеност на отхвърлянето, с която Батенберг се среща в Берлин; дори има значително съчувствие към позицията му. Но и тук той няма причина да се надява, че ще намери външна подкрепа в усилията си да се запази пред лицето на руската опозиция и руския гняв. Австро-Унгария има твърде много други жезла в огъня¹¹⁶. Затова той се връща в София, силно унил, за да обмисли въпроса дали да абдикира доброволно или да чака могъщата сила на Русия да бъде използвана по някакъв решителен начин срещу него.

¹¹³ Corti, *Downfall of Three Dynasties*, p. 296.

¹¹⁴ Corti, *Alexander von Battenberg*, p. 164.

¹¹⁵ От бележка, написана от ръката на Батенберг, открита от Корти в архива „Хартенау“ (Alexander von Battenberg, p. 166).

¹¹⁶ Твърде много други проблеми.

Именно в това нещастно и несигурно състояние нещата в България тлеят през останалата част от 1884 г. и в експлозивната атмосфера на 1885 г. Външно отношенията между княза и руското правителство вече не са белязани от нищо по-лошо от случайни проблясъци на пламенна, подповърхностна враждебност. Но нещата около България не са неподвижни. Изтичането на петгодишния мандат на първия християнски управител в съседна Източна Румелия и замяната му от съвсем различна личност съживяват разговорите и вълненията за евентуално обединение на двете територии.

Отношенията между българи и сърби се влошават.¹¹⁷ При липсата на руска подкрепа за България и вероятно не съвсем без връзка с руските интриги, сърбите започват да създават проблеми на българите по един или друг въпрос. Проблемите идват от съответните местни политици, а не от двете короновани глави. Те засега остават в добри отношения и си кореспондират от време на време с цел да смекчат съществуващите различия. Сръбският крал Милан дори дава приятелски съвет на Батенберг относно личната му позиция, съвет, резултат от дълъг и горчив опит от негова страна. Съветва го да не отстъпва на руснаците и да не абдикира доброволно. „Остани, и аз някога бях роб на Русия и васал на султана. Сега не съм нито едното, нито другото.“ Но той не е впечатлен от изразите на увереност на Батенберг в добрите качества на българите. „Не разчитайте на вашите българи“, му пише той, „и не вярвайте, че те са, както казвате, добри и наивни. Те са славяни и с това обяснява всичко. Моите сърби не струват много повече; и против тяхната воля, трябва да изпълним дълга си, независимо какво ще се случи...“¹¹⁸

Глава шеста. СЪЕДИНЕНИЕТО НА БЪЛГАРИЯ

В дипломатията на Европа през XIX век, късното лято обикновено е период на затишие; но никога, изглежда, не е имало по-мързеливо късно лято, от това на 1885 г. Англо-руската криза в Средна Азия, достига кулминацията си през пролетта на годината, но в началото на юни сякаш е на път към мирно разрешаване. Тогава на хоризонта не се вижда друго сериозно усложнение. В цяла Европа уморените държавници се отправят от столиците към своите любими курорти или провинциални владения. Петербург не е изключение. Царят, който вече живее сравнително изолирано в Петерхоф, заминава в началото на юли на обиколка, от Финландия, до моравския град Кремзиер (дн. Кромержиж) за среща с император Франц Йосиф, след това се връща в Южна Русия и накрая, с яхта заминава за Копенхаген, където може да се отърси от досадните грижи на руските си телохранители и придворни и да се наслади на неофициалната анонимност.¹¹⁹

Гирс също, освободен от заминаването на своя господар император и също твърде щастлив да избяга от жегата на прашната столица, интригите на подчинените си от Певчески Мост и скучните разговори с чуждестранни посланици,

¹¹⁷ Те никако не са били добри, но авторът няма как да знае мръсните номера на сръбския ултра-шовинизъм. (б. пр.)

¹¹⁸ Hartenau Archive, Alexander von Battenberg, p. 177-178.

¹¹⁹ На гости на тъста си и роднините на Дагмар.

се премества в края на юни в крайградската си дача в Ораниенбаум. Там, в първите дни на юли, съдбата отрежда да стане свидетел (както и много други хора през този век) на продължителната смърт на младата си дъщеря Натали, от туберкулоза.

В края на месеца със все още многобройното си семейство, заминава в бохемския курорт Франценсбад (на чешки, Френски Лазне), където семейството му е настанено на цял етаж на хотел *Stadt Rom*, защото иска да е удобно наблизо, когато двамата императори ще се срещнат на 25-27 август в Кремзир, в съседна Моравия.

След като сградата на Певчески Мост опустява в този летен отпускарски период и там като дежурен остава само, безличния Влангали¹²⁰, който обикновено е неинформиран, необщителен и не много учтив, чуждестранните посланици в Петербург също напускат града, за да се възползват и те от летните си отпуски. Тогава в канцеларията на посолствата и легациите остават само шарже д'аферите и вторите секретари. И ако техните семейства не бяха с тях (както обикновено през лятото), те са оставени да отварят ежедневно прашните канцеларии, да се прозяват над преводите от местните вестници, да дремят на столовете си след тежките дипломатически обеда, да пращат от време на време депеши, за да покажат, че са все още живи, и да излизат в топлите вечери, наблюдавайки островите в делтата на Нева, или в парка до Павловската жп гара, където в протяжния здрач на северното лято оркестрите свиреха Офенбах, хората се разхождаха по пясъчните пътеки под тежките сенки на кестените.

Френското посолство не се различава много от останалите в това отношение; но шарже д'аферът Терно-Компан, бдителен и опитен човек, забелязва с надежда и интерес признаци в руските вестници за напрежение между Русия и Германия заради германското проникване в руска Полша и написва дълъг доклад за това. Някой в Ке д'Орсе, получавайки го и отбелязвайки значението му, изготвя инструкция, с която го похвалява и въпреки лятната леност, получава инструкцията от изпълняващия длъжността външен министър, и я изпраща със следващия куриер до Петербург.

В живота на българския княз никога няма такова спокойствие, независимо дали е лято или не. Досега за него това е била бурна година и нещата стават все по-сложни. Ангажиментът на руското правителство за възможно най-бързото му отстраняване от българския трон вече не е тайна за никого. Новият руски политически агент, А. И. Кояндер, който сменя дискредитирания Йонин през пролетта на 1884 г., се опитва да убеди българските политически лидери да поемат инициативата за отстраняване на княза. В лицето на проруския премиер Драган Цанков, който е начело на правителството през цялата 1884 г. вербуван за редовен платен агент на Русия, Кояндер намерил подходящият инструмент. Но Цанков не успява да убеди собствените си български колеги да го подкре-

¹²⁰ Александр Влангали (1823 – 1908) е руски минен инженер, геолог, географ-пътешекнетик, историк-икономист, дипломат (посланик в Китай и в Италия), заместник-министър на външните дела, член на Държавния съвет. Действителен таен съветник (1896). В описания период е заместник министър на външните работи (1882 – 1891). След това от 1891 г. до 1897 г. е посланик в Рим (Кралство Италия). От 1896 г. – действителен таен съветник. От 1897 г. – член на Държавния съвет на Руската империя. Починал на 19 март (1 април) 1908 г. в Италия, погребан в Сан Ремо.

пят в заговора. Цанков е отстранен от поста си в края на 1884 г. и е заменен от своя либерален съперник Петко Каравелов.

Каравелов, докато все още не е на поста си, подобно на своя предшественик, попада под влиянието на Кояндер, посещавайки руската дипломатическа мисия доста често, понякога по няколко пъти на ден. Използва връзките си с Кояндер, за да насърчи собственото си издигане до премиерския пост. След като получава премиерския пост, той започва да се дистанцира от руснаците – процес, който го прави формално съюзник на княза, но той изобщо не е надежден такъв.

Третата важна политическа фигура, Стефан Стамболов, по това време възпрепятстван от болест, има видна политическа роля (всичко по-късно ще се промени най-радикално) и се ползва с голямо руско благоволение, дотолкова, че Кояндер го смята за най-разумния от всички български политици тогава, и мечтае наивно да го направи проруски диктатор след отстраняването на Батенберг.

Ясно е, че при тези обстоятелства нито руските, нито българските лица, с които Батенберг е обграден, не са ни най-малко успокояващи. Ако нещата продължават по този начин, е ясно, че е само въпрос на време, преди позицията му да стане невъзможна. Но под впечатленията от последните му европейски пътувания, че ако иска да има някакъв шанс да получи разрешение да се ожени за германската принцеса, ще трябва да уреди различията си с руснаците. Както запазването на трона, така и възможността за брак изглежда зависят от способността му да промени руското отношение.

В началото на 1885 г. той осъзнава, че ако такава промяна не може да бъде постигната, тогава няма смисъл и ще трябва да абдикира по собствено желание. Но в едно нещо е убеден: какъвто и да е резултатът, нещата не могат да се проточат така, както са тогава.

Имайки предвид всичко това, в началото на 1885 г. Батенберг се заема да форсира въпроса и да доведе нещата до край. Първата стъпка е да се провери възможността за споразумение с руснаците и аналогично – с германците. Затова в началото на зимата той полага усилия да бъде мил с Кояндер, посещава го, разговаря с него, дори иска от него политически съвети. Това начинание е причина за голямо неудобство за нещастния руски дипломатически агент, който няма инструкции, да отговоря благоприятно на подобни предложения, но смята за преждевременно да признае открито на Батенберг, че помирението с руснаците е невъзможно и че те са решени да го отстранят, независимо какво прави. Затова Кояндер увърта и се колебае, а Батенберг скоро се обезкуражава и се отказва.¹²¹

В допълнение към този директен подход, Батенберг пише през зимата до германския кайзер Вилхелм I, молейки го да използва влиянието си върху своя императорски руски праплеменник, царя, за да го убеди да го изслуша като български княз, и да види дали не може да се постигне приятелско решение на

¹²¹ Записите на тези предложения на Батенберг, както и за някои от интригите на Кояндер с българските политици, могат да бъдат намерени в официалните руски документи, публикувани в сборника „Авантюри руского царизма в България“, редактиран от П. Павлович (Москва: Съветско икономическо издателство, 1935). Излезе в превод на български, през 90-те год. в наше време. (б. пр.)

конфликта. Стариият кайзер след благоразумна консултация с Бисмарк, отговоря на това писмо на 18 март, ще го направи, само ако той публично се откаже от всяко намерение да поиска ръката на неговата внучка, принцесата.

Батенберг очевидно решава в този момент, че не му остава нищо друго, освен да се откаже от всякаква надежда да се ожени за момичето в което е влюбен. На 26 април той отговоря на кайзера с достойно и разумно писмо и излага позицията си. Той е готов да се откаже от желанието си за брака. Също обещава, че ще следва руската линия във външната политика и ще уважава на първо място руските интереси във вътрешните дела на България, доколкото това е в рамките на неговите конституционни компетенции. Но той настоява (1) да приема заповедите си директно от царя, а не чрез поредстанителите му в България; (2) да има подкрепата от руските представители на място, от дипломатическия агент и военния министър при изпълнението на тези заповеди; и (3) че неговите собствени препоръки по политически въпроси ще бъдат разглеждани в Петербург.

Това, което не е готов да направи, е да бъде марионетка, да позволи името и позицията му да бъдат използвани като прикритие за действията на други, или да стои безучастно и да наблюдава подкопаването на задълженията и прерогативите му като главнокомандващ на българската армия.

Това не е неразумна позиция; и трябва да предположим, че тези искания достигат до царя, въпреки че няма положителни доказателства за това.

В средата на лятото, не след дълго след като пише до кайзера, Батенберг отива в Англия, за да присъства на сватбата (23 юли 1885 г.) на брат си Хайнрих (Хенри) с Беатрис, дъщеря на кралица Виктория.¹²²

На връщане в края на юли, минавайки през Виена, той използва случая да поднови усилията си за помирение с Петербург, като разговаря с руския посланик в този град, принц А. Б. Лобанов-Ростовски, и получава от него, обещание да представи случая си пред царя. Подозирам, че по това време е имало някаква леко окуражаваща реакция от руска страна. Австрийците услужливо поканват княза да се върне и да присъства на маневрите им в Бохемия през август. Батенберг приветства тази покана, тъй като му дава възможност да види не само Лобанов, но и Гирс, който е в Бохемия в курорта Франценсбад, недалеч от провеждащите се австрийските маневри. Добра представа за настроението на княза в този решаващ момент от хода на неговото българско приключение дава доклада изпратен в Петербург от новия български военен министър, руснака княз Кантакузин, за това, което Батенберг му е казал след като се виждат в София на 16 август, точно преди новото заминаване на Батенберг в Австро-Унгария за маневрите. „В България“, цитира Кантакузин¹²³ думите на княза, Има само две сили: Русия и аз, и те трябва да работят заедно. Ако го направим, всички местни фигури като Каравелов, Цанков, Стоилов и т.н. не стават за нищо. При липса на сътрудничество обаче между Русия и управляващия княз,

¹²² Това не е единствената връзка на децата на великия херцог Александър фон Хесен с британския кралски дом. Другият брат на Александър фон Батенберг, Лудвиг, се жени през 1884 г. за Виктория, внучка на кралица Виктория чрез майка ѝ, принцеса Алис. Ако желанието на Александър за брака с внучката на кайзера, беше осъществено, той щеше да е третият от братята Батенберг, оженили се за внучките на кралица Виктория.

¹²³ *Avantury, etc., Document 3. Letter from Koyander to Vlangali, August 16, 1885.*

всички дребни егоизми и страсти на тези фигури се проявяват и съсипват страната. Нито Русия, нито аз можем да разчитаме на нито една от тези т. нар. (български) партии; те само ни мамят и експлоатират взаимното ни недоверие и обтегнатите ни отношения. Ясно ми е, че това положение не може да продължи така; или трябва да ме пуснете да отидда в Петербург (за среща с царя), или ще трябва да напусна България“.

При пристигането си в австржунгарската щабквартира близо до Пилзен, Батенберг иска (на 30 август) среща с Гирс и Лобанов.¹²⁴ Гирс се съгласява и срещата се състои в хотела на Гирс в близкия Франценсбад следобед на 1 септември, малко след срещата на двамата императори в Кремзир.

Срещата продължава цели четири часа, като Батенберг е говорил през почти цялото време, подробно запознавайки събеседниците си с оплакванията си, и им обясни позицията си. Моли Гирс да използва влиянието си, за постигане на помирение с царя, дори според Гирс, прегръща смутения министър два или три пъти в разгара на емоциите си.

Няма писмен запис на разговора; но редица сведения от втора ръка, заедно с това, което вече знаем за душевното състояние и стремежите на Батенберг в момента, ни позволяват да направим някои изводи.¹²⁵

1. Батенберг настояваше, че или трябва да има някакъв вид помирение и споразумение за условията на *modus vivendi* за в бъдеще, или трябва да абдикира. „Трябва да решите веднъж завинаги“, казва на Гирс. „Ако искате да се махна, кажете го откровено – с удоволствие ще върна на Русия „трънения венец“, който получих от нейните ръце. Но ако искате да остана, тогава сключете почетен мир с мен.“¹²⁶

2. Гирс, предупреден, без съмнение от Лобанов, за готовността на Батенберг да абдикира, внимава да не отхвърли предложението напълно. Той обаче казва, че в момента не е възможно да се намери заместник на Батенберг – вече е правил запитвания в тази насока. Следователно той (Гирс), предпочита пътя на помирението; и това е в съответствие с неговите предпочитания. Но очевидно, добавя той, окончателното решение няма да е мое.

3. Гирс печелейки време, казва, че преди да каже нещо по-определено, трябва да поговори и с Кояндер. Той пита дали според Батенберг ситуацията в България е такава, че Кояндер може безопасно и удобно да отсъс-

¹²⁴ Предполагам, че Лобанов е присъствал. Той е в хотела този ден (знаем това от мемоарите на сина на К. Н. Гирс, Николай Николаевич Гирс). Напълно логично е, благоразумният Гирс, добре осъзнаващ деликатността на случая, да си осигури толкова удобен официален свидетел на разговора, като посланика Лобанов.

¹²⁵ Като доказателство за същността на този разговор разполагаме с откъси, открити в документите на Батенберг и публикувани от Корти, от ръчно написания меморандум за разговора, съставен от Батенберг по онова време, както и две-три изречения от писмо, написано от него до баща му, малко след това. Имаме също кратко резюме от надежден германски автор (А. фон Хун, „Борбата на българите за национална независимост при княз Александър“ [Лондон: Джон Мъри, 1886]) за това, което князът му е казал след завръщането си в България. Накрая, разполагаме с оскъдни доказателства във френските и австрийските дипломатически документи за това, което Гирс, след завръщането си в Петербург, е казал в разговорите си със съответните чуждестранни посланици. Забележките на Батенберг към Кантакузин, цитирани по-горе, също дават представа за линията, която той е бил готов да възприеме спрямо Гирс.

¹²⁶ Corti, *Downfall of Three Dynasties*, p. 308.

тва от София за известно време за да разговаря с него. Батенберг отговаря, че не вижда нищо в политическата ситуация там, което да попречи на такова пътуване, освен единствено че Кояндер може да бъде задържан от настоящото заболяване на съпругата си.

4. Въпросът за евентуално съединение на Източна Румелия и България със сигурност е обсъден. И двамата са наясно, че въпросът, предвид предстоящото изтичане на мандата на румелийския губернатор, отново виси във въздуха. Може уверено да предположим, че са се съгласили, че обединението на двете територии, не може да бъде отлагано за неопределено време.

Батенберг обаче казва, че нещата не са стигнали много далеч, и това може да стане много скоро. Гирс смята, че всяко спонтанно действие в тази посока ще срещне противопоставяне на другите сили. Батенберг предполага, че силите ще се успокоят, ако се постигне съгласие обединената страна да бъде поставена под контрола на нов губернатор, избран и назначен от силите или с тяхно съгласие. Гирс, вероятно усещайки в това предложение, възможен начин да се отърве от самия Батенберг, показва уклончив съгласие, но не го обсъждаше повече.

5. И двамата си тръгнаха от разговора леко окуражени. Батенберг се престорва, че е постигнал известен напредък, че случаят му ще бъде предаден на царя и че е значително по-близо до някакво разрешаване на невъзможната си ситуация.

Гирс, разбира се, по-късно твърди, че след разговора е казал на царя, че намира разговора за окуражаващ само за краткосрочен план и то само ако изявленията на Батенберг не са хитрост, предназначена да прикрие подготовката за някакъв вид преврат. Но това изявление, направено на един от чуждестранните пратеници след завръщането му в Петербург през октомври, силно намира свата на защитна замисленост, предназначена да го освободи от подозрението, че е бил измамен от Батенберг.¹²⁷

Всъщност и Гирс, за когото конфликтът между Батенберг и царя представлява много опасности и неудобства, сигурно е доволен от заявената готовност на княза да абдикира, ако не получи благоволенieto на царя, и всъщност го успокоява, че проблемът може би най-накрая се приближава до решение.

Именно с тези чувства двамата поемат по пътя си веднага след тази среща: Гирс, за да продължи „европейската си обиколка“ в Мерано и Тирол; Батенберг, се връща за България, за да присъства на маневрите на собствената си млада армия в Шумла (Шумен) и близо до черноморското пристанище Варна.

На този етап да разгледаме накратко още веднъж ситуацията, която съществува по това време във връзка с евентуалното обединение на двете части на България.

Създаването на обединена България е предвидено в неуспешния Санстефански договор, с който през 1878 г. руснаците прекратяват войната с Турция. Принудени на Берлинския конгрес от австрийската и британската опозиция да се откажат от този договор, а с него и от искането за незабавно осъществяване на обединението на България, руснаците се борят силно за обединението като дългосрочна цел и по-късно, в новото споразумение между тримата импера-

¹²⁷ French Archives. Russie, 1885. Personal note from Appert to Freycinet, October 22, 1885.

тори, получават от германците и австрийците уверението, че ако обединението се осъществи спонтанно, „по силата на обстоятелствата“, в някакъв бъдещ момент, силите няма да му се противопоставят.

Това оставя на руснаците свободата да плетат усилен интриги за постигане на обединението и те не губят много време в това. (Усилията им да организират и въоръжат румелийска фракция, предназначена да работи за тази цел, започват веднага след сключването на Берлинския договор, като самият Обручев е лично замесен.)

Но с развитието на конфликта с Батенберг, руският ентусиазъм за ранна реализация на обединение се охлажда. Ясно е, че, осъществяването на обединението под егидата на княза, няма да е в техен интерес. Те не могат да се откажат от ангажимента си към идеята по принцип, само защото това ще укрепи позициите на Батенберг. Всъщност те продължат да си играят с водачите на полулегалното обединително движение в Източна Румелия, за да не излязат нещата извън контрол.

Но още с коронацията на Александър III през 1883 г. те загубват всякакъв непосредствен ентусиазъм за каузата; и е ясно, че няма да го възвърнат, докато Батенберг заема българския трон. При тези обстоятелства обещанието, изтръгнато от германците и австрийците в споразумението за тримата императори, заплашва да се превърне по-скоро в поражение, отколкото в успех на руската политика.

Във Виена и Лондон, се случва точно обратната ситуация. Австроунгарските и британските държавници се страхуват от подобно обединение, докато има вероятност то да се случи под руска егида и като част от руския план за Голяма България, заемаща по-голямата част от южната част на Балканския полуостров. Сега обаче, когато руското влияние в България е практически елиминирано и България всъщност се противопоставя на руското влияние, техните тревоги съответно се уталожиха. Те нямат сериозни възражения срещу обединението, стига то да се осъществи по начин, който не води до значително разширяване на руското влияние или до някаква друга форма на нестабилност в чувствителния регион на Южните Балкани и Проливите.

Много скоро след пристигането на Батенберг в собствения си щаб близо до Шумла (Шумен), в Източна България за маневрите, там се появяват (очевидно на 9 септември¹²⁸), настоявайки да го видят и успявайки, след известни трудности, да го направят, двама любопитни и не особено привлекателни лица, облечени в въстаническите униформите от 1876 г. Те го уведомят, че в Източна Румелия предстои въстание срещу турската формална власт, целящо осъществяването на обединението на Румелия (б. пр. Тракия) с Княжество България. Те му представят обръщение от Революционен комитет във Филипопол (Плов-

¹²⁸ Съществува голямо объркване около датите на тези различни срещи, предшестващи Филипополския преврат, като то объркването се дължи на двойния календар. Датите, използвани тук, са извлечени от по-късния устен разказ на Батенберг до сър Франк Ласелс, както е разказано в доклада на последния до Форин Офис. Вижте Британски държавен документ [№. 46127] Кореспонденция за делата на Източна Румелия и България, Лондон, 1886 г., стр. 133.

див), столицата на Източна Румелия, призоваващо княза да подкрепи движението и да приеме новата провинция в съществуващата българска държава.

Единият от тези пратеници е майор (Сава) Муткуров (от Румелийската милиция), който е член на заговора. Другият е македонски изгнаник на име (Димитър) Ризов¹²⁹, живеещ във Филипопол, където редактира антитурски македонски вестник. (Има тясна връзка между македонското движение за независимост и движението за обединение на България. Доп. пр. Още малко и авторът трябва да се досети до истината, че „македонци“ няма, има само българи, български народ!)¹³⁰

Батенберг, подозрителен към надеждността на поне един от двамата посетители (не без основание, както се оказва по-късно) и отбелязвайки, че обръщението не съдържа личен подпис, ги отправя с уверение в съчувствие към общата кауза, след което ги отправя, отказвайки, въпреки многократните молби, да ги приема отново. Той обаче незабавно изпраща помощник във Филипопол с инструкции да се свърже с по-надеждните политически фигури там и да се опита да ги убеди, ако това се окаже необходимо, да не предприемат подобно начинание в този конкретен момент.

Три дни по-късно, в последния ден от маневрите, Батенберг е посетен от българския премиер Каравелов, който уж е дошъл да му честити именния ден. Князът разказва на Каравелов за странното посещение, което е получил, и за собствената си реакция към него. Каравелов, който знае много повече за въпроса, отколкото е готов да разкрие, изразява одобрение на отговора на княза на двамата мъже и си тръгва. На следващия ден (13-ти) обаче той се връща отново в близката лятна резиденция на Батенберг, за да каже на княза, че нещата са много по-сериозни, отколкото е предполагал, и да го посъветва да приеме отново единия или другия от двамата. На следващия ден той се появил отново, този път в компанията на Ризов, който съобщава на княза имената на няколко познати личности от филипополското съзакрание, става ясно, че начинанието е сериозно и предложеното действие е неизбежно.

Батенберг се опасява, че ситуацията наистина е такава. Той се озовава в изключително неудобно положение. Вече е казал на Гирс (и очевидно в един момент на австрийския император), че не смята подобен обрат на събитията, за неизбежен, но Гирс го предупреждава, че това няма бъде посрещнато с одобрение от европейските сили. Каравелов, му внушава, че ако не прояви съчувствие към движението за обединение и се опита да се противопостави по принцип, това ще му струва трона. Следователно той се озовава в положение, в което, ако насърчи Съединението, рискува да бъде свален от силите; ако му се противопостави, рискува да бъде свален от собствения си народ.

¹²⁹ Става дума за Димитър Ризов, родом от Битоля, тогава редактира в-к „Македонски календар – Св. Кирил и Методий“, с културно-просветна насока, като събира статии, научни изследвания, стихотворения от видни учени и общественици в България, които изпраща в Солун, където се издава вестника, а самият той е в Пловдив, и участва в подготовката на Съединението. (б. пр.)

¹³⁰ Според двата основни вторични източника (Корти и Головин), тези мъже действително информират княза за точната дата (18 септември), на която трябва да бъде провъзгласено обединението. Но това изглежда малко вероятно. Условиата около подготовката на въстанието са толкова хаотични и несигурни, че всяко подобно точна прогноза е съмнителна.

Единствената му надежда при тези обстоятелства е да спечели време. Той казва Ризов да предаде на хората във Филипопол, че сега не е подходящият момент: че Русия няма да одобри, нито пък другите сили; че съвсем наскоро е казал на австрийския император, че нищо подобно не предстои. (Той не спомена срещата с Гирс.) Никой, каза той, не е готов за подобно развитие. Това ще предизвика голямо объркване. Каравелов, според разказа на Батенберг, го подкрепя. Ризов изглежда убеден и си тръгва унил и обезсърчен. Каравелов също си тръгва в същия ден, създавайки на княза впечатлението, че и той смята, че въпросът е успешно решен.

Не е ясно дали Ризов е направил някакъв опит да убеди своите съзаклятници да прекратят акцията. Но е твърде късно. Само три дни след тази последна среща, на 17 септември, във Филипопол и непосредствената му околност започва плашещо объркана поредица от събития, тайни мобилизации, нощни походи, погрешно разбрани или неоткрити сигнали, съобщения, предупреждения, внезапни предателства и също толкова внезапни помирения, всички те намират своята кулминация в ранната сутрин на втория ден, когато губернатора Гаврил паша (Гаврил Кръстевич), докато спокойно закусва на горния етаж на конака си и се чуди, коя е тези странната група въоръжени мъже, която влиза в двора, е арестуван е задържан от водачите на заговора. Твърде развълнуван, за да се облече, той е триумфално изведен от сградата. След това, в онази смесица от опасност и комедия, каквато само Балканите могат да предложат, той завърши вече обикаля града в открит файтон, под погледите на ликуващите тълпи, седнал рамо до румелийска учителка, която размахваше в едната си ръка сабя. След което е благополучно откаран в София, където е държан под добронамерен домашен арест, докато вълнението отmine. До вечерта обединението на Източна Румелия с Княжество България¹³¹ е триумфално провъзгласено сред голям ентузиазъм, както на местно ниво, така и в двете провинции.

Новината за случващото се във Филипопол достига до Батенберг в ранния следобед на същия ден. Връщайки се от езда, той намира купчина телеграми, които го информират за хода на събитията и го призовават да оглави събитието. За него това изключително труден момент. Нито един от дипломатическите агенти на силите не там, за да бъде консултиран; нито пък има член на българското правителство.¹³² Ясно е обаче, че ако иска да действа, трябва да действа незабавно. Нямало време за бавене. Не само че всяко колебание може да бъде погрешно изтълкувано и да му струва трона, но съществува голяма и реална опасност, ако не поеме контрола над нещата незабавно, развитието на събитията да завърши с общ и кървав конфликт между разтревоженото мюсюлманско население на Румелия, което се чувствало лишено от султанската защита, и сега развълнуваните християни. „Българските зверства“, които толкова развълнува-

¹³¹ Както е известно в нашата история „Съединението“. (б. пр.)

¹³² Един от дипломатическите агенти, акредитирани в София, впоследствие се оплаква от невниманието и липсата на такт, проявени от румелийските въстаници, при организирането на акцията, в края на лятото, когато всички дипломати са в отпуск. Той се е надявал превратите да се случат когато дипломатическият корпус е на разположение, за да реагира. Всъщност, отсъствието на тези дипломатически агенти е един от факторите, който обещава успеха и начинанието.

ха английското обществено мнение преди няколко години, може би са преувеличени; но каквито и да са, те са твърде пресни в спомените тук; и ако хората не бъдат съдържани, никой не знае какво ще се случи. Князът е единственият човек, който може да осъществи съдържането на евентуални междуособици.

В освободената провинция вече нямаше никакво правителство, нито пък някой, който би могъл да въведе ред в ситуацията. Освен тези съображения, остава неподготвеността на силите, липсата на каквито и да е индикации за руската политика, опасността руснаците да използват ситуацията в негова вреда.

Каквито и да са другите му недостатъци на Батенберг, не му липсва нито смелост, нито решителност. След мъчителни размисли в кабинета си, където според Корти, той крачи напред-назад в продължение на час със скръстени ръце, след това се появява пред голямата група, която вече се е събрала, за да узнае за решението му, и им обявява, че могат да го поздравят като княза на обединена България. И пристъпва към действие, с голяма енергия и твърдост. Цялата телеграфна система на страната е активирана. Поток от телеграфни съобщения веднага тръгва: до въстаниците от Филипопол, уведомявайки ги за приемането му; до българския премиер, с подобно уведомление; до царя, информирайки го за причините за действието му и молейки за неговата подкрепа; до турския султан, уверявайки го в лоялността на цялата вече обединена страна. Заповедите са изпратени, за уведомяване на другите сили и с оглед на опасността от турска намеса, за незабавна мобилизация на въоръжените сили.

След всичко това, князът веднага се отправя към Филипопол. Придружен по пътя от Каравелов, той пристигна там на 20-ти септември. Когато се приближава до града, е посрещнат от двамата объркани руски представители: секретарят на руското генерално консулство, граф Е. Б. Игелстрьом, и военният представител, полковник М. М. Чичагов, и двамата в пълна униформа. Нито един от тях не е получил инструкции от Петербург, какво да правят в подобна ситуация. И двамата се колебаят дали да се появят заедно с Батенберг, знаейки омразата на царя към него; но се страхуват и да не бъдат критикувани за това, че не са демонстрирали ентузиазма на Русия за каузата на съединението. Затова, объркани и изпълнени с опасения, те прегръщат младия княз (жест, за който по-късно ще съжаляват), но благоразумно се отделят от свитата му, преди той да влезе в града. Влизането му е повод за възторжен ентузиазъм на населението.

Веднъж стигнал до центъра на града, Батенберг незабавно се отправя към православно-християнската катедрала, коленичи и се помолва, призовавайки божията благословия. Наистина събитието изисква особено подкрепата на Божествената Сила, защото е най-малко вероятно да получи тази на някоя от европейските сили.

След това той се отправя към джамия в града, където, сваляйки обувките си, коленичейки и докосвайки челото си до килима, в молитва към Аллах. Излизайки от джамията, той отправил публичен призив към двете религиозни групи да спазват съдържаност и да избягват всякакъв сблъсък, призив, който, заедно със заповед за разоръжаване на мюсюлманите, е увенчан с успех и предотвратява по-нататъшни възможни насилия.

Князът се справя с изпитанието, спечелил доверието на българския народ, а вътрешното му положение значително укрепва.

Преди да оставим епизода с въстанието във Филипопол и да се обърнем към международните му последици, ще се спрем на подозренията, които се появяват, че е имало важни фигури, външни лица, представляващи една или друга от великите сили, или самият Батенберг, които имат предварителна представа за това какво се готви и организират, подстрекават или насърчават заговора.

За Гирс това беше болезнено парещ въпрос. Очевидно е, че събитието се приема като голям шок за руското правителство.

Обединението на България, както бе отбелязано по-горе, е също тяхна кауза. Но те си представят, да го направят по начин, който да им гарантира престижа пред славянските народи в Южна и Източна Европа.¹³³

Сега то се случва внезапно, и Русия безучастно гледа как този омразен млад български княз, превърнал се в личен враг на царя, си приписва заслугата и е провъзгласен за герой от народа, че го е подкрепил, а с това руската тежест в Балканската политика намалява, отнемайки последният руски коз – да представи събитието, като закономерен плод на кървавата и изтощителна война, която Русия води с турците осем години по-рано. Става така, че вместо успех, Русия сега трябва да изпие горчивата чаша на разочарованието.

След всичко това, как изглежда Гирс в очите на царя и други добре осведомени хора? Събитието се случи веднага след дългата му среща с Батенберг. Какъв ще е изводът на обществеността? Че е одобрил развитието, което се оказва триумф за Батенберг и прави Русия за смях в Европа? Или пък той, стар и опитен държавник, е измамен от един германски принц, който успешно го приспива в увещания за фалшива сигурност, докато подготвя преврата зад гърба му? Това са въпросите, които неминуемо ще възникнат; и толкова неловки са те, толкова уязвим е епизодът, който оставя Гирс на атаките на неговите панславистки и шовинистки критици в Русия, че цели три месеца по-късно австроунгарския и германския посланици в Петербург все още размишляват дали епизодът не е увредил непоправимо, политическото му положение и дали в тази връзка на подновения договор между тримата императори вече не е в опасност. (Първото съмнение се оказва преувеличено; но второто е напълно оправдано.)

Подозрението, че Гирс е измамен от Батенберг, е още по-дразнещо за него, защото самият той не е сигурен, поне в началото, че това не е вярно. Батенберг, осъзнавайки, че нещата ще изглеждат така, изпраща телеграма на Гирс няколко дни след събитието, обяснявайки му, че по време на разговора им не е знаел, че се е водила подготовката за това събитие. Гирс отговаря, чрез Кояндер, с леден отговор, който ясно издава подозренията му още в момента, в който ги отрича.¹³⁴

¹³³ Кое то е много наивно. По-скоро целта би била, Русия да докаже пред Европа, че е достатъчно силна, да отхвърли една от най-важните клаузи на Берлинския договор, естествено с мъгчаливото одобрение на Виена и Берлин. (б. пр.)

¹³⁴ Austrian Archives, Box XV/91, Bulgarien. Телеграма от 6 октомври 1885 г. от австрийския представител в София фон Бигелебен до Министерството на външните работи във Виена. Текстът на отговора на Гирс е цитиран изцяло в съобщението.

„Тъй като Ваше Височество заявява, че румелийските събития са го изненадали, не бих се осмелил да се съмнявам в това, но осъждам опасната авантюри, в което България се хвърля по такъв необмислен начин“.

Напълно възможно е Батенберг, от своя страна, да е имал подобни съмнения по отношение на Гирс. Руският министър, има свои собствени източници на информация на Балканите. Възможно ли е и той да е напълно невеж за предстоящите събития?

Нека първо разгледаме случая с княза. Видяхме, че той е предупреден предварително, на или около 9 септември, за предстоящия Филипополски преврат. Дали не е знаел предварително или не е подозирал какво предстои?

На пръв поглед изглежда невероятно да не го е направил. Един от секретарите му, руснак на име А. Ф. Головин, който по-късно става един от двамата му биографи, прекарва голяма част от лятото на 1885 г. в Източна Румелия, придружен от силно политически настроената си и активна съпруга. Посещението на двойката в тази провинция, според собствения разказ на Головин, е мотивирано както от желанието да се осъществи обединение под егидата на княза, като средство за укрепване на позицията му, така и от любопитство какви са шансовете за реализирането на подобен проект. По собствено признание той е бил в тесен контакт с румелийските заговорници през по-голямата част от периода на подготовката на преврата. Връщайки се в София в края на юли или началото на август, тоест преди срещата Гирс-Батенберг, той вижда Батенберг по време на краткия му престой в столицата преди заминаването му за австро-унгарските маневри и обсъжда с него някои от по-наболените политически проблеми на момента. Възможно ли е князът да не е знаел какво се случва?

Головин¹³⁵ твърди, че нарочно, заради собственото си алиби, не го информира нито за причините за посещението си в Източна Румелия, нито за приготовленията, за които вече знаеше, че са в ход. Всичко това на пръв поглед изглежда неправдоподобно; но други обстоятелства ни принуждават да заключим, че вероятно е било вярно. Головин е казал достатъчно, за да уведоми княза, че нещо се случва; но е малко вероятно да му съобщил подробности; и е съмнително, че Батенберг, свикнал с тревогите и обратите на българската политика, е взел въпроса много сериозно, преди да приеме посещенията на румелийските лидери в началото на септември. Просто няма да има смисъл за него, ако е знаел за преврата, без да каже това на Гирс при срещата им. Това само ще му създаде ненужно повече проблеми.

Батенберг се среща няколко пъти, докато е бил на австрийските маневри, с един свой добър приятел, граф Карл фон Ведел, тогавашен военен аташе в германското посолство във Виена, и му е разказал за трудностите си точно преди срещата си с Гирс, след което отново се срещат. Нищо в неговите изявления или поведение по тези случаи не подсказва за предварителна предварителна

¹³⁵ „Първият Александър I от България“ на Головин, обкркана, лошо написана, но интересна книга, се появява във Виена през 1896 г. Головин е известно време директор на Пресбюрото на Батенберг, а впоследствие личен секретар. Той е голям почитател на княза; и вероятно не е без значение, че книгата му, написана във Варна, е публикувана във Виена, а не в Русия, и то едва през 1896 г., след смъртта на Александър III.

подготовка от негова страна за предстоящото обединение или дори за някаква загриженост за този проблем.¹³⁶

Също е озадачаващ въпроса, какво знае за тези приготовления руското правителство. Когато Гирс, разговаря с Батенберг, не е знаел за предстоящото, но това е толкова неправдоподобно на пръв поглед, както и неосведомеността на княза. Но най-вероятно е било така; и затова, то не е отразявало нищо повече от голямо объркване на в Източна Румелия и България, поради много слаби комуникации по това време с руското правителство.

По това време във Филипопол има само двама висши руски служители: секретарят на генералното консулство Игелстрьом и военният представител подполковник Чичагов, и двамата споменати по-горе. Въпреки че първият е бил редовен служител на външно министерството и човек със значителни достойнства, мисиите на тези двама мъже са силно политически и не са изключват по-сложните политически интриги.

Може да заключим, че постоянните им инструкции са да поддържат движението за съединението на Румелия и княжеството, да поддържат собствен контакт с и контрол над него, но да не го довеждат до върхна точка, докато Батенберг може да печели от това. Затова те имат контакт с местните личности, отдадени на каузата за обединението, които несъмнено финансират и подкрепяли в разумни граници, но умишлено държат, да използваме съвременния правителствен жаргон – „на заден план“.

Акцията от септември 1885 г. обаче е извършена не от тези мъже, а от друга група, част от които са македонци (б.пр. македонски българи) – мъже, чиито връзки не са свързани с местните руски чиновници, а с българския премиер в София, Каравелов.

Головин вижда, че акцията ще засили позициите на Батенберг, е желае тя да продължи, самите заговорници, и по-специално Каравелов (който не е приятел на княза), се колебаели чак до края на август по въпроса дали да съчетае акцията с насилствено отстраняване на княза, като тогава се обърне (с много добри перспективи за успех) към руската подкрепа, но ще загуби известна народна подкрепа в България; или дали да предложи на княза да се присъедини към съединението, и да се възползва от вътрешнополитическия престиж на трона, рискувайки да обиди руснаците. Решението се проваля в полза на втората алтернатива, само защото заговорниците смятат, че руснаците ще бъдат принудени да подкрепят действието така или иначе, след като то е свършен факт.

Игелстрьом и Чичагов нямат никакво извинение за липсата на осведоменост за случващото се с тази последна група заговорници, дори и да не я контролират. Головин и съпругата му отсядат в дома на Игелстрьом по време на посещението им във Филипопол; и едва ли може да предполагаме, че тези силно политически настроени гости, действащи в центъра на румелийската столица, успешно ще скрият от домакините си всяка следа от истинското естество на своята дейност и интереси. Головин, ако трябва да вярваме на собствените му

¹³⁶ Вижте писмото от 2 септември, Ведел до Холицайн, „Документите на Холицайн“, изд. Н. Рич и М. Х. Фишър, III: Кореспонденция, 1861-1896 (Кеймбридж, Университетско изд. 1961/ The Holstein Papers, ed. N. Rich and M. H. Fisher, III: Correspondence, 1861-1896, Cambridge: University Press, 1961, стр. 149-154. Документите на Холицайн са публикувани както на английски, така и на немски език. Авторът използва и двете издания, според това което му е налично.

твърдения, дава на един от „македонските“ заговорници препоръчително писмо до полковник Чичагов¹³⁷, но в началото на август, по време на посещение в друга част на провинцията, написва писмо до Игелстрьом, по споразумение с един от водачите на заговора, предупреждавайки руския служител, че управлението на румелийския генерал-губернатор става все по-непопулярно и че обединението на провинцията с България скоро ще бъде осъществено чрез народни действия.¹³⁸

Игелстрьом или не е повярвал в това, както твърди Головин, или вероятно е сметнал, че е прибързано той и Чичагов да се противопоставят на действието, и да поемат каквато и да е отговорност за него. Те оставят нещата да се развиват, но са били изненадани от внезапността, с която всичко се случва.¹³⁹

По-голяма загадка е защо нищо от това не достига до Гирс и царя. Тук обяснения може да даде единствено общата лятна летаргия на руския бюрократичен апарат, слабите куриерската комуникация между място като Филипопол и Петербург, отсъствието на Гирс и императора от страната и нежеланието на хората на Пвчески Мост, да ги обременяват със слухове, които могат да са неоснователни.

Ироничен аспект на този заговор, обстоятелството, че времето му изглежда е силно повлияно от последиците от действията на Батенберг, разговора му с Головин през зимата и пролетта на 1885 г. за невъзможното положение, в което се намира, изправен пред непреодолимата дилема, или да си възвърне руската благосклонност, или да абдикира. Именно това вдъхновява Головин, силен поддръжник на княза, да отиде в Източна Румелия и да види какво може да се направи, за да се осъществи обединението под егидата на Батенберг. Но когато Головин пристигна там, той заварва движението вече в ход; и открива, че една от основните причини за неговото активиране, особено сред македонците, е впечатлението, придобито от водачите на заговора, че в България може да има големи политически промени, включително промяна в заемането на трона. Те също са чули слухове за решимостта на Батенберг да доведе нещата до развръзка; и разсъждават, че последните седмици или месеци от управлението на Батенберг всъщност може да са последният им благоприятен шанс за действие.¹⁴⁰

Отбелязвайки този факт, изследователят на периода е длъжен да признае, че по ирония на съдбата именно руснаците, като довеждат Батенберг до отчаяние през 1884-1885 г. и до обмисляне на абдикацията си, всъщност несъзнателно

¹³⁷ Golovin, Fürst Alexander I von Bulgarien, p. 289

¹³⁸ Също, с. 289.

¹³⁹ Австрийският представител в София, фон Бигелебен, смята, че руските представители във Филипопол сигурно са добре запознати с подготовката за акцията, но я оставят да продължи с убеждението, че успешният преврат ще постави Батенберг пред избора между конфликт с великите сили и конфликт със собствения му народ. Вижнеговото досие от 8 октомври 1885 г., Австрийски архив, кутия XV/91, България.

¹⁴⁰ В писмо до Гирс от 31 май 1886 г. Игелстрьом пише, че „... изглежда все по-вероятно въстанието от 18 септември да не е добре организиран политически заговор, а да е резултат изключително на слухове за възраждане на династичния въпрос в Княжеството“ (Авантюрите... и др., Документ 9).

задействат поредицата от събития, чийто резултат после ги смущават толкова много.

Освен въпроса за съучастие на Батенберг и на руснаците, има още един елемент на подозрение, който може да се постави под въпрос с голяма категоричност: и това е подозрението в много руски умове, че по някакъв начин германците или австрийците стоят зад цялата афера. За германците, не само обстоятелствата на място не дават абсолютно никаква причина за такова подозрение, но и всяко германско съучастие е напълно противно на политиката на Бисмарк, затова спокойно да се изключи от самото начало.

Затова върху австрийците са съсредоточени руските подозрения; разбира се, не подозренията на руските представители на място, които знаят твърде добре какво се случва, а по-скоро в самата Русия, които не познават отблизо обстоятелствата, но са склонни към антиавстрийски реакции от самото начало. На „Петербургские новости“, органът на панславистите, му са необходими само два дни, когато новината за преврата пристига, за да реши, че всички останали европейски сили са предварително информирани за него и че събитието е свързано с присъствието по това време на австрийския император в Босна.

Какви основания има за подобни предположения? Отново отговорът е абсолютно никакъв. Старшият австрийски представител в България, барон фон Бигелебен, спокойно се наслаждава на почивката си в друга част на Европа през целия период на подготовка на акцията; бързината и очевидната тревога, с които той се втурва обратно на поста си, когато новината става известна, са достатъчно доказателство за неговата изненада. Депешите на неговия заместник, фон Щайнбах-Хидекут, който се намира в София в отсъствието на началника си, показват напълно очевидно не само, че и той е напълно изненадан, но и че не е имал никакъв контакт през цялото време на подготовката на преврата с никого от онези, които са го провели или са знаели за подготовката му.

Глава седма. ПОСЛЕДСТВИЯТА ОТ СЪЕДИНЕНИЕТО

Разбира се, не само руснаците са стреснати и озадачени от внезапния обрат на събитията в Източна Румелия. Статуквото на Балканите се разглежда като отговорност на Великите сили. За негова основа се смята Берлинският договор. Случилото се във Филипопол представлява нарушение на този договор. Вярно е, че именно такава възможност е предвидена в протокола към тайния договор, с който се сформира новия съюз на тримата императори, по силата на което германците и австрийците се ангажират да не се противопоставят на обединението, ако то се осъществи по силата на обстоятелствата. Но това не е разкрито на другите сили; и освен това, то се основава на предположението, че обединението е нещо, което руснаците искат, докато е твърде ясно, че сега те изобщо не го искат. Следователно, остават условията на самия Берлински договор като единствена твърда отправна точка.

Най-голямата и най-непосредствена опасност, видима за силите, е, че ако санкционират случилото се в Източна Румелия или дори ако не успеят да го обърнат, други балкански страни, виждайки, че българите са успели да се измъкнат с нарушение на Берлинския договор, ще направят същото. Развитието

незабавно предизвиква остри реакции в Сърбия и Гърция. То повдига пред народите и правителствата в двете страни призрака на подновени усилия от страна на българите да постигнат „Голама България“, която руснаците се опитаха и не успяха да постигнат чрез Санстефанския договор. Хората се опасяват, че въстанието във Филипопол е само първата стъпка към усилието за присъединяване на Македония към България; и като се има предвид присъствието из сред румелийските заговорници на македонците, чиито надежди са насочени именно в тази посока, подобни страхове не са напълно неоснователни. Няма съмнение, че Гърция и Сърбия бяха готови да воюват, вместо да приемат подобно развитие; Всъщност изобщо не е сигурно, че тези страни могат да бъдат възпрепятствани да воюват, единствено заради самото обединение, независимо дали то ще има по-широки последици. Поне на теория, има основателни причини да се отмени обединението с решение на силите.

Владетелят, най-силно засегнат от обединението във формален смисъл, е султана. Той се оказва поставен от този обрат на събитията пред дилема. Той няма желание да въвежда войските си в Източна Румелия, нито пък има причина да предполага, че руснаците, които бяха водили война, за да го изгонят оттам, ще приемат ако го направи. Ако, приеме без съпротива случилото се, като етап от разпадащата се империя, едва ли може да очаква, че той ще е последният. Но Македония все още е турска провинция.

Батенберг бърза да го увери, че васалността на България към Портата ще продължи да се уважава, както се отнася сега за цялата територия на Обединена България; и това давана султана известен крехък изход. И все пак, да се приеме нарушение на Берлинския договор, единствената формална защита за това, което е останало от европейската му империя, е курс, изпълнен с опасност.

Най-мъчително от всичко е положението на руснаците. Те са длъжни да имат предвид не само всички току-що изброени усложнения, но и вредите, които това развитие, ако се остави да се запази, може да нанесе на собствения им престиж. Нищо чудно, че Гирс, скоро след като научава в Мерано за успешното завършване на съединението, изпраща до царя, който тогава е в Дания, телеграфно съобщение, в което се казва: „*Au nom du ciel, pas d'union.*“ За Бога, не ги обединявайте!) Отговорът на царя, е бърз и кратък: „*Je suis entierement de votre avis. Venez vite!*“ (Напълно съм съгласен с вас. Елате бързо!)

Гирс веднага тръгва за Копенхаген. По пътя спира за кратко във Фридрихсруе, за да поговори още веднъж с Бисмарк, за да разбере какво знаят германците за аферата и какво мислят за създадената от нея ситуация. В Копенхаген, където пристигна на 30 септември, той заварва царя в състояние на тлееща ярост. Без дори да изчака пристигането на Гирс, той издава заповеди за отзоваване на всички руски офицери от България.¹⁴¹ Сега, както открива Гирс, той е решен да настояват не само, че Силите изискват отмяна на цялото действие и

¹⁴¹ Трябва да предположим, че царят, предприемайки тази драстична стъпка, е повлиян от възгледите на руския дипломатически агент в София, Кояндер. Последният, в писмо от 19 юни 1885 г., очевидно достигнало до царя, заявява, че най-добрият начин да се справим с българите е да ги доведем до положение, в което да осъзнаят собствената си безпомощност и да поискат помощ от Русия; и след това посочва, че целият ред в страната се основава на присъствието на руските офицери; без тях нещата бързо ще стигнат до пълна анархия. Отзоваването им, е рискована мярка, може да не проработи; но сега са и налице рискови мерки (Авантюри и др., Документ 2).

възстановяване на предишното статукво, но че те трябва съвместно да изискват отстраняването на Батенберг. На последно намерение Гирс успешно се съпротивлява: това само ще направи княза герой, ще остави страната без правителство и ще предизвика чуждестранна намеса. Но той не успява да убеди царя, ако изобщо се опитвал да го направи, от идеята за настояването на силите за възстановяване на предишното статукво.

Всъщност идеята за отмяна на последиците от Съединението и възстановяване разделението на страната е напълно непрактична и дори безсмислена. Промяната се е случила. Тя е посрещната с ентузиазъм от българския народ, както в Княжеството, така и в Източна Румелия. Не всички царски коне и всички царски хора могат в този момент да сглобят отново този Хъмпти-Дъмпти¹⁴².

Чувствата на царя обаче са изключително силни и засега той не иска да се ядосва. Руското външно министерство вече е изпратило на 23-ти циркуляр, с което се призовава за неофициално свикване на посланиците на великите сили в Константинопол за да се проучи ситуацията, произтичаща от събитията във Филипопол. Сега на Гирс остава задачата да изготви инструкции, от които руският посланик там, А. И. Нелидов, да се ръководи в тези разговори; и тези инструкции трябва да бъдат формулирани в духа на решението на царя.

Гирс не остава дълго в неведение за невъзможността на задачата, която царят му е възложил. Ако вече не го знае, сигурно се е убедил в това след консултациите си с членовете на българска делегация, изпратена в Копенхаген, за да умолява царя да приеме свършения факт, и пристигнала там в същия ден като него. Царят приема членовете ѝ с голямо неохота (очевидно и заради присъствието на един висш проруски настроен български църковен деятел¹⁴³) и не им дава надежда. Обединението, казал им той, само по себе си е желателно. Русия принципно го подкрепя. Но той не одобрява начина, по който е осъществено. „Ще направя всичко възможно, да ви спася от опасностите, в които сте се вкарали.“ Но той може да действа, само в сътрудничество с другите сили.¹⁴⁴

Посещението на делегацията е безплодно. Но членовете ѝ подчертават пред Гирс пълната непрактичност на опитите да се отмени стореното; и това казано от хора, току-що дошли от България, му прави силно впечатление.

Така руският външен министър се озовава пред дипломатическа задача, по-трудна от всяка друга, с която някога се е сблъсквал. Той е длъжен да поиска от другите сили, в знак на уважение към властното желание на царя, обединението да бъде отменено. От друга страна, той знае много добре, че това не може да стане и е длъжен да открие някакви средства, чрез които силите, след като поискат отмяната му, мълчаливо да се приспособят към свършения факт, и невъзможността да бъде отменен.

Връщайки се в Петербург след Копенхаген, Гирс отново се отбива във Фридрихсруе, за да получи помощта на Бисмарк за разрешаване на проблема. По това време той вече има възможност да приложи собствената си изобрета-

¹⁴² Измислен герой на Луис Карол от „Алиса в Огледалния свят“ (1871 г.).

¹⁴³ Варненският митрополит Симеон (Одисей Николов Попов). (б. пр.)

¹⁴⁴ Австрийски архив. Телеграма от 14 октомври 1885 г. от Волкеницайн до Министерството на външните работи. Денеша от 8 октомври 1885 г. от Бигелебен, София, до Министерството на външните работи. / Austrian Archives. Telegram of October 14, 1885, from Wolkenstein to Foreign. Despatch of October 8, 1885, from Biegeleben, in Sofia, to Foreign Office.

телност; и подходът, който той предлага на Бисмарк, е добър пример за неговото голямо дипломатическо умение. Батенберг трябва да бъде призован от силите да се съгласи с официалното възстановяване на предишното статукво; но веднага щом това бъде постигнато, силите сами ще удовлетворят стремежите на „народа на Източна Румелия“. С други думи, обединението под властта на Батенберг трябва да бъде официално анулирано; а трябвало да бъде последвано директно от обединение, с решение на силите.

Бисмарк, като голям професионалист, какъвто е, несъмнено се възхищава на изобретателността на това предложение, и е доволен от него политически. То съвпада със силното му усещане, че взаимоотношенията между Балканските народи, към които не изпитва голямо уважение, са нещо, което трябва да се урежда от Великите сили, а не от самите тези народи, и казва на каза той малко след това на френския посланик „Трябва ясно да се покаже на тези овцекрадци“ (визирайки гърците, сърбите и българите), че европейските правителства нямат нужда да се впрягат в техните страсти и съперничества.“¹⁴⁵

Но освен това, разбирайки също толкова ясно, като Гирс, че това е ситуация, за която няма наистина задоволително решение, той вижда в свикването на среща на константинополските посланици, някакъв изход, като се възложи на тези безпомощни фигури, задачата да решат проблема, средство, както по-късно се изразява пред няколко души – за „удавяване на проблема в мастило“.

Посланиците се срещат послушно в началото на октомври и заседават напразно, както е предвидено, поради безнадеждната си задача. През октомври те изготвят обичайната безполезна и високомерна декларация, осъждаща нарушаването на Берлинския договор, неодобряваща влизането на български войски в Източна Румелия и призоваваща всички да запазят мира. След това те призовават, да се свика пълноправна Конференция на силите, с правомощия да помири съществуващото положение, съответствие с разпоредбите на Берлинския договор. За тази цел те се срещат няколко пъти през месец ноември, докато усилията им не са изпреварени от други събития, които ще бъдат описани по-късно.

Защото междувременно събитията не са застнали. Царят настоява да издаде публична заповед (7 ноември), с която да лиши Батенберг от звание и членство в руската армия, както и от всичките му руски отличия, и да промени името на полка, на който е бил почетен командир. Гирс и военният министър Вановски го умоляват да не предприема тази дръзка стъпка, за която не е посочена никаква причина; но Александър III не се отказва. Личната отмъстителност на мярката е очевидна за всички и тя предизвиква плачевно впечатление в цяла Европа.

От много по-голямо значение обаче е постоянното желание на сърбите към започване на война срещу обединена България. Сърбите са предупредени от всички възможни страни и да не продължават с това намерение. Австрийците, които имат таен съюз със Сърбия, който не са разкрили на руснаците, са особено смутени и използват всяко свое влияние, за да предотвратят осъществяването му. Батенберг също полага големи усилия, за да предотврати подобно

¹⁴⁵ Letter of October 22, 1885, of de Courcel to Freycinet (.DDF, VI, No. 103, pp. 123-131). Писмо от 22 октомври 1885 г. на дьо Курсел до Фрейсине (.DDF, VI, № 103, стр. 123-131).

развитие. Той се съгласява с цяла поредица от ограничени сръбски искания и отправя към сръбския крал Милан личен апел, формулиран в най-приятелски думи. Но сръбите, подобно на царя, вече държат юздата здраво в зъбите си и не могат да бъдат разубедени. На 14 ноември те обявяват война и войските им минават през българската граница.

Това развитие не само предизвиква голяма загриженост и несигурност на силите, които виждат как цялото статукво на Балканите започва да се разпада, но и представя голяма трудност за Батенберг. По-голямата част от българската армия е преместена на турската граница, за да се предпази от евентуална турска интервенция с оглед на оспорването на турската власт в Източна Румелия.

Неотдавнашното заминаване на всички руски офицери (200-300 души) оставя българската армия от висшия си офицерски корпус. Батенберг импровизира набързо нов командирски корпус измежду българските младши офицери, и премести повечето от частите, с форсирани маршове, от турската към сръбската граница. Но той, като човек с военно образование, сега е в стихията си. Напускайки София, той отива на фронта, поема командването, прекарва целия период на операциите сред войските си, спейки с тях на земята, без дори да се съблича в продължение на 20 дни и нощи.

И осигурява на войските си, както всички признават, отлично военно ръководство.

Първоначално успехът е в полза на сръбите; и руския панславистки печат, силно загрижена за перспективата за сръбски успех за сметка на България, е изпълнен със злорадство по адрес на Батенберг. „Сега виждате“, гласи общата редакционна линия, „до какво е стигнал Батенберг чрез отчуждението си от Русия; виждате каква катастрофа предизвиква за страната си.“ Но на 19-ти, ходът на битката започва се обръща с операции около град Сливница. Кампанията, която е започнала толкова благоприятно за сръбите, сега бързо се превръща в катастрофално поражение за тях. За по-малко от седмица операциите са преместени обратно на сръбска територия, сръбските сили са в пълно отстъпление и Батенберг заплашва не само да превземе Ниш, но както се опасяваха всички, да продължи към Белград.¹⁴⁶

Сега е ред на австрийците да се намесят. Въпреки че се опитаха да разубедят сръбите от войната, те можеха да си доставят злонамереното удоволствие на ограничена победа на българите над сръбите. Но пълан българска победа над Сърбия е нещо съвсем различно. Сърбия е част от тяхната сфера на влияние. Тайният им съюз със Сърбия, чието съществуване не могат публично да признаят, не им дава възможност да стоят безучастно и да наблюдават успешно нахлуването на един от нейните съседи. Освен това има голяма вероятност по-нататъшно настъпление на българите да доведе до детронирането на крал Милан и замяната на режима му с такъв, който може да се окаже проруски. Затова кабинетът във Виена, с голяма бързина и известно отчаяние, изпраща на театър-

¹⁴⁶ Някои от руските офицери, без съмнение раздразнени, виждайки как на Батенберг се приписват заслугите за победите, които те предпочитат да припишат единствено на отличното обучение, което бяха дали на българската армия, и са склонни да омаловажават лидерството на Батенберг като фактор за българската победа и да твърдят, че той просто е имал късмет: че решителните обрати на събитията не са режисирани от него и т.н. Възможно е това да е така; но е трудно да се повярва, че ако нещата се развиеха по друг начин, същите тези хора нямаше да са първите, които да го обвинят.

ра на военните действия своя посланик в Белград, граф Рудолф Кевенхюлер, който преди това е служил в София и добре познава Батенберг, с инструкции да потърси българския княз и да се прекратят военните действия.

Авантюристично на кон, Кевенхюлер прекосява бойните линии и се отправя към щаба на Батенберг. Князът не е склонен да пусне противника си толкова лесно, и първоначално пламенно се съпротивлява на искането за примирие. Съпротивата му обаче най-накрая е преодоляна, когато Кевенхюлер го заплашил с австрийска намеса, казвайки му, че ако не спре преследването на сръбската армия, скоро ще се окаже изправен пред армиите на Австро-Унгария.¹⁴⁷ Пред лицето на тази заплаха Батенберг отстъпва и се съгласява на примирие.

Дали с тази заплаха Кевенхюлер е превишил инструкциите си или не, е предмет на исторически спор. Както и да е, заплахата скоро става публично достояние и нанася още един горчив удар върху вече накърненото самочувствие на руснаците. Всъщност те са също толкова облекчени, колкото и австрийците, че военните действия най-накрая са прекратени. Но не могат да преодолеят унижителното признание, че тук, в част от света, която бяха определили като най-обещаващия театър на руската политика, и най-вече в отношенията между два от по-малките славянски народа, за които Русия трябваше да играе ролята на велик покровител и защитник, именно омразните австрийци и още по-омразният Батенберг, заедно вземат важните решения и оформят хода на събитията. С мрачно чувство за неудобство Гирс протестира пред австрийския посланик заради епизода, оплаквайки се, че австрийците е трябвало поне да се консултират с Петербург, преди да предприемат това действие.¹⁴⁸

Протестът е слаб и няма последствия. Но това е разкритие за начина, по който руското смущение от събитията на Балканите започва да се проявява в почти патологична чувствителност към всеки признак на австрийска дейност на Балканите.

Лидерите на панславистките и шовинистки настроения в Русия, да не говорим за военните кръгове, по това време започват да изпитват разочарование и унижение, преминаващо в истерия. Последниците от случилото се за руската политика са твърде болезнени, за да бъдат откровено посрещнати. Резултатът е отчаяно търсене на изкупителни жертви.

Характерна за реакциите в този кръг е публикацията на Катков в „Московские ведомости“ на 2 декември 1885 г., три дни след завършването на мисията на Кевенхюлер. Батенберг, пише Катков, е виновен за цялата ситуация. Но Батенберг е инструментът на Англия. Всичко се е случва точно както Англия иска. Обединението само по себе си е следвало; но Батенберг е трябвало да „попита Русия“, преди да го осъществи. Европа като цяло приема обединението, но не под ръководството на Батенберг. Англия обаче иска Батенберг като цитадела срещу руското влияние. И сега, благодарение на връзката на тримата императори, Англия го получава.¹⁴⁹

¹⁴⁷ F. von Holstein, *Die geheimen Papiere Friedrich von Holsteins*, ed. N. Rich, M. H. Fisher, and W. Frauendienst (Göttingen: Musterschmidt, 1957), II, p. 296.

¹⁴⁸ Austrian Archives, Box XV/89, Bulgarien. Telegram, November 29, 1885, Giers to Lobanov, Russian Ambassador at Vienna.

¹⁴⁹ *Sobranje peredovykh statei Moskovskikh Veidomostei*. Vol. for 1885. Item No. 334, December 2, 1885.

Тъй като той е най-влиятелното журналистическо перо в Русия, е важно да посочим пълната нереалност или самозаблуда на изявлението. Англия не е вдъхновила обединението на България; всъщност тя няма нищо общо с него. Батенберг не може да се консултира с Русия, преди да организира събитието; защото не го е инсценира. И ако предложението е, че след като научава, за събитието като неизбежно, да се консултира с Петербург за курса, който трябва да следва, трябва да кажем, че той има много добри основания да не го прави. Може да предположим, , че в този случай руснаците осъзнавайки, че за него противопоставянето на движението означава загуба на трона му, с радост ще го посъветват да направи точно това; и той, след като се е консултирал с тях, едва ли ще може да игнорира съвета им.

Така или иначе, той си отива в гроба, вярвайки или подозирайки, че руските представители във Филипопол всъщност са знаели през цялото време, че заговорът е в ход, но не са казали нищо за него. Те са оставили нещата да си вървят по своя път, уверени, че това в крайна сметка ще го изправи пред неразрешима дилема: или да се обърне за съвет към руснаците (които след това хитро ще го посъветва да се противопостави на движението), или да одобри обединението, без да се консултира с никого, и да стане виновен в очите на силите за нарушение на Берлинския договор.

В изявленията на този и други панславистки представители, се споменава че съюзът на тримата императори е истински източник на руските нещастия – като фактор, който пречи на преследването на собствените интереси и постигането на историческите си цели на Балканите. Тази теза има голямо значение, защото е в основата на искането, което Катков скоро ще отправи, много по-драматично и ефективно, за възстановяване на „свободната воля“ на Русия във външната политика, воля, която вече не е възпрепятствана от връзките с Германия и Австрия и е свободна да търси съюз с Франция.

Каква истина има в твърдението, че руската политика, предвид току-що описаните усложнения, е възпрепятствана от тези връзки? Какво може да направи Русия в тази ситуация, което е възпрепятствано от условията или последиците от съюза на тримата императори?

От историческа гледна точка отговорът изглежда е: абсолютно нищо. През целия ход на Българската криза Австрия и Германия вярно са се съгласяват с всяка руска дипломатическа инициатива. Договорът, който е в основата на тези тристранни отношения, предвижда само, че ако една от страните се въвлече във война с външна сила, останалите ще спазват благосклонен неутралитет. Нищо подобно на тази ситуация няма в Българската криза. Договорът, разбира се, съдържа таен протокол, предвиждащ обединението на България при определени обстоятелства; но в него няма нищо, което да задължава руснаците да го приемат, ако то се случи при обстоятелства, които не отговарят на техните желания, нито пък тази клауза някога е използвана от другите с цел ограничаване на свободата на действие на Русия.

Може да стигнем до заключението, че или Катков е сериозно дезинформиран за естеството на връзката между тримата императори, или всъщност не става въпрос за руска политика спрямо България, а за много по-далечни схеми

и стремежи от страна на Русия, за които България е била символ, а той вижда съюза на тримата императори като пречка.

Линията, възприета от Катков в описаната по-горе редакционна статия, има поне предимството да избягва болезнения въпрос за личната отговорност на царя за фиаското на руската политика на Балканите през този период.

Но фактите са твърде очевидни, за да останат незабелязани напълно. За пръв път, сега след победата на Батенберг над сърбите, в Русия започват да се чуват гласове, които пряко или негласно критикуваха дипломатията на царя.

Гирс призна това в разговор с френския посланик Апер, само седмица след появата на статията на Катков от 2 декември.¹⁵⁰ Гирс му казва „Царят не беше променил мнението си за Батенберг. Но панславистите, сега започваха да се вълнуват. Те започваха да казват „плахо“, че руският император жертва твърде много за съюза на тримата императори и че моментът е узрял за възобновяване на истинска панславистична политика на Балканите“.

Гирс казва, че хората като цяло съжаляват, че царят продължава с лошото си отношение към княз Александър. Повечето генерали и други офицери са простили на княза неговата „революционна авантюра“ (което означава обединението); те смятат, че той се доказал с победата си над сърбите. Сега искат да го видят да поеме славянската кауза под свой личен контрол.

Като цяло печата не смее да изложи тези критики пред обществеността. Изключение правят московското списание на известния панславистки редактор Иван Аксаков, „Русь“. В средата на декември този вестник излезе с обвинение срещу руската политика, в статия вероятно написана от самия Аксаков. „Нека да погледнем“, пише Аксаков, „какво направихме. Провокирахме свикването на конференция, в която включихме цяла Европа, без да отчитаме, че нито един от нашите съюзници не се интересува истински от предишното статукво в България; техният интерес е в неговата промяна.“ В резултат на това тези съюзници укрепват положението на Батенберг и му дават възможност да стане герой. Името му сега е „неразривно свързано със славната история на България“. И какво, предвид това, прави руският представител на Константинополската конференция? Той енергично настоява за отстраняването на княза. Обръщайки се към отзоваването на руските офицери от Българската армия, тази мярка, според вестника, само е дала възможност на Батенберг да се хвали, че не се нуждае от руснаците, за да печели победи.

И когато става дума за спиране на Сръбско-българската война, какво направи Русия? Тя се скри зад австрийците. Защо на Австрия е позволено да действа от свое име? Защо Русия не предприе действията? Твърди се, че Сърбия е в австрийската сфера на влияние. Но не е ли България в руската? Очевидно има нужда от преразглеждане на цялата политика, водена след сключването на Берлинския договор. „Нека вече не разчитаме на приятелството на силите. Нека помислим, че Русия е славянска сила, чиято сфера на влияние включва всички славяни на Балканите и Босфора. Нека изгоним от министерството на външните работи старите му традиции, рутината му, старите му процедури и навика му да мълчи пред лицето на цяла Европа.“¹⁵¹

¹⁵⁰ French Archives. Russie 1885. Despatch of December 8, 1885, Appert to Freycinet.

¹⁵¹ French Archives. Russie 1885, Despatch of December 22, Appert to Freycinet.

Тази атака, с едва прикритото си искане за отстраняването на Гирс, предизвиква силно недоволство на царя. Но най-обиден е външният вид на статията, а не нейното съдържание. Идвайки именно от панславистските кръгове, към които силно клонят тайните му симпатии, тя ужилва съвестта му и засилва негодуванието му от положението, в което се намира Русия.

Войната между България и Сърбия окончателно и безпогрешно разкрива пълната непрактичност на всеки опит за възстановяване на предишното статукво в България. Дори Гирс е принуден да го признае. Времето е отминало, каза той на Апер на 7 януари 1886 г., за позоваване на Берлинския договор. Русия се е придържа към тази позиция възможно най-дълго; но събитията, които се случиха между сърбите и българите, сега я правят несъстоятелна. Трябва да се приеме свършения факт. „А що се отнася до специалния въпрос за княза на България“, казва той, „ние няма да възразим, ако Европа иска да го задържи на власт; самите ние ще го игнорираме. Императорът не е променил мнението си по този въпрос.“¹⁵²

Съответно, с края на военните действия в Сърбия, работата на Константинополската конференция също е замразена за дълго време. Нейната работа се основава на идеята за запазване на целостта на Берлинския договор. Сръбско-българската война прави нереалността на тази идея толкова очевидна, че вече не може да се водят сериозни преговори за нея. Освен това, Батенберг, чиито позиции вече са значително подсилени от военната му победа, в началото на 1886 г. влиза в преки преговори със своя теоретичен суверен, султана, относно ситуацията, породена от обединението, и отношенията на обединена България с Портата. В очакване на приключването на тези двустранни преговори, както и на сръбско-българските мирни преговори, които в момента протичат в Букурещ, посланиците няма с какво да се занимават. Силите са достатъчно доволни да позволят на Батенберг да уреди въпроса със султана, ако успее сам да го направи.

Мирът между България и Сърбия е подписан в началото на март; а месец по-късно най-накрая е постигнато споразумение между Батенберг и султана. Договорено е Батенберг да бъде назначен за генерал-губернатор на Източна Румелия за период от пет години, с мълчаливото разбиране, че това споразумение всъщност ще е валидно завинаги. Конференцията на посланиците, след като се свика за последен път, ратифицира тази формула за спасяване на репутацията си на 5 април и обяви края на собственото си съществуване.

Това действие на посланическата конференция бележи края на първата фаза на Българската криза от 1885-1886 г. като международен проблем. То обаче не бележи края на болезнения процес на реакция и приспособяване на царя и неговите водещи съветници към случилото се.

Този процес има два аспекта. Първият се отнася до отношението, което трябва да се заеме към личността на Батенберг. Когато Гирс казва на френския посланик, че за царя няма прошка за българския княз, той знае за какво говори. Но в позицията на царя настъпва известна лоша промяна. Тя се отразява в по-нататъшните думи на Гирс: „Ще го игнорираме.“ Тя е и в основата на престореното безразличие, което царят проявява през зимата на 1886 г. по отношение

¹⁵² *French Archives. Russie 1886, Despatch of January 7, 1886, Appert to Freycinet.*

на преговорите на Батенберг със султана. Царят, съвсем очевидно, стигна до заключението, че ако силите не му направят услуга, като настояват, както иска, за отстраняването на Батенберг като наказание за предполагаемото му нарушение на разпоредбите на Берлинския договор, има други начини, „как тази конкретна котка да бъде одрана“.

Всъщност, руската политика от 1883 г. насам е да се отърве от Батенберг; Оттогава в Петербург никога не е имало сериозна мисъл за приспособяване към постоянното му заемане на българския трон. Но до времето на Съединението се разбира (това е мнението на Гирс), че не може да се пристъпи сериозно към задачата за отстраняването му, преди да се намери подходящ кандидат за наследник. Сега, след кризата със Съединението, царят вече не търпи дори тази предпазна мярка. Ако князът не може да бъде отстранен по честен начин, той ще трябва да бъде отстранен по нечестен начин; не трябва да има никакво забавяне или колебание в усилията за постигане на това; въпросът за наследяването трябваше да бъде оставен да се уреди сам.

Последният от руските офицери, който се разбира приятелски с Батенберг, бившият военен министър княз Кантакузин, напуска България в началото на декември, както и последният дипломатически агент, Кояндер. На мястото на Кантакузин, не като военен министър, а като военен представител, идва някой си полковник Сахаров; а на мястото на Кояндер - някой си Богданов, агент, вероятно, на Азиатския департамент на външното министерство. Задачата на тези двама мъже е да организират отстраняването на Батенберг.

В края на войната с Турция руснаците искат и получават от българите обезщетение в размер на няколко милиона франка, което заделят под името „окупационен фонд“. Той сега е използван за свалянето на Батенберг. В началото на 1885-1886 г. трима видни български политици (единият, Драган Цанков, бивш премиер; друг, Марко Балабанов, бивш външен министър), всички по една или друга причина заявяват готовност да служат на руските цели, са тайно назначени на руска щатна служба (за да им се плаща от окупационния фонд) и са принудени да дадат тържествени писмени клетви за предаността си към руската кауза. Скоро те започват практическа дейност, която започва с основаването на опозиционен вестник.

Всички съобщения, свързани с тези дейности, минават през ръцете на царя. Той лично определя сумите пари, които трябва да бъдат отпуснати, и целите, за които трябва да бъдат използвани. Никакви важни решения за тази операция не са вземани без неговото лично одобрение.¹⁵³

Вторият аспект от реакцията на царя на българските събития се отнася до по-широките цели на руската външна политика; и това е от най-голямо значение за бъдещето на френско-руските отношения.

Вече имаме възможност да отбележим изключителната реакция на нетърпение и дори гняв към австрийците и към споразумението на тримата императори, която завладява голяма част от руското обществено мнение, защото униженията от неуспешната българска политика се оказат фалшиви. Ирационалността на тази реакция вече е посочена. Нито австрийците, нито германци-

¹⁵³ Тези подробности са взети от различните депеши на Кояндер и Богданов, препечатани в *Avantury russkogo tsarizma v Bolgarii*.

те са направили нещо през цялата тази криза, което да създаде проблеми на руснаците, да увеличи трудностите им или да попречи на целите им. Но руският панславизъм и шовинизъм хвърля (посочихме някои примери за това), обвинения за подозрение, че австрийски и други чуждестранни влияния стоят зад българските събития и няма причина да се съмняваме, че Александър III, осъзнавайки собствените си неуспехи, е склонен твърде лесно да приеме подобни предложения. За него е просто невъзможно да се изправи пред факта, че тази тежка поредица от бедствия всъщност е резултат от собствената му глупост; и той търси нетърпеливо чужди влияния, на които да припише вина, която не можеше да понесе да признае за своя.

Австрийците, мразени по религиозна причина и изглеждащи, дори само географски, като най-близката видима пречка за руското господство на Балканите, са най-лесната мишена. Освен това, трябва да се предположи, че германците, които през последните години бяха толкова успешни, военно и политически, колкото руснаците са неуспешни, всъщност се смеят и злорадстват зад гърба на Русия, дори ако умният Бисмарк отказа да се намеси, заявявайки, че не се противопоставя на руската политика и оставя Русия да се блъска със собствените си трудности. За царя е лесно, при тези обстоятелства, да приеме съблазнителните предложения на Катков и неговите симпатизанти, а и на военните лидери, че съюзът на тримата императори е пречка за руската дипломатия; че той възпрепятства свободата ѝ на действие; че ако се освободи от задръжките, произтичащи от него, ще се справи по-добре с проблемите в България и Балканите.

Но отвъд чистия емоционален ескапизъм¹⁵⁴, който прави това заключение привлекателно, има по-сериозна причина както за враждебност към Австрия, така и за идеята за освобождаване на Русия от задълженията на съюза на тримата императори. Дали Александър III някога наистина е изоставял, в съзнанието си, идеята за завземане на Константинопол и поемане на контрол над Проливите, може да се съмняваме. Но едва ли има съмнение, че българските неуспехи са затвърдили решимостта му, да направи точно това.

Тъжният урок от кризата с българското съединение е, че на българския народ, някога толкова топло идолозиран в Русия, някога разглеждан като бълдещи благодарни клиенти и последователи на руската политика, всъщност не може да се разчита. България не желае по своя воля, да става надежден инструмент на руската политика. При тези обстоятелства, въпросът за отношенията на Русия с тази страна ще трябва да се разглежда от гледна точка на по-широките руски цели и без да се вземат предвид чувствата на самите българи.

Ако националните чувства и интереси на хората от тази малка балканска славянска страна някога са разглеждани като допълнения към разширяването на руското влияние в посока на Проливите, сега се доказва, че те могат да бъдат пречки за него. Защо при тези обстоятелства изобщо да се занимаваме с тях? Защо да не забравим за това, което Бисмарк презрително нарича техните „страсти и съперничества“?

¹⁵⁴ *Ескапизмът* (от английски escape – бягам) е психическа стратегия за справяне, при която човек търси убежище от стреса, болката или скуката на реалността, във своето въображение и фантазии.

Да разчитаме вместо това на силата на Русия? Нека проблемът на Балканите бъде решен, като страничен продукт от насочването на руската мощ към Дарданелите. Въоръжената мощ на Русия вече се е възстановила значително с изтичането на близо десетилетие след Руско-турската война. Наближава времето, когато тази сила може да бъде използвана отново.

Никъде тези мисли не са изразени по-ясно, отколкото в два документа от онова време, които отразяват най-личните мнения на царя. Първият от тях е писмо, което той адресира в дните след Съединението на България (24 септември 1885 г.) до началника на генералния щаб Обручев. То не би могло да бъде по-показателно или значимо: „Според мен, трябва да имаме една главна цел: превземането на Константинопол, за да се установим веднъж завинаги в Проливите и да гарантираме, че те ще останат трайно в наши ръце. Това е в интерес на Русия; и към това трябва да бъдат насочени нашите усилия; всичко, което се случва на Балканския полуостров, е от второстепенно значение от наша гледна точка. Стига сме търсили популярност за сметка на интересите на Русия. Отсега нататък славяните трябва да се посветят на служба на Русия, а не ние на техните“.¹⁵⁵

Вторият от двата документа е от малко по-късна дата. Това е депеша от руския посланик в Константинопол, А. И. Нелидов, датирана от 10 юли 1886 г., в която са изложени неговите виждания по проблемите на руската политика спрямо България. Той пише, че на Батенберг, не трябва да се има доверие, дори ако той възприеме политика, благоприятна за руските интереси; и той трябва задължително да бъде отстранен. Единственият практичен начин да се отървем от него е вътрешен преврат. За останалото: нека бъдещето на България зависи от „нуждата, която ще възникне с друга руско-турска война“. Бележка в полето показва, че тази депеша е одобрена в своята цялост от царя.¹⁵⁶

С приключването на тази първа фаза на Българската криза от 1885-1886 г. не можее да има съмнение в намерението на царя да възобнови в някакъв момент натиска върху Турция, който според него и според руските военни и панславистки лидери е прекратен толкова преждевременно и за съжаление от действията на силите на Берлинския конгрес. Но ако това настъпление към Проливите трябваше да бъде възобновено, това ще има последици за отношенията към съюза на тримата императори и отношение към Франция – последици, най-вече от военна гледна точка, за които, можем да сме сигурни, че руските военни власти са уведомили царя.

През 1878 г. именно натискът, оказан от британците и австрийците, принуждава руснаците да спрат преди превземането на Константинопол. Британската военноморска мощ заплашва руските морски комуникации с руските сили в района на Проливите, а австрийците стояха заплашително на фланга на сухопътните им комуникации през Балканите.¹⁵⁷

¹⁵⁵ Това писмо, което очевидно се намира в Архива на външната политика в Москва (наричан по-долу Руски архив), е цитирано от А. Биков в статия, озаглавена „От Босфора към Тихому океану“ („От Босфора до Тихия океан“), публикувана в списание „Историк-Марксист“, бр. 3, 1934 г., стр. 3. Въпреки че не е характерно за Александър III да изразява мислите си в писма от този характер, авторът не вижда причина да поставя под въпрос автентичността му.

¹⁵⁶ *Avantury, etc., Document 9.*

¹⁵⁷ Пресилен и неверен извод, не е реална заплаха а английски шантаж и руска глупост. (б. пр.)

До 1885 г. руските военни лидери виждат шанс да се справят с един от тези проблеми (военноморския), но не едновременно и с двата. Трябваше да се намери начин за неутрализиране на австрийската мощ. Сами по себе си австрийците не се възприемат като голяма опасност; проблемът се крие в съюза им с германците. Русия не може да се изправи срещу тези две сили едновременно.

Този проблем се изостря, защото руският генерален щаб има и преки намерения върху онази част от Галицийска Полша, която се намира на север от Карпатите, намерения, намерили силна подкрепа сред религиозните империалисти. Дали Александър III споделя тези стремежи, и е бил готов да обмисля война срещу Австро-Унгария, не е ясно; но че те са близо до висшите фигури във военното ръководство, е без съмнение. На 14 юли 1886 г. Обручев пише на своя близък приятел и покровител, бившия военен министър Д. А. Милютин, писмо, което съдържа следния пасаж:

„За мен е безспорно, че за Русия има само два основни исторически въпроса, заради които си струва да се пролее руска кръв. Това са полският [галицийският] въпрос и въпросът за Босфора. Независимо дали някой го иска или не, тези въпроси ще трябва да бъдат решени чрез война; и именно това е войната, за която трябва да се подготвим“.¹⁵⁸

Подобни мисли ясно се виждат в някои от изявленията, направени от военния министър Вановски. Взети заедно с решимостта на царя да овладее Провливите, те ясно предполагат в някакъв бъдещ момент поне големия риск, ако не и сигурна война с Австро-Унгария. И тук се появяваше въпросът за германо-австроунгарските отношения.

Дали руснаците са знаели точните условия на австро-германското споразумение, съюзът от 1879 г. не е очевиден. (но скоро ще ги научат.) Но със сигурност не си правят илюзии за някаква връзка от подобно естество. Може ли тогава да бъдат сигурен, че в случай на руско-австрийска война германците в даден момент няма да се появят на страната на Австрия? И как ще се избегне подобна възможност?

Ако ще има война срещу Австро-Унгария, е важно Русия да избере времето и обстоятелствата за нейното започване. Това предполага разпадане на съюза на тримата императори; и всъщност е по-добре това да предшества влизането във война с Австро-Унгария, отколкото да го следва, защото Русия няма да бъде морално задължена да дава обяснения на германците и да взема предвид оживените възражения, които Бисмарк със сигурност ще повдигне.

Но освен това, нямаше ли в начин, по който Германия може да бъде възпрепятствана да подкрепи Австро-Унгария? Наистина има; и няма как руските военни умове да забравят за това. Това е германските сили и внимание да бъдат отклонени, по време на руско-австроунгарската война, от нови усложнения с Франция. С други думи, ако руската война с Австро-Унгария съвпадне във времето с германската война с Франция, проблемът на Русия, големият проб-

¹⁵⁸ Този пасаж е цитиран в бележка под линия 76, за 1888 г., на стр. 484, от втория том на дневника на Половцов („Дневник государственного секретаря А. А. Половцова“ [Москва: Наука, 1966]). Източникът за него е посочен като документите на Милютин, депозиран в Ръкописния отдел на библиотеката „Ленин“ в Москва.

лем на нейната военна стратегия в стремежа за контрол над Проливите, може да бъде решен.

Всичко това, разбира се, през 1886 г. все още е само мечта най-вече на руските военни.¹⁵⁹ Времето за това все още не е дошло. Колкото и горчива да е враждебността към Австро-Унгария и потисканото негодувание срещу германското военно превъзходство, съюзът на тримата императори все още съществува; все още има връзка с престарелия германски кайзер, която лично царят не иска да разруши; и Русия все още е изправена пред съмнителното качество, като потенциален съюзник, на страна, управлявана от толкова отвратителна и ненадеждна политическа система като тази на републиканска Франция.

Но тези пречки не изключват известно предпазливо движение в желаната посока. Русия може да не иска да поднови съюза на тримата императори, когато договорът, на който той се основава, трябва да се поднови през 1887 г. И тя може, преглъщайки доколкото е възможно отвращението си към френския републиканизъм, да укрепи на политическо ниво отношенията с Франция, които вече се развиват толкова отлично във военно отношение. Именно с такива мисли, рядко изразявани директно, но латентни в много умове, включително и в това на царя, Русия преминава от неуспехите на 1885 г. към изпитанията и проблемите на богатата на събития 1886 г.

Трябва да отбележим, една особеност на този начин на мислене. Това е потенциалната му неприемливост за французите. Те не се интересуват от Балканските амбиции на Русия. Амбициите на Русия за контрол над Дарданелите, за тях са напълно безразлични. Те нямат намерение да водят друга война с германците само за да направят възможно задоволяването на руските амбиции в района на Проливите. Тясната политическа и военна връзка с Русия представлява интерес за тях, да но само доколкото може да означава ангажиране на цялата военна сила на Русия срещу Германия, а не срещу Австрия, и това на много ранен етап, ако е възможно, преди избухването на военни действия между Германия и Франция.¹⁶⁰ Те искат Русия да воюва с Германия, а не Австро-Унгария. Според тях война само с Австро-Унгария е нежелано разсейване на руските ресурси.

Този конфликт на целите ще преминава като червена нишка през цялата история на френско-руските отношения през следващите години. Желанието на французите Русия да се бие с Германия, за да помогне на Франция да си върне Елзас-Лотарингия, никога не може да се съчетае напълно с желанието на руснаците, Франция да се бие с Германия, за да улесни руското настъпление

¹⁵⁹ В началото на 1887 г. Половцов, секретарят на Държавния съвет, разказва в дневника си как виден благородник му е казал, че мнението на „военната партия“, водена от Обручев, е, че „война между Франция и Германия е изгодна за нас, защото, възползвайки се от нея ще се хвърлим върху Австрия и, след като я разбием, да завземем подстъпите към Карпатите“ (Дневник, 29 януари/11 февруари 1887 г., II, стр. 15).

¹⁶⁰ В депеша, изпратена от Русия през март 1882 г. до френското външно министерство и военното министерство, Бодьофр пише, че смята за задължително условие за съюз с Русия, руснаците да започнат военни операции срещу Германия поне два месеца преди французите; в противен случай войната, ще бъде на френска земя. (E. Toutain, Alexandre III et la République Française. [Paris: Pion, 1929], стр. 20-21). По-късно, разбира се, Бодьофр смекчава това крайно искане; но французите никога не се отказват от настояването си за незабавна мобилизация на руските въоръжени сили, срещу Германия (не срещу Австро-Унгария), в случай на френско-германска война.

към Константинопол. Това несъответствие ще се окаже най-сериозната трудност, която трябва да бъде преодоляна при изграждането на съюзнически отношения между двете сили.

През 1885-1886 г. това вероятно е въпрос на осъзнаване само в съзнанието на малцина висши военни щабни офицери от двете страни. Но възможните предимства на френско-руското военно сътрудничество са толкова големи в същите тези умове, и надеждата никога не избледня от двете страни, че въпросното усложнение ще бъде преодоляно.

Глава осма. ОТЧУЖДЕНИЕТО ОТ 1886 г.

Рядко календарната година съвпада толкова точно с отчетлива фаза от дипломатическата история, както 1886 г. и новият етап, достигнат във френско-руските отношения.

Това е година, която обхваща третият мандат на Фрейсине във Франция. Неуспехът на това правителство е определящият фактор в течение на годината за отношенията между двете страни.

Както в класическата любовна история, годината включва, първо усложнения в развитието на интимната връзка, към която и двете страни вътрешно се стремят, след това има опит за помирение и накрая, по всичко изглежда, относително щастлив край, при който и двете страни се оказват помъдри.

Посочихме ефектите, които Българската криза от 1885 г. оказва върху ума и духа на Александър III: крайното разочарование от събитията в самата България; задълбочената ангажираност за установяването на руски контрол в Проливите; подозрението, че Германия и Австро-Унгария не само са участвали активно в създаването на трудностите на Русия в България, но и са се възползвали от тях; окончателната нетърпимост към Австро-Унгария и приемането на тезата, че по-нататъшното напредване на Русия към Проливите неминуемо, в даден момент ще доведе до война с тази сила; осъзнаването на необходимостта от ангажирането на военната сила на Германия на запад, за да се предотврати ефективната ѝ помощ на Австро-Унгария; и накрая, в духа на тези други реакции, твърдата решимост да се изостави съюзът на тримата императори, чрез твърд отказ за подновяване на споразумението, когато това трябва да стане през 1887 г.

Подобни размисли и изводи, не могат да не окажат влияние върху отношението му към Франция. Всъщност има известно смекчаване на царската позиция към републиката, още преди събитията в България, резултат от влиянието на посланика генерал Апер и на неговата датска съпруга върху женското обкръжение на царя.

През зимата на 1885 г. императорската двойка стряска дипломатическия корпус, като присъства на голям бал във френското посолство и насърчава други членове на императорското семейство да направят същото. Това е първият път, когато руски монарх стъпва в тази сграда от установяването на Републиката във Франция през 1871 г.

Събитията в България по-късно същата година неминуемо ще дадат допълнителен тласък на тази промяна и признаците за това не закъсняват да се проявят. Новата нотка на сърдечност се промъква в рутинния дипломатически обмен между двете правителства.

Поне на два пъти Гирс изразява на френското правителство своята и царската признателност за позициите, заети от французите по отношение на Българската криза, особено по време на преговорите в Константинопол. Тези жестове са още по-значими, тъй като няма данни за подобен израз на признателност, адресиран нито към германците, нито към австрийците, въпреки че всъщност позициите, които те заемат по тези въпроси, съответстват по-вярно и последователно на руските желания, отколкото тези на французите.

Всичко това подсказва, и има всички основания да се смята, че началото на 1886 г. заварва царя в настроение да преглътне, поне донякъде, отвращението си към френската правителствена система и за пръв път да се съгласи със значително развитие на френско-руските отношения.

Разбира се, това разположение не бива да се бърка с готовността да се търси в този момент нещо толкова драстично като пълна промяна на съюзите. Скептицизмът на царя относно възможността за пълноценен съюз между две сили, управлявани толкова различно, в никакъв случай не е напълно преодолян. Нито пък той искада се откаже напълно от връзките на семейна близост и политически задължения, които го свързват с германския двор.

Неговите стремежи по отношение на Германия са да откъсне тази сила от съюза ѝ с Австро-Унгария или поне да отслаби практическото му значение, вместо да се обръща изцяло срещу Германия.

Неговото настроение е много точно отразено от съветника във френското посолство Терно-Компан, който пише в доклад от 8 юни 1886 г. (по това време той е шарже д'афер), че царят се нуждае от Франция като „сила, способна да предложи на Русия подкрепата, която ѝ липсва, за да избегне необходимостта от австро-германския съюз“; и че поради тази причина той се нуждае от силна и стабилна Франция.¹⁶¹

Това изисква ново развитие на отношенията с Франция; не изисква нещо толкова мащабно, като пълноправен съюз, поне не по това време. Бъдещето е друг въпрос.

Това последно разграничение между настояще и бъдеще е добре представено в редакционна статия, публикувана на 19 май 1886 г. в умерено националистическия петербургски вестник „Новое время“ – статия, толкова смела в заключенията си и толкова близка до възгледите, изразени от самия Гирс, че можем да смятаме, че е писана под влиянието на външния министър.¹⁶²

Най-добрият курс за Русия, се посочва там, е да запази баланса в политиката си спрямо Германия и Франция. Отслабването на Франция, не може да се приеме от Русия; но също е необходимо, тя да запази и укрепи отношенията си с Германия. Освен това германската система на управление е много по-близка до тази на Русия, отколкото френската републиканска система. Но не бива да се забравя, че „...симпатиите на руския народ са по-

¹⁶¹ DDF, VI, No. 256, p. 259.

¹⁶² Toutain, Alexandre III, p. 88.

скоро на страната на френската нация, чиито интереси не противоречат на нашите по никакъв начин... Накратко, можем да кажем, че Германия представлява настоящето за нас, а Франция - вероятното бъдеще. Сега е необходимо да защитим бъдещето, както и настоящето, и нека внимаваме нито една от двете страни да не погълне или отслаби другата.“

В това изявление могат да се видят най-съкровени възгледи на много високопоставени хора в Петербург, за които близките отношения с Германия никога не са смятани за благоприятни. За тези хора Германия наистина представлява настоящето (доп. пр. дори миналото), но Франция представлява бъдещето (доп. пр. което ще ги докава до катастрофата на 1914-17 г.).

Гирс също отдавна е осъзнал това, дори и да се опасява. Царят сега също го учуди. Този възглед представлява значителен напредък на френско-руските отношения в сравнение с възгледите преди Българската криза. Следователно сцената е подготвена за значително развитие на френско-руските отношения, ако французите решат да ги насърчават.

Генерал Апер и висшите офицери от неговата мисия – съветник Терно-Компан, двамата секретари на посолството (Едмон Тутен и младият граф дьо Воаз) и военният аташе полковник Серме, всички те са добре запознати с промяната, която настъпва във възгледите на царя. Те естествено я приветстват горещо, гордеят се с нея, защото смятат че имат свой собствен принос в осъществяването ѝ, и тук виждат важната и историческа проява на френското държавническо майсторство. И очакват тази гледна точка да намери признание и подкрепа в Париж. Но тази им надежда сега ще бъде горчиво разочарована.

Последните френски избори поставят на президентския пост за втори 7-годишен мандат отегчения и скептичен Греви, чийто интерес към възможността за съюз с Русия е абсолютно нулев¹⁶³, и създават парламентарна ситуация, в която Франция вече не може да бъде управлявана по друг начин, освен със сътрудничеството на радикалите, сред които Клемансо заема най-забележителната и влиятелна позиция.

Задачата за сформиране на кабинет, който да командва парламентарно мнозинство, е поверена на признатия магьосник на френската парламентарна математика: „бялата мишка“ Фрейсине, който е премиер два пъти преди това. Той успява да се справи с тази задача, но само с цената на включването в новото правителство на четири радикални личности, в допълнение към приемането за военен министър (по искане на Клемансо) на театралния и ненадежден Буланже.

Фрейсине, подобно на Греви, по това време няма особен интерес към по-нататъшно развитие на отношенията с Русия. Както видяхме, той всъщност демонстрира в миналото изключително неблагоприятна роля за насочването на руската политика към Франция. (Именно той прави катастрофалния избор на адмирал Жорес за посланик в Петербург.) Той не само не се интересува от

¹⁶³ Емест Доде, в своята „Дипломатическата история на френско-руската доблест“ (стр. 207), цитира разочарован отговор на Греви на някой, който се опитва да говори с него за възможността за френско-руски съюз: „Няма да имаме Русия за съюзник, както нямаме и Германия. Никой не ни иска – нито Англия, нито Италия, нито Австрия; и така е по-добре така, защото самите ние нямаме нужда от никой друг. Нека се примирим с това, че нямаме по-голяма тежест от швейцарците (в Европа). Ако си стоим тихо въкъси, никой няма да ни нападне.“

каквото и да е разширяване на френско-руските отношения, но е погълнат от вътрешни парламентарни проблеми и е напълно готов да пожертва в името на политическата целесъобразност на вътрешната сцена, каквито и скромни постижения да бъдат постигнати в тяхното подобряване.

Новото правителство поема властта на 7 януари 1886 г. Неговото безразличие към Русия не закъснява да се прояви. Само няколко дни след сформирането му, като акт на милост по случай повторното встъпване в длъжност на президента, е обявена амнистия за всички политически затворници. Сред освободените е известният руски анархист-аристократ, княз Пьотър Кропоткин. Той е затворен около три години преди това в различни провинциални френски затвори, излеждайки петгодишна присъда за революционно-анархистка дейност, извършвана във Франция, след бягството му от Русия. Обстоятелствата около освобождаването на Кропоткин са нормални и едва ли могат да са повод за упрек срещу френското правителство; но случилото се засяга Александър III в изключително чувствителен момент.

В продължение на години между руското и френското правителство има спорове и ожесточеност по въпроса за убежището и свободата на дейност, предоставени във Франция на руски революционери, които са признати за виновни за действия срещу руския режим, и считани от този режим за престъпни. Вече споменахме, че отношенията между двете страни бяха сериозно разклатени през 1880 г., само година преди възкачването на престола на Александър III, когато революционера терорист Хартман (който участва през декември 1879 г. в опита да се взриви императорския влак, с който пътува Александър II) е арестуван от френските власти по искане на Русия, освободен отново под натиск от радикалите и след това му е позволено да емигрира в Англия. И този път Фрейсине, като премиер, ръководи зле обърканата операция и е виновен в очите на руското правителство.

През годините свободата, с която се ползват тези руски революционери и терористи във Франция, свободата им да живеят там, да се свързват с радикалните френски кръгове, да публикуват антицарската си литература и да провеждат политическата си дейност, е постоянна пречка за руските правителствени кръгове.

Тя допринася значително за формирането на негативните възгледи на Александър III за френската демокрация. Освобождаването на Кропоткин сега идва като ново втриване на сол в тази чувствителна рана.

Французите са предупредени в остра статия, публикувана на 23 януари в полуофициалния вестник *„Journal de Petersbourg“*, че епизодът ще има последици за френско-руските отношения.

Четири дни по-късно Апер, чиито консервативни настроения също са засегнати подобно на царя, от освобождаването на Кропоткин, докладва на Фрейсине, че руското правителство официално отказвал да участва в Световното изложение, което френското правителство точно тогава организира за 1889 г., в чест на стогодишнината от Френската революция.

Руснаците вероятно и без това, щяха да откажат да участват защото не може и да си помислим, че Александър III ще приеме да се присъедини към празнуването на революция, довела до екзекуцията на короновани глави. Но

бързата последователност на това решение по въпроса с Кропоткин е твърде очевидна, за да остане незабелязана.

Следователно не без известно злонамерено удоволствие Апер представя на Фрейсине остро предупреждение на „*Journal de Petersbourg*“, току-що споменато, подкрепяйки го със собственото си лично мнение, че при тези обстоятелства е безполезно да се убеждава царя, да промени решението си за Световното изложение.¹⁶⁴

Това съобщение на Апер, заедно с телеграма, съобщаваща за отрицателния резултат от разговора, който е провел с Гирс по същата тема, пристига до Фрейсине на 10 февруари 1886 г.

Двете съобщения едва ли са му били приятни. На следващия ден премиерът сяда и пише на Апер кратка бележка, с която го уведомява за уволнението му от посланическия пост: „Суровите политически изисквания, и съображения от общ характер, ме поставят пред болезнената необходимост да се разделя с един сътрудник, чиито заслуги ценя.“

Посланикът трябва да напусне поста си през следващите няколко дни. Като утешение, той ще бъде препоръчан за удостояване с „Големия кръст на Почетния легион“.

Изпратено до Петербург с отворена поща на 11 февруари (което означава, че руските правителствени ръководители, вече са го прочели преди Апер), това съобщение е доставено на посланика в неделя вечерта три дни по-късно, докато той е в „червеният салон“ на своето посолство, подготвяйки се да посрещне гостите, пристигащи за малък бал, даден в чест на великата княгиня Екатерина. Посланикът е изумен и силно разгневен от това внезапно отзоваване. Нищо не го е подготвило за това. Чувствата му се изострят допълнително, когато само един или два дни по-късно и преди дори да успее официално да уведоми царя, слухове изтекли от Ке д'Орсе до парижките вестници достигат до Петербург, уведомявайки руската общественост не само за отзоваването на Апер, но и за назначаването на негово място на друг висш френски военен деец със същия ранг: генерал Жан-Батист Бийо, който е бил военен министър в предишния кабинет на Фрейсине през 1882 г.

Разгневен от цялата тази тромава процедура, Апер не отговаря, докато на 19-ти не получава телеграма от Фрейсине, в която го пита дали писмото е достигнало до него. След това отговоря, че наистина го е получил и че е „дълбоко разстроен и обезпокоен“ от съдържанието му.¹⁶⁵

Епизодът предизвиква по-нататъшен спор между двамата, представляващ съчетание от тлееща ярост и ледена учтивост, не е надминат от нищо, което имах възможност да видя в дипломатически записи.

Ако тук не са замесени нищо друго освен разочарованието на един зле третиран и обиден дипломат, инцидентът няма да има място в този разказ. Но ефектът върху царя е не по-малко експлозивен от ефекта върху Апер.

¹⁶⁴ Пълният текст на писмото на Фрейсине, което не се появява във френските дипломатически документи (*Documents diplomatiques français*), е включен в личното досие на Апер във френските архиви. Тутен, в „Александър III“, цитира някои от фразите от него.

¹⁶⁵ Toutain, Alexandre 111, p. 76.

Александър III, както вече е отбелязано, не приема лесно нови лица. А сем. Апер бяха спечелили доверието му .

Те се радват на изключителната благосклонност на императрица Дагмар, както и на нейната придворна дама и управителка на домакинството, княгиня Елена Кочубей. Гневът на царя е предизвикан не само от тази внезапна и неочаквана намеса на Фрейсине в дипломатическите договорености, на които тогава се основават отношенията между двамата държавни глави¹⁶⁶, но и от раздухването на въпроса, станал известен на обществеността, както в Париж, така и в Петербург, преди някой да е проявил учтивостта да му го каже.

Царят и Гирс не чакат официално уведомление за промяната, преди да предприемат действия. Моренхайм, в Париж, е незабавно упълномощен да информира френското правителство, че руското правителство се надява да няма истина в слуховете, които са достигнали до него. Инструктиран е да каже, че Апер се ползва с високото уважение и пълното доверие на императора, поради което, заместникът на г-н Апер, ще се сблъска си „с много големи трудности“.¹⁶⁷

Всеки, по-загрижен за състоянието на френско-руските отношения или склонен да даде по-висок приоритет на дипломатическите съображения, в сравнение с вътрешнополитическите проблеми, ще приеме това предупреждение за сериозно. Фрейсине не го прави. Той го пренебрегва и продължава, като иска, по официални канали, обичайното споразумение за Бийо.

Когато Гирс представя молбата на царя, реакцията му е мрачна и неумолима: „Нито Бийо, нито който и да е друг. Не искам никой.“¹⁶⁸ Ако това е начинът, по който френското правителство възнамерява да се отнесе към желанията му, тогава изобщо няма да има френски посланик в Петербург.

Освен това на Моренхайм е казано, че след като предаде безкомпромисното послание на Фрейсине, той трябва да напусне френска територия и да остане извън нея, докато не получи други указания. С други думи, ще има пълен прекъсване на отношенията на посланическо ниво.

На 26 март Аппер, заедно със съпругата си и двете си деца, пътува до Гатчина, за да се сбогува с императорската двойка. Царят не прави опит да скрие възмущението си от случилото се, и казва на вече бившия посланик: „Какво ужасно правителство имате. Изглеждат като група негодници.“

По-сдържана, но по-авторитетна версия на казаното от царя е записана в дневника на Апер: „Никога не съм изпитвал лоши чувства към Франция, и винаги съм изпитвал симпатии; но вашето правителство вече не е Републиката; то е Комуната.“¹⁶⁹

И той намеква за една от основните причини за недоволството си, когато отбелязва, че според него отстраняването на Апер може да се отдаде на влиянието на френските радикали, които никога не бяха простили на Апер участието му в потушаването на Парижката комуна през 1871 г.

¹⁶⁶ Обърнете внимание, че чуждестранен посланик в Петербург е официално акредитиран лично от собствения си държавен глава при царя.

¹⁶⁷ Toutain, Alexandre 111, p. 76

¹⁶⁸ Също.

¹⁶⁹ Geffcken, 1893, p. 112.

Забележките на императрица Дагмар, сбогувайки се с датската си сънародничка, са по-малко сериозни. Тя уведомява мадам Апер, че разривът с Франция няма нищо общо с някакво подмазване пред на германците, нито пък отразява германско влияние. Тя напомня, че никога няма да забрави какво са направили германците на родната ѝ Дания.¹⁷⁰

Аперт и семейството му напускат Петербург на следващия ден. Заминаването им е повод за голямо и сърдечно изпращане от дипломатическия корпус и другите им приятели.

Малко след това, на 1 април, царят и семейството му заминават за няколко седмици в Крим. Гирс ги последва на 4-ти. С отсъствието на тези две високопоставени лица, засега е безполезно да се продължи с въпроса. Разривът между Франция и Русия на посланическо ниво вече е пълен и с непредвидима продължителност.

Преди да се задълбочим в последствията от внезапното и необмислено действие на Фрейсине, трябва да хвърлим поглед накратко върху възможните причини за него. Самият той никога не ги е разкривал.

Неговият началник на кабинета, Жул Ербет, пише в меморандум за вътрешно ползване на Ке д'Орсе, че по това време, разговаряйки с Моренхайм, му е съобщил „истинските причини за отзоваването на Гал Апер, не са нито политически, нито парламентарни, а професионални“.¹⁷¹

Каквото и да се каже за предисторията на този епизод, това твърдение със сигурност не е вярно. Истинските причини за постъпката на Фрейсине отразяват редица фактори, нито един от които не е свързан с професионалната компетентност на Апер.

От тях най-добре документирано е влиянието на Жулиет Адам. Добра приятелка на Бийо (която не е приятелка на Апер), тя самата е повлияна в този случай от Лиза Трубецкая, която се завръща в Петербург, и се оказва в лоши отношения с високопоставената си майка (княгиня Кочубей) и се оказва пренебрегната от добрите приятели на майка си, сем. Апер. Разочарована, без съмнение, от загубата на влиянието, на което някога се е радвала чрез Горчаков, и очевидно много тънкообидна, е повлияла върху Жулиет Адам да използва влиянието си върху Фрейсине, за да постигне отстраняването на Апер и замяната му с някой по-близък до техния кръг. Жулиет се оставя да бъде убедена (както по-късно признава на приятел, че много съжaliaва за това) и се обръща към Фрейсине по този въпрос.

Подходът очевидно не остана без резултат. Жулиет Адам, според Ернест Доде, който знае доста за подобни неща, пише, че Жулиет е дама, на чието влияние Фрейсине „не без удоволствие се подчини или поне да изглежда, че се подчинява“.¹⁷²

Но има и други причини за действието на премиера. Фрейсине очевидно е политически задължен на Бийо и неговите парламентарни приятели.¹⁷³ Освен това той е добре запознат с консервативните и по същество антирепубликански

¹⁷⁰ Toutain, Alexandre II, p. 80..

¹⁷¹ French Archives. Personal file on Appert.

¹⁷² Daudet, Histoire diplomatique, p. 181.

¹⁷³ Вторият секретар на посолството на Апер, Едмон Тутен, в своята книга „Александър II“, стр. 76, казва, че Фрейсине е „ангажиран без съмнение с Бийо и неговите парламентарни приятели“.

настроения на Апер; и едва ли ще пропусне нотката на злонамереното задоволство, с която посланикът докладва за злощастните последици върху руското правителство от различните отстъпки, направени от Фрейсине на радикалите в кабинета му.

Съществува и въпрос, поне в съзнанието на Аппер, дали не е замесено влиянието на Ротшилд. Причината е тривиална, но човешка.

Дъщеря на Алфонс Ротшилд, главата на парижкия дом, е омъжена за одески banker, също евреин, на име Мориц Ефруси. Мадам Ефруси идва в Петербург, зимния светски сезон на 1884 г.; и по случай първия голям бал, даден от Апер, събитие, посетено от целия елит на петербургското общество, тя, към края на вечерта, се появява неочаквано сред гостите, приближава се до Апер, когото никога преди не е срещала, и го пита на място дали ще уреди представянето ѝ в руския двор. Апер, след като се консултира със своите помощници в кариерата на следващия ден, отказва да направи това, с мотива, че тя вече е руска поданичка и не може да бъде представена в двора от чуждестранен посланик. Причината е достатъчно основателна; но тя е разочарована, почевства се отблъсната, и никога не прощава тази обида.

Докато размишлява върху причините за отзоваването си, Апер си спомня, че малко преди това събитие лондонският вестник „Таймс“ публикува две статии, предсказващи отстраняването му от Петроград поради предполагаемата му бедност. Събирайки две и две доста смело, той заподозрява Ротшилд в разпространението на този слух.

Накрая, по-късно Апер чува от източници, близки до Жулиет Адам, че е имало нелоялност към него и от страна на един от неговите старши помощници в посолството; и подозренията му се отнасят до помощник-военния аташе, капитан Луи Мулен. Дали има някакво основание за това подозрение, не е ясно; но подозрението насочено в тази посока, има интересни последици за отношенията във френската армия. Апер, по някаква причина, не е в добри отношения с военния си предшественик, генерал Шанзи (да си припомним, друг добър приятел на мадам Адам). Мулен е протеже на Боадьофр, а Боадьофр бил протеже на Шанзи.

Освен този инцидент, Мулен е интересна фигура сам по себе си. След като първоначално е прикрепен към посолството в Петербург през 1875-1876 г. под ръководството на Льо Фло, той се завръща през 1880 г., за да служи първоначално като помощник на Боадьофр, когато той е военен аташе по време на посланическата служба на Шанзи. Когато Шанзи и Боадьофр си тръгват, Мулен остава в Петербург и продължава да служи там в продължение на много години, поне до средата на 1890-те. Той научава руски език, има много руски контакти, най-важният от които е Катков, и се жени за руския за втора съпруга. През всичките тези години той поддържа постоянна лична лична кореспонденция с Боадьофр.

Ако наистина е имало, през всичките 70-те и 80-те години на XIX век, тайни споразумения и договорености между френския и руския генерален щаб (а както видяхме има основателни доказателства), може да предположим, че Мулен, като довереник на Боадьофр, е бил един от малкото хора, вероятно

единственият в петербургското посолство, който е запознат с тези договорености и е използван за комуникация по този въпрос.

В началото Апер има високо мнение за Мулен. В депеша до Ке д'Орсе от 2 май 1884 г. Мулен е „много интелигентен офицер, изключително трудолюбив, с отлични познания по руски език и отлични контакти в руската армия и общество“.

Други в посолството имат също толкова високо мнение за него. Но, напълно възможно е, предвид секретните задачи, възложени му от генералния щаб в Париж, Мулен да е вършил неща, за които не е имал право да информира дори собствения си посланик, и това да е породило подозрения и антагонизми, които да са провокирали Апер, което допълнително е взето предвид при неговото внезапно му отзоваване.

Тежестта на наличните доказателства подсказва, че внезапното действие на Фрейсине не отразява нищо повече от желанието му да се хареса на радикалите, и да угоди на Жулиет Адам, като назначи Бийо. Той също изпитва недоволство към Апер заради консервативната му политическа позиция и очевидното му съчувствие към неодобрението на царя към френската парламентарна система, като даде далеч по-висок приоритет на собствените си вътрешнополитически интереси, отколкото на френско-руските отношения.

В деня (4 април) преди заминаването на Гирс за Крим, където трябва да се присъедини към царя, той приема френския шарже д'афер Терно-Компан и обсъжда с него ситуацията, произтичаща от тези неочаквани събития. Той уверява Терно-Компан, че ще направи всичко възможно, докато е в Крим, да успокои възмущението на царя, но не си направи илюзии, че това ще бъде лесна задача.

Връщайки се в посолството си, Терно-Компан размишлява върху мотивите на Гирс да повдигне темата. На следващия ден той излага разсъжденията си в просветляващо, донякъде сковано формулирано писмо, до френския външен министър.¹⁷⁴ „Основната цел на Гирс, несъмнено е била, пише той, „да ме постави в позиция да просветля Ваше Превъзходителство относно личните му възгледи за ситуацията; но трябва да кажа, че категоричният тон, с който говореше за значението, което отдаваше на близостта между Франция и Русия, ми се стори, че показва скрита загриженост от негова страна. Ако ми бъде позволено да продължа тази хипотеза, смятам, че г-н Гирс силно се е страхува от ефекта върху политиката му от каквото и да е охлаждане, дори кратко, в отношенията между Франция и Русия, от което Германия може да спечели. Той сякаш чувства, че това е много лош момент за Русия да допусне и най-малката нетактичност. Българският въпрос сега е в особено деликатна фаза, която задължава императорското правителство да бъде изключително предпазливо, за да не отчужди симпатиите, от които по-късно ще се нуждае. Няма съмнение, че в този момент вашата подкрепа е двойно по-изгодна за него, независимо дали е за незабавното разрешаване на въпроса, който му е много присърце, или с оглед на усложнения, които ще възникнат и да го поставят в изолирано положение в случай, че интересите на Германия и Австрия вече не са в съответствие с неговите собствени. Със сигурност не твърдя, че г-н Гирс, който

¹⁷⁴ French Archives. Russie, 1886. Despatch, Ternaux-Compans to Freycinet, April 5, 1886.

е убеден архитект на съюза между трите империи, споделя чувството на разочарование, което е обзело някои хора и намира израз в някои руски печатни органи; но мога да си представя, че доверието му в двамата съюзници на Русия не е толкова голямо, че да сметне за разумно, да ги държи в течение на възможността за сближаване с нас, в случай че те са склонни да излъжат надеждите му“.

В заключение Терно-Компан повтаря, че е сигурен, че Гирс ще направи всичко възможно, за да убеди царя, че висшите интереси трябва да надделеят над личното раздражение; но Гирс е подчертал, „с присъщото си благо разумие“, че междувременно всеки необмислен подход от френска страна може да попречи на усилията му и да компрометира успеха им.

На Терно-Компан, е казано от хора, близки до императора, че епизодът с отзоваването на посланика, вече е създал много сериозни трудности за Гирс. Въпреки това е възможно някои политически съображения, които Гирс ще представи на царя, да му помогнат да преодолее тези трудности по-бързо, отколкото хората в двора обикновено очакват.

Този силен намек също едва ли е добре дошъл за Фрейсине и той го игнорира. Нещо повече: в началото на май той изпраща нова инструкция, призовавайки шарже д'афера да подаде официално искане за споразумение за Бийо. В отсъствието както на Гирс и царя и след предупреждението на Гирс, това изобщо няма смисъл. Терно-Компан успява да избегне изпълнението; но самият факт на инструкцията стои като още едно доказателство за липсата на разбиране на ситуацията от страна на Фрейсине.

Междувременно Гирс обработва царя, както само той знае как да го прави, за да поправи щетите. Към края на май, точно преди завръщането им в Петербург, той смята, че е накарал неохотния си монарх да приеме новия френски посланик, не Бийо, разбира се (престижът на царя вече е твърде силно засегнат от предишния му отказ), а някой друг приемлив кандидат.

Точно по това време обаче възниква ново усложнение. На 27 май правителството на Фрейсине, в по-нататъшно се упражняване на перверзния си талант да дразни царя, предлага на Народното събрание окончателното експулсиране от френска земя на главите (и техните преки потомци по линия на първородство) на всички семейства, които в един или друг момент са управлявали във Франция като монарси. Тъй като претендентът на Бурбоните, граф дьо Шамбор (който никога не е живял в републиката), почива през 1883 г., тази мярка засяга на първо място наполеоновите претенденти, принц Жером и сина му, и орлеаниста граф дьо Париж и сина му, младия принц Виктор.

Радикално-републиканската партия отдавна налага на правителството подобна мярка. Фрейсине първоначално се съпротивлява на искането; но едно грандиозен и зрелищен прием, даден от граф дьо Париж на 14 май в парижката му резиденция, хотел „Галиера“, на което присъстват около 4000 души, включително дипломатическият корпус и „каймакът“ на френското общество, прави голям отзвук в парижките вестници; и това подежда като „червен парцал срещу радикалния бик“.

Следователно Фрейсине, винаги загрижен да успокои радикалите, отстъпва и прави желаното предложение на парламента. На 23 юни, след близо месец дебати и обществено обсъждане, мярката става закон.

Александър III никога не изпитва някаква привързаност към членовете на семейство Орлеан. Подобно на дядо си, Николай I, той вижда в тях претенденти за статута на конституционни монарси, а конституционната монархия е институция, към която той изпитва огромно отвращение.

Но чувствата му са донякъде успокоен от брака, сключен предходната година, на брата на императрица Дагмар, Валдемар, с орлеанската принцеса Мария. И той е отвратен от доста бруталния начин, по който е предприета тази френска мярка, виждайки в нея още един пример за отвратителното подчинение на Фрейсине пред радикалите. Следователно ефектът от новината за тези събития е да го накара отново да се откаже от приемането на нов френски посланик.

Сега е време Терно-Компан да се разгневи. Свързан чрез семейни връзки с Орлеанистите и все пак отвратен от многократните злоупотреби на Фрейсине с френско-руските отношения, той написва на 8 юни, дори преди окончателното приемане на закона за изгонване на принцовете, дълго писмо, чиято изискано учтива формулировка не можеше да скрие и не е предназначена да крие собственото му голямо недоволство от действията на френското правителство.

Орлеанистките принцове, пише той, са малко известни в Русия; там няма привърженици на тази династия. Следователно не тяхната съдба или за бъдещето им са загрижени хората в Русия. По-скоро плашещи са тенденциите, разкрити от кампанията срещу тях, и възможните последици от едно действие, което, според него, е предприето неподходящо и лишено от основателна причина. Руското обществено мнение дори не се е интересува особено от формата на управление във Франция, стига тази форма да осигури вътрешна стабилност и външна сила на страната, достатъчна да предложи на Русия алтернативата, от която се нуждае, за да се освободи от съюза си с Германия и Австро-Унгария. Изгонването на принцовете е неприятно за хората в Русия, защото са сигурни, че това ще разпали допълнително партийните разпри в във Франция и несъмнено ще има нежелан ефект върху разположението на царя.

След това обвинението продължи, казвайки следното: Националните стремежи на Русия и пречките, които двете съседни империи [Германия и Австро-Унгария] са поставили пред осъществяването им, логично трябва да накарат всеки император, проникнат в чувството за своята мисия, като император Александър III, да търси съюз с Франция. За съжаление, съвестта му на монарх говори по-силно от политическите му интереси, а омразата му към радикализма е такава, че го приковава, към Германия. Под натиск от някаква национална опасност императорът, въпреки предразсъдъците си, може да се насочи към умерено републиканско [френско] правителство, което може да му предложи, чрез официален съюз (*alliance d'occasion*), начин да се освободи от

германското „иго“.¹⁷⁵ Но толкова силна е неговата монархическа и религиозна вяра, че той ще предпочете, в деня, когато се разбунтува срещу подчинението на германското влияние, сам да поеме произтичащата от това борба, отколкото да компрометира съвестта си, като сключи пакт с Франция, управлявана от партия, чиито доктрини са в пълен конфликт с всичко, което според него представлява самата основа на едно организирано общество.

Принц Бисмарк който е твърде добре познава характера на императора, се радва на събитието [т.е. изгонването на принцовете от френското правителство], което толкова добре подкрепя неговите възгледи и което има двойното предимство да изостри вътрешнопартийните борби във Франция и да придаде трайност на временното охлаждане на френско-руските отношения. Най-добрите приятели на Франция [в Русия] разбират тази крайност и горчиво осъждат влиянието, което парламентарните условия оказват върху радикалния елемент в нашата страна, влияние, което е напълно несъвместимо със стойностното значение на този елемент“.¹⁷⁶

Това силно послание написано от шарже д'афера, подразва Фрейсине, който не търпи подразбиращите се упреци. Депешата е получена в кабинета му на 14 юни. Следващите три седмици са изпълнени с гневен спор между него и шарже д'афера, които завършват на 5 юли с приемането от Фрейсине на оставката на Терно-Компан, не само от поста му в Петербург, но и от дипломатическата служба като цяло.

Тази оставка е последвана веднага и от оставката на един от двамата останали секретари в посолството, граф дьо Воаз. С тези оставки, причините за които са добре известни и разбираеми както в дипломатическия корпус, така и в руското правителство, във френското посолство, вече лишено от посланик, остава само един-единствен дипломатически секретар: Тутен. Така практически става почти пълно прекъсването на дипломатическите отношения.

По това време размерът на нанесените щети става известен в Париж и става източник на критики към премиера в политическите кръгове. Уязвен за пръв път от чувствителната си вътрешнополитическа гледна точка, Фрейсине осъзнава, че е изправен пред проблем, на който трябва да обърне сериозно внимание. Действайки с голяма бързина, той незабавно избира, не от редиците на професионалните дипломати, а от вътрешната административна служба, нов човек, граф Оливие д'Ормесон, който да замени Терно-Компан, и го изпраща спешно в Петербург в началото на юли.

На 7 юли, когато д'Ормесон вече е на път, Терно-Компан отива на Певчуски Мост, за да се сбогува с Гирс. Министърът повдигайки въпроса за френската политика, изразява недоволството си от необичайното положение, в което се намира френската мисия в Петербург и сега се озова в това положение. Когато напуска Крим в края на май, той смята, че неговите изявления са направили известно впечатление на царя и той „е останал доволен“, и скоро ще възобнови пълните дипломатически отношения.

¹⁷⁵ Читателят ще забележи безпрекословното приемане от френското посолство на тезата, че отношенията с Германия представляват непоносимо „иго“, от което е необходимо Русия да се освободи, ако иска да получи свободата да преследва собствените си легитимни цели.

¹⁷⁶ DDF, VI, No. 256, p. 260. Despatch of Ternaux-Compans, June 8, 1886.

За съжаление, изгонването на принцовете отново проваля всичко. Вече е невъзможно да се предвиди моментът, в който отношенията ще могат да бъдат възобновени.¹⁷⁷

Изпращайки до Париж, като последен доклад разказа си за този безрадостен разговор, Терно-Компан не се въздържа да не го придружи с текст на редакционна статия от силно националистически настроения вестник „Свет“.

Този орган, посочва той, е редактиран от В. В. Комаров, брат на генерал А. В. Комаров, главнокомандващ в Закавказието, и е широко разпространено мнението, че отразява възгледите на царя. Статията гласи следното: „Изгонването на принцовете, мярка сама по себе си незаконна и вредна за каузата на мира, не остана без последствия в Петербург. По всяка вероятност Русия ще преустанови за неустановен период дипломатическите си отношения с Франция; и тя ще ги преустанови не поради някаква враждебност или неприязън към, а защото е излишно да поддържа отношения с адвокатите, завзели властта там, които принизяват Франция до ниво, несъвместимо с това на велика сила“.

След като споменава заминаването на Апер от Петербург, за това на Моренхайм от Франция и за оставките на Терно-Компан и дьо Воаз, вестникът продължава: „Съюзът с Франция е нещо скъпо за Русия. Тази страна може да бъде нейният най-добър и най-естествен съюзник на европейския континент. Но Русия не може да сключи съюз с Франция, попаднала в ръцете на група адвокати, които упражняват власт в ущърб на нейните интереси и изключително в своя полза, и които освен това са подкрепяни от Германия, именно защото [германците знаят, че] нищо не може да отслаби Франция така, както „Червената република“.¹⁷⁸

С този прощален изстрел, добре изчислен да засегне нещастния Фрейсине в най-болезненото място, Терно-Компан слага край както на дипломатическата си кариера в Петербург, така и на службата си във френското външно министерство, оставяйки отношенията между Франция и Русия в състояние на пълна безизходица.

Глава девета. АТАКАТА НА КАТКОВ

Колкото и сериозни да са усложненията, засегнали френско-руските отношения на официално дипломатическо ниво през 1886 г., нито от френска, нито от руска страна съответните шовинисти не позволяват да бъдат значително обезкуражени в надеждите си за по-тесни връзки между двете страни.

Руснаците вече виждат благоприятни възможности за организиране отстраняването на Гирс и вярват, че с неговото заминаване всичко ще стане възможно. Французите също възлагат надеждите си на още по-значителна промяна в отговорните личности.

От известно време Жулиет Адам е сравнително съдържана в застъпничеството си за френско-руски съюз. Вече обезкуражена от смъртта на Скобелев през 1882 г., тя е принудена от 1884 г. да проявява съдържаност в критиките си към

¹⁷⁷ French Archives. Despatch of Ternaux-Compans, July 7, 1886.

¹⁷⁸ Намек за Комуната.

френската външна политика поради присъствието на своя приятел Фрейсине на поста. (Той става външен министър в кабинета на Брисон още през април 1885 г.) Но ентусиазмът ѝ за каузата намира подкрепа през 1886 г., независимо дали го знае или не, в присъствието във военното министерство на генерал Жорж Буланже, към когото като личност не изпитва нито уважение, нито симпатия. Този интелектуално повърхностен, но екстравагантен и повърхностно впечатляващ човек, с големия си усет за самодраматизация и внушителните си способности за демагогско взаимодействие върху масите, умело играе както със съществуващото социално недоволство, така и с националното чувство за унижение след 1870 г.

До средата на 1886 г. той създава състояние на рязко засилен националистически и милитаристичен плам сред широки слоеве от френското население. Резултатът е нова тревога в Германия и засилено напрежение между двете страни, ситуация, която не убягва на вниманието на руските военни лидери и националистическите кръгове и не може да не стимулира техните надежди и активност.

По това време каузата на френския шовинизъм и реваншизъм има и друг мощен поддръжник в очите на обществеността, в лицето на поета и бивш войник Пол Дерулед. Минали са четири години, откакто Дерулед основа своя „Съюз на патриотите“. Членството в организацията нараства през тези години от първоначалните 82 000 до над половин милион. Самият Дерулед се превръща до средата на 1886 г. във важна фигура на френската сцена.

През април 1886 г. в Париж се появява сензационна брошура, озаглавена „Преди битката“, написана от един приятел на Буланже: капитан Иполит Бартелеми, пенсиониран френски офицер със силно реваншистки възгледи, който е писал много за военните дела по онова време.

Твърди се, че е написана с подкрепата на Буланже и въз основа на материали, предоставени от вестниците на френското военно министерство. Тезата ѝ е, че френските въоръжени сили вече са напълно равни, ако не и превъзхождащи германските, и че денят на реванша е близо. Предговорът към книгата е написан от Дерулед; и той не изостава от Бартелеми в настояването си, че френско-германските различия трябва да бъдат разрешени със сила на оръжието. „Битката“, пише той, определяйки темата на брошурата, „битката е неизбежна; армията е готова.“ И отново: „Сближаването на Франция с Германия е необходимо, но само със силата на оръжието; наистина, то ще бъде полезно и продуктивно, но само чрез победа.“

Освен че развълнува германците и допринася за нарастващото напрежение между Германия и Франция, тази брошура не остава незабелязана в Русия. Появата ѝ е достоверно докладвана на Катков от Цион; и репортажът за нея е публикуван в „Московские ведомости“ на 19 април/1 май 1886 г.

Точно по това време Дерулед тръгва на спокойно пътешествие, което ще го отведе не само до Атина и Константинопол, но след това, за пръв път в живота му и до Русия. Какво е вдъхновило това посещение, кой го е иницирал, защо е избрано това време и кой е направил уговорките и е избрал контактите за руската част от него: нищо от това не е ясно.

Идвайки от Константинопол, Дерулед очевидно е влязъл в Русия през Одеса и оттам продължава към Москва, която е основната цел на пътуването му. Едва в края на пътуването си посещава столицата Петербург. Одеса и Москва, са водещи центрове на панславистката и националистическата дейност; и е очевидно, че съответните руски кръгове са добре запознати с подхода на Дерулед и са нетърпеливи да използват присъствието му, за демонстрации на френско-руско приятелство. Катков го приема и внимателно изслушва призива му за съюз.¹⁷⁹ Синът на Катков е негов спътник и преводач по време на престоя му в Москва.

Гирс и д'Ормесон, научавайки за подготовката на това посещение, са разтревожени. Пристигането на Дерулед в Москва е насрочено за края на юли или началото на август. Това е точно моментът на най-ниската точка в официалните дипломатически отношения между Франция и Русия, когато задачата за възстановяване на отношенията изглежда най-деликатна и трудна.

Царят, осъзнавайки личната си отговорност за оформянето на руската външна политика, винаги е чувствителен към всеки опит да му се наложи чрез натиск от общественото мнение. Той е способен да реагира експлозивно на всякакви демонстрации, независимо дали от името на френско-руското приятелство или друга кауза, които се поддават на подобно тълкуване. Вероятността той да реагира по този начин на всякакви екстравагантни демонстрации на френско-руско приятелство се засилва от съществуващото дипломатическо напрежение; и е ясно, че отношенията между двете страни всъщност могат допълнително да пострадат, вместо да се подобрят, ако това се случи.

Поради това са предприети усилия за предотвратяване на опасността, включително лични обръщения към Дерулед от д'Ормесон и френския консул в Москва; и те не остават без резултат.

Импровизираният поет, не можеше да бъде възпрепятстван да пътува до Серго-Троицкия манастир (в днешния Загорск), за да присъства на погребалната литургия за покойния Иван Аксаков, носейки със себе си венец, украсен с трикоълора на Елзас, и надпис с надпис: „*Au grande patriote russe; à l'ami de Scobelew.*“ (На великия руски патриот; на приятеля на Скобелев) Но отвъд това не сес тига до по-големи демонстрации в Москва; а тези в Петербург са още по-сдържани.

Този епизод ясно разкрива, че възможностите за открито застъпничество в Русия за френско-руския съюз са ограничени по това време, но това не пречи на заинтересованите лица от руската журналистика и публикации да агитират в тази посока.

Все още съществува въпросът за по-активна руска политика на Балканите, а с него и въпросът за промяна в отношенията с Австро-Унгария и Германия. Тук на руския печат е позволена свобода, която често е обект на коментари от чуждестранни представители и наблюдатели, и в частност, на известно възмущение от австрийските и германските дипломати.

¹⁷⁹ Ж. и Ж. Таро, „Животът и смъртта на Дерулед“ (Париж: Pion, 1925), стр. 49-52 Авторите смятат, че Дерулед в този случай е повлиял на редакционната статия на Катков от 30 юли (виж по-долу). Те разказват, след като ѝ е показана редакционната статия, че съпругата на Бисмарк, е отбелязала: „Под това се крие Дерулед.“

Още от Румелийския преврат от предходната година, националистическият руски печат продължава натиска си за по-твърда и по-агресивна руска политика спрямо нейните партньори в съюза на тримата императори.

Катков в никакъв случай не е сам в това усилие. Темата се усеща в редакционните статии и репортажите на почти всички руски вестници. В Петербург консервативният „Новое время“ и силно антиавстрийският „Новости“ едва изостават от Катков в своите осъждания срещу Батенберг и искания за насилствено възстановяване на руската власт в България.

Има и други, включително „Свет“ с неговите военни връзки и „Петербургские ведомости“, орган на министерството на образованието и неговия реакционен ръководител Делянов, в които намерат израз на подобни настроения, въпреки някои значителни различия в гледните точки. Но от всички националистически настроени редактори, Катков е най-забележителният и най-авторитетен. Именно неговите възгледи несъмнено правят най-голямо международно впечатление и оказват най-силно влияние върху царя.

Вече отбелязахме (виж по-горе, Глава 7) мъчителните и дори невротични чувства на фрустрация и негодувание, с които Катков реагира на неуспеха на руската политика спрямо България през 1885 г. През последвалата зима той поддържа слабата надежда, че другите европейски сили могат да бъдат въвлечени в конфликт с Батенберг чрез преговорите в Константинопол и да се присъединят към Русия, за да му нанесат наказанието и унижението. Но според него, Русия, под влиянието на плахия, прогермански Гирс и преувеличеното уважение към задълженията си към Германия и Австро-Унгария, единствена не е пожелала да нанесе.

Когато в началото на април 1886 г. става очевидно, с ратифицирането от страна на силите на окончателно сключеното споразумение между Батенберг и султана, че нищо подобно няма да се случи и Батенберг ще запази позицията си, ще се радва на заслугите за постигнатото обединение (съединение) на България и защитата ѝ от завистливите сърби, последната следа от търпение на Катков е изчерпана.

Може да се добави, че е ускорено от отстраняването, точно по това време, на относително проруския кабинет на Ристич в Сърбия и замяната му (под австроунгарски натиск, както той го вижда) с антируския под ръководството на Гарашанин (младши). Също е възмутен от енергичните действия на силите за възпиране на гърците от предприемане на самостоятелни военни действия срещу България¹⁸⁰, подобно на сърбите.

Това развитие, от края на март и началото на април 1886 г., отбелязва значителен поврат във възгледите и позициите на Катков, точка към която, той отдавна се стреми, но която не е достигнала своята кулминация до този момент.

Нямаме основание да се съмняваме, че това има своите последици за отношението му към Франция, и от този момент той е убеден в необходимостта от военно сътрудничество на двете страни срещу Германия. В „Историята“ си за съюза, Сион разказва как точно по това време е получил предварително уговорен „сигнал“ от Катков, показващ, че е дошло времето за стартиране на пропагандна кампания, предназначена да подготви общественото мнение във

¹⁸⁰ Само по себе си това е абсурдно, тъй като Гърция няма обща граница с България. (б. пр.)

Франция и Русия за сключването на френско-руски съюз, и даваща му зелена светлина за „Репортажи от Париж“ за публикуване в „Московские ведомости“ на материали, предназначени за тази цел.¹⁸¹

След това Цион изброява различните репортажи, които е представил през следващите седмици, и предполага, че Катков дори да не ги е публикувал всичките във вестника, те допринесят значително за известната редакционна статия от 30 юли (за която ще стане дума по-късно) и така за промяната в руската политика, която ще настъпи през следващата година.

Тук, както и на толкова много други места, Сион преувеличава и прекалено драматизира собствения си принос. Той наистина увеличава за известно време обхвата и броя на своите репортажи от Париж и Катков публикува някои от тях. Но както трябва да предположим, те трябва да предизвикат сантименти за по-тесни френско-руски отношения, няма да са много полезни за Катков. Като убеден монархист, Сион не може да се въздържа да отдели широко място в репортажите си на прогонването на орлеанските и бонапартистките принцове; и този материал, Катков го публикува (за да се хареса на известните настроения на царя), не е точно подходящ за насърчаване на приятелските чувства към съществуващото френско правителство. Едва малко преди появата на известната статия на Катков от 30 юли в репортажите на Цион се появяват силни признаци на целта, на която според неговото твърдение те трябва да служат.

На 15 юли, вестникът публикува негова статия, в която се споменава голямата френска военна сила и агресивният дух, който наскоро е завладял френския народ; това е последвано от изключителен пасаж, в който се съветва руснаците, че нямат нужда повече да се съобразяват с Германия в политиката си на Балканите, дори ако това включва действия срещу Австро-Унгария, защото французите ще се погрижат германците да останат бездействащи.¹⁸² (Но не може да се каже със сигурност дали този пасаж, изглеждащ някак неуместен в останалия контекст на статията, наистина е дошъл от самия Цион или е вмъкнат от самия Катков.)

Много по-важни през тези седмици от април до края на юли 1886 г. са материалите, публикувани от „Московские ведомости“ за България, за Балканите като цяло и за връзката на балканските събития с германската и австроунгарската политика. Не е ясно кои точно са кореспондентите на Катков в България (вероятно не са повече от двама, а може би само един, въпреки че използват четири различни псевдонима).

Отделено е голямо място на техните дълги репортажи, които са публикувани два или три пъти седмично, от София, Рушчук (Русе), или Филипопол (Пловдив). Те са пример, трябва да отбележим със съжаление, за най-лошия вид тенденциозна журналистика. Те са изключително злобни и дори злобно лъжливи, по-специално към личността на Батенберг.¹⁸³ Наред с тях от време на

¹⁸¹ Тези репортажи не се появяваха от името на Сион, а са подписани просто с „К“.

¹⁸² Този пасаж включва например следното изречение: „Нямаме причина да се страхуваме от Германия; тя няма да се хвърли в сериозни действия срещу нашите планове, докато зад гърба ѝ стои армия от милион и половина души, отлично въоръжени и готови да се хвърлят върху нея с цялата истинска галска ярост.“ (Московские Ведомости, 3-15 юли 1886 г.).

¹⁸³ Един от тези репортажи, публикуван във вестника от 29 май до 10 юни 1886 г., съдържа твърдението, приписвано поименно на трима български приятели на Батенберг, че Батенберг е получил

време са публикувани и други статии, подписани с „ХХ“, обозначени като идващи от Берлин, но се занимават основно с българските дела и са поразително насилствени по тон. (подозирач, че всъщност са писани в Москва, но се фалшифицира произходът им от Берлин, за избягване на редакционна отговорност.)

Всички тези материали, както и репортажите на Сион, са подкрепени от спорадични редакционни статии със значително по-умерен тон, които се занимават с основните международни аспекти на българските и други балкански събития.

Ще обобщим тезите, които тези материали, представят на руските читатели на Катков, сред които е и Александър III.

Те са следните: Русия е деликатно тласната от хитрия Бисмарк към нежелана война с Турция, след което е унижена, завлечена, като престъпник пред съда, пред трибунала (Берлинския конгрес), съставен от нейни врагове и съперници. Съвсем наскоро, коварният Батенберг, действайки в услуга на определени външни сили, чиято самоличност не е трудно за никого да се досети, е организиран преврат и е осъществил обединението на България. Русия няма причина да възразява към това обединение като такова, но то да бъде под ръководството на Батенберг, за нея е изцяло неприемливо. Силите трябва да го поставят на мястото му, като откажат да го признаят; но във враждебността си към Русия, те отказват да го направят. Тогава Русия е трябвало да вземе нещата в свои ръце и, опирайки се на достойнството на справедливото си искане за лидерство над балканските народи, е трябвало да действа самостоятелно, за да поправи нещата. Но, повлияна от неуместната си лоялност към „европейския концерт“ на Силите, тя не го прави. Вместо това, тя жертва на глупавото си желание да запази германско-австроунгарското приятелство всичко, което по право ѝ принадлежи на Балканите. И резултатът е, че тя не само губи влиянието си в България, но и става за посмешище на Европа. Другите се отнасят с нея „като с жалко дете“ и се подсмиват зад гърба ѝ. И тя самата е предизвикала това със собственото си поведение.¹⁸⁴

Като цяло, през седмиците между април и края на юли, Катков понижава гласа си в този момент и се въздържа да разсъждава по-нататък върху последиците от тази теза, според гледната точка на руската политика. Но в края на юли той най-накрая се отказва от тази предпазливост и излиза със своята знаменита редакционна статия от 30 юли в „Московские ведомости“, в която на практика настоява за изоставяне на Съюза на тримата императори.

писма от Бисмарк и германския кайзер, съветващи го да следва антируската политика и обещаващи помощ, и едно писмо от Бисмарк, в което го информира, че Русия крои планове да превърне България в руска Задунайска губерния. Подобно твърдение не само е очевидно невярно, но е в пълно противоречие с възгледите и политиката на Бисмарк, и се удивлявам на готовността на толкова добре информиран човек като Катков да му даде място във вестника си. Твърдението обаче е от особен интерес във връзка с фалшивите документи, които се появяват и са представени от френския външен министър на царя в следващата година, в които са отправени подобни предложения към наследника на Батенберг: Фердинанд Кобургски.

¹⁸⁴ Поведение показващо смесица от глупост, комплексарщина, самозаблуда и грандоманищина без покритие, това е същността на Русия и затова в следващите години ще е водена за носа като групачка от Мариана (Франция) и Джон Бул (Британия) в каспийската на ПСВ. (б. пр.)

Какво го е подтикнало да направи това, и то точно в този момент? Несъмнено това е новината, че скоро ще има срещи на високо ниво в Западна Европа: на германския и австрийския императори в Бад Гащайн;¹⁸⁵ на Бисмарк и Калноки, а може би и Гирс, в Кисинген; след това впечатлението, че на тези срещи бъдещите отношения между тримата императори, източникът на всички трудности, ще бъдат отново обсъдени; и накрая, страхът, че Гирс, ако не направи нещо, за да се предупреди царят, ще вкара „добронамерения и нищо неподозиращ руски монарх“ в пореден акт на подчинение на политиката на своите германски и австрийски братовчеди.

Колко знае Катков за Съюза на тримата императори? Половин година по-късно той ще разгневи царя, като разкрие на обществеността, най-общо казано, съществуването на това споразумение.

Но през 1886 г. неговата представа за съюза е много неточна. Той знае сачо, че съществува някаква връзка между тримата императори, забулена от общия термин „Концерт на силите“. Но след това предполага, както Цион дори през 1894 г., че ако съществува някакъв договор, той е сключен на срещите в Скерневице или Кремзиер през 1884-1885 г. Очевидно е, че не знае нищо за истинския произход на съюза. В подозрението си, че удължаването на съществуващия договор, ще бъде обсъждана и на летните срещи на коронованите глави и държавниците, той е значително по-напред от очакваното. Трябва да изминат още девет месеца, преди Гирс и Бисмарк да се установят, че ще се заемат със сериозно проучване на проблемите, произтичащи от предстоящото изтичане (18 юни 1887 г.) на съществуващия тригодишен мандат на Съюза.

Но хората действат според впечатленията се; и впечатлението на Катков е, че предстоят сериозни дискусии, обвързващи руската политика за дълго време в бъдещето. Именно това го провокира да отправи „историческата си препоръка“ от 30 юли за фундаментална промяна в руската външна политика.

Съдържанието на тази редакционна статия си струва да се разгледа на този етап, както заради трайното ѝ влияние върху руското обществено мнение, включително и върху царското, така и като отражение на политическата атмосфера по онова време.

Статията започва с разочарованието от изключителното влияние, което Бисмарк упражнява върху европейските дела: Германският канцлер е придобил, наред със заслужената си слава, и известно митологизиране. Подозират го във всички събития на нашето време; той е възприеман като притежател на талисмана, пред който всички препятствия се разтварят и всички ключалки се отварят. Без негово съгласие, не може нито да се легне, нито да се стане; той управлява целия свят.

Но, продължава Катков, наистина ли това е вярно? Не е ли само руското убеждение, че е така, което му придава валидност? Наистина ли приятелството на Германия е необходимо на Русия; не е ли по-скоро обратното? Не е ли приятелството на Русия това, което прави възможни успехите на Германия?

Не е ли доброволната ѝ служба като трамплин, която направи възможна победата на Германия над Франция? Не неутрализира ли приятелството на

¹⁸⁵ Двамата императори се срещат в Гащайн на 8-9 август. Срещата е предимно въпрос на учтивост и няма съществени политически последици.

Русия силата на Австрия и направи невъзможно за тази страна да помогне воено на Франция?

Разбира се, Бисмарк е умен; граф Молтке е отличен стратег; но подобни планове изобщо можах да бъдат осъществени, се дължи изцяло на приятелството на Русия. Именно то попречи на Австрия дори да помръдне и така обвърза останалата част от Германия с Прусия.

Какво щеше да се случи, ако нещата не бяха така? Защото дори сега Русия трябва само да възстанови свободата на собствените си действия, с други думи, да спре да служи като патерица за Германия – и фантомът на германското всемогъщество ще се разсее в миг; Тогава Русия ще заеме мястото си в обществото на другите държави. Ние казваме: всичко, което е необходимо, е Русия да възстанови свободата на собствените си действия; с това в никакъв случай не искаме да кажем, че тя трябва да влезе във враждебни отношения със съседната сила.

Напротив, желателно е приятелските ни отношения с тази съседна сила да бъдат укрепени. Но това укрепване е възможно само при условие, че има пълна яснота от двете страни, както и взаимна независимост и взаимно уважение. Не е естествено велика сила като Русия да остава, под прикритието на приятелството и съюза, завинаги или дори за дълго в състояние на сляпо подчинение на външна воля, сякаш е под хипноза. Такива неестествени отношения ще породят множество недоразумения и ще създадат, зад външния вид на приятелство, още по-дълбока вътрешна враждебност, която неминуемо ще излезе наяве рано или късно по един или друг начин“.

След като се позовава на този образ на Русия, безнадеждно хваната в капана на мъките от хитрия Бисмарк и избрала сляпо да се подчини на неговата власт, Катков продължава да поставя под въпрос цялата обосновка на руска връзка с Германия, според неговите разбирания.

Защо, пита той, Русия се нуждае от „тези съюзи“, от тези „концерти“? Вярно е, че понякога има недоразумения между Русия и Германия, които трябва да бъдат премахнати. Самият той приветства премахването им. Но това е всичко, което наистина е необходимо. Необходимо е просто създаването на ситуация, в която нито една от двете сили няма да заговорничи срещу интересите на другата. „Защо тогава“, повтаря той, „са необходими някакви съюзи, някакви споразумения?“ „Ако, се предвижда някакво общо действие, някакъв вид мащабно, опасно начинание, тогава споразумението, с оглед на общата цел, ще е необходимо. Но доколкото е известно, такова общо начинание не се предвижда. Говори се за споразумение от наша страна с Германия и чрез нея (непременно чрез нея) с Австро-Унгария, уж за осигуряване на мира в Европа. Но каква е нуждата ни да осигуряваме мира в Европа? Предполага се, че сме жандармита на европейския мир? И какво е всъщност мирът в Европа? Достатъчно е да осигурим мира на Русия, в рамките на нейните собствени интереси“.

Бисмарк, продължава той, говори за голям съюз на мира. Русия си мисли, че влиза в него, когато започва преговори с германците. Веднага щом го прави обаче, фантомът на общия съюз на мира изчезва и Русия се озовава поробена и завладяна. В името на запазването на мира в Европа, тя е принудена да поеме задължението да опазва сигурността, мира и величието на Германия и да се поставя изцяло на разположение на политиците в Берлин. Чрез посредничеств-

воту на този „концерт на силите“, принц Бисмарк урежда по свой вкус един след друг проблемите, които го интересуват, но Русия междувременно се оказва изтласкана от Балканския полуостров. Бисмарк, след като е довел Русия там, където я иска, е в „позиция, в която лесно може да уплаши всеки, който благоволи да се противопостави на политиката му. Ако Русия се опита да действа извън „концерта на силите“, винаги може да бъде сплашена от перспективата за конфликт или с Англия, или с европейски коалиции“.

Катков се постаравал да посочи, че това състояние на подчинение обхваща икономическата, търговската и политическата област. В името на приятелството, руснаците са принудени да се приспособяват по икономически въпроси „към изискванията на чужда държава“. Докато Русия не се освободи от това състояние на зависимост, твърди Катков, тя ще бъде заплаха както за приятелите си, така и за враговете си. Само като истински независима държава тя ще може да бъде „не роб, а истински приятел на тези, които са наши приятели“.

„Само благодарение на тази независимост, която е толкова необходима за държавата, колкото въздухът е необходим за живото същество, ще можем да различим враговете от приятелите и в контекста на променящите се събития и обстоятелства да установим с кого е уместно, по волята на Провидението, да вървим заедно и срещу кого трябва да предприемем превантивни мерки“.

Ако първата част на тази редакционна статия е замислена като завоалирана атака срещу Гирс, следващият пасаж, след тези заплашителни намеци, всъщност е адресиран до царя и е опит да му посочи и предпази от някои от предположенията, които го обвързват с германците, особено от убеждението му, че предаността към монархическия принцип изисква от него да върви ръка за ръка с другите императори.

Не трябва, пише Катков, Русия да се ръководи от абстрактни принципи (т.е. монархическия принцип), „... а от това, което е добро за нашето отечество“. Русия има своя собствена индивидуалност. Тя не трябва да се сравнява с други страни. Руската монархическа идея е *sui generis*. Нейната система не трябва да се поставя на едно ниво с монархическите системи на други страни. Тя не може да се сравни с тях чрез „катеориите на класификация“.

Историческата грешка на Русия е да се води от празни абстракции, вместо от собствения си дух. Само онзи може да бъде истински съюзник, който, благодарение на хода на събитията, е близък до жизненоважните интереси на Русия – независимо дали става дума за президента на САЩ или за „Богдихана“ на Китай. Не е нужно да се пита в каква категория трябва да се впише неговото правителство. (Смисълът на последното е безпогрешен и не би могъл да убягне от никой, който е запознат с основите на отношенията на Русия с другите велики европейски сили. Подразбира се, че царят трябва да преодолее идеята, че тъй като Германия и Австро-Унгария са императорски монархии, докато Франция е една хаотична демокрация, това означава, че Германия и Австро-Унгария са естествени съюзници на Русия, а Франция не е. Това е абстрактно разграничение, което не съответства на истинските интереси на Русия. Има, нещо особено в уникалността на руските монархически институции, което е по-важно от формата на управление; и именно тях Русия трябва да има предвид, когато подхожда към проблемите на външната си политика.)

В последния параграф на статията се излага, с предпазливи думи, значението на това разсъждение от гледна точка на френско-руските отношения.

„Нямаме никакво съмнение“, пише Катков, че хората ще предпочетат да видят в нашите думи намек за френско-руски съюз; но ние протестираме най-категорично срещу подобно тълкуване. Бихме искали Русия да бъде в свободни и приятелски отношения с Германия, но бихме искали да имаме подобни отношения и с други сили, например Франция, която все повече заема позицията, която ѝ е подходяща в Европа. Защо всъщност трябва да се карае с нея? И каква е нуждата да се месим във вътрешните ѝ работи? Всяка страна, особено толкова важна като Франция, има своя съдба и ние нямаме причина да се намесваме в нея или да искаме да я преобразуваме според нашите желания. Но в същото време нямаме нужда да обмисляме отделен съюз с нея. Каква е целта на такъв съюз?

Ако наистина възникне конфликт между Германия и Франция, тогава най-приличната, най-достойната позиция за Русия, която най-добре ще съответства на нейните интереси, е строг неутралитет. Няма нищо по-лошо от това да се намесваш в спора на другите; и в такъв случай това, което трябва да направим, е да вземем необходимите мерки за осигуряване на нашия неутралитет и за защита на нашите интереси, като следим внимателно развитието на събитията. Самата Русия не започва експанзии; всички знаят това; хората навсякъде са убедени в това. Другите, докато сами грабват всичко, което не е решено, нареждат Русия със страст към придобиване. Тъй като нямаме навика да започваме експанзии, ние нямаме нужда от съюзници; но е странно от наша страна да не желаем нашите противници да имат други противници освен нас. Считаме за малко вероятно Германия някога да влезе спор с нас. Но ако Англия влезе в конфликт с нас в Близкия или Далечния изток, тогава днешна Франция, която се намира в сравнително антагонистични отношения с нея, за разлика от Германия, вероятно няма да остане пасивен наблюдател на борбата ни; и всъщност ние нямаме причина да бъдем недоволни от подобно положение.

Отричането на всякакво намерение за сключване на действителен съюз с Франция трябва е неискрен резултат на много естественото благоразумие, за да не шокира и отчужди царя, като отиде твърде бързо, твърде далеч.

Трябва да помним, че статията е написана точно по време на посещението на Дерулед в Москва и срещата му с Катков. Дерулед проповядва на всички, които желаят да го слушат, необходимостта от френско-руски съюз, и това не е тайна нито за царя, нито за Гирс. За Катков е важно да не създава впечатление, че е прекомерно повлиян от французина.

Към това се добавя, че само няколко дни по-рано във Франция се случва инцидент, също свързан с исканията за френско-руски съюз, за който се знае, че предизвиква силното раздразнение на царя.

Церемонията по откриването на паметник в Нуар на бившия френски посланик в Русия, генерал Шанзи, е използвана от френски шовинисти и се превръща в демонстрация в полза на съюз с Русия.

Руският военен аташе в Париж, барон Фредерикс, присъства и е цитиран от френския печат в изявления, които подкрепят на тази конкретна кауза.

Нещастният Фредерикс не е сериозно виновен. Той не е направил нищо повече от опит да отговори любезно на неочаквана и смущаващо груба демонстрация на приятелство към страната си. Но случаят е раздут от печата. Царят е раздразнен. Министерството на външните работи, публично отрича, че Фредерикс е действал по инструкции. И тук Катков също има пред себе си ситуация, с която, докато пише редакционната си статия от 30-ти, трябваше да внимава да не се забърка.

Катков осъзнава отлично, че френско-руският съюз не може, поради редица причини, да бъде непосредствена и открито заявена цел на руската политика. Трябва да мине време, преди нещо подобно да бъде реализирано по официален начин. Вероятно е съвсем искрен, настоявайки за формулата (по същество същата, за която намекна Терно-Компан), че това, от което Русия се нуждае в момента, е просто по-тесни отношения с Франция, като средство за освобождаване от прекомерна зависимост от Бисмарк и получаване на по-голяма преговорна сила спрямо Германия. Но логиката на тази гледна точка води, както повечето наблюдатели признават по онова време, неумолимо към евентуален съюз; защото свободата на действие на Русия спрямо Германия и Австро-Унгария предполага в дългосрочен план свобода на действие и на тези две сили спрямо Русия; а това предполага за Русия евентуална изолация, опасна изолация, точно онази изолация, от която тя се стреми да избегне, като се присъединява към съюза на тримата императори, изолация за която, по условията от 1886-1887 г., единствената дори теоретично осъществима алтернатива е съюз с Франция.

Невъзможно е да се приеме аргументацията на статията на Катков буквално, защото тя е забележителна с несъстоятелността на фактическите предпоставки, на които се основава. Образът на реалността, представен там като основа за аргумента, е изцяло неверен. Вече имахме възможност да отбележим редица изопачавания. Русия не е а невинно тласната от външни сили във войната с Турция. Берлинският конгрес не е организиран с цел да я унижи, а по-скоро като средство да я спаси от най-лошите последици от собствената ѝ глупост. Силите не са подбудили Филипополския преврат, нито Батенберг го е замислил и ръководил. Русия не е безгръбначният роб на Бисмарк, сляпо изпълняващ неговите заповеди. Абсурдно е да се предполага, че е подчинила икономическия си живот на Германия. (Нейните мита върху германски стоки непрекъснато се увеличават от 1879 г. насам, а търговският баланс се развва през последните години решително в нейна полза.)

По някои от тези точки Катков е частично дезинформиран. Невъзможно е обаче да се повярва, че човек с неговите връзки и опит е дезинформиран по всички въпроси, или дори по повечето от тях. Най-общо казано, фалшивият образ на реалността, върху който е написана статията, трябва да се отдаде на склонността към полемично преувеличение и изопачаване, която е постоянна черта на руския политически темперамент. Но признаването на този факт само ни връща към осъзнаването, че мотивацията на Катков не може да се счита за адекватно изяснена само от условията на самата статия.

Сред критиците и противниците на Катков има склонност да приписват тази промяна в редакционната му линия на влиянието на антигерманските

централноруски индустриални и търговски кръгове, от които е обкръжен и с които е отчасти свързан. Тези подозрения понякога стигат до обвинения в подкуп. Твърдения от този характер дълго предшестват смяната на фронта през 1886 г.

Херберт Бисмарк, например, в писмо до баща си от Петербург през 1884 г., споменава Катков, който „станал много богат чрез връзките си с някои московски индустриалци“ и търговци, и упражнява занаята си като журналист изключително обслужващ интересите на този малък егоистичен кръг.¹⁸⁶

Две години по-късно Швайниц, германският посланик в Петербург, цитира Гирс, който му е казал „преди няколко дни“ (депешата е датирана на 30 юли 1886 г., точно в деня на появата на известната редакционна статия на Катков), че промяната в редакционната линия на Катков е свързана с обстоятелството, че е „лично замесен в предприятията и спекулациите на ултрапротекционистките индустриалци, които са ядосани на Германия, защото тя отказва да се примири с по-нататъшно повишаване на нашите мита върху желязото и въглищата“. Дори царят наскоро му признава, съобщава Швайниц, че материалните причини и цели често са решаващи при определянето на политическата линия на Катков.¹⁸⁷

В германските документи има меморандум, написан от фон Берхем от германското външно министерство на 14 август 1886 г., в който се цитира земевладелецът и индустриалец граф Гуидо Хенкел фон Донерсмарк, който е на мнение, че Катков може да бъде „купен“ за сума от около 50 000 рубли годишно. „Берхем, продължава меморандумът, е споменал това на д-р Ротенбург (икономически експерт от външното министерство), който от своя страна е говорил с Бисмарк за това; но последният не е одобрил подобен опит“.¹⁸⁸

Накрая, австроунгарският посланик в Петербург, Волкенщайн, също има подобни подозрения за продажността на Катков. На 24 октомври 1886 г. той посочва, сред различните провинения, които по това време са довели Катков до изпадане в немилост пред царя, „доказателството, предоставено от министъра на финансите, че Катков е замесен в различни мръсни сделки, свързани с въпроса за отстъпките за захарта.“¹⁸⁹

Образът на Катков, като действащ в интерес на търговските кръгове, естествено се налага сред марксистките историци, свикнали да търсят мотивацията на историческите личности единствено в подсъзнателно или безскрупулно подчинение на собствените им икономически интереси и тези на групата (класата), към която принадлежат.

Колко истина има в тези подозрения и инсинуации? Вярно е, че руските индустриалци от Московския и Уралския регион, бидейки по-малко зависими от германските суровини, по-малко заинтересовани от германския пазар и по-болезнено засегнати от германската конкуренция, са склонни да настояват за

¹⁸⁶ GP, III, No. 634, p. 342.

¹⁸⁷ GP, III, No. 977, p. 45.

¹⁸⁸ M. Kate, Mikhail N. Katkov. *A Political Biography* (The Hague: Mouton & Co., 1966), pp. 116-117. Кац посочва като източник на тази информация следния документ от микрофилмираните германски архиви: *Auswartiges Amt, Akten, Russland 82 No. 4, Sect. Russische Journalisten (Katkov)*. Microfilm: CU 1:264, Frames 28-30.

¹⁸⁹ *Austrian Archives. Telegram, Wolkenstein to Kalnocky, October 24, 1886.*

по-твърда линия в политиката си спрямо Германия, отколкото индустриалните и търговските кръгове на Балтийските и други западни райони. Това важи особено за централноруските производители на текстил. Вярно е също, че Катков е имал връзки в тези кръгове и че те се радват на неговите симпатии. Напълно възможно, дори вероятно, той има инвестиции в тази посока. И не е изненадващо, или дори неуместно, ако финансова подкрепа за вестника му е предоставена от тези кръгове.

Но да се премине от това към предположението, че Катков настоява за изоставяне на политическите връзки с Германия и Австро-Унгария, действа единствено или предимно под влиянието на тези индустриални кръгове, със сигурност е твърде далеч от истината. Колкото и да е зависим от финансовата подкрепа или печалбата, на този етап от живота си той не е изцяло зависим от нея; и като цяло той е бил доста издигната личност, твърде дълбоко и широко заинтересован от проблемите на обществената политика и твърде добре осъзнаващ сериозността на отговорността си като лидер на общественото мнение, за да действа единствено въз основа на толкова тесни и дребнави мотиви, колкото тези, които му се приписват от марксистите.

Катков е просто дълбоко отдаден руски патриот и националист, не само пропит с жаждата за национален престиж и слава, която е част от всепроникващия романтичен национализъм на неговия век, но и носещ със себе си характерните неврози на руското национално чувство, каквито се проявяват векове назад в миналото: високото чувство за национално-религиозна ортодоксалност, недоверието към еретичния чужденец, недоверието и антагонизма към изтънчения Запад, полуориенталската загриженост за „образа на Русия“ и преувеличеното чувство за престиж. Неговото желание е да види Русия могъща, страхопочитана, възхищавана и уважавана заради тази мощ и заради всичко, което тя изглежда, че отразява в превъзходството на руския дух, на силата, добродетелта и хитростта на руския народ и неговите лидери. Преди всичко той има онзи силно съревнователен поглед върху външните отношения на Русия, който го кара да възприема всеки руски успех като удар за другите, всеки чуждестранен успех – като удар по Русия.

От тази последна гледна точка, нещата не се развиват никак добре през последните месеци и години. Бисмарк е възприеман от света като гигант и магьосник на европейската политика. Русия, за разлика от него, се е превърнала (или поне така му се струва на Катков) в посмешище. Именно комбинацията от тези две неща – „позора“ на Русия и успеха на нейния германски партньор, е непоносима за него. Вероятно ще понесе успехите на Бисмарк, ако Русия има по-малко неуспехи. Или ще понесе неуспехите на Русия, ако Бисмарк има по-малко успехи. Комбинацията от двете е непоносима.

Катков не е панславист. Доколкото публично е заявявал ангажираност към някоя конкретна концепция за руските цели на Балканите, това е концепцията за единоверството, основана на религиозната връзка и предполагаща, че всички онези народи, които споделят с Русия източноправославната вяра, трябва да се обръщат към нея за политическо лидерство и подкрепа.

Но всъщност мечтата за Сан Стефано го обзема, като мечта за широката ивица доминирана от Русия територия, простираща се през Балканите от Чер-

но море до Адриатическо море, отрязваща Австрия от Егейско море и оставяща Русия господар на Югоизточна Европа и Проливите.

Че осъществяването на тази мечта е напълно неприемливо за австроунгарците, е ясно. Дори онези първоначални стъпки в тази посока, за които Катков е известно, че се застъпва (въпреки че не можеше да го каже открито) - окупацията на България и назначаването на руски комисар за неин диктаторски управител, вероятно ще задействат поредица от събития, които рано или късно ще доведе до военен конфликт между двете враждуващи империи. Това, може да е сигурно, и не го плаши от гледна точка на евентуалното кръвопролитие. Подобно на много други от неговото време, той все още има романтичната концепция за войната като изпитание за националната добродетел, упражнение в което се проявяват качествата на храброст, героизъм и преданост към националната кауза, когато проевената по-голяма смелост и по-висок боен дух, при равенство на силите и въоръженията, гарантира победата.

Той е не само готов, но дори нетърпелив да види Русия поставена на изпитание във война само с Австро-Унгария.

Но проблемът са германците. И именно затова, тясната политическа и военна връзка с Франция изглежда като единствено възможно решение.

Глава десета. КРАЯТ НА БАТЕНБЕРГ

Оставихме френско-руските отношения в лошо състояние, което ще обобщим до този момент. Няма никакъв френски посланик в Русия, защото царят отказва да приеме нов, (доп. пр. на мястото на любимеца му Апер). Руският посланик във Франция, Моренхайм, е инструктиран да напусне страната и да остане извън нея до следващ заповед.

Страхувайки се да не бъде обвинен, че не е по-ефективен в предотвратяването на тези усложнения, Моренхайм не се връща в Русия; а Гирс, който не го харесва и не му вярва, не го насърчава да го направи. Затова той остава в Мюнхен.

Шарже д'аферът на френското посолство в Петербург, Терно-Компан, отвратен от поведението на правителството си, подава оставка и изоставя дипломатическата си кариера. Новият съветник, граф Оливие д'Ормесон, е изпратен набързо да го замести.

Д'Ормесон по това време е служил във вътрешната административна служба, като последната му позиция е на префект на По. Колкото и несправедлива да е промяната за Терно-Компан, д'Ормесон се оказва отличен човек за задачата. В по-ранни години е работил в дипломатическа служба, като млад аташе. Разбира се, липсва му познаването на руската сцена, характерно за неговия предшественик; но свободата му от емоционална ангажираност с по-ранните етапи на дипломатическата безизходица, в която е тласнат, му е полезна в усилията му да я преодолее.

Царят и семейството му се завръщат на 1 юли от плаване във финландските води и се установяват в Петерхоф. Три дни по-късно пристига д'Ормесон. Гирс го посреща учтиво и му говори любезно за заминаващия Терно-Компан;

но д'Ормесон долавя силна нотка на резервираност в поведението на министъра. Нито един от двамата не споменава темата за дипломатическото представителство. Д'Ормесон правилно усеща, че нищо добро няма да се постигне, ако се опитат да настояват за този болезнен и деликатен въпрос, преди да има някакъв признак за промяна в настроението на царя; затова е най-добре засега да не се споменава. Той съобщава това мнение на Фрейсине, който, най-накрая проявява сериозен интерес към руските дела.

„Въздържайте се от всякакви действия“, телеграфира той на д'Ормесон на 16-ти. И дотук, засега, въпросът е приключен.

В началото на август на д'Ормесон е позволено да направи рутинното посещение от учтивост при царя, който се държи коректно, но студено и необщително. Ясно, че засега няма подобрение в настроението му. С отпътуването на Гирс за Франценсбад на 8 август няма с кого да се говори и няма какво повече да се направи.

Десет дни по-късно Фридрих фон Холщайн, бъдещият „сив кардинал“ и високопоставен служител на германското външно министерство, споделя в дневника си убеждението, че „най-добрата ни защита сега се крие в омразата и презрението, които царят изпитва към Френската република“.¹⁹⁰

През дипломатически скучния месец август, докато Гирс е в Бохемия, царят и царицата дават годишното си празненство в крайградския дворец Петерхоф, на брега на Финския залив. Поканени са ръководителите на дипломатическите мисии. Присъстващият германски шарже д'афер, Бюлов, случайно се заговоря с човек, когото дипломатите, и особено шарже д'аферите, рядко срещат. Това е генерал Пьотър Черевин, началник на политическата полиция, човекът, лично отговорен за сигурността на царя и семейството му и следователно обичайно живеещ с императорското домакинство. Черевин, за когото се говори, че обича да пие повече, е в необичайно разговорливо настроение; и неговият разговор с Бюлов заслужава внимание, като интерлюдия, като картина на атмосферата, преобладаваща във висшите официални руски кръгове в този конкретен момент, в навечерието на преврата срещу Батенберг.¹⁹¹

Бюлов, имайки предвид неотдавнашната антигерманска редакционна статия на Катков и подобни материали от националистическият руски печат, се оплаква на Черевин от свободата, с която на руските вестници е позволено да атакува отношенията на Русия с Германия.

Според Черевин, има три причини за това. Първата е просто липсата на координация в правителството, защото няма министър-председател: всеки от министрите се е занимава отделно с царя и следва да получи одобрение за собствената си политика. Резултатът е, че когато един от министрите е обиден, останалите се смеят зад гърба му. „Когато някой атакува Гирс, Толстой [министърът на вътрешните работи] свива рамене.“

Второ, каза Черевин, на царя всъщност не му пука. Той е в различно положение. Хората си нямат представа колко безразличен е той. „Той е справедлив, добър и наистина човечен. Не желае зло на никого; няма „цезарови меч-

¹⁹⁰ *The Holstein Papers*, ed. N. Rich and M. H. Fisher, II: *Diaries* (Cambridge: University Press, 1957), August 18, 1886 (p. 298).

¹⁹¹ *GP*, V, No. 980, pp. 51-54.

ти“. Но той се поддава на емоциите си и мисли, че няма нужда да се тревожи за нищо, защото нищо не му се струва достатъчно важно, за да наруши спокойствието му.“

Накрая, редица хора, смятат, че предвид мащаба на вътрешните вълнения и опозицията, е най-добре печата да насочи недоволството си към външни цели; това е средство за отклоняване на критиките от вътрешната сцена.

Тази политика, отбеляза Бюлов в отговор, му напомня за човек, който скоча във водата, за да се скрие от дъжда; и той продължава, като предвижда, че в конфликт с другите две империи, Австро-Унгария и Германия, Русия ще загуби от вътрешна стабилност, каквото и да спечели при военна победа.

„Съгласен съм“, е отговорът на Черевин. Но Австро-Унгария е сърцевината на проблема. Русия няма реален конфликт с Германия. Нейните интереси, противоречат на тези на Австро-Унгария във всеки един момент. Турската империя бързо се разпада. Как може да се уреди наследяването ѝ без конфликт между Австро-Унгария и Русия? Австро-Унгария не е съюзник, на когото германците могат да разчитат. „Нека уредим делата си помежду си, без Австро-Унгария и, ако щете, за нейна сметка.“

Бюлов, наблюдавайки с известно неудобство, че австрийският ерцхерцог Карл Лудвиг¹⁹² спокойно вечеря само на няколко крачки от него, докато слуша това донякъде стряскащо предложение, учтиво възразява срещу тази теза. Но Черевин не се колебае. Ако Германия иска да избегне проблеми с Русия, има три неща, каза той, които трябва да направи: да попречи на Австро-Унгария да подкрепи принц Александър Батенберг; да се въздържи от застъпничество в полза на германското население на Балтийските губернии; и да спре да изпраща германци да се установяват като земеделци в руска Полша.

На края те говорят и за Франция. „Нямам вяра“, казва Черевин, „в бъдещето на Орлеанското семейство. Бонапартистите имат повече смелост, но са твърде мразени; Буланже вече е безличен. Франция е гниещ труп. Ще е глупост да се съюзим с нея. Нямам вяра в бъдещето на Франция. Тя ще претърпи същата съдба като Полша.“

Покойният руски историк Борис Нолде, на чиято възхитителна и фундаментална работа върху историята на френско-руския съюз, всички изучаващи тази тема са толкова много задължени, отбелязва като коментар по този разговор: „Висшите руски кръгове, все още са далеч от желанието да следва буквално съвета на Катков. Всичко, което се признава, е омразата към Австро-Унгария. Няма сериозна мисъл за отделяне от Германия или за ориентиране към Франция.“¹⁹³

Формално и официално това е вярно. Но Балканският котел продължаваше да ври. Той отново е на път да прелее. И логиката на това кипене, поради доста странните психологически причини, които посочих, предвещава не само разпадането на съюза на тримата императори, но заедно с него и края на сърдечните отношения между Русия и Германия.

Вече отбелязахме (виж Глава 7 по-горе), че царят, след като е преглътнал непосредствената криза от обединението (съединението) на България, иска на

¹⁹² Брат на император Франц Йосиф и смятан за твърд приятел на Русия.

¹⁹³ Nolde, *L'Alliance*, p. 350.

всяка цена бързо да отстрани Батенберг, без значение с честни или нечестни средства.

Тайни операции, насочени към тази цел, са предприети още в началото на 1886 г. През следващите месеци, докато френско-руските отношения се влошават и Катков¹⁹⁴, с помощта на Цион, е зает да насажда настроения за самоеманципацията на Русия от Германия, тези планове и подготовки узряват.

Чрез онези руски агенти във висшите български политически кръгове, чиято самоличност е отбелязана по-горе, е установен контакт с дисидентски настроени елементи в българския офицерски корпус. Колкото и голям да е престижът, спечелен от Батенберг от победата му над Сърбия, този въоръжен конфликт е оставил разочарование и огорчение сред някои от българските офицери. Включването на румелийския военен персонал в редовните български сили е набързо и импровизирано, когато сърбите нападат. За да се гарантира тяхната лоялност, на румелийците е трябвало да бъдат дадени определени позиции с ранг и командване, желани от българите.¹⁹⁵ Накърнените лични интереси, и събудена чувствителност. По-голямата част от армията е силно лоялна към Батенберг, но възникват важни огнища на вълнения.

Главният от тези центрове е 2-ри пехотен батальон. Стигна се до момент, в който заговорниците решават, че тази част може да се използва за свалянето на княза. Но тук се появява трудност. Този батальон обикновено не се използва за охрана на княжеския дворец. Тази задача се поверява на 1-ви батальон, който е лоялен на Батенберг и не може да бъде обезвреден. За да се преодолее тази трудност, е замислен план: Батенберг щеше да бъде подведен, чрез канали, до които заговорниците имат достъп, с невярна информация, че сърбите отново предприемат военни приготовления по българската граница и че има спешна нужда от контрамерки. Той ще бъде подведен да разпорежи на 1-ви батальон, този, разположен най-близо до границата и най-надежден, да се придвижи към границата, за да се осигури бързото приключване в случай на сръбско нападение. А охраната на двореца ще бъде поета временно от 2-ри батальон.

Тази схема е описана с всичките ѝ неприятни подробности в телеграма, изпратена от политическия представител в София, Богданов, до руското външно министерство на 8 август.

Моментът за започване на операцията, съобщава той е непосредствен. Князът е успешно измамен и се е очаква 1-ви батальон да пристигне на границата на 13-ти. Моментът е смятан за особено благоприятен, тъй като почти всички висши офицери, лоялни на княза, са извън София. Ако превратът е успешен, руското правителство трябва да е готово за нови искания за пари и боеприпаси, за да се гарантира установяването и сигурността на новия режим.¹⁹⁶

¹⁹⁴ Тъй като Катков е отлично информиран, чрез военните и панславистките кръгове, за руските тайни дейности в България, очевидно пишейки статията си от 30 юли, е знаел, че в България наближава някаква развръзка.

¹⁹⁵ Авторът не е много ясен в обясненията си. Румелийците са българи като останалите българи. Основната причина е глупавата русофилия насаждана в много от българските офицери, (трагедия която и днес наблюдаваме сред вече запасните офицери, учили и служили през социалистическия период, а и за голяма част от свър. българи, въздишащи по Путинова Русия и с носталгия по СССР), в допълнение със щедри руски подкупи, обещания за бърза кариера и пр. (б. пр.)

¹⁹⁶ *Avantury, etc., Document 3.*

Това съобщение веднага е доведено до вниманието на царя. Все още разстроен от многобройните предишни неуспехи, той не проявява голям ентузиазъм. Съмненията му не се отнасят до морала на планираната операция, а до шансовете ѝ за успех. „Страхувам се“, пишеше той на лицевата страна на телеграмата, „че от това няма да произлезе нищо добро.“ Но не прави опит да я спре.

От негова гледна точка, този песимизъм се оказва неоправдан. На 10-ти пристигна друго съобщение от Богданов, носещо неочаквано добри новини. Батенберг, събщи Богданов, е дал съгласието си за изграждането на нови укрепления по границата и се е готви да отиде в Сливница. Единствените войски, останали в София, са ненадеждни в лоялността си към Батенберг. Планира се князът да бъде арестуван или преди да замине за границата, или след завръщането му. След това новият режим ще се обърне към Русия с искане за приемане на новата ситуация и за изпращане на висш руски офицер, за предпочитане Игнатиев или Дондуков-Корсаков, който да поеме командването на българската армия. Съобщението завършва с предаване на молба от полковник Сахаров тази информация да бъде предадена на генерал Обручев.

Планът е изпълнен, както е замислен. По това време князът се е върнал в резиденцията си в София. В 3:30 ч. сутринта на 21 август дворецът е нападат от 2-ри батальон, който трябва да го охранява. Батенберг, придружен от брат си, принц Хайнрих (който го посещава по това време), и германския си пастор Кох, са арестувани и отведени в манастир. Там под заплаха за живота си, той е убеден да подпише акт за абдикацията си. След това е изпратен, със своите спътници до Дунав, където, в компанията на около 200 въоръжени охранители, той е натоварен на собствената си малка яхта и изпратен надолу по течението до единственото руско дунавско пристанище Рени, в Бесарабия.

Там е предаден на напълно неподготвена и объркана група местни руски служители. Висшите руски власти (които са нетърпеливи да се отърват от него) след това му позволяват да продължи с железопътен транспорт и под внимателен ескорт през руска територия до австрийска Полша.

При пристигането си в Полша, Батенберг е поразен, когато научава, че заговорниците, които го отстраняват в България, на свой ред са свалени от други военни и политически елементи, лоялни към него, и е поканен от тях да се върне в България и да заеме трона си. Силно разтърсен от цялата тази поредица от събития, той приема. Пътувайки през Австро-Унгария и Румъния, той минава на 29 август през румънско-дунавското пристанище Галац. Поради разбираемият провал на комуникациите в тази обща бъркотия, сред дошлите да го поздравят в Галац, е и местният руски консул. Този нещастен чиновник, бидейки напълно без инструкции и не по-малко объркан от самия Батенберг, се присъединил, в пълна униформа, към посрещачата го делегация от румънци. След церемонията по посрещането, консулт провел дълъг и сърдечен личен разговор с Батенберг, по време на който му казал, че княз Долгоруки е изпратен като нов руски дипломатически представител в България. От този разказ Батенберг получава напълно погрешното впечатление, че назначаването на Долгоруки означава съгласие от страна на руското правителство с неговото собствено възвръщане на трона. Мислейки, че царят сега ще бъде в настроение за помирение

и че собственият му триумф над вътрешните му врагове го е поставил в добра позиция да направи щедрия жест, Батенберг незабавно изпраща телеграма до царя (29 август), в която му благодари за назначаването на Долгоруки, заявявайки, че смята възстановяването на добрите отношения с Русия за съществено за по-нататъшния просперитет на собственото си управление и добавяйки (просто учтивост), че не може да си представи да продължи успешно на българския трон, освен ако не се ползва с личното доверие на царя.

Отговорът на царя, който достигна до Батенберг след пристигането му в София, е студен и неумолим.¹⁹⁷ „Получих телеграмата на Ваше Височество. Не мога да одобря завръщането Ви в България, предвид предвидимите злощастни последици, които това ще има за една вече толкова тежко пострадала страна. Мисията на генерал Долгоруки е неподходяща; при тъжното положение на обстоятелствата, което ще цари в България, докато Вие останете там, ще се въздържа от изпращането му. Ваше Височество ще разбере какво трябва да направи. Запазвам си правото да преценя какъв курс може да ми бъде продиктуван от почитаната памет на баща ми, от интересите на Русия и от каузата за мир на Балканите.“ Александър

За Батенберг това е последната капка. С получаването на това съобщение той губи всякакво по-нататъшно желание за българския трон. Преценил е погрешно ситуацията; и е преценил погрешно царя. Но щетите вече са нанесени.

Нервите му са разбити от преживяванията от предходните дни. Той все още е съкрушен от осъзнаването, че първоначалното му отстраняване е тайно организирано от офицери, на които е гласувал доверие и които все още смята, както признава на един от чуждестранните представители в София, за едни от най-добрите в българския офицерски корпус. Срещу подобно безверие в собственото си военно обкръжение и пред лицето на продължаващата опозиция и очевидната омраза на царя, той не може да продължи борбата за управление на България.

В понеделник, 6 септември, в трогателна церемония по сбогуването, той се отказва от трона си, този път доброволно и окончателно и напуска страната.

Но преди да направи това, той назначава регентство от трима видни български политици: Каравелов, Стамболов и Муткуров, за да упражняват правомощията на трона, докато бъде избран и поставен нов княз.

Никой от тях не е смятан от руснаците за надежден. Всъщност руснаците в този момент нямат представа колко ненадеждни за тях ще се окажат тези хора в крайна сметка; но вече нямат основания да не им се доверяват. Обстоятелствата около окончателното заминаване на Батенберг, привличат към него симпатиите на цяла Европа и оставяйки на власт в България хора, които далеч не са про-руските фигури, на които руснаците се надяват, така че това събитие се превръща за тях в най-добрия случай за Пирова победа.

За Батенберг абдикацията бележи окончателния край на официалната му връзка с България, където той никога повече няма да стъпи, не означава непосредствен край нито на значението му като фигура в европейската политика, нито на трагичните лични трудности. Руската политика през месеците след абдикацията му се опасява, че той отново ще промени решението си и ще при-

¹⁹⁷ A. Koch, *Furst Alexander von Bulgarien* (Darmstadt: A. Bergstrasser, 1887), pp. 279-280.

еме подновена българска покана да заеме трона. Бисмарк също се опасява, че в случай на подновяване на войната на Балканите, Батенберг ще е ентусиазирано призоваван от българите да се завърне и отново да застане начело на българската армия. Това засилва чувствителността на канцлера както към проблема с наследяването на престола в България, така и към последиците от продължаващото желание на съпругата на германския престолонаследник (и на двамата най-заинтересовани лица) Батенберг да се ожени за дъщеря ѝ.

Избирането на Фердинанд Кобургски за наследник на Батенберг на българския престол през лятото на 1887 г. облекчава първото от тези тревоги от страна на Бисмарк; но проблемът с брака, с последовалата смърт на стария кайзер и малко след тона на тежко болния му сина му през 1888 г., се превръща в предмет на най-интензивния конфликт в германското императорско семейство, – толкова интензивен, че Бисмарк в един момент публично заплашва да подаде оставка, ако бракът се състои.

Със смъртта през юни 1888 г. на втория от тези двама владетели (бившия престолонаследник, тогава за кратко император Фридрих III) и възкачването на трона на младия Вилхелм II, и тази криза завършва нещастно, с твърдото решение на новия кайзер, че бракът при никакви обстоятелства няма да бъде разрешен.

В този момент Батенберг окончателно и официално се отказва от ръката на момичето, отказва се от титлата Батенберг, приема титлата граф фон Хартенау (по името на едно от малките имения на семейството му) и в рамките на няколко месеца се жени за Йохана Лойзингер, актриса от Дармщатския Хофтеатър, започва служба като офицер в австроунгарската армия и се установява да живее в Грац.¹⁹⁸ Там, пет години по-късно (ноември 1893 г.), на 36-годишна възраст, здравето му все още не е напълно възстановено след вълненията от преживяванията му в България, и той умира.

По искане на българското правителство тялото му е незабавно пренесено в България и погребано с голяма церемония, като на национален герой, в мавзолей, построен специално за тази цел в центъра на София. Личните му документи, които очевидно са от голям исторически интерес, са останали няколко години в Австрия и са използвани от Корти при подготовката на биографията му на Батенберг през 1920 г.

В края на 20-те години на миналия век, и те са предадени от семейство Хартенау на българското правителство по негово искане и са депозирани в Българския национален музей. Според последните сведения, мавзолеят сега е занемарен и в лошо състояние (по време на социализма). Запитването ми до настоящите български власти (1973 г.) за възмож-

¹⁹⁸ Портрет на Александър Батенберг фон Хартенау със съпругата му Йохана Лойзингер и сина им Крум-Асен, Грац, Австрия, преиздадена в София от Димитър Карастоянов, 1891 г. Батенберг умира на 23 октомври 1893 г., след операция от апендиксит, нещо често срещано в доантибиотичната ера. (б. пр.)

ността за консултация с документите е отхвърлено и ми е отказана всякаква информация за тях, а по-късно и до изявление, че те не са достъпни за консултация, тъй като музеят е в процес на ремонт. (доп. пр. В момента архивът на Батенберг е в Народната библиотека)

По време на събитията в България, нека хвърлим поглед върху случващото се през тези дни на петербургската сцена.

Няколко дни преди преврата в България, в Красное село започват обичайните летни маневри. Царят се премества в двореца си там, за да присъства на събитието. Въпреки трудностите в дипломатическия живот, французите са поканени да бъдат представени. Те изпращат висш офицер, генерал Ла Ери, специално за случая. Ла Ери е посрещнат с изключителна учтивост от императорската двойка, като е настанен до императрица Дагмар на масата. Французите остават с впечатлението, че се полагат особени усилия, за да се покаже, че нетърпението на царя към политиците в Париж няма значение за хода на отношенията на военно ниво.

Именно по време на този престой в Красное село царят получава първите новини за ареста и отстраняването на Батенберг. Разбира се, че е илюзно заинтересован и много доволен от тези първоначални доклади. Те достигат до него в самия ден (21 август) на преврата, който се състои рано сутринта; и включват съобщението за първоначалната абдикация на княза. На следващия ден, в отсъствието на Гирс (който вече е заминал за Франценсбад), царят не приема никого от цивилното обкръжение. Той поддържа постоянна връзка с българската ситуация чрез Обручев; защото британското посолство в Петербург отбелязва, че когато ден-два по-късно Батенберг пристига на руска територия, армията е поела отговорност за него и министерството на външните работи няма нищо общо с това.¹⁹⁹

Д'Ормесон, обзет от любопитство за ефекта от тези събития, предприема специално пътуване до Красное село на 24-ти, за да види какво може да научи чрез френската военна делегация за реакцията на царя. Казват му, че царят се е появил отново на 23-ти, след еднодневното си уединение, и е създал впечатление, че е в най-добро настроение.

Що се отнася до останалото, реакциите на царя на бързо развиващата се ситуация в България могат само да се предполагат, тъй като няма записи, които да ги отразяват. Сигурно е поредица от възходи и падения: превратът; първоначалната абдикация; след това триумфалното завръщане на Батенберг; опитът му да умилистави царя; накрая окончателната абдикация на Батенберг – изключително удовлетворяваща, но последвана за кратко от назначаването, на прощаване, на антируски настроени регенти.

Именно наред този объркващ порой от противоречиви събития, на 30 август, помирителното послание на княза до царя е получено в Петербург. Гирс не е там, за да бъде консултиран.

¹⁹⁹ Доклади от 8 и 15 септември от сър Робърт Морие, британски посланик в Петербург, до Министерството на външните работи. *Public Record Office, London. Vol. F.O. 65, Russia, 1299.*

Влангали и Жомини, висшите служители във външното министерство, се срещат с Обручев, на когото е възложена основната водеща отговорност за справяне със ситуацията, създадена от акцията срещу Батенберг, и изготвят предпазлив и сравнително мек отговор, който възнамеряват да бъде изпратен като частно съобщение кодирано чрез руското консулство в София.

След това този проект е изпратен на царя за одобрение и подпис. Царят го задържа един ден, изготвя свое собствено послание това, което цитирах по-горе, и го изпраща по откритите телеграфни канали, за да стане публично достояние.²⁰⁰

След посещение при Бисмарк в Берлин, Гирс²⁰¹ се завръща в Петербург в неделя 5 септември, вечерта. Царят, който вече е в обичайната си лятна резиденция Петерхоф, трябва да замине на следващата вечер за по-нататъшните военни маневри, които този път ще се проведат в Полша. Гирс трябва да го последва там ден по-късно. Следователно в понеделник двамата мъже провеждат продължителен разговор в Петерхоф. Очевидно разговарят за България. Новината за окончателната абдикация на Батенберг по това време все още не е пристигнала. Както обикновено, в тези среди, нещата все още изглеждат мрачни.

Дали Гирс и царят са обсъждали и състоянието на френско-руските отношения е несигурно. Това е първата им среща и първата им възможност от месец да обсъдят темата. Гирс приема д'Ормесон на следващия ден (7 септември), преди да замине за Полша, е отрекъл пред него, че темата за френско-руските отношения е била обсъждана; но това може да е рутинно дипломатическо укриване, за да се избегне впечатлението, че е настъпила някаква съществена промяна в настроението на царя. Всъщност това е най-вероятно; защото Гирс продължава да казва на д'Ормесон, че ще се занимае с въпроса в близко бъдеще и че на Моренхайм сега ще бъде наредено да се прибере у дома за консултации, стъпка, която не може да бъде предприета без одобрението на царя. Д'Ормесон си тръгва от тази среща с впечатлението, че Гирс, смята момента за благоприятен за нов подход към проблема с дипломатическите отношения.²⁰²

Изминават още шест седмици, преди руснаците да заявят готовност да обмислят съгласието си, за назначаването на нов френски посланик, защото царят, по това време в началото на август, зает с българските събития, не се изказал окончателно по посланическия въпрос, но Гирс успява да измъкне от него неохотното съгласие за извикването на Моренхайм за консултация, правилно разпознава в тази отстъпка началото на промяната в общото разположение на царя и намеква за това на д'Ормесон.

Този частичен поврат от руска страна съвпада, случайно или не, с един изключително любопитен инцидент в Париж, чието значение никога не е напълно изяснено.

²⁰⁰ Описание на този епизод може да се намери в дневника на руския държавен съветник Половцов (Дневник, I, стр. 443).

²⁰¹ По този повод Гирс се обръща и към стария кайзер, който му признава, че е загубил всякакво доверие в здравия разум на своя императорски руски племенник, и го умолява да не изоставя позицията си (В. Н. Ламсдорф, „Дневник“, 1886-1890, изд. Ф. А. Ротщайн [Москва-Ленинград: Госиздат, 1926], 21 януари 1887 г., стр. 39-43).

²⁰² DDF, VI, No. 307, pp. 308-309.

Руският генерален консул в Марсилия, Алексей М. Кумани, е редовен служител на министерството на външните работи, чиято кариера предполага по-тясна връзка с полунезависимия Азиатски департамент, отколкото с главната канцелария на министерството. (Той е генерален консул в София през 1880-1881 г.) През лятото на 1886 г. е преместен от Марсилия в Пекин като посланик. Дали това преместване е станало, докато е в Русия в отпуск, или след получаване на тези нови заповеди е отишъл в Петербург за консултация, преди да заеме новата си длъжност, не е ясно. Във всеки случай той е в Петербург през август. В последните дни на този месец е приет на аудиенция от царя.²⁰³ След това се отправя към новата си длъжност, пътувайки през Париж и Марсилия, а оттам с кораб към Далечния изток.

При пристигането си в Париж, Кумани моли руския шарже д'афер там, княз Коцебу, да му поиска среща с Фрейсине. Донякъде объркан от необичайния характер на молбата, Коцебу го прави. За още по-голямо недоумение на Коцебу, Фрейсине се съгласява да приеме Кумани. Кумани изглежда е казал на министър-председателя, че в Петербург вече има разположение да се приеме нов френски посланик и препоръчва, ако французите са склонни да назначат такъв, да бъде определен генерал-полковник, когото е познавал от Марсилия.²⁰⁴

Тези предложения, отнасящи се до въпрос, който, както Коцебу язвително отбелязва, „без да се има предвид нищо от нашия посланик в Пекин“²⁰⁵, са достатъчно стряскащи при тези обстоятелства и всъщност резултатът е нов подход от французите за назначаването на посланика.²⁰⁶ Трудно е да се повярва, че са го направили без разрешение.

Но това е само по-малко сензационната половина от историята. Защото има и доказателства, че Кумани не спира дотук, а продължава да прави допъл-

²⁰³ В послениса към частно писмо от 30 август от изпълняващия длъжността ръководител на министерството на външните работи Влангали до Гирс, тогава намиращ се във Франценсбад, се казва, че Кумани се е „представил“ и е заминал за Марсилия. „Представил се“ вероятно означава „пред императора“ – т.е. че е получил обичайната аудиенция при суверена, преди да поеме задълженията си като негов личен представител в чуждестранен двор. По това време, преди изграждането на Транссибирската железница, обичайният маршрут до Далечния изток за руските дипломати е с кораб от Средиземно море.

²⁰⁴ Лично писмо от Коцебу до Гирс, 9 септември 1886 г. (Руски архиви. Дело 70).

²⁰⁵ Също.

²⁰⁶ Новият френски демарш, съобщава Коцебу, „беше предизвикан от странната намеса на г-н Кумани, на когото бях уредил, по негова молба, среща с г-н дьо Фрейсине. Нашият посланик в Китай се възползва от случая, за да изтъкне, че според личните му наблюдения обществото в Петербург силно желае отново да има посланик, и спомена, че има такъв в Марсилия.“ Д'Ормесон, питан телеграфно от Фрейсине за значението на това посещение, отговоря, че е разговарял с Кумани в Петербург и смята, че последният е говорил по указания (телеграма, 7 септември 1876 г. Френски архив, досие: Русия 1886, том 274). Същата история разказва Клемансо. Гирс, обсъждайки въпроса по-късно с Бюлов, въпреки че не разкрива самоличността на Кумани, но намеква, че Кумани е източникът на объркването. Като моли сина си Николай да разследва въпроса лично в Париж, Гирс не споменава името на Кумани. От мемоарите на младия Гирс става ясно, че той е провел разследването си в пълно незнание за посещението на Кумани и с впечатлението, че контактът е направен при френския президент Гриви, а не при Фрейсине. В този случай подозренията му падат върху Обручев, който, бидейки във Франция за обичайната си лятна ваканция, наистина се е обърнал към Гриви по въпросното време, но по-късно категорично отрича да е правил подобни предложения на президента. Германският посланик Мюнстер разбира, от Фрейсине, че контактът е бил лично с него, а не с Гриви. Фактът, че Гиерс не споменава посещението на Кумани дори на собствения си син, когато го моли да разследва случая, предполага, че това е въпрос с голяма деликатност, в която е замесен самия цар.

нителни забележки към Фрейсине, които той възприема, правилно или не, като упълномощени предложения за френско-руски съюз. Фрейсине, както ще видим скоро, е казала това лично на германския посланик (без да разкрива самоличността на Кумани) по-късно, което допълнително показва, че подходът е сериозно обмислен във френския кабинет, обсъден с президента Греви и впоследствие е отречен, от президента и кабинета.²⁰⁷

Тази история, разказана от френския министър-председател, е толкова крещящо неправдородобна, че историкът не знае какво да мисли за нея. Тя просто няма смисъл в познатия контекст на времето. Възможно е посредникът, споменат от Фрейсине, да не е Кумани, а някой по-високопоставен в руската йерархия на властта. Но кой ще упълномощи Кумани или някой друг да прави подобни предложения на французите? Гирс?

Освен факта, че нищо не е по-далеч от собствените му възгледи, той отсъства от Петербург от началото на август, е на почивка. Неговият заместник, Влангали? Също толкова неправдоподобно. Влангали е предпазлив човек. Толкова очевидна и враждебна интрига срещу неговия началник, да не говорим за неговия император, е напълно чужда на природата му. Нито пък личната му кореспонденция с Гирс по това време подсказва нещо подобно.

Остава самият цар. Той, разбира се, е напълно отвлечен от френското правителство по това време и лично от Фрейсине. Дипломатическите отношения с Франция са частично прекъснати и никой все още не е успял да го убеди да приеме нов френски посланик. Нито пък обикновено е склонен на лични дипломатически инициативи, които заобикалят външния му министър. Очевидно е приел Кумани точно преди заминаването му, по време, когато Гиерс отсъства и когато той, царят е в състояние на голямо външно външение от различните съобщения за отстраняването на Батенберг.

Човек подозира, че последвалото поведение на Кумани в Париж отразява някакво неразбиране на нещата, които царят непредпазливо му е казал, плюс умишлено насърчаване от страна на Азиатския департамент на министерството на външните работи, който сега е под силно влияние на Катков и военните, и Кумани, стар служител на този отдел, сега на път да замине за Пекин, е в тясна връзка.

На 6-7 септември, както видяхме, царят и Гирс напускат Петербург, за да участват в по-нататъшни маневри, които този път ще се проведат в Руска Полша, близо до Брест-Литовск. Царят остава там до края на месеца, завръщайки се в Петербург едва на 1 октомври. Гирс се завръща около 20 септември. Наличните записи дават много малко доказателства за това какво се е случвало в щаба на царя за дискусии и решения по въпроси на висшата политика. Съществуващите доказателства сочат, че монархът навлиза в период на мъчителна борба и колебание между противоречиви импулси, съсредоточени около бързо засилващия се конфликт между Катков и Гирс по важните въпроси на руската външна политика. Известните му действия и решения по това време отразяват тези тлеещи противоречия.

По-малко от седмица след пристигането си в Брест-Литовск, Александър III приема посещение от сина на германския престолонаследник, бъдещия

²⁰⁷ Chap. XXXIX, *Russisch-Französische Allianzführer 1886-1890*, in GP, VI, pp. 91-124.

Вилхелм II, изпратен от германското правителство (въпреки несъгласието на бащата му), за да се опита да се бори с влиянието на Катков и да върне германско-руските отношения в нормалните релси, според Бисмарк. Царят, който изпита симпатия към по-младия си братовчед от по-ранно познанство, го приема сърдечно и разговаря с него няколко пъти по толкова непринуден и близък начин, че придружаващите го придворни, несвикнали да виждат такава приветливост у своя мрачен монарх, са силно изумени.

Германците за момент се окуражават от резултатите от това посещение; както вероятно и Гирс, въпреки че той познава господаря си твърде добре, за да прави прибързани заключения. Но няколко дни по-късно (18 септември) в официалния бюлетин е обявено връчването на „Владимирския кръст“ на Катков от царя. Царят е подписал заповедта лично в Брест-Литовск на 11 септември, един ден преди пристигането на германския принц.

Значението на това събитие не е ясно. Според формулировката на заповедта, честта е удостоена за академично-образователните заслуги на Катков и дългогодишната му работа за укрепване на общественото разбиране за „истинските жизнени принципи на руската държава“. И все пак личният подпис на царя, споменат в самата заповед, е необичаен; и едва ли е за вярване, че монархът не е наясно с важността на времето на действието, почти веднага след появата на сензационната редакционна статия на Катков и реакцията, която тя предизвиква в Германия и другаде. Доколкото успях да установя, удостояването с честта не е обсъждано в руския печат, дори и в „Московские ведомости“, който публикува статията без коментар. Следователно редакторите са уведомени по някакъв начин за изключително чувствителния характер на темата.

Междувременно трябва да се вземат решения и по отношение на България. Регентите в тази страна започват управлението си, като призовават за избиране на ново народно събрание, което да реши въпроса за наследника на Батенберг. За руснаците този ход е крайно неприятен. Първият княз на България всъщност е избран от царя. Затова царят и неговите съветници, смятат, че вторият княз също трябва да бъде избран по подобен начин.

Притеснен да не би България отново да излязе извън контрол, царят решава някъде в средата на септември (решението е обявено на 18-ти) да изпрати в България руския военен аташе във Виена, генерал (барон) Николай Василиевич Каулбарс, като специален високопоставен пратеник на руското правителство, със задачата да поеме нещата в свои ръце и да приведе курса на българската политика в съответствие с руските интереси. Всички налични доказателства сочат, че тази стъпка е предприета лично от царя в Красное село по препоръка от военните (вероятно с подкрепата на Катков), но или без консултация с Гирс, или против неговия съвет.²⁰⁸

Който мисли, че чашата на руското унижение в хода на събитията в България е препълнена догоре по време на отстраняването на Батенберг и че нищо

²⁰⁸ Великия княз Владимир Александрович разказва на Херберт Бисмарк (GP, V, № 992, стр. 80) и по-късната жалба на Катков до царя (писмото му от 31 март/12 април 1887 г. [Красный архив, LVIII (том III от поредицата от 1933 г.), стр. 81]), в които се посочва, че външното министерство отхвърля отговорността за мисията на Каулбарс и се отнася много критично към нея.

не може да добави към нея, жестоко се е лъже. Мисията на Каулбарс се оказва несравнима в миналото като фиаско на руската политика.

Добрият генерал пристигна в София на 25 септември с инструкции да представи три искания към регентите: (1) да отложат с два месеца (вероятно за да дадат време на руснаците да разгледат въпроса) изборите за ново народно събрание; (2) да премахнат незабавно обсадното положение, обявено по време на абдикацията на Батенберг (това е замислено от руснаците като средство за улесняване на агитацията и активността на фракцията, благосклонна към приемането на руско попечителство); и (3) да освободят и да не преследват по-нататъшно лицата, организирали преврата срещу Батенберг.

Това, което последва, е почти фантастична смесица от погрешното поведение на генерала и открито неподчинение, дори нахалство на българите. Обиколката на Каулбарс из страната се превръща в поредица от шумни и унижителни епизоди, като регентите се погрижват тълпи, враждебно настроени към руската власт, да го посрещат и да го закачат на всяка точка по пътя му. Трите му искания са лекомислено игнорирани; регентите уверено продължават с плановете си, сякаш той не съществува. И не само че производствата срещу заговорниците от 21 август не са прекратени, но руските граждани и проруски настроените българи продължиха да бъдат обект на репресивни действия от страна на българските власти и на тормоз, понякога насилствен, от страна на български лица и тълпи, действия, към които властите, според руснаците, наблюдават само с доброжелателно безразличие.

Към 20 октомври генералът поставя на регентите 72-часов ултиматум: или те ще предприемат енергични действия в рамките на този период, за да спрат ексцесиите срещу руски граждани, или той ще напусне България, вземайки със себе си целия руски официален елит.

След като е поставил този ултиматум, най-малкото, което Каулбарс можеше да направи, е да се придържа към него. Но дори това той не прави. Минава почти месец, преди най-накрая да изпълни заплахата си. На 20 ноември, по лична заповед на царя, той напуска България, като взема със себе си всички останали руски служители и това води до окончателен и пълен разрыв на отношенията между двете страни. По това време от личния му престиж в България не остава нищо, а от този на Русия – много малко.

Лесно може да си представи с каква злоба и отчаяние е последван този ход на събитията в Петербург. Доказателствата за провала на Каулбарс започват да постъпват по времето на завръщането на царя в Петербург, в началото на октомври. За всички е ясно, че мисията на Каулбарс по отношение на България, е последната политическа карта в ръцете на Русия. Сега не остават други освен военните.

Мисията на Каулбарс е обречена на провал, и това е очевидно още в самото начало, само след няколко дни след пристигането му в страната (т.е. към края на септември). Затова хората в Русия са длъжни да помислят за следващата стъпка. Не е изненадващо, че при тези обстоятелства в столицата през целия

октомври се носят слухове за предстояща руска окупация на България. Идеята има много поддръжници. Катков сега открито настоява за този курс.²⁰⁹

Същото правят и някои от по-националистически настроените редактори и служители. Руският посланик в Берлин, Павел Шувалов, дори настоява силно за това пред смутения Гирс в присъствието на висши германски служители, при посещението на Гирс в германската столица в началото на септември.²¹⁰

Военните лидери обаче не приемат идеята. Те осъзнават, че това почти сигурно това ще доведе, до усложнения с Австро-Унгария; и поради различия в мненията между тях относно готовността на руската армия да приеме война с Австро-Унгария в този момент, особено предвид несигурната реакцията на Германия, изглежда е има общо съгласие, че дори войната с Австро-Унгария да се разглежда като желателно развитие, тя не бива да започва с окупацията на България.

Царят също в крайна сметка се обявява против окупацията. Няма автентични данни за неговата мотивация. Очевидно е, че мнението на военните има голяма тежест за него.²¹¹

Но има и мнението, често изразявано в някои официални кръгове, че хитрият Бисмарк се стреми да подтикне Русия да окупира България, за да я оплете още по-дълбоко в лепкавата мрежа на българската политика. Известно е, че тези подозрения стават известни на царя;²¹² и не е изненадващо, ако им е повярвал, предвид недоверчивото и колебливо настроение, в което той се намира тогава.

Резултатът от тези различни колебания е, че руското правителство, дори да се чувстваше силно и непоносимо провокирано от българското поведение по време на мисията на Каулбарс, се въздържа от военна окупация и се ограничава до умерената и не особено успешна операция за изпращане на два военни кораба в българското пристанище Варна в края на октомври. Те трябва да подкрепят Каулбарс, но това има малък ефект извън самия град Варна; и с напускането на генерала, руснаците са принудени да се изправят пред болезнения факт, че в рамките на 7 години след „освобождението“ на тази страна от тур-

²⁰⁹ Продължаваме да отлагаме окупацията на България, която можехме да извършим“, пише Катков в броя си от 15 октомври 1886 г., „за да я освободим от враговете, от които е пленена; но накрая [ако продължим да правим това] ще се окажем принудени да ѝ обявим война.“

²¹⁰ Меморандум от 10 август 1886 г., изготвен от служител на германското външно министерство, фон Берхем (GP, V, No. 879, p. 49).

²¹¹ Schweinitz to Bismarck, November 23, 1886 (GP, V, No. 993, p. 84).

²¹² Петър Шувалов казва на Швайниц в средата на ноември: „Мога да ви уверя, че единствената причина, поради която не пристъпихме към окупацията на България, е, мнението на императора, че Бисмарк иска да го примамим в това начинание.“ (телеграма, Швайниц до Бисмарк, 16 ноември 1886 г. [GP, V, № 991, стр. 74]). Доп. пр.: т.е. да му постави капан. Това подозрение няма никакви реални основания, и трябва да се усъммим в мотивите на онези (Жомини е сред тях), които разпространява този слух в Петербург. Германската позиция за евентуална руска окупация на България е заявена на руснаците ясно и недвусмислено на няколко пъти. Тя е обобщена в изявление, направено до великия княз Владимир Александрович от Херберт Бисмарк на 21 ноември 1886 г. Той описва цялата идея, че Германия провокира Русия към окупация на България като абсурдна, и казва следното: „Имаме живо безпокойство за Австро-Унгария, предвид нервността на унгарците и слабостта на австрийското правителство, да не стои безучастно при появата на руските войски в България. Винаги основната цел на нашата политика е да се избегне конфликт между Австро-Унгария и Русия. Но е напълно ясно, че ще е по-трудно да се направи това, ако руската армия окупира България“ (GP, V, № 992, стр. 82).

ците, политиката им по отношение на нея завършва с пълен и безпомощен фалит. В цялата история на руската дипломация, напразно търсим по-грандиозен и по-изпепеляващ руското чувство за престиж, по-голям провал от този.

Глава единадесета. ЩЕТИТЕ СА ПОПРАВЕНИ

Остава да отбележим влиянието на събитията от септември и октомври в Петербург върху проблемния ход на френско-руските отношения.

Ще си припомним, че от разговора си с Гирс на 8 септември, д'Ормесон остава с впечатлението, че Моренхайм е на път да бъде повикан у дома за консултации и че се очаква напредък в разговорите за възобновяване на посланическите отношения. Но впечатлението му е погрешно.

Царят вече е напуснал столицата за маневрите в Полша и Гирс го последва на следващата вечер. В продължение на две седмици след това, до завръщането на Гирс, няма с кого да се консултира; нито пък има и следа от обещания Моренхайм. Към края на месеца в руския печат се появяват намеци, че посланикът може скоро да се завърне у дома; и д'Ормесон разпитва Гирс, който по това време се е завърнал, за слуховете. Гирс потвърждава, че Моренхайм скоро ще пристигне, но това е всичко, което успял да разбере от него. След това, в продължение на още три седмици, цари само обичайното загадъчно руско мълчание.

През третата седмица на октомври обаче ситуацията се променя внезапно и решително. Във вторник, 19 октомври, Гирс предприема седмичното си пътуване до Гатчина за консултация с царя. На следващия ден той се обажда на д'Ормесон и му казва, че руското правителство е готово да възобнови диалога от момента, в който е отзоваван Апер, и да приеме със съчувствие, искането от французите за уточняване на новия посланик. Той отказва да заяви каквито и да е руски предпочитания по отношение на личността на новия посланик или направлението на неговите професионални компетентности. Това ще бъде оставено на французите. Те могат да обсъдят въпроса допълнително, ако желаят, с руския шарже д'афер в Париж, княз Коцебу.

Какво предизвиква тази промяна и защо се случва точно в този момент? Защо царят е готов да разреши на 19 октомври стъпка, на която шест седмици по-рано, точно преди заминаването си за Брест-Литовск, се съпротивлява упорито? Други смятат по онова време (и автор на тази труд е склонен да вярва), че решението на царя да приеме друг френски посланик, бележи важен вододел в руската политика: моментът на вътрешен ангажимент за евентуално изоставяне на споразумението с Австро-Унгария и Германия, което в продължение на пет години представлява крайтъгълният камък на международната позиция на Русия; на негово място, тя поема по дългия и постепенен наклон, който ще доведе до подписването, около шест години по-късно, на Френско-руския съюз.

Ако това е така, нека разгледаме както влиянията, на които царят е подложен в този конкретен момент, така и настроението, предизвикано от тези влияния, и предишния му опит.

Тутен, първи помощник на д'Ормесон във френското посолство по това време, пишейки спомените си около 40 години по-късно с помощта на офици-

алната френска документация, все още има впечатлението, че промяната в руско мнение е станала много по-рано, в края на август, и е подсказана на френското правителство от заминаващия Кумани. Вярвайки в това, той, подобно на д'Ормесон, приема решението на царя просто като резултат от неговата загриженост и отчаяние от положението в България, точно тогава в размириците, предизвикани от преврата срещу Батенберг.

„Всеки път показвам“, цитира той д'Ормесон, който пише до Фрейсине по това време, „че особено интересните външни обстоятелства на Русия от българският бряг, са в този момент най-добрата помощ за нас“. („Винаги съм изтъквал, че скритите обстоятелства, представляващи интерес за Русия във връзка с България, в даден момент ще се окажат най-добрият вид помощ за нас.“)

Ако той е прав, тогава непосредствените импулси за действието на царя трябва да се търсят без съмнение, във въздействието върху него, на неотдавнашната статия на Катков от 30 юли и в реакцията му на драматичните събития от края на август и началото на септември в България.

Но в тази си преценка Тутен е само отчасти прав. Промяната в решението на царя всъщност преминава през два етапа:

(1) към края на септември, когато той упълномощава Гирс, който тогава е на път да се върне в Петербург от Брест-Литовск, да нареди на Моренхайм да се върне у дома за консултации; и

(2) някъде през седмицата от 12 до 19 октомври, когато най-накрая дава знак за пълно одобрение за приемането на новия френски посланик.

Първото от тези действия е само колебливо и необвързващо; монархът си запази свободата да вземе окончателно решение. Нека отбележим, че по това време той току-що е изпратил Каулбарс в България и успехът на това начинание все още не е изяснен. Очевидно окончателното решение по отношение на френското посолство наистина е свързано, според него, с изхода от кризата в България.

Интересно е тогава да се вземат предвид, доколкото са ни известни, обстоятелствата от дните непосредствено предхождащи решението, съобщено на Гирс на 19 октомври. Провалът на мисията на Каулбарс вече е ясен и непоправим. Силно потиснати, царят и Гирс осъзнават това, когато обсъждат въпроса на 12 октомври; и на 19-ти, денят преди да даде съгласието си за приемането на новия френски посланик, Александър нарежда оттеглянето на Каулбарс и пълното прекъсване на всички дипломатически и официални отношения с България. Това означава, че той е изиграл последната си мирна карта, но без успех. Сега не му остава друга алтернатива, освен да пристъпи към окупация на страната или да се примири с последното и най-горчиво от цяла поредица от болезнени и унижителни отблъсквания от страна на българите.

Както видяхме, той избира последната алтернатива. Решението е продиктувано от военни съображения: не толкова от страх от война с Австро-Унгария, колкото от мнението споделяно от редица висши военни фигури, че дори и да се иска война с Австро-Унгария, окупацията на България в този момент не е нито мястото, нито времето за започването ѝ и подобна процедура е по-скоро вредна, отколкото полезна за постигането на крайната и висша цел, която е

контролът над Дарданелите. Следователно той приема ситуацията стоически, както казва Гирс, „като истински философ“.

Но в следващите дни Европа е изпълнена от слухове за предстояща руска окупация; и самият цар осъзнава, че напрегнатата и несигурна ситуация, произтичаща от провала на Каулбарс, не може да не утежни допълнително отношенията му с австроунгарците и германците. Това означава засилена нужда от близки отношения с Франция, като котва от наветрената страна.

Второ, Моренхайм, повикан у дома в края на септември, вече е пристигнал. Той носи си дълъг меморандум за френско-руските отношения – продукт на размислите от неотдавнашното му принудително изгнание в Мюнхен. Точната дата на завръщането му не е ясна, но очевидно е около 10 октомври. Според Тутен, Моренхайм е води дълги разговори с Гирс и е приет от царя в Гатчина. Той донася меморандума си и го оставя за разглеждане от царя, като преди това го е показал на министъра на вътрешните работи Дмитрий Толстой, когото среща в преддверието пред царския кабинет.

Хансен разказва, че Толстой е похвалил документа на място като дело на истински патриот и по-късно става очевидно, че и царят също е доволен.²¹³ Препоръките на Моренхайм, излишно е да казваме, са за незабавно възобновяване на дипломатическите отношения (за което той силно желае да се върне в Париж), но се предвижда и обща промяна в отношенията между Русия и Франция.

Накрая, и със сигурност по-важно и друго влияние (защото Моренхайм, дори *bien vu* на императрицата, не е важна фигура). Точно когато д'Ормесон заминава за Певчески Мост на 20 октомври, за да получи от Гирс новината за промяната в мнението на царя, в кабинета му се появява не друг, а Сион, който настоява спешно да го види. Д'Ормесон е най-изумен от това внезапно посещение от човек, когото никога преди не е срещал, и още по-изненадан, когато се оказва, че Сион е дошъл да го уведоми за точно същото нещо, което дори все още да не го знае, Гирс ще му каже: а именно, че руснаците вече са склонни да приемат новия посланик. След това Сион го моли да предложи като френски кандидат за този пост името на генерал Гайяр.²¹⁴

Сион пристига в Петербург, очевидно по настояване на Катков, някъде през първата половина на октомври. Катков също е в столицата, дошъл от Москва, и Сион е чакал пристигането му там от няколко дни. Спорде неговия собствен разказ²¹⁵, Сион идва от Париж с „уверението, че френското правителство, от своя страна, е склонно да изпълни желанието на царя чрез подходящ избор [на нов посланик]“. През предходните дни той се среща и консултирал постоянно с Катков, дори вечерят заедно ежедневно. Сега той е разбрал, още преди Гирс да има време да съобщи новината на д'Ормесон, че мнението на царя се е променило; и той също знае, че Жиер ще информира д'Ормесон за този факт в същия ден. Знаейки това, той бърза да нахлуе при шарже д'афера, за да му съ-

²¹³ J. Hansen, *Ambassade a Paris du Baron de Mohrenheim* (Paris: Flammarion, 1907), pp. 20-21.

²¹⁴ Сион казва следното за срещата си с д'Ормесон на 21-ви: „Сметнах за свой дълг незабавно да информирам граф д'Ормесон, тъй като знаех, че Гирс ще му съобщи добрата новина още същия ден, и да го предупредя. Не го познавах и след като го изненадах точно когато щеше да си тръгне, му казах всичко накратко. Той несъмнено беше доста изненадан от тази внезапна моя поява.“ *Histoire*, 1895, стр. 172).

²¹⁵ Cyon, *Histoire*, pp. 169-170.

обща пръв добрата новина и да му подхвърли (още преди шарже д'аферът да успее да говори с Гирс) предложението за избор на Гайяр за вакантния пост.

Всички тези обстоятелства – присъствието на Катков в Петербург; призоваването на Сион от негова страна; интересът, проявен към темата от приятеля на Катков, Дмитрий Толстой; и тайния канал за комуникация видимо ползвани от Катков и Сион за някой от висшите кръгове, предполагат линия на влияние, действаща, съвсем независимо от Гирс и вероятно в противоречие с него, върху съзнанието на царя в този решаващ момент.

Новината за готовността на царя да приеме нов френски посланик веднага предизвиква бурни дискусии и интриги около личността му. Гирс, както току-що видяхме, мъдро се въздържа от тази дискусия и заявява, че няма предложения за френското правителство по този въпрос. Други обаче не са толкова сдържани. Сион, например, продължава да оказва натиск както върху руските чиновници, така и върху д'Ормесон да използват влиянието си, за да бъде предложен Гайяр за този пост.

Гайяр е френски военен аташе в Петербург по времето на генерал Льо Фло като посланик в средата на 70-те години на XIX век. Той е един от тримата френски офицери, за които (съветският учен Манфред) твърди, че са запознати с тайните споразумения, създадени в началото на 70-те години на XIX век за сътрудничество между френската и руската армии. (Вижте по-горе, Глава 2.)

Той придружава великия княз Николай Николаевич по времето когато е главнокомандващ на Балканите, по време на Руско-турската война. Той съдейства в убеждаването на румънците да се присъединят към руснаците във военните им действия срещу Турция. В знак на признание за тази заслуга е награден с руския кръст „Свети Георги“.

От друга страна, Жомини, който приема, че новият посланик трябва да бъде офицер, изразява предпочитание към адмирал Жорекибери. След като научава това, Сион приема уверението на Жомини, че назначаването на военноморски офицер е най-приемливо за царя, и веднага променя собствената си позиция. Сега той започнал да настоява, по ред на предпочитание, за имената на Жорекибери²¹⁶, Гайяр и Бийо.

В мемоарите си Тутен ясно показва, че настояването на Сион и неговия приятел Жомини за назначаване на военна или военноморска фигура всъщност е замислено като ход срещу Гирс. Смята се, че такава фигура, имайки пряк достъп до царя по време на маневри и военни церемонии, няма да зависи от Гирс в комуникацията си с руския монарх.

Може да бъдем сигурни, че този опит да се измести Гирс като фактор в Френско-руските отношения е харесан от Катков, ако не е продиктувани от самия него. Причините на Жомини да следва тази линия – курс на действие, за който той със сигурност няма нито авторитета, нито благословията на Гирс и който е провеждан зад гърба на външния министър, са в различията в характе-

²¹⁶ Жан Бемар Жорекибери (1815-1887) е висш френски военноморски офицер. Подава оставка от военноморската служба на 1 януари 1883 г. в знак на протест срещу взетото по това време решение за пенсиониране на офицерите, и по-специално херцог д'Омал, които са свързани с монархическите фамилии във Франция. Читателят ще си спомни, че Бийо, приятелят на Жулиет Адам, Фрейсине се опитва, но неуспешно, да назначи за наследник на Апер на поста в Петербург.

рите и вижданията за политиката, които разделят двамата мъже още от поемането на ръководството на Певчески Мост от Гирс.

Не е ясно доколко този контекст е очевиден за д'Ормесон; но на 23 октомври, само два дни след като научава за решението на царя, той изпраща лично писмо до Фрейсине, в което излага мнението си по общия въпрос за желателността на този посланически пост да има военна, а не цивилна фигура. Позовавайки се на обичайните аргументи, предлагани за предимствата посланикът да е висш офицер, той след това, с голяма проникателност, представя някои съображения срещу този избор, които отразяват високата му опитност и зрялост в дипломатическите въпроси. „Като се има предвид добре познатият темперамент на Александър III“, пише той, и грубите прояви на лошо настроение, на които е склонен, трябва да се запитаме дали твърде честите поводи за контакт с него винаги са желателни. Очевидно е, че ако един посланик успее да му се хареса, както е направил Апер, а преди него Льо Фло и Шанзи, и ако не се случи нищо нередно в международните отношения, всичко това е в полза на Франция. Но трябва да вземем предвид и обратния случай, не е ли предимство, при трудни обстоятелства, да се избягват твърде честите срещи между нашия посланик и царя? При такива обстоятелства, един благоразумен, спокоен и помирителен министър на външните работи, като този, който днес ръководи външната политика на Русия (Гирс), е още по-добър посредник, защото той умее най-добре да избягва или поне да смекчава понякога насилствените изблици на императора?“²¹⁷

Писмото на Д'Ормесон всъщност пристига в Париж твърде късно, за да повлияе на избора на външния министър. Но изборът, за негово щастие, се оказва точно както той би искал. Фрейсине решава да избере за посланик Антоан Пол Рене Льофебр дьо Лабуле, дипломат от кариерата, който точно по това време поема поста посланик в Испания. Последното назначение е отменено в полза на мисията в Петербург. При този избор Фрейсине се ръководи от мотиви, толкова сложни в дипломатически смисъл, колкото тези, които са вдъхновили препоръката на д'Ормесон. Неговата загриженост за военния посланик вероятно е единствено от предположението, че Бийо, влиятелна политическа фигура, ще се обиди, ако някой друг офицер змине вместо него. В това е предимство на Лабуле, защото е ясно, че царят няма да приеме, повторното предложение за Бийо.

Лабуле, тогава на 52 години, е в дипломатическата кариера от много години. Той също е служил в Петербург под ръководството на генерал Льо Фло като първи секретар, и като шарже д'афер. Той е оставил след себе си там, доколкото изобщо си спомнят за него, след изтичането на едно десетилетие, благоприятно впечатление. Човек с тих и методичен темперамент, с обичайната резервираност на трудолюбивия кариерен чиновник, той първоначално не е високо ценен от всичките си висши дипломатически колеги (австроунгарският посланик дори критикува вечерите и вината му, ужасен упрек към френски колега). Сион е бесен от назначението, твърдейки, че вижда в него тежък и непоправим удар върху развитието на френско-руските отношения.

²¹⁷ Toutain, Alexandre *HI*, p. 135.

Но Лабуле скоро спечелва и запазва уважението на руснаците и мисията му продължава до самото сключване на съюза, около 7 години по-късно. Този успех служи като корекция, в ретроспекция, за онези, които, подобно на Сион, Жомини и Катков, виждат в елиминирането на Гирс и в установяването на пряка комуникация между френския генерален щаб и царя, единствената възможност за постигане на задоволително военно и политическо споразумение между двете страни.

Лабуле пристига в Петербург на 19 ноември. Акредитивните писма обикновено се представят в Гатчина, но рожденият ден на императрицата е на 26-ти, императорската двойка трябва да дойде в Петербург за това събитие и царят решава да получи акредитивните писма на Лабуле в Петербург същия ден. В съответствие с обичайния протокол, правителството осигурява конен военен ескорт за посланика по маршрута му между резиденцията му на брега на Нева и Аничковия дворец. Това предоставя необичайно зрелище за петербургското население и не остана незабелязано от печата или другите дипломати.²¹⁸

По този повод Лабуле казва обичайните учтиви неща за приятните си спомени от предишната служба в Петербург, за желанието си да допринесе за възстановяването на добрите отношения и за надеждата си, че ще има подкрепата на императора в това начинание. Отговорът на царя го изненадва със своята прямота. „Той ми даде да разбера“, докладва Лабуле на правителството си, „че моментът е труден, че е възможно да предстоят тежки изпитания и че може да е много необходимо в хода на тези изпитания Русия да разчита на Франция и Франция на Русия. „За съжаление“, добави той, „вие, французите, самите преминавате през определени изпитания, които правят невъзможно за вас да имате последователност в политиката си и което едва ни позволява да действваме в съгласие с вас. Това е много жалко, защото имаме нужда от силна Франция. Имам нужда от вас и вие имате нужда от нас. Надявам се, че Франция ще разбере това.“²¹⁹

Откъде, трябва да се запитаме, е този език? Какви „тежки изпитания“ е виждал царят да предстоят? Това са силни думи, предполагащи непосредствената близост на голяма политическа, ако не и военна криза. И от какво произлиза необходимостта от силна Франция за Русия, вече напълно защитена с твърдо политическо разбирателство от няколко години с Германия и Австро-Унгария?

Отговорът на този въпрос се крие не само в разтревоженото състояние на царя, породено от провала на мисията на Каулбарс, но и от друг инцидент, случил се по-рано през ноември, който има ефекта на втриване на сол в импер-

²¹⁸ Austrian Ambassador Wolkenstein, November 30, 1886 (Austrian Archives, Box 83. PA-X. Russland, Berichte, 1886).

²¹⁹ Точната формулировка на този пасаж в доклада на Лабуле, както се появява в архивите на френското външно министерство, том 273 е: „...той ми даде да разбера, че времената са тежки, че ни предстоят изпитания и че е много необходимо в хода на тези изпитания Русия да може да разчита на Франция, както и Франция на Русия“, и добави, „вие самите преминавате през изпитания, които ви пречат да следвате последователно вашата политика и които едва ни позволяват да вървим в съгласие с вас. Това е много жалко, защото имаме нужда от силна Франция. Ние се нуждаем от вас, а вие се нуждаете от нас. Надявам се, че Франция ще го разбере.“

ските рани. Той е свързан с австроунгарската реакция на ситуацията в България.

От известно време Бисмарк, е разтревожен от събитията на Балканите, които заплашват целостта на съществуващите отношения между тримата императори и следователно на цялата му структура от съюзи, и се опитва да успокои страстите, като убеждава австроунгарците, че няма от какво да се страхуват от евентуална руска окупация на България, те могат да се компенсират чрез засилено влияние в Сърбия и другаде. В същото време той призовава руснаците да не приемат твърде сериозно онези случайни гласове на тревога за перспективата от подобна окупация, които се чуват от австрийската страна, особено в Унгария. Подобни изявления на тревога, уверява той руснаците, ще бъдат само формални и не бива да пораждат безпокойство.

Тази теза е повтаряна в поредица от поводи. Така, синът на канцлера, Херберт Бисмарк, разговаряйки с руския шарже д'афер Муравьов на 20 септември, признава възможността развитието на събитията да доведе до окупация на България от руснаците и че това предизвиква известно недоволство в Унгария. „Но мога да ви уверя съвсем поверително“, продължава той, че това няма да има по-нататъшни последици. Виенското правителство ще се ограничи до платоничен протест, целящ да успокои общественото мнение и унгарските парламентаристи националисти. Това мисли Калноки; Петербург трябва да знае това. За нас най-важното е да подкрепим Калноки. С него винаги може да се договорим. Ако той бъде заменен от някоя друга унгарска фигура, като Андраши, нещата няма да вървят толкова гладко.²²⁰

Пет дни по-късно на Муравьов е съобщено, отново от Херберт Бисмарк, че Калноки е казал, че император Франц Йосиф, че на руснаците трябва да се даде пълна свобода на действие в България и че той, Калноки, е съгласен с това.²²¹ Тези настоятелни призиви са повторени два дни по-късно; и по този повод, според Муравиев, младият Бисмарк е казал: „Няма да имате затруднения да упражните законното си влияние в България“ – на който пасаж от доклада царят отбелязва в един от обичайните си коментари в полета: „Разбира се.“²²²

Чак на 15 октомври руският посланик в Германия, Павел Шувалов, вече обратно в Берлин, съобщава, че бащата на Херберт Бисмарк е на мнение, че дори засега несъмнено да е по-добре руснаците да се въздържат от окупация, той, Бисмарк, приема подобна мярка за напълно законна, ако обстоятелствата по-късно я наложат, а австрийците няма да направят нищо повече от официален протест.²²³

След тези многократни уверения, какви са чувствата на царя, когато в средата на ноември, малко преди пристигането на Лабуле, до него достига докладът, че Калноки, говорейки (12 ноември) пред Бюджетната комисия на Унгарския парламент, е направил следното изявление?

„Ако Русия беше предложила или се беше опитала да изпрати в България комисар, който да поеме управлението на страната, или ако беше пристъпила

²²⁰ *Russian Archives. File: Kantselyariya, 1886. Delo 18. Despatch, Muraviev to Foreign Office, September 8/20, 1886.*

²²¹ *Despatch, Muraviev to Foreign Office, September 13/25, 1886.*

²²² *Despatch, Muraviev to Foreign Office, September 15/27, 1886.*

²²³ *Personal letter, Shuvalov to Giers, October 3/15, 1886.*

към военна окупация на пристанищата или на самата страна, това щяха да бъдат действия, които ще да ни задължат, каквито и да са причините за тях, да заемем решителна позиция“.

Това изявление не само е напълно несъответстващо на всичко, което германците са казали; то е едновременно неоснователно, заплашително и провокативно: неоснователно, защото описаната ситуация е все още хипотетична – Русия все още не е направила действията, описани от Калноки; заплашително, защото е много близо до това – всъщност вече има два военни кораба в пристанището на Варна; провокативно, защото поставя Русия в позиция, в която тя вече не може да се въздържа от тези действия, без да изглежда, че се поддава позорно на австроунгарската заплаха.

Хапката става още по-горчива от факта, че именно Калноки, а не някой друг, е този, от който идва това изявление; защото още от създаването на съюзът на тримата императори, той е един от най-силните защитници в рамките на австроунгарския елит на близки и мирни отношения с Русия.

Накрая, именно пред официален унгарски орган е направено изявлението на Калноки. Искането на унгарците, водени от вече пенсионирания Андраши, за твърда и дори агресивна политика спрямо Русия е добре известно. Този натиск, както руснаците добре осъзнават, е в основата на австроунгарската двуличност по отношение на България – нежеланието на австроунгарското правителство да приеме безрезервно искането на Бисмарк за пълно разделяне на Балканите на австрийска и руска сфери на влияние и за ясен отказ от всякакъв интерес от страна на Австрия към това, което може да се случи в България.

Унгарците се опасяваха, а заедно с тях и много от австрийците, че руската окупация на България ще направи невъзможно продължаващото поддържане на независима позиция от страна на румъните; че последните ще бъдат принудени да се върнат в руската орбита; и че с това положението на Унгария, частично затворена между Румъния, руска Полша и България, ще се усложни. Калноки е принуден да даде това уверение на унгарския парламент, което е ясно доказателство, че дори с подкрепата на Бисмарк, той вече не е в състояние да устои на натиска на отбранителната реакция, който продължаващата нестабилност в България започва да предизвиква в австроунгарския управляващ елит.

Трудно е да се прецени какво точно е истинското значение на тази австроунгарска заплаха. Именно защото е неоснователна, тя е нещо повече от празния протест, за който говорят германците. Но австроунгарците знаят, че Бисмарк няма да ги подкрепи в никаква открита атака срещу Русия или в каквато и да е военна намеса срещу руските позиции в България. Следователно, не е възможно Калноки да има предвид точно това.

Изглежда по-вероятно това, което е предвиждал, да е възможността за някаква окупация на Сърбия или на части от нея, като противодействие на евентуална руска окупация на България. Но това само по себе си ще представлява сериозно усложнение на Балканската ситуация.

Но след прочита на това изявление, на царя е ясно, че руската окупация на България, единствената видима алтернатива срещу признаването на пълната руска безпомощност спрямо на тази страна, не може да се осъществи, без да

се предизвикат нови изпитания на силата на Балканите, изпитания, за които по това време руската армия все още не е напълно подготвена. И все пак, предвид провокативното поведение на Българското регентство, кой би могъл да каже кога няма да се създаде ситуация, в която престижът на Русия ще бъде застрашен до нетърпимост и ще се наложи въоръжено действие?

Именно изправен пред тази дилема Александър III се измъчва в истинска агония от разочарование и потиснат гняв, когато приема пълномоцията на Лабуле. Престорва се, че не е в състояние да предвиди с точност по-нататъшното развитие на австроунгаро-руските отношения на Балканите, но не може да си представи начин, по който конфликтът между двете сили може да бъде разрешен по мирен начин. Оттук може би е предсказанието му за „тежките изпитания“ които предстоят. И оттук, без съмнение, сърдечността и намекът за голяма важност, с които е посрещнат новият френски посланик.

В този момент нека си припомним състоянието на духа, преобладаващо тогава в руските чиновнически среди, описано от Бюлов в писмо до приятел на 15 ноември, четири дни преди пристигането на Лабуле и точно в момента, когато изявлението на Калноки става известно в дипломатическите и официалните кръгове в Петербург.²²⁴ То отразява, както малко други документи от онова време, атмосферата в която трябва да бъде взето решението на царя за отношенията му със западноевропейските сили през есента на 1886 г.: „Никой вече не смее да се противопостави на императора по политически въпроси, нито дори да му каже истината. Гирс още по-малко от хората от най-близкото му обкръжение. Така императорът се затваря в напълно измислени представи и очаквания; когато тези фантазии биват разбити от сблъсъка с фактите, той е обзет от „тъпа ярост“, сякаш някой му е сторил голяма несправедливост. Така в момента той е настръхнал срещу Германия, без никаква логика, единствено защото българите не отстъпват и защото ужасният му Каулбарс стана за посмешище.

Русия чувства, че се е опозорила безмерно в България. Това, което се случи там през последната година – революцията във Филипопол, Сливница, завръщането на Батенберг след заговора от 21 август, начинът, по който той след това абдикира, поведението на регентството и т.н. – се разглежда тук като поредица от унижения. Усещането, че това фиаско е предизвикано от собствената неловкост, само засилва чувствителността. Воронцов²²⁵, след като прочел статия за Каулбарс в „Кьолнише Цайтунг“, отбеляза с горчива гримаса: „Ние сме като кучета, на които трият носа в лайната, които са изсрали, не където трябва.“

„Интелигенцията“ е раздразнена, защото панславистката идея, която в продължение на 25 години се смята за необратима догма, се оказва голяма измама... Императорът е огорчен, защото дори след отстраняването на заклетия му враг Батенберг, нещата вървят противно на неговите очаквания и желания. Русия и царят, в това настроение, се чудят върху кого да излеят гнева си. Върху България? Панславистите предупреждават за окупация на България, в която виждат капан. Върху Англия? Те искат да си уредят сметките с Англия едва след като Австро-Унгария бъде разгромена. А ние? Разбира се, тук ни мразят и

²²⁴ GP, V, No. 990, p. 69.

²²⁵ Граф Воронцов-Дашков, министър на императорския двор, силен консервативен приятел и поддръжник на Александър III.

на руснаците не може да имаме доверие. Но тази омраза произтича повече от неясна антипатия към това, което представлява Германия, отколкото от политически сметки. Тук казват „По-скоро от емоционални съображения, отколкото от политически причини, ние сме против германците. От друга страна, и слава Богу, руснаците много се страхуват от нас. Ранно нападение срещу нас е малко вероятно. Това не изключва подтикването на французите зад кулисите. Вече, през август, обърнах внимание на интригите на Загуляев, Катакази²²⁶ и др. Тези полуофициални подходи вероятно ще продължат. Непосредственият обект на руския гняв е Австро-Унгария. Чувам отвсякъде: „Ще пресушим българското бласто.“ Това означава, че Русия трябва да се измъкне от българското бласто чрез конфронтация с Австро-Унгария“.

След това Бюлов продължава да говори за причините за нещастното и разстроено лично душевно състояние на царя: ненормалният му живот; липсата на активност, които изисква толкова масивната му физическа структура, традицията на психическата ексцентричност в семейство Романови; безпокойството му за децата му, всичко това допринася за нежеланието му да слуша нерадостни доклади или да се задълбочава във въпросите, които стоят пред него. Това го прави уязвим, както го вижда Бюлов, за безскрупулни ласкателства и за задкулисни влияния, сред които, освен Катков, е специално споменато влиянието на министъра на вътрешните работи Толстой.

Бюлов черпи впечатленията си, от прогерманските или поне сравнително приятелски настроени кръгове около двора и правителството: от хора, вероятно, като великите князе Владимир Александрович и Михаил Николаевич; оттеглящия се финансов министър Бунге; командирът на личната охрана на царя, генерал Черевин, и най-вече братята Шувалови. Дори когато тези хора са благосклонни към Германия и признават несправедливостта на нарастващото негодувание на царя към тази страна, те също са антиавстрийски настроени и настояват за потвърда политика на Германия спрямо Австро-Унгария.

Интересно е да отбележим, че хората с тази политическа тенденция са настроени силно против влиянието на Катков, на не са особено благосклонни към основната цел на политическата дейност на Гирс. И двамата братя Шувалови, завиждат за позицията, която Гирс заема, и негодуват срещу изключването си от нея. Затова са склонни да го унижават при всеки повод. Те го смятат за прекалено плах в отношенията му с царя и си въобразяват, че един по-смел и силен глас, идващ от по-влиятелна и впечатляваща личност, ще промени характера на монарха. Виждайки мощта на различните сили - Катков, други националистически редактори, Толстой и т.н., които са насочени срещу Гирс, те предсказат ранната му политическа смърт като външен министър и спекулират свободно за евентуалния му наследник. Но както много други хора в Петербург, те подценяват както неговата проникателност, така и неговата упоритост. Те не успяват, да осъзнаят, че Гирс, давайки на царя нежелан съвет, смекчава натиска си много чувствително до това, което знае, че са границите на емоцио-

²²⁶ Катакази, аташе на руското посолство в Париж, е споменат по-горе (Глава 4).

Не успях да установя самоличността на Загуляев – вероятно парижкият кореспондент на някой от руските вестници. Доп. пр.: Става дума за Михаил Андреевич Загуляев (1834-1900), руски писател и издател. От 1871 година М. А. Загуляев е редактор на вътрешния отдел „Journal de S.-Petersbourg“, както и неговата литературна и театрална критика.

налното и интелектуално търпение на монарха; също така, че когато дава нежелан съвет, е твърде мъдър човек, за да се хвали с това, както много други биха направили, пред външни хора.

Преди да оставим темата за възобновяването на нормалните френско-руски отношения в края на 1886 г., ще бъде интересно, ако не и окончателно поучително, да обърнем кратко внимание на предисторията за любопитната поява на Сион в кабинета на д'Ормесон по това конкретно време.

Веднага щом Сион получава в Париж текста на забележителната редакционна статия на Катков и се погрижва за разпространението ѝ във френската преса, той отива да се види с Жулиет Адам в нейния крайградски дом в Жиф и получава нейното съгласие (той твърди, че самата тя го е предложила) да поеме, колкото дълго желае, директорския пост на „*La Nouvelle Revue*“. Целта на това споразумение, е да му позволи „да притежава в Париж рекламен орган, с който да подкрепя във Франция кампанията, водена в Русия от „Московские ведомости““. ²²⁷

И наистина, скоро след това се появява, подвързана между страниците на следващия брой на списанието, листовка, в която се съобщава, че мадам Адам, тъй като не е в състояние да посвети на списанието същата тежест на усилията, която му е полагала в миналото, е поверила ръководството му на г-н дьо Сион, с уговорката, че политиката на изданието както във вътрешните, така и във външните работи, ще остане в нейни ръце.

Много любопитна уговорка; освен това кратко съобщение напразно се търси и най-малкото доказателство, че тази промяна има някакъв ефект върху списанието през годината, в която Сион е негов директор. Той отсъства от Париж през по-голямата част от годината; и е ясно, че няма нищо общо нито с общото редактиране, нито с административното управление на списанието.

Може да предположим, че това е чисто формално споразумение, с което мадам Адам вероятно е принудена да се съгласи с аргумента, че ще е полезно за настоящите политически цели на Катков.

Всъщност назначението ѝ донася критики и подигравки от страна на някои парижки вестници. „В каква епоха живеем“, питат редакторите на уважавания буржоазен „*Paris Siecle*“ ²²⁸, „че един кореспондент на „Московские ведомости“ ще ръководи едно от големите списания на Франция?“ И в статия, публикувана на следващия ден в същия вестник, неговият петербургски кореспондент прави хаплив коментар по отношение на Сион: „Твърде реакционен за министър на царя и напълно подходящият човек да поеме директорския пост на едно от големите републикански списания на Франция.“

Именно при тази активност Сион се отправя към Петербург през октомври 1886 г. Катков го извиква там, към края на септември, тоест точно по времето, когато се чуват първите слухове за вероятното отзоваване на Моренхайм в Петербург. Правейки това, Катков го предупреждава предварително (ако можем да вярваме на Сион), че това повикване е свързано с предстоящо подновяване на посланическите отношения „че става въпрос за възобновяване на нор-

²²⁷ *Cyon, Histoire*, p. 163.

²²⁸ *Le Siecle*, December 9, 1886.

малните отношения между Русия и Франция.“²²⁹ Поради това е желано присъствието на Цион.

Преди да напусне Париж, Сион, предупреден от Катков, се заема с въпроса кой да бъде новият френски посланик в Русия и самият той твърди, че е предложил на френското правителство (това са негови собствени думи) кандидатурата на генерал Гайяр. (Той прави това, чрез посредничеството на мадам Адам, която представлява най-обещаващия, ако не и единствения му, път за контакт с френския министър-председател.)

Какво подтиква Цион да издигне тази кандидатура – дори седмици преди Александър III действително да е показал съгласието си за подновяване на нормалните отношения?

Предложението не идва от Жулиет Адам. В края на краищата, нейният фаворит е Бийо; и очевидно именно на нея и чрез нея е отправено предложението на Сион. Възможно е, както предполага Цион, то да е резултат на неговата собствена преценка за превъзходните качества на Гайяр, неговата увереност, че генералът ще е приемлив в руския „двор“ (имайки предвид великия княз Николай Николаевич) и убеждението му на тази позиция да има униформена фигура. Но възниква въпросът, дали той може да предприеме такава стъпка, препоръчвайки на френското и по-късно на руското правителство назначение от такава важност, освен ако не се е уверил по някакъв начин, че назначението ще бъде приемливо за въпросния човек и (тъй като Гайяр е висш офицер) за отговорните кръгове във френското военно министерство и генералния щаб?

Веднъж в Петербург, в дните от 21 до 24 октомври, докато се решава въпросът за нов посланик, Сион изпраща кратка поредица от доклади – четири писма и няколко телеграми, до мадам Адам. Съдържанието на тези съобщения, както той публикува в книгата си, показва, че за него тя е връзката му с френския премиер. Самата тя не е особено заинтересована: не му отговоря; и той е учуден да научи, че тя е в Бордо, за да присъства на сватбата на Пиер Лоти. Следователно не тя е тази, която го е подтикнала.

Каква тогава е а мотивацията на Сион? Той не споделя нито една от тревогите, свързани с Балканите, които подтикват Катков и царя да се насочат към промяна в руската политика. Самият той признава това.

И твърдението му, че цялата тази дейност от негова страна от името на френско-руски съюз е вдъхновена от желанието да „прекрати интригите на Бисмарк срещу Франция“, не звучи вярно. Няма нищо в предишната му кариера, което да обяснява изповядваната от него омраза към Бисмарк; и отбелязах (Глава 4 по-горе) любопитния му опит да предложи на германското правителство контрола над петербургския „Голос“ през 1883 г. Нито пък истински политически страсти от този вид, различни от съображения за личен интерес, са точно в неговата природа. Тогава трябва да има някакъв друг импулс.

Дълга поредица от косвени доказателства неудържимо водят до заключението, че Сион има някакви специални връзки, ако не с френската военна институция като такава, то с определени високопоставени фигури в нея, и че дейността му от името на френско-руски съюз отразява влияние или подстрекателство от тази страна. За да се подкрепи това подозрение, е необходимо само да се

²²⁹ *Cyon, Histoire, p. 166.*

припомнят няколкото предполагащи обстоятелства, насочващи в тази посока; неговите дългогодишни лични връзки, особено с генерал Сосие; службата му при великия княз Николай Николаевич през 1879-1880 г. и неговите двусмислени обяснения за причините за нея; многократните му похвали в книгата му за онези френски офицери, за които е известно, че подкрепят съюза; важното му твърдение, че Бисмарк го подозира като посредник между Катков и френския генерален щаб; и сега усърдието, с което той агитира за военно назначение за посланик в Петербург и настоява за избора на генерал Гайар.

Вече има убедителни доказателства, че руските панслависти, а вероятно и руските военни, имат важна роля, чрез посредничеството на Катков, в натиска, който довежда царя до края на октомври 1886 г. до готовността му да промени европейската си политика и да я насочи към съюз с Франция. Разбира се, липсват доказателства, както обикновено е, когато става въпрос за мотивите на изключително коварен и потаен човек като Сион; но ако изобщо има някаква основателност в доказателствата за някаква връзка между него и френския генерален щаб; тогава трябва да отбележим, че френските военни също имат намерса в скрития натиск, който, внимателно заобикаляйки по-предпазливия и миролюбив Гирс, подтиква царя към тази знаменателна промяна на курса.

На 3 декември, една седмица след връчването на пълномощията на Лабуле, кабинетът на Фрейсине, чиято парламентарна подкрепа от известно време става все по-крехка, пада от власт. Причините са единствено в сложността на френската вътрешна политика. Никой в Националното събрание сякаш не обмисля дори каквито и да е външнополитически последици, които смяната на правителството може да има. Като се има предвид водещото първенство, отдавано на вътрешнополитическите съображения от френските законодатели, и тяхното повсеместно безразличие към външните последици от собствените им политически действия, историкът не може да не признае, че Александър III има сериозни основания за съмненията си относно стабилността и надеждността на различните бързо променящи се френски правителства като възможни партньори в международен съюз.

Тъй като в събитията, довели до падането на Фрейсине, не са обсъждани въпроси на външната политика, това развитие нямало значение от гледна точка на възгледите на френската общественост и нейните парламентарни представители за френско-руските отношения. То обаче означава смяна на личностите начело на външните работи в Париж; и това не е без значение.

Падането на Фрейсине слага край на етап във френско-руските отношения, който съвпада приблизително с 1886 г.; и отворя вратата за нов етап. Този етап е белязан, първо, от по-голямата готовност на Александър III да обмисля по-тесни отношения с Франция и, второ от присъствието начело на френското посолство в Петербург на човек, който и да не е по-популярен сред царя лично, отколкото неговият предшественик, е по-малко противоречив за френското парламентарно мнение и по-умел в онези търпеливи изкуства на професионалната дипломатия, чрез които и единствено чрез които, при обстоятелствата на онова време, може да се постигне успешно по-нататъшно развитие на френско-руските отношения.

ЧАСТ III. ДОГОВОРЪТ ЗА ПРЕЗАЗСТРАХОВКА. ГИРС СРЕЩУ КАТКОВ

Глава дванадесета. ФРАНЦИЯ В СПЕКТЪРА НА РУСКИ ФИНАНСИ

До момента разгледахме както стимулите, така и пречките за по-тесните френско-руски отношения, от политическо и военно естество. Те са предопределени да продължават да се развиват, чак до падането на царизма.

Но от 1887 г. финансовите и икономическите съображения започват да увеличават своето значение и да се превръщат във все по-важен фактор за тези отношения и да влияят върху поведението на някои от най-важните замесените лица.

До средата на XIX век, въпреки големите си размери и относителната си гъстота на населението, Русия е слабо развита страна. Икономиката ѝ се е основава върху селското стопанство и патриархално изградена земеделска система. Промислеността е само рудиментарно развита. Производството на потребителски стоки е все още в занаятчийския етап. Съществуващата тежка индустрия е създадена от държавата, единствено за военни цели.

Въпреки тези обстоятелства, през XVIII и началото на XIX век Русия придобива ролята на голяма европейска сила и е приета като такава, защото изостаналостта ѝ спрямо западноевропейските големи държави, не е чак толкова голяма, и тя успява да я компенсира с по-голямата си човешка мощ, въпреки относителната изостаналост на технологиите ѝ.

Всичко това се променя значително с настъпването на Индустриалната революция в Англия и Западна Европа през първите десетилетия на XIX век. Това развитие, което драстично трансформира някои западни страни, особено Англия и Германия, засяга незначително Русия през първата половина на век. Резултатът е внезапната поява на много по-забележимо неравенство между руската и западната икономика, отколкото в миналото, неравенство в онези аспекти на икономическия растеж, които спомагат за изграждането на военната мощ.

Болезненият опит от Кримската война за пръв път демонстрира тази ситуация до всеобщото внимание на руския управляващ елит.

Освен във военноморските операции, Кримската война не е състезание, в което западните съюзници да се възползват напълно от всички предимства, които превъзходящото им индустриално развитие обикновено им носи.

Но самото военноморско превъзходство е резултат от превъзходящо индустриално развитие и прави дълбоко впечатление на руснаците. Трудността, която изпитват при дислокациите на войски, оръдията, боеприпасите и провизиите от централния руски бастион до бреговете на Крим, също им показва по най-болезнен начин, пред какви сериозни пречки е поставена способността им да защитават отдалечените си граници поради липсата на съвременни комуникации.

Поради тези причини, по време на управлението на Александър II, започнало след Кримската война, в Русия започват значителни усилия за индустриализация и още по-интензивна програма за железопътно строителство, като и двете начинания, са осъществени и финансирани от държавата.

Индустриалното развитие е умерено по мащаб, в сравнение с това, което по-късно ще бъде осъществено от Вите. Адекватна статистика не е налична, но може да обобщим, че промишлените предприятия на страната се увеличават приблизително два пъти, от 1856 до 1881 г. Това не е прекомерен темп на растеж според стандартите на по-късна епоха, но не е и пренебрежимо малък. Темпът на железопътно строителство е по-впечатляващ. 750-те мили железопътни линии, които Русия притежава преди Кримската война, нарастват до края на управлението на Александър II до близо 15 000.

За всичко това е необходим капитал; и това изискване не е лесно осъществимо в страна, чиито местни източници на натрупване са малко и където има много слаба традиция за частна индустриална инициатива и инвестиции.

По-голямата част от тежестта на набирането на този капитал пада върху държавата. Това е тежест, която трябва да се натрупа върху другите ненормални тежести, които държавната хазна вече носи: разходите за Кримската и Руско-турската война, потушаването на Полското въстание от 1863 г., и разходите за усвояване и развитие на новите територии, придобити в Средна Азия и Далечния изток, на голямата и разширяваща се империя.²³⁰

Резултатът, не е изненадващ, и се натрупва голям държавен дълг, както вътрешен, така и външен, под формата на задължения към чуждестранни кредитори. Към 1881 г. този дълг е над 6000 млна рубли, а до 1886 г. - на 6488 млна.²³¹ За обслужването на този дълг държавата трябва отдели през 1886 г. около 264 млна рубли, сума, която представлява 28% от бюджетните разходи и всъщност представлява най-голямото отделено перо, малко надвишавайки военните разходи, които възлизат на 257 млна рубли. Тази тежест за изплащане на дълга, е по-висока по това време, в сравнение с която и да е друга голяма държава с изключение на Франция. От тази обща държавна задлъжнялост приблизително 30%, или около 2000 млна (2 милиарда) рубли, се дължат на чужденци.²³²

Формите, в които е облекчена тази външна задлъжнялост, представляват цялостен модел от голямо и объркващо разнообразие. Част от дълга се състои

²³⁰ Кримската война струва на Русия около 800 милиона рубли, а войната с Турция - над 1 милиард рубли. Както ще видим по-долу, разходите само за двете войни представляват приблизително 30% от руския държавен дълг към 1880-те години и почти целия руски външен дълг по това време.

²³¹ M. T. Florinsky, *Russia. A History and Interpretation* (New York: Macmillan, 1953), pp. 945, 1107.

²³² Германия, притежава руски ценни книжа в края на 1886 г., на стойност около 1 200 000 рубли; Рене Жиро, в своето изследване на френските инвестиции в Русия през последващия период (*Emprunts et investissements français en Russie, 1887-1914* [Париж: Librairie Armand Colin, 1973], стр. 140), цитира Сион (Histoire) като свой източник за твърдението, че тези германски активи съставляват 3/5 от общата сума. Сион не винаги е надежден авторитет; но по такива въпроси вероятно е добре информиран. Освен това, други доказателства подкрепят заключението, че външният дълг към 1886 г. възлиза между 1500 и 2200 млна рубли, от които (това е цифра посочена от Бисмарк) германците държат около 1200 милиона. Eugene Calschi, в своята докторска дисертация (1963 г.) на *Les Relations financières entre la France et la Russie de 1886 à 1892* (достъпна в Bibliothèque de la Sorbonne), дава цифрата на външната задлъжнялост за 1886 г. като 2 210 млна рубли.

от преки заеми от държавата. Друга голяма част се състои от облигации на частни или получастни руски компании, които са гарантирани или изкупени от руското правителство, след това са продадени в чужбина и сега се държат от чужденци. От първите от тях – държавните заеми – 47 са непогасени към 1 януари 1887 г.; от емисиите на облигации – 57. Общият брой на тези заеми по този начин достигна над 100. Условиата им варират широко, като силно оплетена мрежа от външни задължения. Лихвените проценти са определени на различни нива, и варират от 3% до 6%. Някои от заемите включват елементи на лотария; други не. Някои предвиждат плащания на лихвите и амортизация в книжни рубли, други в сребърни рубли, трети в чуждестранни валути, дори във валути без фиксирани паритети. Подобни различия съществуват и в договорените условия (време и място) за плащане на лихвата, за погасяване и за обратно изкупуване. За някои се изисква обезпечение, за други – не.

За руската хазна подобна смесица от ангажменти, представлява голямо неудобство и значителни ненужни разходи. Трудно е да се изчисли реалният размер на съществуващата задължнялост или да се предвидят бъдещи изисквания. Дори експертите срещат затруднения при оценката на съвкупността от изискванията, с които финансовото министерство се сблъсква във всеки един момент. В допълнение към това, много от неуредените емисии имат относително високи лихвени проценти, било защото това е предвидено в съответните инструменти за задължнялост, било поради лихвените проценти, по които задълженията са дисконтирани на чуждестранните пазари.

При тези обстоятелства е съвсем естествено Николай Бунге, който от 1881 до 1886 г. заема поста министър на финансите, да се насочи към конвертиране, при които хетерогенността на малките заеми с различни срокове може да се превърне в много по-малък брой големи заеми с еднакви срокове, по-дълги периоди на погасяване и съответно по-ниски лихвени проценти. Смята се, че така може да се спестят над 10 мля рубли от годишните разходи за обслужване на дълга. Може да се очаква, че намаляването броя на непогасените заеми ще облекчи административната и счетоводна тежест на финансовото министерство и ще улесни фискалното планиране за бъдещето.

Проучването на тези възможности в официалните руски кръгове започва още през 1885 г. и е още по-сериозно продължено през 1886 г., вследствие на спада на цените на руските ценни книжа на Берлинската и други западноевропейски борси, които през същата година.

На 23 февруари 1886 г. Държавният съвет официално възлага на министъра на финансите задачата да изготви споразумения с чуждестранните банкови кръгове в тази насока. Веднага започват разговори с Адолф фон Ханземан, ръководител на Берлинската „Дисконтогезелшпафт“ – банка имаща важна роля в уреждането на ранните руски държавни заеми, по-специално този от 1883 г. Ханземан посещава Петербург в началото на 1886 г. за обсъждане. Руснаците се надяват, че той ще сформира консорциум, който да включва не само големите германски банки, но и някои от френските кредитни компании, за уреждане на конвертирането на руски ценни книжа в голям мащаб.²³³

²³³ Френският шарже д'афер в Петербург съобщава (24 април 1886 г.), че лондонските Ротшилд да не желаят да участват в това предложено преобразуване, предвид някои промени, въведени наскоро

По причини, чието точно естество не е ясно, но които вероятно включват политическите колебания на Бисмарк, както и конкуриращата се емисия на голям френски държавен заем точно по това време, от тези консултации не се получава нищо; и техният провал, последван от по-нататъшен рязък спад в цените на руските ценни книжа на Берлинската борса, е използван от враговете на Бунге, сред които са Катков и други от националистическото лоби, застъпващо се за високи мита, като още едно основание (вече има няколко други) за критика към начина, по който действа министерството на финансите.

Избраният от Катков и приятелите му кандидат за заместник на Бунге в министерството на финансите е Иван Алексеевич Вишнеградски. Силен консерватор и националист, бивш университетски професор, акционер и член на борда на директорите на редица видни руски компании, Вишнеградски е известен като висок протекционист. В началото на 1886 г. той е назначен (очевидно поради натиск от Катков и вътрешния министър Дмитрий Толстой) за член на Държавния съвет; и през останалата част от годината слухове за предстоящото му назначение за министър на финансите се разпространяват в руската столица.

Сион, който твърди, че го е научил директно от Ханзема, твърди, че през последните седмици на 1886 г. Вишнеградски, вече тайно уверен в назначението си, е прекарал няколко седмици в Берлин в „Дисконтогезелшафт“, запознавайки се с условията на международните финанси в този град.²³⁴

Целта на посещението му е да види, в очакване на отговорностите, които е предстоял да поеме, дали пречките, които са причинили провала на по-ранния опит за конверсия чрез „Дисконтогезелшафт“, ще могат да бъдат преодоляни. Както и да е, назначението му за министър на финансите влиза в сила на 1 януари 1887 г. и се разглежда като триумф за лобито на високите тарифи и националистическата кауза.

Следователно то заема своето място сред поредицата удари, които се стоварват точно по това време, върху затруднения Гирс. Началото на 1887 г. заварва Русия с нов министър на финансите, натоварен подобно на предшественика си, със задачата за мащабно преобразуване на външния дълг на Русия, но несигурен как и къде трябва да подходи към тази задача и очевидно все още далеч от всякаква мисъл да се обърне към парижките финансови пазари като решение на проблема си.

Липсват убедителни доказателства за неговото мислене по това време; но оскъдните налични данни предполагат два аспекта, като и двата възпрепятстват ранното и сериозно обмисляне на възможността за организиране на подобни преобразувания чрез французите. Първият е неговото убеждение, че Ротшилд, обидени от отношението към еврейското население в Русия от руските власти, не са подходящи за подобно начинание, докато без тяхното активно

от руското правителство спрямо евреите, но няма да се противопоставят на начинанието (Френски архив. Досие: Русия, 1886 г., том 273).

²³⁴ Сион, „История“, стр. 237. По времето, когато пише книгата си, Сион е заклет враг на Вишнеградски; и целта му при разказването на тази история очевидно е да хвърли подозрение върху последния като човек, тясно свързан с германците; но колкото и отворен да е към корекции от Ханзема и Вишнеградски, едва ли е взел историята от нищото.

сътрудничество и участие никоя операция от този характер не може да бъде успешно осъществена в Париж.

Второто, по-слабо документирано, но подсказвано от поведението му, е осъзнаването, че преобладаващите ниски цени на руските ценни книжа правят този конкретен момент неблагоприятен за тяхната конвертация и че следователно първо е необходимо да се пристъпи към фискални мерки, насочени към укрепване на руската валута, и към поддържане на котираните цени на ценните книжа. И двете съображения го амбицират, процесът на конвертиране да бъде енергично ускорен в този момент и е доста скептичен към шансовете за постигане на каквото и да е задоволително споразумение с парижките банкери.

В структурата на търговските и финансовите отношения на Русия с външния свят по време на управлението на Александър II и през първата половина на 80-те години на XIX век, се заема категорично на първо място от Германия.

В края на 70-те години на XIX век вносът от Германия съставлява около 44% от общия руски внос. Съответната цифра за руския износ за Германия е 34%.²³⁵ Този износ, включващ около една пета от общото руско производство на зърно, заемаше много видно място в руската икономика. В допълнение към това, както видяхме, германският пазар до 1886 г. абсорбираше, някъде между 60 и 80% от руските външни заеми. Берлин, по-специално, е бил източникът на последните мащабни руски държавни заеми: един през 1877 г. и друг през 1883 г. И накрая, икономиките на двете страни са били донякъде преплетени поради съответното им владение – на части от разделена Полша: поради преобладаването, тоест в руската част, на редица германски земевладелци и индустриалци, и поради наличието, в германската част, на голям брой работници и дребни фермери, предимно полски или еврейски по етнически произход, но с руско гражданство. В периода до средата на 70-те години на XIX век икономическите дейности на тези групи са протичали, без да оказват голямо напрежение върху отношенията между двете правителства. Но през следващите години, вероятно до голяма степен в резултат на русификационната политика на руското правителство, това е започнало да се променя.

От трите основни области на участие, споменати току-що, граничните проблеми бяха най-маловажни от гледна точка на отношенията между правителствата. Но те не бяха пренебрежимо малки. От 1191 промишлени предприятия в руска Полша 296 бяха собственост на чужденци, предимно германци, както и около 2,2% от земеделските площи. Общо около 450 000 германци живеяха от руската страна на линията. Тяхното присъствие там не само противоречеше на политиката за русификация на района, но очевидно беше причина за известно безпокойство у руските военни и полицейски власти, натоварени със сигурността на граничния регион, постоянно развълнуван от военни шпионаж от един или друг вид. Той също така представляваше естествена мишена за демонстрации на шовинистичен плам от страна на антигерманските панслависти и други националисти.

Търканията около тези проблеми се увеличават значително в средата на 80-те години на XIX век. Френското посолство в Петербург го вижда като достатъчно сериозен, за да обърне внимание на френското правителство в средата на

²³⁵ S. Kumpf-Korfes, *Bismarcks "Draht nach Russland"* (Berlin: Akademie Verlag, 1968), pp. 7-8.

1885 г. А в началото на 1887 г. руското правителство се готви да предприеме резки мерки, и първият от поредица имперски укази в тази насока ще бъде издаден на 24 май 1887 г., за да ограничи германската дейност, в собствеността и използването на индустриална или селскостопанска собственост в граничния район. Тези търкания относно Полша не са достатъчни, за да нарушат значително отношенията между двете правителства. В комбинация обаче с други източници на проблеми, те имат осезаема роля в общия модел на влошаване на германо-руските икономически отношения, към средата на 80-те години на XIX век.

Сред тези други източници на проблеми най-сериозният е вечният проблем с вносните мита. През приблизително първите 20 години от управлението на Александър II както руското, така и германското правителство провеждат политика на ниски мита, налагани върху взаимния износ, и не представляват сериозен проблем.

Сред многото нещастни последици от войната с Турция настъпва промяна и в тази взаимноизгодна ситуация. Възможността Русия да стигне до война, започва сериозно да се задава през 1876 г., и тогавашният руски финансов министър М. Х. Ройтерн прави всичко възможно да предупреди царя за плачевните последици, които войната ще има върху финансите на Русия.

След като вижда, че предупрежденията му са игнорирани, а войната срещу Турция в началото на 1877 г., е почти сигурна, той пристъпва към защита на интересите на руската хазна, като настоява митата от този момент нататък да се събират в злато. Това води до увеличаване с коефициент между 30% и 50% на преобладаващите руски мита, промяна предвид важното място на Германия в руската вносна търговия, се отразява негативно на германците.

Този ход е последван скоро от оставката на самия Ройтерн и от общото влошаване на руско-германските отношения, настъпило след войната с Турция; и тези развития, съчетани с някои вътрешнополитически промени в Германия, карат германците, да преминат към нова и по-агресивна митническа политика.

През 1879 г. започва серия от увеличения на германските мита, които в засягат доста сериозно руските интереси. Най-обременяващи са последователните увеличения на митата, налагани върху вноса на руско зърно, увеличения, възлизащи на общо 400% само в годините от 1879 до 1885 г. (от 1 марка на 5 марки за центнер – 100 кг). Тези увеличения, предназначени да защитят германските земевладелци от руската конкуренция, предизвикват 50% спад на вноса на зърно от Русия само през 1886 г.

Руските мита върху германски стоки, продължават да се покачват през същия този период. Исканията за тези увеличения идват от текстилните производители от централния руски регион и от предприемачите в минното дело и машиностроенето от Урал и Южна Русия. Със силната подкрепа на Катков и другите редактори в националистическия печат, тези кръгове се превръщат в мощно и ефективно лоби за високи мита, действащо чрез съответните търговски и индустриални компании.

През 1885-1886 г. натискът от тези среди нараства значително и най-накрая води до малка криза с решенията за руското правителство. Асоциацията на лидерите на руската металургична промишленост, свикана през ноември

1885 г., изисква по-нататъшно увеличение на митата върху вноса на чугун и тежки машини, внасяни основно от Германия. Германското правителство, уведомено за тези искания, отговаря през пролетта на 1886 г., като предупреждава руските власти, че Германия ще отвърне на удара с по-нататъшно увеличение на собствените си мита, ако това искане на руските индустриалци бъде удовлетворено. Руските умерени, Гирс, Бунге и Пьотър Шувалов, използват цялото си влияние срещу всяко отстъпване пред исканията на индустриалците. Те успяват да предотвратят действия в тази насока, като настояват въпросът да бъде отнесен за решение до Държавния съвет, който ще се събере отново през есента. За разочарование на Катков и неговите сътрудници, въпросът е разгледан от Държавния съвет едва в последните седмици на 1886 г. Но след това обсъжданията на Съвета са прекъснати от промяната в министерството на финансите. Вишнеградски, поемайки поста в министерството на 1 януари 1887 г., очевидно получава време да проучи въпроса и да формулира свои собствени препоръки. И там, с началото на новата година, въпросът е приключен.

От гледна точка на германското правителство, няма нищо успокояващо. Предполага се, че влиянието на Вишнеградски ще намалее (както наистина скоро се случва) в полза на по-нататъшно увеличение на митата.

Междувременно германският износ за Русия продължаваше да спада бързо. Руският износ за Германия, въпреки спада в доставките на зърно, запазва добри нива.²³⁶ В хода на тези развития в германското външно министерство започват остри разногласия по въпроса дали германските интереси могат да бъдат най-добре обслужени чрез помирителна политика спрямо Русия в икономическата област или чрез открита търговска война, в която пълната тежест на огромната германска икономическа мощ ще бъде мобилизирана, за да покаже на руснаците опасностите да се предизвика Германия на това ниво.

Тези различни източници на търкания започват към 1886 г., да оказват влияние и върху германската политика във финансите. Ясно е, че по това време Бисмарк има сериозни съмнения относно желателността на продължаването на официалната германска подкрепа за поддържането на руския кредит на Берлинската борса. Едва наскоро, през 1883 г., той упражнява лично влияние, чрез своя банкиер, барон Блайхрьодер, и „Зеехандлинг“ (пруската държавна банка), за да осигури успешното пускане на Берлинския пазар на последния от руските държавни заеми, които са отпуснати там, от 300 млна марки, при договорена лихва от 5%. От операцията всички са недоволни. Блайхрьодер е заподозрян, че е поел тайна и незаконна лична поръчка; а руските националисти, твърдейки, че условията са твърде благоприятни за германците, я правят обект на по-нататъшни атаки срещу Бунге.

В периода до 1886 г., по време на Българската криза и очевидно нарастващата сила на антиавстроунгарската и антигерманската фракция в Русия, Бисмарк не забелязва никакви признаци на признателност от официалната руска страна за личната му заангажираност във връзка с неотдавнашния заем. Той е

²³⁶ В периода от 1880 до 1890 г. руският износ за Германия се е увеличил от 331,4 на 542 млна марки (Кумпф-Корфес, Бисмарк „*Draht nach Russland*“ стр. 128). Този заем е отпуснат предимно, но не изключително в Берлин. Един от участниците в консорциума, който го отпуска, е парижката къща на датския банкиер Хоскиер, който около 5 години по-късно ще има значителна роля в отварянето на Парижкия пазар за руски заеми. (Вижте по-долу, Глава 21.)

наясно, че нарастващият националистически натиск в Русия започва да подкопава перспективите за подновяване на съюза на тричата императори, след предстоящото му изтичане през 1887 г.; и вече няма доверие в бъдещето на каквито и да е германо-руски отношения, лишени от тази или еквивалентна политическа основа. Предвид тези обстоятелства той започва да се колебае дали големите германски активи от руски книжа не представляват вече сериозна тежест, която е разумно да се намали, а не да се разширява.

Размерът на тези активи е приблизително еквивалентен на целия размер на депозитите в спестовните банки на държавата Прусия. Накрая, пред него възниква въпроса, след като постоянното увеличаване на германския кредит към Русия очевидно не може да накара руското правителство да осъзнае ролята му в добрите отношения с Германия, то тогава, частичният отказ или прекратяването на този кредит може да има по-благоприятен политически ефект.

Има два начина, чрез които тези опасения на Бисмарк и неговите сътрудници във външното министерство могат да намерят практическо изражение. Единият е оттеглянето на тяхната задкулисна подкрепа за цените на руските ценни книжа, които вече се търгуват на Берлинската борса. Другият е отказът от по-нататъшно кредитиране на Русия.

Първото от тези средства е колебливо изпробвано, и стойността на тези ценни книжа и руската рубла, започват да спадат около март 1886 г., като ценните книжа претърпяват загуба от 7% през останалата част от годината, въпреки енергичните банкови усилия за поддържане на цените им.

А за отпускането на допълнителни кредити, по това време руснаците, са по-заинтересовани от конвертирането на старите дългове, отколкото от натрупването на нови; така въпросът за допълнителните кредити възниква само във връзка с предложенията за конвертирането.

Но дори и тук германците вече не са готови да се отклонят много от пътя си, за да бъдат полезни. Вече отбелязохме провала на усилията, предприети през пролетта на 1886 г., за организиране на голямо конвертиране чрез посредничеството на Ханземан и „Дисконтогезелшафт“.

Няма съмнение, че този провал е силно повлиян от нежеланието на Бисмарк да подкрепи начинанието. Към края на годината е направен и втори опит от Вишнеградски, при посещението му в Берлин, но и той е неуспешен.²³⁷

Началото на 1887 г. заварва руснаците разочаровани от усилията им да използват по-нататък германския пазар като източник на кредити и сериозно се притесняват от спада в стойностите на ценните си книжа, и на валутата си. Ниските цени на ценните им книжа намаляват шансовете им за заеми при благоприятни условия, навсякъде другаде, освен в Германия; тъй като новите емисии, предвид този депресиран пазар за старите, ще бъдат силно намалени. Пред тази ситуация новият финансов министър Вишнеградски разбира, че първостепенна задача е да се натрупат златни резерви на руското правителство

²³⁷ Трябва да се отбележи, че този отказ за по-нататъшно германско кредитиране на Русия е само част от общото ограничаване на германското външно кредитиране, което е в ход по това време. Делът на чуждестранните инвестиции спрямо общите германски инвестиции е намалял от 86% през 1886 г. до 61% през 1887 г.

или негов еквивалент в чуждестранна валута и едва след това да се пристъпи към необходимите конвертации.

Важно е, преди да оставим темата за тези икономически и финансови трудности, да признаем, че те са резултат от политическото напрежение между двете правителства, а не и причина за него.

В цялата дипломатическа кореспонденция от годините от Руско-турската война до 1887 г. не се откриват признаци, че икономическите или финансовите проблеми имат съществена роля в оформянето на политическите отношения между Русия и Германия.

Бисмарк насърчава германските икономически мерки, умерено дразнещи руснаците, като средство да ги накара да осъзнаят неудобството, че могат да си навлекат германското недоволство. Но той винаги е готов да се откаже от тези дребни митнически и законодателни мерки, които нарушават материалните интереси на германците. „Това са въпроси на вътрешната политика, които всяко правителство трябва да управлява както намери за добре. Тези митнически и други спорове винаги са съществували, в продължение на 60-те и 70-те години на XIX век, без да се подкопава нашата политическа и лична неприкосновеност“.

Ако поведението на руското правителство в политическата област е успокояващо по това време, което не е, Бисмарк няма да отдаде такова значение на въпросните икономически и финансови трудности и ще продължи да използва влиянието си, както го е използвал в по-ранни години, за да облекчи тези източници на напрежение. Но те се наслагват върху политическите тревоги от най-сериозно естество, придават на тези въпроси значението, което те придобиват към началото на 1887 г.

Докато отношенията между Германия и Русия в икономиката и финансите са толкова обтегнати, Франция чака да предложи условия, изключително благоприятни за перспективите тя да замени Германия, като основен кредитор за руски заеми.

На първо място, обемът и естеството на френските частни спестявания в сравнение с други европейски страни, е широко разпределено. Голямата поземлена собственост е рядкост, както и големите частни натрупвания на капитал. Като цяло французите са пестеливи хора и натрупването на малки спестявания в ръцете на отделни лица е благоприятствано както от обичая, така и от някои социални институции, управляващи френския живот. Резултатът е съществуването във Франция по онова време на множество дребни спестители, чиито спестявания представляват потенциално основен източник на инвестиционен капитал. Тази способност е разкрита от успеха на държавните заеми, отпуснати за покриване на обезщетенията за германците след Френско-пруската война. Френските банкери не пропускат да отбележат последиците от този успех като пример за френския капацитет за чуждестранни инвестиции; и до 80-те години на XIX век този източник всъщност вече е широко използван, но само в малка степен за Русия.

За да се поддържа това изобилие от инвестиционен капитал, реален и потенциален, има относителна липса на инвестиции в самата Франция. Френската икономика се характеризира с относително бавен растеж на индустрията и

малък вътрешен капиталов пазар. Голяма част от индустрията все още се управлява от семейни ресурси, често на полузаятчийска технологична основа. Общините вземат заеми директно, когато е необходимо, от контролираните от държавата кредитни институции, вместо да емитират свои собствени облигации. Освен това, основните лихвени проценти по вътрешните пазари са изключително ниски, средно малко над 3% и никога не достигат до 4% през целия период от 1870 до 1914 г. Френските ценни книжа се продават при малко по-високи лихвени проценти, средно 4,5% през 1873 г.; но чуждестранните ценни книжа се плащат още по-добре, средно 5,5%; и тази разлика е достатъчна, за да им даде ясно предимство на френския инвеститор.

Накрая, по това време Франция вече разполага с банкова система, изключително добре устроена да използва тези частни спестявания за инвестиционни цели. Най-известните френски банкови институции са големите фамилни банки носещи имена като Ротшилд, Хотинге и Верн, които заедно образуват „висш банков консорциум“. Те оперират със собствен капитал, не предоставят банкови улеснения на дребните вложители, особено извън Париж, и като правило не са склонни да отпускат заеми на вътрешния пазар. В по-ранните десетилетия те са доминиращите фигури в света на международните финанси.

Но сега, редом с тях, особено в периода на Втората империя, се появяват и други институции, известни общо като *les établissements de credit* (кредитни институции), които са добре организирани да привличат инвестиционен капитал от дребните спестители. Последните, от които *Credit Lyonnais* и *Comptoir National d'Escompte* са две от най-видните в благоприятна позиция да осигуряват оборотен капитал, да действат като посредници между по-малките френски банки и големите чуждестранни кредитополучатели, да съветват по-малките инвеститори и накрая да им предоставят ценни книжа.

Тези обстоятелства се съчетават, за да се стигне до ситуацията, в която до 1886 г. закупуването на чуждестранни ценни книжа се превръща за французите в нещо като национална традиция. Русия не е напълно пренебрегната. До средата на 70-те години на XIX век участието на Париж в международното кредитиране на Русия, идва почти изключително от висшия банков консорциум оглавяван от Ротшилд; но по това време кредитните институции се стремят да пробият този монопол, а събитията от края на 70-те години на XIX век – англо-руското политическо напрежение в отношенията с Турция, което отдръпва лондонските Ротшилд от сделките с Русия, и проблемът от нарастващата нетърпимост към евреите в Русия, допълнително ограничават финасовите контакти. Когато през 1877 г. банката Менделсон от Берлин, действайки съвместно с някои холандски банки и една френска (*Comptoir d'Escompte*), урежда голям заем от 300 000 000 марки на руската хазна, няколко други френски банки участват (с добра печалба) в търговията с руските облигации, с които заемът е обезпечен. В допълнение към това има известен обем преки френски инвестиции в руски минни и промишлени предприятия.

Успехът на видното френско участие в заема от 1877 г. (французите всъщност предоставят 2/3 от първоначалния „аванс“) разпалва апетитите на кредитните институции и е стимулирал *Credit Lyonnais* да открие в Петербург през 1878 г. първия и в продължение на много години единствен клон на чуждест-

ранна банка в Русия.²³⁸ 5 Начинанието, за което нямаше прецедент, стана жертва на обичайните превратности, съпътстващи пионерските начинания, и беше завършено едва след преодоляване (отчасти чрез разумното мазнене на редица очакващи длани) на многобройните препятствия, наложени от руския обичай и от обичайните обструкции на петербургската бюрокрация.²³⁹

Но полезността е силно ограничена, заради настояването на властния господар на *Credit Lyonnais*, Анри Жермен, клонът да не се занимава с нормалните функции на търговското банкиране, като например отпускане на заеми на руски промишлени предприятия, а да служи само като наблюдателен пункт, култивирайки местни контакти и бдително наблюдавайки за възможността банката да поеме водеща роля в замислената от него *un gros affaire* (голяма афера): голям заем за руското правителство. Така малкият клон в продължение на години, води мрачно и неактивно съществуване, поради което има честа смяна на директорите му, оттеглили се доброволно и разочаровани.

Разочарованието е особено тежко през 1884 г., когато германците, действайки с благословията на Бисмарк и вероятно с тази на Ротшилд, си тръгват с единствения голям външен руски заем от началото на 80-те години, оставяйки петербургските представители на *Credit Lyonnais* за още години на бездействие. Но Жермен се придържа към своите убеждения и постът е запазен, за да продължи да съществува в променената ситуация, която краят на десетилетието най-накрая ще създаде.

Така френското участие в руските държавни финанси остава на относително ниско ниво до 1886 г. Общите френски инвестиции в Русия към тази година, включително индустриалните инвестиции и притежаваните руски облигации, се оценяват на 1 500 000 франка, или приблизително 9,4% от общия инвестиран френски външен капитал.²⁴⁰ От общия обем на външните заеми на руската държава, френското участие не надхвърля 15% в сравнение с 60%-ния дял на германците.

Интересът който френските банки проявяват към Русия до 1887 г., произтича единствено от търговски, а не от политически мотиви. Дори в случая с *Credit Lyonnais*, напразно се търсят доказателства, че непоколебимият интерес на Жермен да види банката си като основен финансов кредитор на руското правителство отразява някакви други мотиви освен чисто парични. Същото важи и за другите френски банкери. Френско-русият съюз не е сериозна перс-

²³⁸ Тези подробности за петербургския клон на *Credit Lyonnais* са взети изключително от ценния труд на Жан Буви: *Le Credit Lyonnais de 1863 a 1882* (Париж: S.E.V.P.E.N., 1961), II, ч. 4, гл. IX.

²³⁹ Буви (*Credit Lyonnais*, стр. 757, бел. 1) дава подробно описание на откриването на този клон, отбелязано с тържествена вечеря, на която присъстват френският посланик, генерал Льо Фло, и редица руски финансови високопоставени лица. Местният френско-протестантски пастор, Кротие (самият той богат човек), вдига тост за търговията в Петербург и призовава Божията благословия върху дейността на новото учреждение. Но руски духовен сановник, също надлежно поканен, пристигна, придружен от двама неканени дякони, които очевидно долавят в предложените освежителни напитки първата от божествените благословии, настояват да бъдат настанени на масата, ядоха и пиха за десет души, а след това започнаха да прибират в обширните джобове на духовните си одежди това, което не бяха успели да консумират на място. Това сигурно е първият спомен на първия директор, Селерие, че Петербург, въпреки големите си дворци и улици, не е Париж.

²⁴⁰ H. D. White, *The French International Account 1880-1913* (Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 1933), Table 25, p. 123.

пектива през онези години. Това, от което банкерите се интересуват, е печеленето на пари, а не отбиването на Русия от връзките ѝ с Германия. На дипломатите и генералите е оставено да мечтаят как някой ден да привлекат Русия на страната на Франция чрез създаването на мрежа от финансови задължения.

И дипломатите и генералите наистина мечтаят за това. Още през 1880 г. виждаме Йожен-Мелшоар дьо Вогю, бъдещ преводач на руската литература представил я пред френската общественост и по това време секретар на френското посолство в Петербург, да разговаря с началника си, генерал Шанзи, по тази тема и по-късно отразява мнението на генерала в дневника си: „доста точно мнение за интереса от свързването на тази страна [т.е. Русия] с нашата, преди какъвто и да е опит за споразумение, чрез единствените връзки, които имат значение днес: финансовите връзки. За тази цел, руските облигации трябва да бъдат емитирани във Франция, което ще замени Англия като банкер на Русия; след това френския капитал трябва да бъде инвестиран в руските компании. Едва тогава ще се опознаем, и ще бъдем свързани помежду си.“²⁴¹

Впечатлението на Дьо Вогю, че англичаните тогава са банкерите на Русия, разбира се, е погрешно. Те са такива преди Кримската война, но след това не са. Това, нека повторим, е в началото на играта - 1880 г.

Очевидно е, че дискусията за подобни възможности замира по време на затишието, последвало падането на Гамбета – годините 1882-1885 г. Но до 1886 г. ситуацията се променя: на 17 май същата година Сион включва сред репортажите си за вестник „Московские ведомости“ такъв, в който възхвалява големия успех на току-що отпуснатия френски вътрешен държавен заем и го посочва като доказателство за наличието във Франция на големи количества капитал, за които в момента няма адекватен изход.²⁴²

И ако френското посолство в Петербург не е споменало изрично в докладите си за руските планове за конвертиране на дълга, възможността Франция да се превърне в основен източник за подобни операции, тази възможност занимава съзнанието на висшите му служители. Виждаме, че обстоятелствата в началото на 1886-1887 г. са благоприятни за голяма промяна във финансовите отношения на Русия със Западна Европа. Германците са разочаровани от поранните си усилия да обвържат Русия здраво на своя страна, като ѝ помагат в икономическо-финансова насока. Те намират на собствения си вътрешен пазар по-безопасни и по-изгодни възможности за инвестиции отколкото в чужбина. Бъдещето на собствените им отношения с Русия започва да изглежда все по-несигурно; и стимулите за намаляване на финансовите им ангажменти към руснаците надделяват, пред продължаването на старата им политика, да се стремят да бъдат основен кредитор.

Франция чака своя ход, въоръжена с изобилие от потенциални резерви от инвестиционен капитал, снабдена с банкова система, отлично изградена да открива този капитал и да го предоставя на руските кредитополучатели, и все по-уязвима, с нарастването на собствената ѝ военна мощ, към коварното предпо-

²⁴¹ *Journal*, p. 167.

²⁴² В своята книга „*M. Witte et les finances russes*“ (Париж: [Chamerot & Renouard, 1895], стр. XXI-XXII), Сион твърди, че е първият, който е осъзнал възможността за преминаване на пазара на френски ценни книжа. Твърдението, разбира се, както току-що видяхме, е неточно.

ложение, че ако само политическите връзки на Русия с Германия бъдат разхлабени и свободата на действие на Русия бъде възстановена, силата на френските финанси могат да осигурят подкрепата на Русия за Франция в бъдеща френско-германска война.

Глава тринадесета. ТРЕВОГИТЕ НА БИСМАРК

Предходните глави предоставят множество примери за факта, че през целия разглеждан период френско-руските отношения са функция на отношенията между двете държави.

За руското държавно ръководство, Германия е от изключителна важност, не само заради географското си положение и доминиращата си роля в руската търговия, но и защото нейната дипломатия е решаващ фактор в отношенията на Русия с Австро-Унгария; а Двойната монархия по това време, в очите на царя и на много други руснаци, включително, най-вече военните и панславистите, е най-големият проблем на Русия.

Седмиците след връчването на акредитивните писма от Лабуле в края на ноември 1886 г. са период на несигурност, нервност и едва прикривана криза в руско-германските отношения. Царят, както видяхме, сега е в състояние на голямо объркване и разочарование от България. Осъзнавайки, че мисията на Каулбарс е последната му политическа карта, той не вижда друго решение на проблема освен военна окупация на страната, която по различни причини не харесва, или друга тайна операция, насочена този път към отстраняване на Регентството, подобно на успешно организираното отстраняване на Батенберг.

За този последен ход, той разрешава предприемането на приготовления (ще видим по-късно с какви резултати); но го прави с малка увереност в успех. Той си спомня, без съмнение, че не действието, довело до първоначалното експулсиране на Батенберг, е причинило окончателното му напускане на България, а по-скоро само многото ядове и преживения психичен тормоз и тактическата му грешка на по-късен етап; нито пък този резултат донася някакво съществено подобрене, от руска гледна точка, на българската ситуация.

Отново, както и в миналото, царят не може да повярва, че провалът на мисията на Каулбарс може да стане, дори и ако Бисмарк не е желе това. Голяма част от Европа вече е обзета от убеждението, че нито едно врабче не може да падне в гората на европейската дипломатия, без да го е решил Бисмарк.

Тази теза е особено привлекателна за царя, защото го е освобождава от цялата отговорност за плачевните последици от собствените му грешки.²⁴³ Със сигурност, разсъждава той, Бисмарк е можел да направи повече, отколкото е направил, за да предотврати скорошната тенденция на събитията: можел е да окаже по-голям натиск върху австроунгарците; с тяхна помощ е можел да спласи Българското регентство, за да приеме исканията на Каулбарс и да оформи поведението си съответно с руските желания; можел е да принуди австроунгарците да се съгласят за евентуална руска окупация на България, вместо

²⁴³ Винаги някой друг е виновен, това е типичната руска народопсихология. Русия с ум не може да се разбере (б. пр.).

да вдигат шум за това. Е, ако Бисмарк не желае да приведе австроунгарците в съответствие с руските желания, тогава Русия трябва сама да го направи.

И както твърди Катков, тя има по-добри шансове да направи това, ако може да използва постоянно съществуващото френско-германско напрежение, за да отклони германското военно внимание и усилия на запад, така че Австро-Унгария да бъде ефективно лишена от единствения си истински съюзник и да се изправи сама пред руския натиск. Но не е ли Русия в по-добра позиция да го направи, ако, както твърди и Катков, първо се освободи от обвързващият е съюз на тримата императори и си възвърне, по думите на Катков „свободата на действие“?

Разбира се, както Гирс непрекъснато посочва, имаше ограничения за разстоянието, което може да се извърви по този път. Александър ще се съгласил, че не бива преждевременно да се обявява за война с Германия, все още оглавявана от лоялния и рицарски стар кайзер, чичо на собствения му баща (Германия, която е твърде силна за Русия, освен ако Русия не има Франция до себе си); и не можеше официално да се съюзи с калейдоскопичната процесия от политически шарлатани, които маршируват във френския политически живот под прикритието на външни министри и премиери. Но Катков не изисква нито едно от тези неща, той изисква само да се освободи от унижителното и ограничаващо „приятелство“ на Бисмарк. Най-малкото (и това е ясно още от провала на мисията на Каулбарс) може да откажем да подновим съюза на тримата императори, като тристранно споразумение, когато дойде време за подновяване през следващия юни.

Именно с такива мисли, съчетани с реален страх, че като поддържа връзката си с Германия, може да обиди националистическите настроения в руските официални и журналистически среди, и не на последно място, мнението на страховития обер-прокурор Победоносцев, през есента на 1886 г., Александър се бори със страховете си, без да се ангажира напълно с нито едната, нито с другата страна, но все повече се приближава до позицията на Катков, докато отровата на разочарованието и унижението заради България, разяжда непрозрачната му и не лесна за разбиране психика.

Колкото и естествено да е всичко това, също толкова естествено е и нарастващите подозрения на Бисмарк. Далеч от това да осъзнава каквато и да е неспособност да окаже достатъчен натиск върху австроунгарците, той симулира, че вече е оказал такъв натиск, че германо-австроунгарските отношения да се запазят, и то повече, отколкото е наистина оправдано. Призивите, които е отправил към австроунгарците да уважават руските интереси в България, са твърде многобройни, за да бъдат изброени. Неспазването на тези призови от страна на Виена е източник на раздразнение за него, но той не може да застраши цялостните австроунгар-германски отношения, като настоява допълнително по въпроса. Това означава твърде много за него. Една отчуждена Австро-Унгария ще стане естествен съюзник за французите. С такова отчуждение цялата му система от съюзи ще се разпадне и Германия ще изпадне на практика в изолация. Той правил каквото е по силите му, за да повлияе на австроунгарците зад кулисите; но не може да се очаква от него, както многократно обяснява на руските представители, да бъде по-руснак от руснаците, да поправи всичките им греш-

ки, да се постави изцяло на тяхна служба и да жертва отношенията на Германия с Австро-Унгария в тяхна полза. Той ясно заявява на руснаците, че от своя страна няма да възразява срещу руската окупация на България, въпреки, че се надява да не се стига дотам. Какво повече искат те? Да обяви война на Австро-Унгария и да им сервира България на сребърен поднос? Нека сами си водят битките. Бисмарк не може да разбере как руснаците не могат да разберат това. От средата на лятото на 1886 г. нататък, той става свидетел на поредица от обезпокоителни развития в руската политика.

Преди всичко, това е редакционната статия на Катков от 30 юли и поредицата от подобни изявления, подкрепяни от останалия руски националистичен печат, които я последват. Това, което безпокои Бисмарк, не са подобните възгледи и на останалите редактори, а че царят не желае да забрани публикуването им. Той знае, че царят, в случайни разговори с Гирс или с германски представители, омаловажава значението на тези мнения в печата: не тези безотговорни драскачи, а самият той, твърди Александър прави руската политика. Но Бисмарк не се успокоява. Ако царят наистина не одобрява тези атаки, той може да ги спре.

След това се случва инцидентът в Нуар (виж по-горе, Глава 9). Бисмарк не може да забрави, че руският военен аташе, барон Фредерикс, не само е произнесъл реч по този повод за френско-руското братство, но го е направил пред паметник (на генерал Шанзи), на който е прикрепена плакетка, обявяваща, че отвъд Рейн, тоест във война срещу Германия, френските офицери ще спечелят своите маршалски жезли.

Освен това, обезпокояващо е неотдавнашното пътуване на Дерулед до различните центрове на националистически и антигермански настроения в Русия. Последното се заби като нож в гърлото на Бисмарк. Как могат руснаците да го позволят? Той многократно дава следния пример на руските представители: „Как ще реагирате, вие и вашето правителство, ако ние бяхме поканили някой изявен противник на Русия, да речем Батенберг, и му позволим да пътува из Германия, произнасяйки провокативни антируски речи и призовавайки за война срещу Русия?“

Тези явления стават все по-обезпокоителни. Но те придобиват още по-голяма сериозност с пристигането в Берлин, през същата есен на 1886 г., на поредица от доклади за предполагаеми руски емисари в Париж, които сондират за френско-руски съюз.

Първият от тях идва от германския посланик в Париж, граф Георг Херберт цу Мюнстер, в началото на октомври и се основава единствено на слухове. Бисмарк, въпреки че е обезпокоен и нащрек, е склонен да го припише на широкото въображение на известния, колоритен кореспондент на „Таймс“, Бловиц.²⁴⁴ Но Мюнстер го уверява в частно писмо от 7 октомври²⁴⁵, че е убеден, в сериозността на тази история. И целият въпрос е подложен на проучване, когато в началото на ноември Мюнстер предава на Вилхелмщрасе история, току-що

²⁴⁴ Става дума за Анри Бловиц, френски гражданин, който е кореспондент на „Таймс“ в Париж, има широки познанства в европейските официални кръгове, и репутация на посветен в много дипломатически тайни.

²⁴⁵ GP, VI, No. 1201, p. 95.

разказана му от Фрейсине, която, пример за хвърляне в мъгла. След като първо изразява съмнението си относно емоционалната стабилност на царя и посочва като доказателство, реакцията му при отзоваването на Апер, и по-късно при експулсирането на френските принцове, Фрейсине напуска, че в началото на септември 1886 г. човек, доверен на царя, му е направил „предложения, които няма да ви съобща подробно, но за чието естество лесно ще се досетите, и които стигаха много далеч“.²⁴⁶ „Тези предложения, продължава Фрейсине, бяха учтиво отхвърлени, защото аз, президентът Гриви и мнозинството от кабинета не искахме никаква авантюристична политика“.

Изречени от самия френски премиер, тези твърдения трябва да бъдат взети на сериозно. Бисмарк ги предава на Швайниц в Петербург с въпрос дали има някакво потвърждение. Швайниц отговоря с красноречиво писмо, изразявайки учудването си да повярва, че това може да е истина. Но, пише той, ние не можем да очакваме от Александър III същата лоялност и привързаност към Германия, каквато проявяваше баща му. Не може да разчитаме на емоционалните му реакции, а още по-малко на разположението на императрицата“. Но той, Швайниц, не може да повярва, че царят проявява интерес към Франция. Това е твърде противно на неговите известни интереси, стремежи и инстинктивни реакции. Александър III, пише той, на когото не липсват нормалните таланти на силния характер, който има музикален талант и усет за красота, и повече по-широко образование и знания, отколкото показва на пръв поглед, не е богат на идеи, но се придържа здраво към тези, които има, и не си прави труда да ги обмисли до по-широките им последици“.²⁴⁷

„Царят, продължава Швайниц, се интересува предимно от установяването на руски контрол на вратата към Черно море, тоест Проливите. Той не е решил дали за тази врата иска ключ или само резе – дали само отказ на други от правото на морски достъп или освобождаване на руските военни кораби да се движат през нея до Средиземно море. За осъществяването на първата от тези цели французите могат да бъдат полезни. В случая с втората, те едва ли ще я подкрепят, тъй като и те се страхуват от появата на руски флот в Средиземно море. От гледна точка на подобряването на позицията на Русия в Проливите, Германия все още е най-обещаващият източник на подкрепа. Царят, няма да забрави това“. Бисмарк и старият кайзер прочеят това съобщение от Швайниц с голямо внимание и го приемат, но остават озадачени и не особено успокоени.

Швайниц се възползва от възможността да разговаря с Гирс по въпроса няколко пъти. В средата на декември той показва на Гирс инструкцията получена от Бисмарк (за която ще стане дума повече по-късно), в която бегло се споменава, че германците са научили от Фрейсине, че в Париж са предприети руски действия за „съвместна антигерманска политика“. Гирс, при когото е оставено копие от инструкцията, я занася на царя и я обсъжда с него. Няколко дни по-късно, след като Швайниц е заминал за кратко в Германия, Гирс приема фон Бюлов, вече германски шарже д'афер, и направо избухва в гняв заради твърдението. Самият той, каза той, е напълно смаян от този доклад. А царят просто не разбира как французите са могли да разпространят такава история за него.

²⁴⁶ GP, VI, No. 1203, pp. 96-98.

²⁴⁷ GP, VI, No. 1206, p. 100.

Гирс, естествено, е ужилен от внушението, заложено в твърденията на Фрейсине, че или самият той е заблуждавал германците, или че външната политика се прави в Петербург без негово знание; и реагира с гняв, обикновено чужд на характера му. Той се връщал към темата неведнъж в разговорите си с германските представители през следващите седмици и месеци. Той не само напълно отхвърля дори възможността за нещо подобно („по-скоро да ми отрежат главата“, казва на Бюлов на 22-ри, „ако императорът някога е ухажвал французите“), и изразява най-остроото си негодувание от разпространяването на тази безсмислена история от Фрейсине, и то във време, когато Русия, под френски натиск, току-що е възобновила редовните си дипломатически отношения с Франция. „Тези проклети французи — отбелязва той на Бюлов — са шайка мошеници; нямат представа как да правят политика; бъркат всеки пътуващ руснак с доверен агент на императора и издигат планина от надежди и мечти върху всяка негова фраза.“ Гирс е особено възмутен от предположението, че е министър само по име. „Не знам — каза той — колко дълго ще остана на поста си. Но докато съм министър, знам какво иска императорът.“²⁴⁸ 4

За пореден път човек стои безпомощен пред това необикновено събитие. При тези обстоятелства изглежда невероятно, че царят е могъл съзнателно да разреши подобен подход. Но че някой е казал на французите, че го е разрешил, или че французите са разбрали така нещо, което някой е казал, изглежда също толкова ясно. Най-вероятно източникът на объркването е бил пътуващият Кумани.²⁴⁹ (Вижте по-горе, Глава 10.) Но как Кумани е стигнал до това объркване – дали по невнимание, или поради неразбиране, или като действие на една от онези интриги, които сега са толкова често срещани в практиката на руската дипломатия, вероятно никога няма да се разбере.

Германците са сериозно обезпокоени от цялата афера. Въпреки че донякъде да се успокояват от отговорът на Гирс, те остават и лично Бисмарк, озадачени и недоверчиви. Историята на руската дипломатия съдържа твърде много примери, както Бисмарк добре знае, за двойни игри, за едновременното водене на противоречиви политики от различни субекти в руската структура на властта, за това как десната ръка не знае какво прави лявата, за да може спокойно да отхвърли епизода като напълно незначителен. Всичко това, заедно с другите обезпокоителни симптоми в руското поведение, създава у Бисмарк ново недоверие към руската политика, което той никога повече не преодолява. Отсега нататък той ще вижда в Русия само ненадежден партньор, когото да наблюдава и следи отблизо на всяка крачка. Но нещата се влошават, защото в този момент Русия не е единственият му проблем. Той има и други, много сериозни, с които руското колебание има връзка.

Първо, това е упоритостта на австроунгарците, които настояват, че имат интереси в България и запазват позицията си към евентуална руска окупация. Усилията да се избегнат усложнения в австроунгар-руските отношения са в основата на политиката на Бисмарк още от създаването на Германския Райх. Нас-

²⁴⁸ GP, VI, No. 1210, pp. 105-108.

²⁴⁹ Читателят ще забележи че Гирс споменава „всеки пътуващ руснак“. Това силно подсказва за Кумани. „Руската дипломатическа служба“, отбелязва Холицайн в дневников запис от 26 януари 1884 г., „се движи толкова независимо, колкото личинките в сиренето“.

тоящото австроунгарско поведение застрашава тази политика. Особено дразнещо и дори заплашително е доказателството, че австрийците, притиснати между антируския натиск на унгарците и проруската политика на Бисмарк, избират първото и затрудняват самия австро-германски съюз. Ако съюзът на тримата императори е един от крайгълните камъни на политиката на Бисмарк, съюзът с Австро-Унгария е другият. Колебанията на царя подкопават първия. Подчинението на Виена на унгарците сега подкопава втория; и това е за Бисмарк източник на не по-малка тревога от неблагоприятните явления от руска страна.²⁵⁰

Накрая, съществува и ситуацията, пред която е изправен Бисмарк на западната граница на Германия; или това е т.нар. военна заплаха от 1887 г. която назрява и започва да има доминираща роля в европейския живот.

Не е лесно да се проследят произходът и развитието на това общо състояние на очакване и тревога за нова война между Франция и Германия, която обхваща Европа през последните седмици на 1886 г. и първите месеци на 1887 г. Трябва да припомним, че до 1885-1886 г. френската армия е по същество възстановена до нормална мирновременна сила. Последиците от войната от 1870 г. вече са напълно преодоляни. Числено френската армия дори е малко по-голяма от германската. Всъщност едва наскоро тя получава известно увеличение на силата си благодарение на завръщането във Франция, след провала на някои от колониалните ангажименти на Фери, на части, разположени преди това в чужбина, особено в Индокитай. Освен това, от началото на 1886 г. екстравагантният Буланже е на поста френски военен министър; и поведението му не оставя никакво съмнение в съзнанието на никого относно дълбочината на неговата ангажираност както към общата кауза на реванша, така и към идеята за френско-руски съюз. През цялата 1886 г. германският военен аташе в Париж, подполковник фон Вилом, засипва Берлин с алармистични доклади за стремежите и дейността на Буланже, позовавайки се на провокативните речи на генерала, близките му отношения с Дерулед и други френски шовинисти, както и различните мерки, които той предприема за укрепване на френската армия. Вилом заявява, че вижда в това сериозна опасност от френски действия срещу Германия в относително близко бъдеще.²⁵¹

Тонът на докладите на Вилом, е силно противоречив от цивилната страна на германското посолство в Париж. Посланик Мюнстер правилно посочва, че Буланже не представлява френското правителство като цяло; че всякакви военни планове, които генералът обмисля, няма да бъдат подкрепени нито от френския парламент, нито от колегите му от кабинета, нито от президента Греви; че неговата програма за развитие на френската армия ще отнеме години. Дори граф Валдерзее, генерал-квартирмейстер и изпълняващ длъжността началник на германския генерален щаб, и пламенен милитарист, не е склонен да приеме Буланже толкова сериозно, колкото Вилом, и не виждаше във френс-

²⁵⁰ В началото на януари Бисмарк отбелязва пред Пьотър Шувалов, че когато е сключил съюза с Австро-Унгария през 1879 г., е смятал, че има работа с могъщ император. Сега трябва да осъзнае, че всъщност се е съюзил с унгарския парламент (Ф. фон Холцайн, „Скритите документи II“, стр. 374).

²⁵¹ Вилом скоро ще бъде преместен в германското посолство в Петербург.

ките военни приготовления нищо, което да оправдае страховете от ранно нападение.

Бисмарк, не се противопоставо на заключението на Валдерзее, но заема малко по-различно мнение, произтичащо от обективната му преценка, и от моментната ситуация. Признавайки, че нито тогавашното правителство на власт във Франция, нито парламентът искат война по това време, той смята че французите са непоправими реваншисти по дух; и шовинистите, сега малцинство, лесно могат по всяко време да бъдат в позиция да окажат решаващо влияние върху събитията.

Германия, според него, ще се справи с френско нападение, ако може да съсредоточи всичките си сили върху отблъскването му. Французите, несъмнено знаят това. Но той изобщо не е сигурен какво ще направят французите, ако Германия се забърка в сериозни усложнения на източната си граница. Затова толкова много се стреми да избегне конфликт между Русия и Австро-Унгария. Защото, дори да направи всичко по силите си, за да избегне участието на Германия в подобен конфликт, той е наясно, че това няма да е лесно и война от подобен характер ще създаде напрежение за германската политика, което той няма да е в състояние да преодолее. В такава непредвидена ситуация никой, няма да може да съдържа милитаристичния и реваншистки френски елемент да вземе превес и да доведе Франция до военна намеса.

Това обаче не е единствената причина Бисмарк да реагира остро на действията на Буланже и неговите сътрудници и поддръжници. Въпреки уверенията на Мюнстер и други, че мерките, предприети от Буланже за укрепване на армията, не са такива, че да предвещават неочаквана атака, в очите на Бисмарк и на германските военни лидери, трябва да се отговори с реципрочни мерки от германска страна. Това съображение е особено важно във време, когато отношенията с Русия изглеждат застрашени; защото ако френските сили по това време бяха само малко по-големи от германските, руските са значително по-големи и от на двете държави взети заедно. Само броят на мъжете, които Русия държи на западната си граница, е около $\frac{3}{4}$ от този на цялата германска армия. Заедно французите и руснаците като военна сила заедно, са над два пъти повече от германската армия и почти два пъти повече германската и австроунгарските въоръжени сили взети заедно.²⁵²

Пред тази ситуация и със слуховете за френско-руски съюз, които се разпространяват свободно в Петербург и Париж, Бисмарк не може да допусне

²⁵² Трудно е да се намерят точни данни за числеността на въоръжените сили за даден период, но следните общи данни, получени от приблизително дванадесет различни източника, се доближават до реалността: В постоянните сухопътни войски, към 1886 г., Германия 435 000 Франция 524 000, Австро-Унгария 285 000, Русия 720 000. Съответно Франция 524 000 + Русия 850 000 = 1,374,000, а Германия 435 000 + Австро-Унгария 285 000 = 720 000 Потенциална военновременна сила (включително запасните) Германия 2 250 000, Франция 2 633 000, Австро-Унгария 2 050 000, Русия 850 000, съответно Германия и Австро-Унгария общо 4 300 000, а Русия и Франция общо 5 468 000. От тези цифри се вижда, че французите и руснаците имат почти двойно повече въоръжени мъже от германците и австроунгарците. Положението по отношение на резервите също е в полза на френско-руския съюз, но в по-малка степен. Руското извинение за това да държат толкова много войска под оръжие и толкова голяма част от тях (почти половината) на западната граница, е в ограничените възможности на Русия, далеч по-лоши от тези на германците, за бърза мобилизация на запасните.

французите сами да установят дори малко военно превъзходство. Поради това бяха необходими контрамерки.

Но това означаваше нови парламентарни бюджетни кредити за германската армия; и според Бисмарк е от съществено значение те да бъдат валидни за достатъчен период от време, за да стане възможна дългосрочна програма за военна подготовка, обхващаща няколко години. Съответният законопроект, основан на принципа на така наречения *Septennat*, тоест, със срок на действие 7 години, е внесен в германския Райхстаг на 26 ноември 1886 г.²⁵³ Но той скоро се сблъсква със сериозна опозиция от либералните депутати; и към края на 1886 г. приемането му все още е съмнително.

При тези обстоятелства, когато кризата около законопроекта за бюджетните кредити достига кулминацията си в началото на годината, Бисмарк се постаравал тази опасност от френско нападение да изглежда на германската общественост и на Райхстага, малко по-реална и неотложна, отколкото всъщност е преценена от него и на германските военни лидери. Оттук и склонността му, ако не да преувеличава в публичните си изявления опасността от френско нападение, то поне да не коригира преувеличенията, появяващи се в германския печат, който отново се намесва, както през 1875 г., във формирането на германската политика.

В съответствие с този закон за реципрочния импулс, който сякаш управлява по всяко време и навсякъде конкурентните военни подготовки и заявени военни страхове, тези германски преувеличения са посрещнати с радост и изобразени от френско-националистическия печат, като доказателство, че самите германци замислят превантивно нападение и само търсят претекст. И тази тенденция продължава да се развива, в духа на национализма и сензационализма, които доминират в голяма част от печата по онова време и в двете страни.

Разгорещената полемика, в която всяка страна обвинява другата във враждебни намерения, скоро доминира във вестниците от двете страни на граничната линия. Тогава за официалните кръгове в цяла Европа, във време, когато войните избухват много по-лесно, отколкото в наше време, е лесно да се стигне до заключението, че войната е неизбежна. И отново, както през 1875 г., фактът, че нито едно от двете участващи правителства не иска война или нямаше никакви планове за започването ѝ, не се вижда нито тук, нито там.

Това е ситуацията в Русия, Австро-Унгария и Франция, пред която се изправя Бисмарк в края на 1886 г.; и е лесно да се разбере, че той вижда в нея реална опасност не само за политиката си в по-тесен смисъл, но и за цялата система на международните отношения, които е създал в Европа и от които, както той (с основание) вижда, зависи мирът на континента. Такова заключение изисква превантивни действия; и той не се бави да ги предприеме.

На първо място, ясно и категорично заяви на австрийците, че дори Германия да е готова, в знак на лоялност към австроунгаро-германския съюз от 1879 г., да ги защитава срещу пряка руска агресия или руски опит за навлизане на Балканите на запад от България, тя няма да ги подкрепи в каквато и да е съпротива, която могат да окажат срещу каквото и да е действие на руснаците в Бъл-

²⁵³ Бюджетните кредити, предвидени в този законопроект, предвиждат увеличение с около 7,4% или до 470 000 души, в постоянната армия.

гария. Ако те предприемат действия срещу Русия само като реакция на руска окупация на България, те ще трябва да справят сами и на свой собствен риск.

В допълнение към това, Бисмарк тихо и с голямо умение се заема да създаде ситуация, в която дори руснаците и французите да се обединят срещу Германия, те няма да намерят подкрепа никъде другаде. Имайки предвид принципа си, че в компания от пет велики европейски сили е важно винаги да бъдеш една от група от поне три, той умело манипулира международните събития, за да гарантира, че французите и руснаците ще останат сами. Той започва преговори за подновяване на така наречения троен съюз, между Германия, Австро-Унгария и Италия, сключен през 1882 г., като лишава руснаците от всякаква надежда за италианска подкрепа в случай на война с Австро-Унгария и дава ясно да се разбере на французите, че в случай на война с Германия, те също ще трябва да се справят с Италия, независимо колко е слаба. В допълнение към ефективно използване на влиянието си, за да насърчи по-тясно сближаване между британците, италианците и австроунгарците, особено по средиземноморските проблеми, като гарантира, че в случай на руско-австроунгарски конфликт руснаците отново ще бъдат изправени пред заплахата от враждебни действия на британската военноморска сила в Егейско море и в Проливите и че Русия ще трябва да се изправи срещу тази заплахата сама без съюзници, освен евентуално французите.

Що се отнася до Русия: колкото и разтърсен да е, Бисмарк следва политика на голяма предпазливост и сдържаност, като не повдига официален въпрос по различните обезпокоителни явления, заявявайки продължаващо доверие в договорните отношения, оставяйки на руснаците да го заявят, ако имат възражения срещу подновяването им, но наблюдавайки зорко и с недоверие всяко доказателство за двулична руска политика.

Именно от тези принципи се ръководи поведението на германския канцлер в доста интензивния диалог между германското и руското правителство, който бележи седмиците около края на годината и към който сега трябва накратко да се обърнем.

Глава четиринадесета. КРИЗИСНОТО РЕШЕНИЕ НА ЦАРЯ

На 23 ноември 1886 г., в края на катастрофалната мисия на генерал Каулбарс в България, Гирс изпраща до руския посланик в Берлин, Павел Шувалов, и до други руски посланици, инструкция, в която дава официалното руско тълкуване на провала на тази мисия, потвърждава намерението на Русия да продължи усилията си за създаване на по-задоволителна ситуация в България и уверява другите сили в „желанието“ на Русия да постигне тази цел по мирен път, ако е възможно.

На Шувалов е наредено да покаже този документ на съответните служители на германското правителство, но не като директно съобщение до тях, а само като вътрешна руска информация, предоставена им да запознаят.

Бисмарк реагира по подобен косвен начин с инструкция до Швайниц (2 декември), който също е упълномощен да я покаже на Гирс. Това е помирително изявление, припомнящо уважението, което Германия винаги е проявявала

към специалното положение на Русия в България, повтарящо уверението за липсата на интерес от страна на Германия към българските дела, но посочващо, че предвид настоящите си отношения с Франция, Германия не е в състояние да предприеме активни стъпки в подкрепа на руската политика или цели в България.

Гирс го показва на царя. Той остава доволен, и обмисля отговор, в който, изразява признателност за позицията на Бисмарк, но отново иска от канцлера да използва личното си влияние върху другите европейски сили (имайки предвид Австро-Унгария), за да ги убеди да подкрепят усилията на Русия за създаване на по-задоволително положение в България.²⁵⁴

Бисмарк е силно раздразнен от това искане, последното от многото подобни. Той вече е използвал, целия си авторитет и възможности за натиск върху австроунгарците. И както коментира този въпрос, ако наистина трябва максимално да угоди на царя, не му остава нищо друго, освен Германия да обяви война на Австро-Унгария.

В деня преди изпращането на това последно съобщение, царят извиква Швайниц, след някаква дворцова церемония и разговарял с него насаме с много откровеност и сериозност за състоянието на германо-руските отношения.

Той споделя с посланика, че стария кайзер, е единствения съюзник и приятел на Русия. Император Франц Йосиф е добър; лично той е лоялен и надежден; но не може да се каже същото за неговото правителство. Той, Александър, нямаше да наруши мира. Това, което руските вестници пишат за Германия, са глупости и това скоро щеше да се промени. Но това, което пишат за Австро-Унгария е оправдано.

Швайниц съобщава, че два пъти по време на разговора им, царят е подчертал, че „докато кайзер Вилхелм е жив, няма да имаме война“, но е дал ясно да се разбере, че няма такава увереност, след това с неизбежната промяна на трона.²⁵⁵ Швейниц се опитва да го успокои за настроението на германския престолонаследник, но думите му нямат осезаем ефект.

Казаното от царя за предстоящото подобрение в отношението към Германия в руския печат намира известно потвърждение няколко дни по-късно, когато руското външно министерство издава (15 декември) едно изключително необичайно комюнике, призоваващо вестниците да подобрят отношението си към Германия. „Някои вестници“, се казва в него, вместо да съобщават факти, прибегват до догадки и предположения, отклонявайки се от обективността и противоречат на фактите. Това важи особено за твърденията, че „трудностите, за задоволителното решение на Българския въпрос, са предизвикани от тайното влияние на Германия“. Следваше силно изявление за важността на германо-руските отношения и желанието на руското правителство за поддържане на добри отношения с Германия, както и за увереността му, че Германия ще „се въздържа от всякакви мерки, които могат да засегнат или достойнството на Русия, или онези интереси, резултат на историческите ни отношения с нашите единовеци на Изток“. Комюникето завършва с призив за благоразумие и трез-

²⁵⁴ GP, V, Nos. 994-999, pp. 85-94.

²⁵⁵ По това време кайзер Вилхелм е на 89 години. Синът му и наследник, бъдещият Фридрих III е силно антируски настроен, а съпругата му, дъщерята на кралица Виктория, още повече.

вомислие, особено от страна на „някои печатни органи, чийто глас в никакъв случай не е лишен от значение в международните дела“.²⁵⁶

Предисторията на този любопитен документ, единственото откровено прогерманско изявление, излязло от руското правителство в продължение на няколко години и очевидно насочено към Катков, остава интересна загадка.

Подготвен между 9 и 13 декември (когато е отпечатан), точно когато царят е под влиянието на помирителния отговор на Бисмарк на съобщението му за провала на мисията на Каулбарс, на пръв поглед може да се тълкува като дело на Гирс, възползващ се от това моментно подобрение в настроението на царя към Германия. Падането на френското правителство, заедно с раздражението на царя от твърденията на Фрейсине за руски опити за съюз в Париж, също имат отношение. Но езикът е отишъл твърде далеч, дотолкова, че може да дозираме умишлен акт на саботаж, насочен срещу Гирс.²⁵⁷

Комюникето разгневява влиятелното руско обществено мнение. „Прекло-нихме се пред вас“ и „Надявам се, че сте доволни“ са забележките, които Швайниц е принуден да чуе през следващите дни. Катков отказва да публикува документа в „Московские ведомости“. Царят е раздражен и чрез министъра на вътрешните работи съобщава недоволството си на Катков; но (за възмущение на поне един от великите князе) не последва публично порицание.²⁵⁸

Всъщност комюникето се оказва изолирано явление. Определено няма последващи действия в други прояви на руската политика. Това ще остане като последното наполовина приятелско изявление към Германия от руска страна в продължение на месеци и години напред.

Ще отбележим обаче, че колкото и поразителен да е документът в утвърждаването на желанието си за добри отношения с Германия, той е също толкова забележителен с умишленото си пропускане на подобни желания спрямо Австро-Унгария. Много от съвременниците виждат в тази характеристика най-голямото ѝ значение. Някои от онези, които знаят за съществуването на съюза на тримата императори, дори го тълкуват, съвсем правилно, като решително публично предупреждение, че Русия няма да желае да продължи тези тройни отношения.

Докато се провеждат гореспоменатите разговори, Бисмарк работи в свободното си време върху историческо резюме, предназначено за царя. Идеята се заражда (въпреки че самият цар не е наясно с това) от граф Пьотър Шувалов, който, срещайки Швайниц на лов в средата на ноември, споделя с него на манкета след лова, че много от трудностите в отношението на царя към Германия са резултат от неговото непознаване на реалните събития от 70-те години на XIX век и по-специално на предисторията на австроунгаро-германския съюз от 1879 г. Според Шувалов, „Историческият спомен, че бъде много полезен“.

²⁵⁶ Пълният текст на това комюнике, е публикуван първоначално в „Правителствен вестник“ на 3/15 декември 1886 г., а след това е препечатан в статията „М. Н. Катков и Александър III през 1886–1887 г.“, в „Красный архив“, LVIII (том III от поредицата от 1933 г.), бележка на стр. 61–62.

²⁵⁷ Доказателствата сочат, но не доказват, че Гирс е получил съгласието на царя за издаването на нещо подобно, но е поверил изготвянето на документа на някой друг (вероятно Жомини), не е съгласувал окончателния текст с царя и го е оставил да излезе, без да го обмисли внимателно.

²⁵⁸ Половцов, „Дневник“, II, 18 февруари/2 март 1887 г.

Бисмарк есетствено веднага научава от пасланика си за този разговор, е впечатлен от предложението. В началото на декември той съставя, в уединението на провинциалния си дом във Фридрихсруе, дълго историческо резюме, предназначено да опресни историческите спомени на царя, и го изпраща до германското посолство в Петербург. Швайниц го показва на Гирс на 22 декември. Министърът признава историческата му точност, но го съветва да не се представя на царя в този вид. Той препоръчва някои промени, за да не се възприеме обидно за известните чувства на царя. Тези предложения, предадени на Берлин, са одобрени от Бисмарк. Документът съответно е преработен. На 5 януари той най-накрая е показан на царя от Гирс.

Реакцията на Александър е рязка и зле настроена. „Това, което се казва в този документ за миналото“, мърмори монархът, „е твърде едностранчиво.“ По-късно Гирс споделя на Швайниц „Документът описва твърде подробно грешките на нашето обществено мнение, за да може той, без затруднение да признае, че това всъщност са били наши грешки.“²⁵⁹

Въпреки коментарите се за документа, Гирс казва на посланика, че монархът е потвърдил ангажимента си за добри отношения с Германия. Той е показал разбиране, че „е глупаво да се предполага, че като флиртуваме с Франция, можем да направим Германия по-склонна да ни прави отстъпки, както вярват Катков и приятелите му“.²⁶⁰

Но Швайниц със сигурност има солидни основания, когато заявява пред правителството си, че Александър е изложен на твърде много лъжи, относно германската политика от 1878 г. насам и е твърде бавномислещ, за да схване правилността на всички точки, направени в историческото резюме. Мненията и предразсъдъците на царя, веднъж формирани, не са лесни за разклащане.

Въпросът за подновяването на съюза на тримата императори, започва силно да занимава Гирс. Остават шест месеца до изтичането на договора.

Военната тревога на Запад, стимулираща французите към нови надежди за руска помощ, притиска Гирс с неотложността за изясняване на бъдещето на договора. Съмненията за съдбата на германо-руските отношения вече витаят във въздуха и се разпространяват като слухове. Нespoменаването на Австро-Унгария в комуникето от 15 декември, създава широко разпространено впечатление, че отношенията с австроунгарците са непоправимо влошени. Вече е получено писмо от посланика в Берлин, Павел Шувалов, основано на предположението, че съществуващият тристранен пакт не може да бъде подновен, и представящо идеи за двустранно руско-германско споразумение, което да го замени. Вече е опасно да се оставят нещата да продължават по този начин.

Следователно, според Гирс, ранните дискусии са уместни, както с германците, така и с австроунгарците. Но трудността тук очевидно е продължаващата загриженост на царя за ситуацията в България.

Очевидно Александър не може да бъде накаран да вземе решение за подновяване на договора, докато не може да види по-ясно някакъв път за излизане

²⁵⁹ GP, V, No. 991, p. 74. (Естествено, руснаците, с малки изключения (от единиците нормално-мислещи сред тях), никога не признават грешките си, те винаги са прави, една от многото негативни черти на ужасната руска комплексарско-грандоманска вънродопсихология! б. пр.)

²⁶⁰ GP, V, No. 1005, p. 116.

от „българското блато“. Притеснен и намиращ се на края на собствените сили, Гирс не може да измисли нищо по-добро, освен да се обърне към германците и австроунгарците за помощ. И споделя със Швайниц на 30 декември, че „нищо не може да се направи по отношение на договора, докато съществуващите български „бъркотии“ продължават. Не могат ли те да направят нещо по въпроса? Подобно съобщение е отправено и до австроунгарския посланик Волкенщайн.

Гирс е вътрешно убеден в малкия шанс за успех, на това усилие. Това е признание за безпомощност и отчаяние. Но това е последната му карта и той не вижда друг избор, освен да я изиграе. Междувременно изпраща писмо до Павел Шувалов (текстът му не е наличен), в което му казва да не бърза, времето за обсъждане на отделен пакт с германците все още не е дошло.

Два или три дни по-късно в Петербург са получени съобщения за подновено вълнение в Англия, и в самата България, за завръщане на Батенберг на българския трон. Съобщенията се оказват напълно безпочвени. Няма доказателства откъде идват, много възможно от българските офицери превратаджии в изгнание, които се мотаят из Петербург и постоянно интригуват за официална руска подкрепа. Гирс на им вярва, но се опасява, че се разпространяват подобни слухове.

На 3 януари императорската двойка се забавлява с вечерно драматично представление в театъра на двореца в Гатчина. Там е каймакът на петербургското придворно общество. Гирс, много неохотно (поради здравословни причини), е бил принуден да присъства. Докато е там, той се запознава лично с Пьотър Шувалов, брат на посланика Павел Шувалов и научава от него, че на следващия ден заминава за Берлин, за да прекара руската Нова година (12 януари по западен стил) с брат си и други членове на семейството.

Няколко минути по-късно великият княз Владимир дръпва Гирс настрана и му казва, че членовете на императорското семейство, обезпокоени от слуховете за евентуалното завръщане на Батенберг в България, са се събрали на семеен съвет и са решили императорът да пише както до германския кайзер, така и до главата на семейството на Хесен-Дармщат, с молба и двамата да забранят на бившия княз да се завърне.

Гирс, изразявайки скептицизъм относно реалността на слуховете, казва на великия княз, че смята предложените от царя писма за ненужни. Но великият княз го предупреждава, че ако остане бездействащ по въпроса, предвид силните емоции на царя, това може да му струва поста. Стреснат от това, Гирс с готовност се съгласява да сътрудничи в начинанието, но предлага, много разумно, (1) първо да се направят неофициални сондажи, за да се гарантира, че ще последва полезен отговор от германския император, и (2) Бисмарк да бъде предупреден за подхода. С това се съгласява великият княз. Знаейки за предстоящото посещение на Пьотър Шувалов в Берлин, Гирс предлага Шувалов да бъде натоварен със задачата да отнесе въпроса до брат си посланика и ако е необходимо, лично да извърши въпросните сондажи. Великият княз, също дава съгласието си.²⁶¹

²⁶¹ Този разказ за разговорите в Гатчина е реконструиран предимно от безценния дневник на граф В. Н. Ламсдорф, по това време старши съветник на руското външно министерство и главен довереник

Пьотър Шувалов е дълбоко загрижен за успешния напредък на руско-германските отношения, е изключително доволен да се окаже отново използван за дипломатическа задача след години на бездействие в политическия живот (като изпада в немилост след Берлинския конгрес). Тръгвайки на следващия ден с мисията си, той пристига в Берлин, сутринта на 6 януари. Същия ден провежда дълъг разговор с Херберт Бисмарк във външното министерство на Фридрихсрасе. Разговорът първо се насочва към Батенберг и въпроса за искането на царя към кайзера да му бъде забранено да се връща в България. Младият Бисмарк се ангажира да насърчи необходимите сондажи с кайзера.

След като този въпрос се изчерпва, Шувалов се впуска, без да има инструкции в тази насока нито от Гирс, нито от царя, в обсъждане на деликатния въпрос за евентуален двустранен пакт между Русия и Германия, който да замени изтичащия съюз на тримата императори. И уверява младия Бисмарк, че договарянето на такъв пакт, ще е лесно начинание. Той е убеден, че може да убеди царя в рамките на 24 часа да подпише официално обещание за доброжелателен неутралитет на Русия в случай на френско-германска война, ако само Германия обещае подобен неутралитет за руски действия, позволяващи „затварянето на Проливите“. Ако Австро-Унгария помогне малко за намирането на изход от „българската бъркотия“, и трите велики империи могат да живеят в мир и разбирателство. Тогава Германия ще има свобода на действие спрямо Франция, дори ако това означава, както е шеговито добавя, да победи Франция в нова война, да наложи репарации в размер на 14 милиона франка и да назначи пруски генерал за губернатор на Париж.²⁶²

Смелостта на този подход е напълно изумителна. Тези идеи за договора вероятно е подсказана от брат му, който неотдавна я представя на Гирс в писмото си. Ясно е, че до този момент тези възгледи не са получили одобрението нито на Гирс, нито на царя; Императорът дори не е разрешил никакво обсъждане на този деликатен въпрос с германците.

Може да препологаме, че Пьотър Шувалов е видял в този подход, ако маньовърът му бъде успешен, да възстанови в благоразположението на царя и да поставил него или брат му на Певчески Мост като наследник на Гирс.

Шувалов е напълно добронамерен към Гирс, но го смята за твърде предпазлив. Подобно на много други в Петербург, той несъмнено предполага, че дните на Гирс като министър са преброени, предвид интензивността на атаките на Катков срещу него; и сигурно е наясно, че в Петербург от известно време се разпространяват слухове, че той Шувалов, е виден кандидат за негов наследник.²⁶³

Херберт Бисмарк е изненадан от изявленията на Шувалов, избягва коментари в момента, но веднага докладва целия разговор на баща си, който тогава все още е във Фридрихсруе. Той добавя, че Шувалов е готов да отиде във Фрид-

на Гирс. Без този запис познанията ни за руската политика по това време ще са много по-бедни. (Виж В. Н. Ламсдорф, „Дневник“, 1886-1890).

²⁶² GP, V, No. 991, p. 74.

²⁶³ По-рано през декември, според дневника на Ламсдорф, руснаците прихващат съобщения от италианското посолство в Петербург, в които се съобщава за слух, че Шувалов ще замени Гирс. Царят написва в полето на съответния доклад: „Това е новина за мен. Никога не съм чувал за това и се радвам, че ме информират“ (Дневник, 1886-1890, запис от 1 декември 1886 г., стар стил, стр. 4).

рихсруе, за да се види лично с канцлера, ако канцлерът желае. Отговорът е, Шувалов да остане в Берлин; канцлерът се завръща в града, за да се обърне към Райхстага по въпроса за военните средства на 11 януари; братята Шувалов са поканени да вечерят с него на 10-ти, тоест в навечерието на речта в Райхстага.

Разбира се, братята приемат с радост поканата. Дали Павел е останал за по-политическата част от разговора след вечеря, не е напълно ясно, вероятно не. Но след това Пьотър продължава разговора си с канцлера дори повече, отколкото беше говорил със сина му. Той представя на германския канцлер, действителния проект (вероятно същият, който брат му е представил на Гирс) на основата за евентуален германско-руски договор и поисква коментари и мнение от Бисмарк по формулировката му. Проектът, основан на предположението, че тристранното германско-руско-австроунгарско споразумение не може да бъде подновено и ще бъде заменено от двустранно германско-руско, предлага следните основи за нов договор:

1. Германия ще признае изключителното право на Русия да упражнява влиянието си в България и Румелия.

Освен това Русия може да разчита на приятелския неутралитет на Германия, ако царят предприеме затварянето на Проливите и запази в ръцете си „ключовете към Черно море“.

2. Германия може да разчита на същия приятелски неутралитет от страна на Русия при евентуален конфликт, който може да възникне между Германия и Франция.

И двете сили признават съществуването на Австро-Унгария като необходимо за поддържането на европейското равновесие и освен в случай на агресия от страна на Австро-Унгария, се съгласяват, да не предприемат никакви действия срещу целостта на тази империя.

И двете страни признават необходимостта от запазване на независимостта на Кралство Сърбия.²⁶⁴

Освен добавянето на фраза, ограничаваща действието на последната точка, Бисмарк посочва общото си приемане на тези точки като основа за изготвянето на нов двустранен договор.

Именно с този документ в джоба си Пьотър Шувалов на следващия ден заминава от Берлин за Петербург, за да докладва на царя. Междувременно Бисмарк, все още с пресни впечатления от разговора от предходната вечер, произнася същия ден (11 януари) известната си реч в Райхстага в подкрепа на военните бюджетни средства.²⁶⁵

Речта останва в историята като едно от най-големите му политикораторски начинания и държавнически актове. Мястото не позволява пълното ѝ резюме, но целият му възглед и политика от онази бурна зима са отразени в нея.

²⁶⁴ GP, V, No. 1063, pp. 214-215. Бисмарк добавя с молив към последната клауза думите: „докато тя остане такава каквато е, и под властта на крал Милан“. В бележка под линия на GP, се уточнява че е „приет в основните си точки“ от Бисмарк.

²⁶⁵ Vol. XII (entitled *Die Reden des Ministerpräsidenten und Reichskanzlers Fürsten von Bismarck im Preussischen Landtage und im Deutschen Reichstage 1886-1890*), *Die politischen Reden des Fürsten Bismarck*, ed. H. Kohl (Stuttgart: Cotta'schen Buchhandlung, 1894), pp. 175-210.

Към австроунгарците той отправя брутални предупреждения: те не могат да очакват германска подкрепа, ако воюват с Русия за България. По отношение на Франция, изявленията на Бисмарк са дълги и подробни. Те дори се връщат назад в историята и включват спомените за собственото му нежелание да се съгласи с придобиването на целите Елзас и Лотарингия. Той повтаря многократно, че Германия няма да нападне Франция. Нито пък подозира подобни намерения към Германия от страна на френските правителствени лидери по това време. „Господа Гобле и Флоранс не са мъжете, които искат война с нас; същото е и с правителствата на Фрейсине и Фери.“ Ако някой може да му гарантира продължаването на управлението на такива правителства, той ще каже: „Нека си спестим парите.“ Но Франция винаги се е управлявала от малцинства. Кой може да каже кое малцинство ще дойде на власт утре? Във Франция има елементи, които искаха отмъщение и реванш, които искат война.

Когато се обръща към Русия, канцлерът говори с голяма предпазливост. Не иска да направи нищо, което да развали атмосферата за успеха на проекта, който е обсъдил с Шувалов предната вечер. Затова само в най-завоалирана форма отразява тежките съмнения относно руската политика, които го измъчват през последните седмици. (По-късно той признава пред официалните си помощници, че в тези пасажии от речта е представил картината в много порозови цветове, отколкото самият той я е вижда.)

Независимо дали по-рано е имало съображения, свързани с отношенията с Русия, които са подкрепяли необходимостта от увеличаване на германските въоръжения, това, казва Бисмарк пред Райхстага, вече не е така.

Ние сме в същите приятелски отношения с Русия, както при покойния император (Александър II); и при никакви обстоятелства тези отношения няма да бъдат нарушени от нас. Какъв интерес може да имаме, да търсим проблеми с Русия? ... Мирът с Русия няма да бъде нарушен от наша страна; и не вярвам, че Русия ще ни нападне.²⁶⁶ Също така не вярвам, че руснаците търсят съюзи, за да ни нападнат заедно с други, или че ще се възползват от трудностите, които можем да срещнем от друга страна (т.е. Франция), за да ни атакуват с лекота. Император Александър винаги има доблестта на собствените си убеждения; и ако възнамерява да влезе в неприятелски отношения с Германия, той ще е първият, който ще ни го каже открито. Всеки, който има честта да го познава отблизо, може да бъде уверен в това. Следователно, всякакви аргументи в полза на нашия законопроект за бюджетни кредити, произтичащи от предположението, че ще трябва да се изправим срещу коалиция от Франция и Русия, са неприемливи. Нашата сила не може да се мери с тази мярка... Няма да имаме проблеми с Русия, освен ако не отидем в България да ги потърсим.

Но Бисмарк бърза да добави, че не става въпрос и за някакъв германски съюз с Русия срещу Франция.

Вчера имах честта да вечерям с руския посланик. Той не каза нищо, което да подсказва, че предлага съюз.

²⁶⁶ И въпреки това тя го направи през август 1914 г. (б. пр.)

Изразих увереността си, че Русия няма да ни нападне, нито ще заговорничи (срещу нас) с други страни и не търси съюз срещу нас. И ние нямаме съюз, на който да се опрем, ако се наложи да воюваме с Франция.²⁶⁷

Може само да се възхищаваме на умението, с което са написани тези пасажки. Избягвайки всякакъв директен израз на подозрение към намеренията на царя по отношение на Германия, Бисмарк деликатно му подсказва отговорността да го каже откровено, ако желае някаква промяна в отношенията. В противен случай, се предполага, че германците очакват нещата да продължат както преди. С този деликатен подход канцлерът предава инициативата на руснаците и оставя свобода на действие за всяка позиция, която те могат да възприемат.

И Бисмарк, и Пьотър Шувалов вероятно щяха да имат съвсем различни чувства и щяха да се държат малко по-различно, когато се срещат в Берлин онази вечер на 10 януари, ако знаеха, че докато разговарят, царят току-що получава, или току-що е получил, документ със съвсем различен тон, който е предопределен да го впечатли, по-дълбоко от всичко, което Шувалов ще му съобщи, за разговора си с Бисмарк. Защото, ако авторът или авторите на официалното руско комюнике от 15 декември, толкова приятелски настроено към Германия, са имали за цел да подобрят перспективите за благоприятен напредък в руско-германските отношения, най-важният ефект от усилията им е силно ироничен.

Появата на комюникето подтиква Катков към най-голямото и най-ефективно негово усилие. Вместо да отговори публично на документа в редакционните колони на вестника си, където е задължен да го направи, предвид цензурата, да смекчи изявленията си, той се оттегля в уединение и съставя лично съобщение до царя, с обем почти на книга, в която изразява изцяло, възгледите и мнението си. Написването и редактирането му отнема известно време. То достига до царя едва на 9 - 11 януари, няколко дни след като Гирс донася историческото резюме на Бисмарк. Няма съмнение кой от двата документа го е засегнал най-дълбоко. В продължение на близо три месеца поведението на монарха щ отразява дълбокото впечатление, направено му от дългото и впечатляващо лично съобщение на Катков.

Публикувано за първи път близо половин век по-късно, в „Красный архив“²⁶⁸, писмото на Катков от 8 януари 1887 г. се нарежда сред основните политически документи от периода. Катков се представя тук много по-добре информиран за тайните на руското правителство, отколкото е когато пише редакционната си статия от 30 юли 1886 г. Подозирам, че той дори е наясно с подготовката на историческото резюме на Бисмарк, защото полага големи усилия, за да изложи собствения си поглед върху събитията от 70-те и началото на 80-те години на XIX век. Освен това говори открито за „договора от 1881 г.“ и въпроса за неговото подновяване, което показва, че по това време е добре информиран за съществуването и произхода на съюза на тримата императори.

Първите страници на документа са в лична защита: той разказа защо не е одобрил декемврийското комюнике; защо по едно време е настоявал за окупацията на България; защо след това е изоставил тази тема и вместо това е заел

²⁶⁷ H. Kohl (Stuttgart: Cotta'schen Buchhandlung, 1894), p. 180.

²⁶⁸ LVIII (Vol. III of the 1933 series), pp. 58-85.

позиция в полза на подпомагането на българските офицери в изгнание да свалят регентството чрез преврат.

След това пише свободно и обширно с различни руски личности. Вановски, военният министър, е добър, истински слуга на царя и „има руски чувства“; но за някои от висшите офицери не може да говори толкова благосклонно. С Гирс, каза той, никога не мога да бъде близък. Възгледите ни не са съвместими. Има по-добри отношения със Зиновиев, директор на Азиатския департамент, но дори и с него е има известни различия. Министерството на външните работи, не го държи достатъчно информиран; много от нещата, които е искал да знае, е принуден да научи „чрез други канали“.

Що се отнася до неговите положителни възгледи и препоръки: Той подкрепя конспиративни действия срещу Българското регентство; но Министерството на външните работи, опитвайки се да угоди на Бисмарк, не е склонно да го направи. Бисмарк, твърди той, не искаше Русия да се измъкне от Балканските си трудности; но дори и да иска, кой, освен руското външно министерство трябва да настоява това да стане с германското съчувствие и подкрепа? Той не иска да повярва, че царят по собствена воля се е съгласил през 1884 г. за подновяването на съюза на тримата императори, договор, който е продукт на периода на дипломатия, предшестваш възкачването му на трона. Дипломатите със сигурност са го подтикнали към подновяването му, „за да угоди на нашите приятели“. Той предсказа (демонстрирайки много добро разбиране на правителствения обмен по онова време), че Бисмарк сега ще настоява, вместо тройно споразумение, отделен пакт с Германия. Царят, казва той, е отказал да сключи такъв пакт преди три години, защото Русия все още не е готова да действа срещу Австро-Унгария. Но готова ли е тя сега? И дори и да е така, каква полза ще имаме от такъв пакт? Германия няма да помага на Австро-Унгария, предвид опасността от превъоръжена Франция. Следователно, не е необходим пакт, който да гарантира неутралитета на Германия в случай на руска война с Австро-Унгария. Всъщност именно Франция ще е необходима тогава с помощта си; защото само тя може да възпре Англия да се намеси на страната на Австро-Унгария. И ако Русия не желае да премине към „активна политика“ (намек за започване на война с Австро-Унгария) в близко бъдеще, тогава каква полза ни носи пакта с германците? Прикована към Германия, Русия просто ще остане изолирана.

Отново, както в юлската статия, Катков избягва капана да настоява за действителен съюз с Франция. Според него, достатъчно е да се установят равноправни отношения с Франция и Германия. (Той смята, че очевидно, след като връзката с Германия бъде прекъсната, съюзът с Франция ще се превърне в неизбежна алтернатива. Следователно няма нужда да се настоява за това сега.)

Както бе отбелязано по-горе, това писмо, датирано от 8 януари, вероятно достига до царя някъде между 9 и 11 януари. Съмнително е, че е имал време да го прочете преди връщането си от Гатчина в Петербург на 12-ти и напрегнатия дипломатически прием и други протоколни дейности, които последват на този ден във връзка с руската Нова година. Предполага се, че го е прочел и изучил през следващите дни, вероятно през почивните дни на 15-16-ти. Очевидно не всичко в него му е харесало. Срещу пасажа, в който се твърди, че министерство-

то на външните работи е заело безразлично отношение към заговора срещу Българското регентство, „за да не раздразни Бисмарк“, той е написал в полето: „Всичко това е напълно невярно. Лъжи!“ Освен това: Е. М. Феоктистов, официалният цензор, който е добре информиран по отношение на целия случай, пише в мемоарите си, че царят вероятно е неблагоприятно засегнат от много от критиките на Катков към политика на Гирс, признавайки, че въпросната политика всъщност е негова собствена. Въпреки това, според Феоктистов, царят, след като прочита документа, нарежда на някого (вероятно самият Феоктистов) да изрази на Катков „моята благодарност и да му кажа, че не се съмнявам в неговата преданост и желанието му да служи на интересите на отечеството, както той ги разбира, по най-добрия възможен начин“.²⁶⁹

Не само това, но когато няколко дни по-късно Катков, силно окуражен и развълнуван от окуражаващата нотка на царя, се появява в Петербург и иска аудиенция, молбата му е незабавно удовлетворена. Без знанието на Гирс, той е приет от царя на 22 януари, като е защитил възгледите си, дори по-настоятелно, отколкото във вестника и писмото си. След аудиенцията, казва на приятелите си със задоволство, че има уверението на царя, че няма да бъде подписан договор с Германия, преди отново да имат се срещни и консултира с него.²⁷⁰

От всички налични доказателства е ясно, че документът на Катков, да не говорим за последвалата аудиенция, прави дълбоко впечатление върху Александър III. Дори по-важен от силата на самите съществени аргументи, изглежда че царят е бил убеден след прочитането му, че гледната точка на Катков отразява страстните чувства на големи и влиятелни части от руското общество – чувства с такава важност, че заслужават уважение, независимо от това колко основателни или не са. Това е, както отбелязва Ламсдорф в дневника си, нова бележка в психологията на руския трон.²⁷¹ Рядко, ако някога преди, руски цар е признавал, че се е съобразявал с подобно нещо като обществено мнение. Мнението на самия монарх обикновено единствено има значение. Това е вярно за Александър III в по-ранните години, и може да мислим, че тази заявена загриженост за общественото мнение, която монархът споменава на Гирс няколко пъти, всъщност е реакция, предназначена да прикрие смущението на монарха пред Гирс за това, че се поддава на ласкателните уговорки на Катков, толкова съобразени с неговите собствени емоционални импулси.

Както и да е, ефектът от писмото на Катков върху Александър III е не само дълбок, но и за момента политически решаващ. Без познаването на този предисторически фактор, поведението на Александър през последвалите два месе-

²⁶⁹ Feoktistov, *Vospominaniya*, p. 252.

²⁷⁰ Това е съобщено на А. А. Половцов, влиятелния секретар на Държавния съвет, от приятеля и журналистическия сътрудник на Катков, С. С. Татищев, който току-що се среща с Катков в Петербург. (Вж. Половцов, „Дневник“, II, запис от 14/26 януари 1887 г.)

²⁷¹ Ламсдорф, „Дневник“, 1886–1890 г., 6/18 януари 1887 г. „Имаше време, когато руският самодържец се поставяше над клюките в печата; той лично даваше желаната посока на политиката и принуждаваше общественото мнение да я приеме. Едва наскоро Негово Величество написа следното във връзка с атаките срещу нашата печат: „Но дали вестникарските клюки наистина са същото като общественото мнение?“ Сега той се подчинява на влиянието на Катков и Мецлерски и други като тях.“

ца и половина не е напълно разбираемо. За да се обясни руската политика през този период, е необходимо да се има предвид, че царят сега действа предимно под влиянието на документ, за който по това време (и в продължение на много години след това) нито широката общественост, нито дипломатическият корпус имат информация, освен случайните слухове.

Именно нищо неподозиращият Гирс, вследствие на тайната победа на Катков, е поразен с първият удар. По телефона му е наредено да се яви в двореца за аудиенция при царя в понеделник следобед, 17 януари, и той напуска кабинета си отпочинал и в най-добро настроение след умората от новогодишните тържества, за да възобнови с монарха проучването на възможните пътища за излизане от дипломатическите трудности на Русия.

Връща се час-два по-късно, съкрушен и разстроен. Гирс няма никаква представа, че Катков е писал лично на царя подробно и че монархът действа под прякото влияние на този документ. В такъв случай той няма възможност да отговори на аргументите на Катков. Може само да гадае за причината за пълната промяна в отношението и поведението на царя. Но никога, признава по-късно, не е имал по-лоша аудиенция. Най-добре е представен тонът на разговора за това, от Ламсдорф, написал в дневника си същата вечер, след като е изслушал разказа на външния министър. „Очевидно“, пише Ламсдорф, „Интригите на Катков или някои други злонамерени влияния отново извадиха нашия владетел от релси. Негово Величество не само сега говори противсъюза на тримата императори, но дори е против двустранен пакт с Германия. Твърди, че има основания, че такъв съюз ще е непопулярен и противоречи на националните чувства на цяла Русия. Признава, че се страхува от последствията, ако не се съобрази с тези чувства, и не желае да разруши доверието на страната във външната си политика. Всичко това е в такова открито противоречие с всичко, което той напоследък казва и пише, че от решенията на царя, вече нищо не разбирам... Той дори намеква за възможността за окупация [на България] в случай че Батенберг се завърне. „Ще изпратя бригада“, казва той, и отрича, че окупацията ще представлява някаква опасност“.²⁷²

Два дни преди аудиенция на Гирс, царят приема Пьотър Шувалов, токущо завърнал се от Берлин, изпълнен с чувство за важност на разговора си с Бисмарк. Нямаме информация как е протекла. Очевидно монархът е бил в най-добрия случай уклончив по отношение на документа, който Шувалов е донесъл със себе си, и е поискал време за размисъл. Но когато Гирс пристига за своята нещастна аудиенция на 17 януари, императорът вече е взел решение. Първото нещо, което външният министър е длъжен да направи, завършвайки се от тази среща, е да седне и да пише на Павел Шувалов, че разглежда предложенията, направени на принц Бисмарк от брата на посланика, просто като изявления, направени по време на личен разговор между двама приятели, които не могат да имат официален характер.²⁷³ В същото време Гирс, действайки отново оче-

²⁷² Lamsdorf, *Dnevnik*, 1886-1890, January 5/17, 1887.

²⁷³ Няма причина да се предполага, че самият Гирс е по някакъв начин ентусиазиран от предложенията на Пьотър Шувалов. От дневника на Ламсдорф става ясно, че министърът е сметнал меморандума на Шувалов до царя, в който съобщава за разговора му с Бисмарк, за неинформиран, слаб и дори абсурден. Но забраната на царя срещу всякакви по-нататъшни дискусии с германците относно подно-

видно по заповед на царя, инструктира посланика да се въздържа до второ нареждане от всякакви дискусии за подновяване на съюза на тримата императори, предвид несигурността около бъдещето на това споразумение.²⁷⁴

Вследствие на тези решения германците не получават никакъв отговор от руснаците относно документа, който Пьотър Шувалов е занесъл в Петербург – документ, на който Бисмарк дава своето мнение реакции и със сигурност се очаква някакъв отговор. За момента и за седмици напред, се установява от руска страна, пълна и мистериозна тишина за тези отношения.

За германците това поведение е неразбираемо. Трудно им е да повярват, че Пьотър Шувалов, и брат му, руския посланик в Германия, не са говорили по инструкции от императора, тук в Берлин. Мълчанието, което последва посещението му, при тези обстоятелства може да се приеме само като индикация за някаква обезпосояваща промяна в руската политика. Ефектът върху германците може най-добре да се прецени от две много важни инструкции, изпратени от Бисмарк до Швайниц. На 17 февруари, повече от месец след посещението на Пьотър Шувалов и без да се разбере нищо повече по въпроса, Бисмарк казва на Швайниц, че германското правителство може само да предположи, че демаршът на Шувалов не е имал успех и че не може да се очаква никакво намерение от страна на Русия да го продължи.

Той съветва Швайниц да не казва нищо повече по въпроса, „тъй като ще създаде впечатлението, че нашата нужда от подобни споразумения е по-голяма от тази на Русия и ще бъдем погрешно разбрано“. Но Гирс със сигурност знае, без да му бъде казано, продължавала инструкцията, че германците ще бъдат задължени, при преобладаващите несигурни обстоятелства (т.е. военната заплаха), да вземат предвид, при разработването на собствената си политика, възможността, френското нападение срещу Германия да получи дипломатическата или военна подкрепа на Русия.

Десет дни по-късно е дадена допълнителна инструкция по същата тема. В светлината на руското мълчание, антигерманската кампания в руските вестници, казва канцлерът, сега ще трябва да се счита за сериозен индикатор. В края на краищата, липсата на отговор, също е отговор. Отново, Швайниц е предупреден да не повдига темата и да избягва всякаква инициатива, както за подновяването на съюза на тримата императори, така и на договарянето на двустранно германо-руско споразумение.²⁷⁵

Именно на тази твърда точка за циклят германо-руските отношения през зимата на 1887 г.

За да се разбере значението на нежеланието на царя, считано от 17 януари 1887 г., да продължи с преговорите с германците относно изтичащия договор, е необходимо да имаме предвид, че не само политиката на Гирс, но и поста му на външен министър са под въпрос. Чувствителният Ламсдорф, единственият довереник на министъра, който като ерген²⁷⁶ живее на долния етаж на министер-

вяването на съюза на тримата императори, е сериозен удар върху политиката на Гирс; и само по принуда, предава тази заповед на посланика в Берлин.

²⁷⁴ Също, Lamsdorf, *Dnevnik*, 1886-1890, January 5/17, 1887.

²⁷⁵ GP, V, Nos. 1068-1070, pp. 218-220.

²⁷⁶ Обществена тайна е било, че Ламсдорф е хомосексуалист, и не поддържа никакви връзки с жени. (б. пр.)

ството и се качва всеки ден горе (дори извън работно време), за да се види с началника си, бързо осъзнава това. След като в писмото, което Гирс пише до Шувалов след аудиенцията на 17 януари, забеляза царската забрана срещу по-нататъшни преговори с германците относно договора, Ламсдорф е обзет, както записва в дневника си, от тежко предчувствие: „Стори ми се, че това предвещава отстраняването на моя скъп министър и че някои хора вероятно са убедили царя, че той (Гирс) е твърде непопулярен в Русия.“

Интуицията на Ламсдорф не го излъгва. Сред нещата, които приятелят на Катков, Татищев, докладва на Половцов, когато се срещат няколко дни по-късно, е че Катков по-решен от всякога, иска да прогони Гирс от поста му и е възложил на Татищев да напише статии срещу него в „Русский вестник“. След което той, Татищев, е обсъдил въпроса за евентуален заместник на Гирс. В тази връзка той споменава имената на Павел Шувалов, Пьотър Сабуков и винаги амбициозния граф Николай Игнатиев. Всеки от тях, посочва той, сматайки, че мнението на Катков ще бъде решаващо за мнението на царя, се опитва усилено да получи подкрепата на Катков, за своята кандидатура.

Така, до края на януари 1887 г., битката се разгорещява, не само за доминиращо влияние върху формирането на руската външна политика, но и за поста на руския външен министър.

Глава петнадесета. ФРАНЦИЯ И РУСКО-ГЕРМАНСКАТА КРИЗА

Както беше отбелязано по-горе, смяната на правителството във Франция в началото на декември 1886 г., нее предизвикана от никакви съображения, свързани с външната политика. Новото правителство на Рене Гобле няма намерение, да прави каквито и да е съществени промени в тази насока. Новият външен министър, г-н Емил-Леополд Флуранс, е описан от Нолде в неговата история на съюза²⁷⁷ като „безличен човек и без никаква особена компетентност“. Той е адвокат, който в продължение на няколко години е генерален директор по въпросите на вероизповеданията в *Conseil d'Etat* (Държавният съвет), и председател на Законодателната секция за правосъдието и чуждестранните дела на същия орган, както и председател на Консултативния комитет на протекторатите (*Comite Consultatif des Protectorats*) в министерството на външните работи.

По това време той не е парламентарен депутат и няма значителна вътрешнополитическа роля. Според почитателите му, той има изключителни познания по международно право, но няма никакъв предишен дипломатически опит. Познанията му за дипломатическите процедури, както и за международната обстановка по онова време, са слаби. Интересът му към Русия не е по-голям, отколкото на предшественика му Фрейсине. Но този интерес, ще бъде значително стимулиран, още в началото на мандата му, вкл. и от личните си контакти; и скоро той ще стане, въпреки острите и трайните си различия с Буланже, не по-малко пламенен привърженик на идеята за френско-руски съюз от самия него.

²⁷⁷ *L'Alliance*, p. 395.

Първите седмици от мандата на Флуранс като външен министър съвпадат, с началото на мандата на Лабуле като посланик в Петербург. По природа предпазлив и благоразумен човек, през тези първи седмици от новата си мисия Лабуле се ограничава до подновяване на познанството си в руската столица и оценка на настоящата ситуация. Не може да се очаква, че в атмосфера изпълнена със слухове за евентуален френско-руски съюз и с назряващата военна заплаха на Запад, неговите задължения и интереси ще могат дълго да останат отделени от политическите вълнения на момента, и не след дълго те изискват официалното му внимание.

Първият повод е появата на официалното комюнике от 15 декември, предупредяващо руския печат срещу прекомерна антигерманска реторика. Отбелязвайки в комюникето фразата: „Имайки твърдото намерение да продължим, както и в миналото, да обръщаме нужното внимание на специфичните интереси на Германия...“ и гледайки на това с характерната остра френска чувствителност към всичко, което може да засегне неблагоприятно френските интереси, Лабуле използва случая, на следващата си седмична среща с Гирс, да му обърне внимание към този пасаж и да го пита лукаво дали формулировката не подлежи на повече от едно тълкуване. Гирс, успокоявайки го по този въпрос, се впуска в деликатно леко заяждане. „Нямате никаква нужда, да се обиждате. Тези думи имат само моментно значение. Имахме още повече основания да дадем на Германия това малко удовлетворение, защото германското правителство, действайки въз основа на погрешна информация, твърдеше, че разполага с доказателства, че е постигнато някакво споразумение между Париж и Петербург“.

След като казва това, Гирс очевидно решава, че е по-добре сега да продължи напред и да приключи с въпроса за френско-руския съюз по недвусмислен начин. „Пламенни духове“, продължи той, (вие ги имате в Париж, точно както ние ги имаме тук) не се задоволяват да ме упрекват за прогермански наклонности, които нямам; те стигат дотам, че искат от мен да скъсам напълно с Германия, за да сключи съюз с Франция. (Пауза). Добре, господин посланик, ако днес Ви предложи подобен съюз, какъв ще е Вашият отговор? Без съмнение ще ми кажете, че Франция не е по-склонна от Русия да изкушава съдбата си за война, че и тя има своите финансови затруднения и вътрешни трудности, може би по-малко от тези на Русия, но въпреки това ги има“.

Изправен пред тази атака, Лабуле няма друг избор, освен да се оттегли. „Бих отговорил“, каза той мрачно (и напълно вярно), „че нямам инструкции.“²⁷⁸

Върху това оскъдно, но полезно разбирателство ще се крепят делата още един месец, по официалния диалог между двете правителства. Но междувременно се развива ситуация, която едновременно с меморандума на Катков ще окаже рязко влияние върху разположението на царя.

След заминаването на Каулбарс от България и ефективното дипломатическо прекъсване на отношенията между тази страна и Русия, членовете на Българското регентство, чувствайки, че е важно за сигурността на позицията си да действат бързо, за да намерят наследник на българския престол, и нетърпеливи да спечелят симпатиите и подкрепата на другите сили в това усилие,

²⁷⁸ Toutain, Alexandre III, pp. 153-154

предвид жестоката враждебност, с която се сблъскаха от руска страна, изпращат делегация до различните европейски столици. Нейната мисия е да запознае различните правителства на великите сили с гледната точка на регентството и да поиска съвета им по въпроса за вакантния престол. Инструкциите на делегацията предвиждат тя да посети Петербург в началния етап от пътуването си; но когато в руската столица се разбира (за голямо недоволство на царя), че руският посланик във Виена е приел делегацията за кратко, докато тя преминава през този град, руските посланици в цяла Европа са уведомени, че тя няма да бъде приета, ако дойде в Петербург, и им е наредено да нямат нищо общо с това, т.е. да не се срещат с българите по никакъв повод. Тази инструкция е умишлено оповестена публично. При тези обстоятелства никое от другите правителства, знаейки отношението на руското правителство, не е склонно да приеме делегацията официално; но навсякъде членовете ѝ са приемани от съответните служители във външните министерства *en titre prive* (неофициално).

След Виена, първата от посетените столици е Берлин. Там делегатите са много хладно посрещнати от Херберт Бисмарк. Имаме дословен разказ за този прием, разказан на Пьотър Шувалов от самия Бисмарк младши:²⁷⁹

Влиза говорителят, дребен мъж с бяла вратовръзка и черен фрак. Влиза, протягайки ръка. Граф Херберт слага ръката си зад гърба си. Българинът, вече смутен, започва

„Ваше Превъзходителство! Позволете ми да Ви представя колегите си...”

„Разбира се, че не. С какво право ги представяте? Всеки може да дойде поотделно и да говори сам за себе си.”

„Но те са тук, за да...”

„За какво? Нека чакат. Всичко, което трябва да направите, е да потърсите помирение с Русия.”

„Но как можем, след като царят е прекъснал всякаква връзка с нас?”

„Ами, вие познавате неговия кандидат.²⁸⁰ Изберете го! Тогава може би Негово Величество ще благоволи да признае съществуването ви.”

Останалите делегати са допуснати и третираны по същия начин. След като получават този хладен отказ, членовете на делегацията продължават към Лондон. Атмосферата там, естествено е много по-приятелска и съпричастна, но отново не получават никакви конкретни съвети за потенциални кандидати за трона. Накрая, на 8 януари, те пристигнали в Париж. Флуранс, отдавна предупреден за приближаването им и осъзнавайки, че за първи път ще влезе в опасната арена на Балканската политика, се информира подробно, както предварително, така и след това, за приема, оказан на българската делегация от германците, за да може да се ръководи от него. С изключение, че приема членовете на делегацията колективно, а не поотделно, той следва вярно германския прецедент, както по форма, така и по съдържание на казаното. Посочвайки, точно както Херберт Бисмарк, ограниченията, които лежат върху българския суверенитет, и отговорността на силите, по-специално на султана, за разви-

²⁷⁹ J. F. Baddeley, *Russia in the "Eighties"* (London: Longmans, Green & Co, 1921), p. 169.

²⁸⁰ Херберт Бисмарк очевидно знае кой е кандидатът на царя за българския трон. Словата са за княза на Мингелия, или за принц Валдемар Датски, брат на Дагмар. Авторът не е запознат дали царят се е ангажирал с някаква конкретна кандидатура.

тието на международните отношения на България, той продължава: „Лично аз не мога да направя нищо друго, освен да ви призова да постигнете разбирателство с Русия, тъй като Русия вече е направила толкова много за вашата страна и именно на нея вашата страна дължи съществуването си.“

Предвид, строгото копиране на германското поведение, може да предположим, че ефектът върху царя е не повече от съдържано удовлетворение. Това обаче не е така. На новогодишния си прием за дипломатическия корпус на 13 януари, царят, пристъпва към Лабуле (последният пристигнал), в края на редицата посланици, произнася първо обичайните протоколни фрази, а след това, повишавайки глас, за да могат другите да го чуят, казва: „Особено се радвам да Ви кажа колко много ценя отношението на Вашата страна и казаното от г-н Флуранс на българските делегати. Това директно и искрено изявление, с безупречна коректност, е наистина достойно за Франция. И аз уверено се надявам, че то ще допринесе значително за избягването на трудностите и за оправянето на нещата. За съжаление, не мога да кажа същото за всички останали европейски правителства.“²⁸¹

Всичко това е казано на разстояние, което английският посланик може да чуе, на когото царят е отправил само най-повърхностни забележки. Епизодът, разбира се, е незначителен; но тези думи, изречени толкова демонстративно от царя по такъв повод и в такава атмосфера, се разпространяват и предизвикват не малка сензация. Французите никога не ги забравят. Те се появяват във всички разкази за дипломатията от онова време.

Няколко дни по-късно Швайниц се оплаква на Гирс, съвсем правилно, че царят е преувеличил значението на приема на българите от Флоранс; та Флоранс само копира германския пример. Гирс, по време на седмичната си аудиенция при царя на 25 януари, споменава оплакването на Швайниц. „Да“, отговорил царят, „но Бисмарк просто е бил хитър, а Флоранс и Гoble са говорили просто и откровенно.“²⁸² Ясно е, че за царя, от този момент, каквото и да направят германците, то няма да е за него правилно.

На вечеря, дадена от британския посланик в деня след новогодишния прием, до първият секретар на френското посолство Едмон Тутен се приближава негов познат (когото той описва като представител в Петербург на „Московските славянски комитети“, човек на име Толстой²⁸³), който му разкрива най-поразителна поредица от политически тайни. Накратко, тези разкрития са, че панславистите, водени от Катков, са на път да прогонят Гирс. Толстой му споделя, че Катков наскоро е бил повикан в Гатчина от императора и му е предал, по негово искане, 14-страничен меморандум „разработено подробно и с голямо внимание“. След като описва подробно съдържанието на този документ (Тутен го цитира толкова обширно, което показва, че Толстой му е дал препис във френски превод), и ме заявява с преувеличение, че царят не само е благодарил най-сърдечно на Катков за документа, но и е заявил пълно съгласие с из-

²⁸¹ Toutain, Alexandre III, p. 160.

²⁸² Lamsdorf, Dnevnik, 1886-1890, January 13/25, 1887. Според Нолде („L'Alliance“, стр. 396), точните думи на царя са: „Да, но Бисмарк беше хитър, докато Флоранс и Гoble говореха с простота и откровеност.“ Нолде не посочва източника. Моят превод е взет от версията на дневника на Ламсдорф, която е превод от френски.

²⁸³ Не успях да установя самоличността на този Толстой.

ложените в него възгледи и е поздравил Катков „с най-възторжени думи за възвишеността на чувствата и идеите му“. След този успех влиянието на Катков, според г-н Толстой, е „в своя апогей“. В такъв случай французите не бива да се заблуждават, че езикът, използван от министерството на външните работи, представлява истинските „чувства“ на Русия. Чужденците трябва да се обърнат към московския печат за разбиране на руската политика. Французите трябва да знаят всичко това, защото „сега ще е необходимо да работим заедно“. Толстой добавя, че „тяхната“ следваща задача (т.е. задачата на Катков и неговите сътрудници) ще бъде да уредят замяната на Гирс с граф Н. П. Игнатиев.

На следващата сутрин Тутен, кипящ от вълнение, съобщава всичко това на Лабуле. Посланикът го насърчава да поддържа контакт с Толстой, но мъдро му казва, че предпочита да не разговаря лично с господина, защото е длъжен да пази коректно отношение към Гирс.²⁸⁴

Има и друга любопытна особеност в разказа на Тутен. Точно когато той вършва доклада си до посланика по този въпрос, към тях се присъединява помощник-военният аташе, капитан Мулен. Както стана дума, той има тесни контакти с Катков и руските военни кръгове, но е изумен да научи, че всичко това се е случило и че на него, не му е съобщено. Това го леко смущава. Той отбелязва, че е бил в Москва, за да се види с Катков само преди месец, а последният не е казал нищо за всичко това. Дори събитията, описани от Толстой, да са се случили в периода след срещата им, той смята, че взаимните им отношения са такива, че Катков е трябвало да му разкаже всичко, което Толстой сега казва на Тутен.²⁸⁵

Това не е единственото доказателство за тесни връзки между френските военни власти и руските националисти; но само това е достатъчно, за да покаже, че такива комуникации са съществували и са внимателно поддържани, зад редовните руски власти.

Мулен иска посланика да му даде време да провери изявленията на Толстой. Лабуле се съгласява. Поради тази причина той не докладва веднага инцидента в Париж. Изчаква до 22 януари, когато Мулен потвърждава версията на Толстой. Дори тогава, докладвайки за случая, Лабуле се въздържа от посочване на източника.

Още преди разговора на Тутен с Толстой, френският посланик започва да изпитва известно безпокойство от собствената си неинформираност за очевидно нарастващото значение на панслависткото влияние. Той докладва това безпокойство на Флоранс в самото навечерие на новогодишния прием. В телеграма от 12 януари²⁸⁶ той посочва опасността от продължаване на игнорирането, както е принуден да направи поради липса на инструкции, на предложенията от панславистките кръгове. Разбира се, той осъзнава, че отношенията на Франция с Германия го задължават да проявява голяма предпазливост в това отношение. Но той смята, че съществува и не по-малка опасност, на която е длъжен

²⁸⁴ Toutain, Alexandre III, pp. 164-170. Тутен посочва, че същата информация е предадена лично на Флоранс на 29 януари от някои високопоставени руснаци. Той не разкрива самоличността на тези лица. Най-вероятно това е генерал Богданович.

²⁸⁵ Също.

²⁸⁶ French Archives. Russie, 1887.

да обърне внимание: „... това означава да замръзим с нашето отношение, изизвора на потока, който сега започва да тече в наша посока.“

Флоранс не реагира веднага на тази подходяща фраза, но тя го засяга и той не остава безчувствен към подразбирация се упрек. Той все повече се тревожи от възможността за скорошно избухване на война с Германия и мислите му започват все повече да се насочват към скъпия за французите, образ на руския цар, който спасява Франция от германско нападение, както се смята, че един друг цар, наговият баща, го е направил през 1875 г.

Съответно той започва усърдно да развива отношенията си с Моренхайм. В това е ентусиазирано подпомаган от Жул Хансен (виж Глава 4 по-горе), който, ползвайки се с доверието и на двамата и винаги приветствайки възможността да се отдаде на страстта си към ролята на неофициален посредник, непрестанно тича от единия до другия през цялата зима на 1887 г., подхранвайки всеки от тях на всеки ход с предразсъдъците и погрешните впечатления на другия, да не говорим за неговите собствени.

Някъде около 18 януари, Флоранс изпраща Хансен при Моренхайм с въпроса: каква, според него ще е реакцията на Русия, ако Германия заплаши открито Франция. Моренхайм веднага предава въпроса на Гирс. „До мен достигна слуха“, телеграфира той (неискрено, но провокиращо), „че френското правителство искало да знае дали, в случай, че получи искане от Берлин да се разоръжи, може да разчита на известна морална подкрепа от императорското (руското) правителство.“ Гирс изпраща посланието на Моренхайм до царя. Последният, след като го обмисля, написа в полето, срещу въпросния пасаж: „Да, определено.“

Гирс се намира в затруднено положение. Само три дни след тревожната му среща с царя, той не знаеше какво да очаква от подвластния на настроенията си непостоянен монарх. Ако изпрати царския отговор на французите, това ще разпали фантазиите на много от тях. Предвид склонността към трескаво въображение и преувеличения, в обществените настроения в Париж по това време, този царски намек, ще се възприеме, като буквално обещание за руска военна подкрепа. Само Бог знае какво ще последва след това. Затова много мъдро решава, че преди да отговори на доста неясното на Моренхайм, ще поиска от руския посланик в Берлин оценка, доколко е сериозна опасността, на която е основано запитването. Това е направено. Отговорът, очаквано посочва, че опасността е силно преувеличена: няма доказателства, че германците планират някакъв ултиматум от подобно естество.

Гирс сега има известни трудности да убеди собствения си господар да повярва на доклада от Берлин и да одобри този опит за успокояване на французите. „Как можем да успокоим французите?“, го попита царят. „Не знаем нищо за намеренията на принц Бисмарк. Защото от Бисмарк всичко може да се очаква“. Той не подозира, че германците се готвят да нападнат Русия; но когато става дума за Франция - кой би могъл да каже?

Въпреки това, Гирс изпраща успокояващата информация от Берлин до Моренхайм, като средство за успокояване на французите и избягване на необходимостта от отговор на неудобното им запитване. И той също се възползва от случая, на 26 януари, да говори в същия дух с Лабуле, който все още не знае

нищо за сигнала на Флоранс. Гирс казва на посланика, „че е получил много мрачни новини“ от Моренхайм, но смята, че французите преувеличават опасността: докладите от Берлин са напълно успокояващи.²⁸⁷

Лабуле, заинтригуван от смътното споменаване на доклада на Моренхайм от Гирс, иска сам да хване бика за рогата. И го пита „Дали Русия, ще има пълна свобода на действие, в случай че Франция бъде нападната от Германия?“²⁸⁸

Подразбиращото се значение на въпроса, е: обвързана ли е Русия с някакви официални задължения към Германия, които ограничават способността ѝ да окаже подкрепа на Франция в такава непредвидена ситуация?

Предпазливият Гирс, спомняйки си за 1875 г., не се хваща лесно на тази коварна въдица. И му отговара „в такава ситуация Русия, според интересите си, ще си каже думата“. Междувременно, съветът му към Франция е „не бъдете агресори“.²⁸⁹

Изненадващо, не се виждат доказателства, че французите са разбрали очевидния намек в думите на Гирс. Това, което той очевидно им казва, е, че „Нямаме официално задължение към германците, което да ограничи свободата ни на действие в случай, че те ви нападнат; но ако вие ги нападнете, ние няма да ви помогнем.“ Всъщност това не е съвсем вярно. Условието на съюза на тримата императори, все още формално в сила, не прави разлика между нападателни и отбранителни войни, като постановява доброжелателния неутралитет, който Русия е длъжна да спазва. Това, за което Гирс намеква тук, е неговото разбиране за руската политика в момента, а не формалните задължения на Русия, както са посочени в съюза на тримата императори, който вече изтича, и Гирс не знае, дали ще бъде подновен.

Лабуле веднага докладва в Париж за небрежното си запитване и отговора на Гирс. Вместо да бъде анализиран докладът, Флоранс реагира с остро порицание на посланика. Позовавайки се в телеграма от 29 януари на двете скорошни съобщения на Лабуле (това от 12 януари и другото от 27-ми, в което се съобщава за разговора му с Гирс), той съветва посланика да бъде по-предпазлив. Той оценява, профренските симпатии, преобладаващи в Русия но: „Въпреки това трябва да ви предупредя за неудобството, което ще възникне ако преминем от тези съчувствия към незабавни уговорки. Настоявам твърде силно да не поемате инициативата да предлагате подобни уговорки и да не насърчавате подобна инициатива от страна на онези, с които разговаряте. Ако Гирс ви отправи ди-

²⁸⁷ *Солидни доказателства, че запитването е отправено по инициатива на Флоранс, могат да бъдат намерени само у Ламсдорф, „Дневник“, 1886–1890 г. (запис от 10/22 януари 1887 г.). Но Нолде, който очевидно е видял повече във френските архиви, отколкото цитира конкретно, дава допълнителни подробности, включително текстово цитиране на реакцията на царя (стр. 412 и сл.), но без посочване на източника.*

²⁸⁸ DDF, VI, No. 410, pp. 421-422.

²⁸⁹ *Трябва да се отбележи, че Нолде, без да цитира източника си, дава съвсем различна версия на отговора на Гирс (L'Alliance, стр. 414). В тази версия Гирс, в отговор на въпроса дали Русия все още има свобода на действие, казва: „Позволете ми да запазя тази свобода именно като не приема ангажимент спрямо вас“, като напомня на посланика многозначително, че Германия в случай на война, няма да стане без съюзници. (С други думи: „Не може да ви помогнем, без да се наложи да се бием с австроунгарците, а може би и с други.“) Версията на Нолде е потвърдена от Ламсдорф (в дневника му от 26 януари 1887 г.), който добавя, че Гирс е казал на Лабуле, че няма да повтори грешката на Горчаков и да изпрати телеграма, подобно на прословутата „От този момент мирът е гарантиран“.*

ректни предложения, ще кажете, че нямате инструкции и ще отнесете въпроса до мен. Малко съжалявам за отговора, който ви дал; ако беше по-категоричен, щеше да ни смути. Всякакъв разговор по толкова деликатна тема е засега преждевременен“.²⁹⁰

Всичко, което французите искат, продължава Флоранс, е Русия да запази пълната си свобода на действие. Само това е достатъчно, за да сближи двете правителства „при определени непредвидени обстоятелства“. И добавя, не бива да „замръзваме потока, който може да ни е от полза“; но също така не бива да га засилваме толкова много, защото не знаме в каква посока ще тръгне течението, „и лесно може да го изтървем“. Отново, пише той, препоръчва благоразумие: Важно е да поддържахме добри отношения с Петербург; но ако Германия остане с впечатлението, че сме нетърпеливи да я откъснем Русия от нея и да заемем нейното място в бъдещите ѝ съюзи, се опасявам, че може да предизвикаме опасността, която се опитваме да предотвратим“.

Така бедният Лабуле е смачкан, задето отправя по същество същото запитване, което току-що е направил неговият шеф, дали руснаците ще имат свобода на действие в случай на евентуална френско-германска война.

Точно две седмици по-късно обаче мнението на Флоранс се променя, напълно и драматично. На 13 февруари той изпраща до объркания посланик телеграма с инструкции, напълно противоречащи на тези от предходната.

Сега всички опасения от провокиране на враждебна германска реакция са изчезнали. Германците, казва той на посланика, сега полагат големи усилия да привлекат Русия в ново съглашение – съюз, всъщност, срещу Франция. „Трябва да направите всичко възможно“, продължи той, ... да осуетите тези усилия. Дръжте ме в течение за цялата информация, която можете да съберете, и за всички симптоми, които забележите. Най-важните интереси на Франция са в застой“.

Два дни по-късно той последва тази инструкция с лично писмо, формулирано с най-високопарни думи. „Вие в този момент държите съдбата на Франция в ръцете си. Днес е очевидно, че ако Русия попадне в капана²⁹¹, който се подготвя в този момент за нея и за нас – ако позволи да бъде въвлечена в голяма война на Запад, ние незабавно ще бъдем нападнати на източната си граница“.

Продължавайки с думите си, че тогава Франция, при липса на руска подкрепа, може да бъде победена още преди да успее да заеме отбранителна позиция, той продължава с инструкциите си към Лабуле: „Душата на руския император, толкова благородна и толкова лоялна, не може да позволи такъв позор, какъвто се готви срещу нас. Той не може да позволи Франция да бъде унищожена. Кажете му или нека му кажат, ако не можете да се приближите до него, че ние не искаме от него съюз – не го молим да се замесва във война. Молим само той да остане със свъбда на действие; докато те [германците] не ус-

²⁹⁰ DDF, VI, No. 414, pp. 424-425; No. 438, p. 454; No. 441, p. 457.

²⁹¹ Читателят, спомняйки си описанието на германо-руските отношения от този период дадено в последната глава, непременно ще забележи, че изявлението на Флоранс е напълно погрешно. В момента, в който го е писал, германските представители имат строга заповед дори да не повдигат в контактите си с руски официални лица въпроса за договорните отношения на Русия с Германия. Това, което Флоранс има предвид, говорейки за „капана“, подготвян за Русия, е слухът, че германците подтикваат Русия да атакува Австро-Унгария, докато самите те се разправят с французите.

пеят да парализират действията му, те няма да посмеят да изпълнят пред очите му макиавелисткия заговор, който е замислен с цел едновременно усложняване на Изток и Запад. Ще видите сами: положението става все по-тежко. Но човек не бива да се отчайва, докато Русия има свобода на действие. Това е единствената ни надежда да избегнем неравната борба... [и т.н.]

Така Лабуле, който само две седмици по-рано е строго порицан само защото небрежно пита дали Русия има свобода на действие, сега получава най-емоционална молба към царя да запази свободата си и му е казано, че съдбата на Франция зависи от успеха или провала на усилията му.

Какво се е случило, за да предизвика тази внезапна и забележителна промяна в мнението на френския външен министър? Разбира се, мотивите никога не са напълно разгадаеми и пълният спектър от съображенията на Флоранс не може да бъде възстановен. Но има някои показателни обстоятелства, които ще отбележим.

Посланията на Флоранс до Лабуле от онези дни в началото на февруари 1887 г. предполагат че е бил под влияние на три впечатления: (1) че германско нападение, ако не е действително неизбежно, то е много вероятно да се случи в бъдеще; (2) че германците, за да поставят руснаците в позиция, в която те няма да могат да се притекат на помощ на Франция, насърчават Русия да атакува Австро-Унгария; и (3) че ако по това време се разрази война между Германия и Франция, при липса на руска помощ, французите ще претърпи катастрофално поражение още в първите дни на военните действия („... ние можем да бъдем победени преди да заемем отбранителна позиция“ са думите, които Флоранс използва в писмото си до Лабуле).

Първите две от тези впечатления са напълно неточни. Третото, предвид известната мощ на френските въоръжени сили, е стряскащо. Откъде Флоранс е взел тези идеи?

Първото от трите впечатления, че германското нападение е неизбежно, изглежда е получил около 10 февруари. В съобщение от 12-ти до френския посланик в Берлин той разказва за цяла поредица от събития, случващи се в различни части на Европа, които той интерпретира като сочещи към превантивно германско нападение срещу Франция. Сред тях споменава конкретно прихванато съобщение от Блайхрьодер (той не казва до кого адресирано), в което банкерът е казал, че германското правителство е решило да обяви война и че обявяването на война се отлага само докато не бъде получено обещанието за руски неутралитет.

Учудващо откъде Флоранс е научил за това съобщение? Очевидно не от посланика си в Берлин, защото Флуранс го информира, а не обратното. Вероятно източникът е френската служба за военно разузнаване, натоварена с подобни прихващания. По това време тази служба е под контрола на Буланже.²⁹² Последвалите събития показват, както ще видим по-късно в нашия разказ, че агентите и шпионите на Буланже не се притесняват да подхвърлят невярна

²⁹² Френският посланик в Берлин се оплаква точно по това време, че неговите военни аташета изпращат тайни депеши до Париж, чието съдържание не желаят да му разкрият (DDF, VI, № 435, стр. 451).

информация на собственото си правителство, когато смятат, че тя е полезна за техните собствени цели.

Докладът за телеграмата на Блайхрьодер очевидно е такава фалшификация. Предполагамото твърдение е напълно невярно. Блайхрьодер е бил твърде добре информиран човек, за да не знае, че това не е вярно. И той няма какво да спечели, като внуши на французите впечатление, което със сигурност ще нанесе много вреда, което е в пълно противоречие с уверенията, които Бисмарк е дал съвсем наскоро в речта си през януари.

Що се отнася до втората заблуда на Флоренс: идеята, че Германия се опитва да провокира война между Русия и Австро-Унгария, е разпространена точно по това време в руските панславистски и националистически кръгове и дори получава известна достоверност сред руските военни дейци. Разказаното погоре за възгледите и политиката на Бисмарк е достатъчно, без съмнение, за да покаже, че слухът няма нищо общо с истината. Но е полезно точно в този момент, когато слухът е достигнал такава популярност и е оказал толкова силно въздействие върху французите, да се вгледаме по-внимателно във възгледите и политиката на великия германски държавник в това конкретно отношение.

Цялата европейска политика на Бисмарк се основава на запазването на разумен баланс между Австро-Унгария и Русия и избягването на всякакъв голям конфликт между тях. В неговите очи от изключителна важност, това е основно изискване за сигурността на Германия – Австро-Унгария да не бъде разбита или унищожена и да запази статута си на една от Великите сили на Европа. Изчезването на Австро-Унгария, както той ясно осъзнава, не само ще има дълбоко обезпокоителен ефект върху вътрешните условия в новия и все още не напълно консолидиран Германски Райх, но и ще остави Германия изолирана пред френско-руско сближение. От друга страна, той няма прекомерно доверие в силата на австроунгарските въоръжени сили (доп. пр., което е напълно основателно). Следователно от съществено значение за неговата политика е поддържането на мир между тази страна и Русия.

Имайки това предвид, Бисмарк в продължение на много години прави всичко по силите си, за да помири политиките на тези две страни и поспециално да ги убеди да приемат разделяне на сферите на влияние на Балканите, при което България ще попадне в руската сфера, а Сърбия - в австроунгарската. Той е решен да не позволи на австроунгарците да искат от него подкрепа за всяко оспорване от тяхна страна на руските интереси в България; и многократно им казва, че ако настояват да оспорват руската позиция по отношение на тази страна, да не разчитат на германска подкрепа.

По подобен начин казва на руснаците, че Германия не се противопоставя на руска окупация на България, но тя няма да я подкрепи, освен ако не се осъществи по споразумение с австроунгарското правителство. Вероятно именно тези негови изявления, предадени и изопачени по клюкарските канали в Европа, са погрешно интерпретирани като уверения към руснаците, че може да имат пълна свобода на Балканите, като ги насърчава дори да започнат война на полуострова.²⁹³

²⁹³ Начинът, по който германската позиция по този въпрос е погрешно интерпретирана, е добре илюстрирано в пасаж от дневника на Ламсдорф от 22 януари 1887 г. „Руският военен министър Ванов-

Да се твърди, предвид тези факти, че Бисмарк се готви умишлено да провокира враждебни действия между Русия и Австро-Унгария на Балканите, означава да се изопачат реалните факти така фантастично, и това показва или голямо невежество, или истинско желание за злепоставяне.

Флоранс обаче приема тази уловка безрезервно. Но откъде е извлякъл погрешното си впечатление? Има две интересни възможности. Вече видяхме, че на 29 януари, според Тутен, „някои високопоставени руснаци“ са предали на Флоранс в Париж същата информация, която е предадена на Тутен от името на Катков по-рано през месеца от някой си Толстой. Кои са тези „високопоставени руснаци“, не е посочено. Но има много голяма вероятност един от тях, ако не и единственият, да е генерал Евгений Васильевич Богданович, любопитен човек и интригант, номинално служител на руското вътрешно министерство, който всъщност изпълнява ролята на пратеник на Катков и който почти сигурно е бил в Париж по това време.²⁹⁴ Ако е така, той е предал на Флоранс, тези съобщения, които Катков е искал да му бъдат съобщени.

Още по-примамлива възможност може да се открие, в налудните изявления на Сион. В своята „История на съюза“ той цитира основните пасажии от редакционна статия на Катков, публикувана в „Московские ведомости“ на 3 февруари 1887 г., за чието съдържание, е бил уведомен с телеграма от Москва на 4-

ски е настоявал пред Гирс, разказва Ламсдорф,“ за желателността на руско нападение срещу Австро-Унгария, позовавайки се като оправдание на предполагаемата позиция на Бисмарк, че Русия и Австро-Унгария трябва да уредят Балканските дела помежду си. Вановски е говорил в този дух с царя. Последният, неубедително му отговорил (много правилно): „Да, но германците няма да ни позволяват да стигнем до Виена.“ След това Вановски обяснява, че всъщност е имал предвид само завладяването на Галиция. В този момент Гирс напомня на оптимистичния военен министър за съществуването на австроунгаро-германския съюстен договор (В. Н. Ламсдорф, Дневник, 1886-1890, стр. 43-46, запис за 10/22 януари). В средата на октомври 1886 г. Бисмарк казва на руския посланик Павел Шувалов: „В интерес на Германия е броят на великите сили да не намалява. Ако двете сили, Русия и Австро-Унгария, които са в приятелски отношения с нас, влязат във война, в най-добрия случай спокойно ще наблюдаваме как едната или другата губи битката. Но няма да позволим едната от тях, независимо коя е, да бъде разкъсана (подразбира се Австро-Унгария) или по толкова отслабена, че да престане да бъде велика сила. Това ние ще го предотвратим“ (Писмо от Холицайн до Хацфелд, 26 октомври 1886 г. [Документи на Холицайн, III, стр. 193-194]). Трябва да отбележим, че слуховете, според които Бисмарк насърчава Русия да води агресивна политика на Балканите, може да идват от крайните изявления на някои от обкръжените на Бисмарк в Министерството на външните работи, които са недоволни от неговата политика на търпение и съдържаност спрямо Русия и изопачават позицията му. Това се отнася за лидера на тази фракция: Холицайн, който прави всякакви интриги срещу руската политика на своя шеф и не се колебае да изкривява позицията му. Той обвини двамата Бисмарк, баща и син, първо, че безотговорно насърчават руснаците да окупира България, а след това, че им казват, че не могат да очакват германска подкрепа в такова начинание (Die geheimen Papiere, II, стр. 353).

²⁹⁴ Според съветския историк П. А. Зайончковски, през 1886 г. Катков е изпратил във Франция „за неофициални преговори с френското правителство, неговото творение, парвеню в пълния смисъл на думата, генерал Е. В. Богданович“ (П. А. Зайончковски, Российское самодержавие в конце XIX века, [Москва: Мисъл, 1970], стр. 278). Същата мисия се споменава в депеша от Лабуле от 12 януари 1887 г. (Френски архив, Русия, 1887). В мемоарите на руския цензор Е. М. Феоктистов се споменава, че германският император лично е протестира в писмо до царя срещу дейността на Богданович в Париж, където се твърди, че е посетил редица високопоставени лица и им е направил предложения за френско-руски съюз (Воспоминания, стр. 263). Че е бил във връзка с Флоранс, е видно от инструкция от 14 април 1887 г. (Френски архив, Русия, 1887 г.) до Лабуле, в която той изпраща поздрав на генерала и не вижда причина Лабуле да не влезе в отношения с Катков чрез посредничеството на това лице. Феоктистов описва Богданович като „един от дребните агенти на придворната камарила, автор и издател на клерикално-патриотични брошури, щедро финансирани от хазната“ (Воспоминания, стр. 287).

ти. Той ѝ отдава голямо значение. Последният параграф, както е публикуван в резюмето на Сион на редакционната статия²⁹⁵, гласи следното: „Берлин в момента разпалва събитията в Югоизточна Европа за да въвлече Русия там и така да отвлече вниманието ѝ. Но нито един от тези планове няма да успее. Русия първо иска да види какво ще се случи на Запад, знаейки много добре, че Югоизточна Европа няма да ѝ убягне. Проблемите в Югоизточна Европа идват от другаде; те са симптоми, а не причини. Възможно е Русия да предпочете да се занимава с причините, а не със симптомите ... Всичко е възможно...”²⁹⁶

Може спокойно да предположим, че тази редакционна статия е изпратена с телеграма до Сион за да я използва добре във френската столица. В противен случай Катков едва ли ще си направи тези усилия и разходи. Както ще видим по-късно, Сион е във връзка и е посетил на следващия ден след получаването на тази телеграма генерал Ф. Г. Сосие (виж по-долу). А този генерал е в тясна връзка с президента Жул Греви и с Буланже точно през тези дни и няма да пропусне да им предаде всичко подобно, идващо директно от Катков.

Накрая можем да отбележим, че „Фигаро“, съобщава на 10 февруари 1887 г., за пристигането в Париж на някой си генерал Мартинов, когото описва като най-младия от адютантите на царя, и посочва, че посещението му е свързано с „българския въпрос“. Той ще бъде приет от Флоранс на следващия ден, 11 февруари. Това е просто още една възможност за източник, от който впечатлителният и лековерен Флоренс е могъл да получи впечатлението, че Бисмарк се опитва да въвлече Русия във война с Австро-Унгария, за да получи свобода на действие срещу Франция.

Що се отнася до третото от тези впечатления – че ако войната избухне, Франция е в непосредствена опасност да бъде разгромена за една нощ, преди дори да успее да организира отбраната си, отново има интересен контекст. По причини, които нямат нищо общо с този конкретен епизод, които ще разгледаме в следващата глава, Сион се готви да напусне Париж и да замине за Русия на 6 февруари. В навечерието на заминаването си, по неговия собствен разказ²⁹⁷, с него разговарял „човек с много висок пост във френската армия“, който го помолил да предаде важно съобщение на „подходящите хора“ в Русия.

От разказа на Сион става ясно, че въпросната „личност“ не е друг, а неговият близък познат и доброжелател от много години: генерал Феликс Гюстав Сосие. Сосие от 1884 г. е военен губернатор на Париж, и изглежда е влязъл в конфликт с Буланже, в резултат на което губи поста си на военен губернатор и е действа като вицепрезидент на Висшия военен съвет. Същността на посланието, което той иска Сион да предаде на „правилните хора“ в Русия, е че французите в този момент са напълно неподготвени да се справят с германско напа-

²⁹⁵ Histoire, pp. 229-231.

²⁹⁶ Любопитен факт е, че този конкретен пасаж, който според Цион е предизвикал по-голяма сензация в Париж дори от известната редакционна статия от предходното лято, не се появява в текста на въпросната статия, включена в оригиналния руски вариант в съответния том с редакционни статии на Катков, публикувани няколко години по-късно от неговата вдовица („Собрание передовых статей Московских Ведомостей“, 1887, стр. 42-44). Тази руска версия, съдейки по многоточието, с което завършва, очевидно е добавена от Сион. Предвид голямото значение което той отдава на това изречение, няма как да е пропуснато в публикацията на оригиналния документ.

²⁹⁷ Histoire, pp. 233-234.

дение; те се нуждаели от два или три месеца подготовка, преди да могат да се направят нещо.

Защо? Защото некомпетентният Буланже наскоро отхвърля целия съществуващ мобилизационен план, разработен с огромно внимание в продължение на години, и го е заменил със собствен план, предназначен да съкрати периода на мобилизация с два дни. Оказа се, че в новия план е допусната ужасна грешка, свързана с движението на железопътния подвижен състав; и сега всичко е объркано. Без да обръща внимание на неотдавнашните им различия, Буланже се обръща към Сосие (и вероятно към други) за помощ при коригирането на грешката и възстановяването на реда. Сосие се ангажира да му помогне. Но ще отнеме няколко седмици, обяснява той на Сион, за да се оправят нещата. До тогава Франция на практика е на милостта на германците.²⁹⁸

Сион не винаги е най-надеждният разказвач, няма причина да се съмняваме в съществуването на някаква доза истина за този конкретен разказ. Това обяснява, изключителното вълнение на Флуренс видно от инструкциите до Лабуле през следващите дни, и в писмото от 15 февруари, че при липса на руска помощ „ние ще бъдем разбити, преди да организираме ефективна отбрана“.

На 4 февруари, точно когато Сосие се среща със Сион, Буланже поканва в кабинета си френския военен аташе в Петербург, капитан Мулен, който, непосредствено след скорошните си контакти с обкръжението на Катков, вече е пристигнал в Париж, за да докладва лично на началниците си във военното министерство, и сега ще отпътува обратно за Петербург.²⁹⁹ Буланже предава на Мулен лично писмо от него до царя, което той да предаде. Ясно е, че целта на задачата е да се заобиколят и двете външни министерства.

Мулен веднага осъзнава опасността, която подобна процедура може да представлява за него самия. Едно е да предаде, с разрешението на началниците си, възгледите на Катков на френския военен министър; съвсем друго е да служи, зад гърба на собствените си военни и дипломатически началници, като посредник между военния министър и руския монарх.

Затова той съобщава това на Флоранс. Флоранс е ядосан от тези задкулисни действия на колега министър да действа без негово знание, и повдига въпроса на бурно заседание на кабинета на 6 или 7 февруари, иска оставката на Буланже и заплашва, че ще подаде оставка, ако писмото бъде изпратено. Генералът е принуден да се въздържа. Флоранс се опасява, че германците могат да научат за опита на Буланже по други канали да се свърже с руския цар, и че

²⁹⁸ Очевидно, нещо необичайно се е случило, за да предизвика тази паническа реакция на Флоранс. Френската армия, числено по-голяма, е по-слаба от германската в редица отношения и се очаква да претърпи поражение във война по това време. Такова е мнението на повечето сериозни изследователи на военното дело по това време. (J.F Maurice, *The Balance of Military Power in Europe* [Edinburgh and London: Wm. Blackwood & Sons, 1888]. Но никой не предполага, че френската военна система, която включва внушителни укрепления по цялата германска граница, е толкова слаба, че да бъде разбита в първите дни на войната. Бойната ѝ сила в мирно време е числено повече от германската; а броят на запаснящите също надвишава този на германците, освен това при евентуален конфликт, германците ще трябва да държат значителни военни части на източната граница, предвид съмнителното поведение на Русия.

²⁹⁹ Фактите около този епизод, разкрити в руските документи, са преразказани и оповестени публично за пръв път през 1935 г. (в „Красный архив“, LXXII [том V от поредицата за 1935 г.], стр. 56-57) в статия, озаглавена „Буланжизмът и царската дипломатия“ (стр. 51-109). Епизодът е споменат в дневника на Ламсдорф под датата 6 февруари 1887 г.

това може да стане повод за нападение, от което той сега толкова се страхува, затова предприема необичайната стъпка да уведоми германците за случая, чрез преднамерено изтичане на информация: а именно, като упълномощи съпругата си да разкаже цялата история на дъщерята на германския посланик, граф Мюнстер. Тя го прави, за голямо учудване на германското външно министерство, но по случайност и на руското, което прихваща съобщението, в което германците информираха своя посланик в Петербург за случая.³⁰⁰

Да се върнем към драматичните инструкции на Флоранс към Лабуле. След като получава писмото на министъра, послушно иска среща с Гирс и е приет на 20-ти. Объркан от странните маниери на неопитния външен министър, посланикът излага гледната точка на Флоранс за опасностите, пред които е изправена Франция, изразява надежда, че неговите сънародници ще намерят в Русия в този критичен момент „лоялен и съчувствен свидетел на случващото се“ и подчертава, че от голямото значение за Франция е, Русия да не позволи да бъде въвлечена в този конкретен момент във война на Балканите.

Гирс отново изтъква успокоителните доклади на Шувалов, като посочва, че графът, е проникателен и добре информиран човек. Ако нещо наистина се замисля там, ще е трудно да го скрие от него и от министерството на външните работи. В такава ситуация французите ще бъдат незабавно информирани.³⁰¹

На 21 февруари 1887 г. новите избори в Германия дават на Бисмарк желаното от него мнозинство в Райхстага, осигуряват приемането на Септената (увеличаването на военния бюджет) и той се отказва да продължава високото напрежение между Германия и Франция. От този момент нататък, с изключение на краткия период на епизода със Шнабеле през април 1887 г., страховете от нова френско-германска война намаляват, поне в дейността на печата и сред обществеността, но в течение на годината те се заменят с нарастваща тревожност за възможността от въоръжен конфликт между Русия и Германия.

Нищо от това обаче не е оказало голямо влияние върху Флоренс. Той вече се превръща и остава до смъртта си страстен защитник на френско-руски съюз; и сключването на двустранно споразумение, но все още е твърде рано, за да се направи. Той не е повече оптимистичен от колегата си във военното министерство. Неговото възражение срещу опита на Буланже да общува директно с царя очевидно е от процедурен, а не политически характер: това, срещу което възразява, не е бил самият подход, а че Буланже, а не самият той, го е предприел. Затова сега пристъпва към опит да установи по своя инициатива и под свой контрол контакта с царя, за който възразява да се направи от Буланже.

Избраните средства са различни. Имаше формално нарушение в усилията на един обикновен министър да общува лично и директно чрез писмо с чуждестранен коронован глава и държавен глава. Във формален смисъл неуместността няма да бъде по-малка, дори самият Флоранс да изпрати писмо от този характер. Затова му хрумва идеята да потърси помощта, като посредник, на Йожен Мелхиор дьо Вогю, бивш член на френското посолство в Петербург, сега известен авторитет по руска литература и сътрудник на *Revue de deux Mondes*. Дьо Вогю, женен за дъщеря на видния генерал Н. Н. Аненков, строител на

³⁰⁰ Lamsdorf, *Dnevnik*, 1886-1890, February 6, 1887.

³⁰¹ DDE, VI, No. 447, p. 461.

Транскавказката железница и бивш генерал-адютант на Александър II, говори руски и има отлични връзки във висшите кръгове на руската столица.

На 25 февруари Флоранс вика дьо Вогю, и го моли го да предприеме частна и неофициална мисия в Русия. Вогю приема и той му дава лично препоръчително писмо до Гирс. Ясно е, че целта на планираната мисия е да се проучат неофициално, възможно най-високо ниво, възможностите за по-тесни отношения, ако не и съюз, между двете страни.³⁰²

Но инициативата се проваля. Моренхайм е информиран от Хансен, и проучва в Петербург предварително по телеграфа, какво ще е отношението. Гирс (това знаем от дневника на Ламсдорф) предава телеграмата на царя с коментара, че това посещение е ненавременен и неоправдан от обстоятелствата. „Дълбоко съм убеден“, пише той, „че подобна мисия ще причинила повече вреда, отколкото полза, и че едва ли е възможно да се запази в тайна.“ На това царят отговори: „Ще е добре да имаме повече подробности. Какво по-точно иска френското правителство? Засега имаме само слухове, и то много неясни. Нека Моренхайм докладва по-подробно.“

Това е всичко, което Гирс иска. Той веднага изпраща съответно съобщение до Моренхайм. Точно по това време се появяват съобщения, че германците изпращат специален емисар, принц Хохенлое, в Париж (където той преди това е посланик). „Предвид липсата на яснота за мисията на Хохенлое в Париж“, телеграфира Гирс до Моренхайм, „не виждаме причина да започваме преговори по неопределени въпроси, особено чрез посредничеството на тайни агенти. Ако получите по-точна информация, моля, уведомете ни.“³⁰³

Така мисията на Вогю е прекратена, но и Гиерс печели над Катков частична победа. Защото импулсивността на Флоранс в този момент достига кулминация, противопоставяйки се на по-летаргичния темперамент на царя. Александър III, въпреки целия натиск на Катков, все още не е взел решение; и изобщо не желае „дъ бъзе пришпорван“.

За да допълним разказа за различните опити на Франция през зимата на 1887 г. да влязе в контакт с руското правителство на високо ниво и да си осигури руска подкрепа при евентуална война с Германия, трябва да посочим, че самият френски президент Жул Греви изпраща лично и строго поверително писмо до царя точно по това време и то достигнало местоназначението си. Доказателствата за това се основават, изключително на изявленията на Сион: първо, в некролог, написан за *Le Gaulois* веднага след смъртта на Греви през 1891 г., а по-късно и в книгата му за съюза.³⁰⁴

Но Сион твърди, че е участвал в определянето на канала, по който това писмо трябва да бъде изпратено, за да се заобиколи Гирс; и няма причина да се съмняваме в достоверността на неговия разказ, който не е оспорен или поставен под въпрос.

³⁰² Информаци за тази мисия дава Хансен в книгата си „*Ambassade a Paris du Baron de Mohrenheim*“ (стр. 34–36); но тя се потвърждава както от дневника на Ламсдорф, така и от Нолде. Тя не се споменава в „*Documents diplomatiques français*“, и в разказа на Тутен.

³⁰³ Тези данни от руската кореспонденция, по този въпрос, са взети от Ламсдорф, „Дневник“, 1886–1890 г., 13/25 февруари 1887 г.

³⁰⁴ *Histoire*, p. 223.

На пръв поглед е изненадващо, че Греви е предприел тази стъпка. Сега на 80-годишна възраст, той е известен с флегматичния си, скептичен темперамент и никога не е смятан за ентузиаст на съюза. Той е категорично невъзприемчив към емоционалните доклади и призови за действие на Флоранс. При едно от честите посещения на външния министър, президентът му казва „Скъпи Флоранс, вашите посещения са обикновено приятни, но при настоящите обстоятелства, не са. Винаги ми се струва, че идвате с лоши новини. Идвайте по-рядко. Предпочитам да не ви виждам.“³⁰⁵

Така, че е напълно логично при тези обстоятелства, Греви да изпрати лично писмо до руския монарх. Той е единственият човек във Франция, чието положение му е дава право да направи това без да се консултира с други.

Не е изненадващо, ако отхвърляйки инициативата на Буланже, членовете на кабинета сами да се обърнат към президента с молба да предприеме точно тази стъпка. Сион казва, че писмото е написано и изпратено без знанието на членовете на кабинета, също доста правдоподобно, тъй като Греви не може изцяло да разчита на тяхната преценка. И накрая писмото, ако наистина е написано, е съставено в много по-благоразумни и спокойни тонове от всичко, което биха написали Буланже или Флоранс. Може само да предполагаме, че президентът е подчертал на мирните намерения на Франция и изразил надежда, че ако войната, противно на желанията на Франция и въпреки най-добрите ѝ усилия да я предотврати, избухне, тя ще има съчувствието и моралната подкрепа на царя.

Не е ясно как точно е предадено това писмо. Сион посочва, че първоначално е помолен, не директно от Греви (когото никога не е срещал), а от Сосие, да уреди доставката му чрез Катков и че е обмислил тази възможност, но след това е сметнал, че е по-добре редакторът да не участва в начинанието и затова е предложил друг канал, „не по-малко сигурен и по-официален“, чрез който писмото е изпратено.

Какъв е този канал? Не знаем. По това време самият Сион тъкмо заминава за Петербург. Предполага се, че е взел писмото със себе си. Тогава е възможно то да е предадено, с помощта на военните контакти на Сион, чрез министъра на вътрешните работи Дмитрий Толстой.

От гореизложеното ще се види, че през зимата на 1887 г. е имало пет опита от високопоставени френски фигури да се свържат с руския цар или неговите водещи съветници за да осигурят подкрепата на царя за Франция предвид голямата опасност от нова френско-германска война, и да убедят царя, ако е възможно, да заплаши германците с руска интервенция от името на Франция, както е напарвил баща му през 1875 г. Три от тези опити идват от Флуранс, един от Буланже и един от Греви. Два, чрез замисленото писмо на Буланже и опитът на Флоранс да изпрати дьо Вогю като емисар³⁰⁶, но те са неуспешни. Другите два са умело отклонени от Гирс, който успява да убеди царя, че опасността е силно преувеличена. Не знаем какъв е бил ефектът от писмото на Греви. Може би царят изобщо е съобщил на Гирс за него.

³⁰⁵ Daudet, *Histoire diplomatique*, p. 208.

³⁰⁶ Подбоно на мисията на Радовиц през зимата на 1875 г. (б. пр.)

Ще се види също, че високопоставените френски фигури, които извършват тези сондажи, действат поради погрешна или подвеждаща информация: преувеличен представа за германските агресивни намерения, вероятно повлияна от интригите на Буланжистите и пропагандата; много слабо разбиране за съществуващите задължения на Русия към Германия; и изключително неточна представа за политиката на Бисмарк по отношение на Русия и Австро-Унгария. И двете последни погрешни впечатления те дължат на Катков и руските панслависти. Неадекватността на тази информация е исторически очевидна, защото нито предвидените опасности са узрели, нито руският цар може да бъде принуден да тръгне в желаната посока, въпреки че по това време преситиът на Катков е в разгара си, а позицията на Гирс е несигурна както никога досега.

Как можеше да се обясни този провал? Отговорът със сигурност е в аматьорството, невежеството и емоционалната хаотичност на силите, агитиращи за нов френско-руски съюз от двете страни – измъчените френски патриоти, от една страна, и екзалтираните, емоционални панслависти с техните руско-националистически последователи, от друга.

Във Франция активният център на ентусиазма за съюза по това време е преминал от страстния, но изискан републикански-интелектуален салон на Жулиет Адам към грубия дилетантизъм на Буланже и неговите сътрудници, подсилен от обърквания и развълнуван Флуран с Жул Хансен и останалата част от разузнавателния отдел на руското парижко посолство до него.

Само хора с такива ограничения могат да се отдадат на илюзията, че руският цар може да бъде накаран да забрави толкова внезапно всичките си семейни връзки с германския двор, да приеме ситуацията на опасната изолация, която ще доведе до пълен разрыв с Германия, и да рискува война срещу коалицията, включваща Германия, Англия и Италия, и Австро-Унгария, и всичко това само за да помогне на републиканска Франция да си върне Елзас и Лотарингия.

От страна на руските панславянски националисти има подобна липса на реализъм. Там хората ясно си представят френско-германска война, която ще обвърже германските сили на запад и ще попречи на Германия да окаже помощ на Австро-Унгария, докато те, освободени от необходимостта да воюват с Германия, ще си уредят сметките си с омразните австроунгарци. Да се мисли, че подобен сценарий ще е прит от французите, и то във време, когато френските военни лидери всъщност искат от руските си колеги, като част от цената за съюза, Русия да воюва с Германия три месеца преди французите да го направят, е върхът на нереализма и самозаблудата. В допълнение към това, тези хора сякаш с радост пренебрегват възможността, че в общеевропейската война, която всичко това предполага, те ще се сблъскат с враждебността на Англия, както и на Австро-Унгария. Те са напълно неосведомени, че Буланже и Флоранс нямат подкрепата на целия френски политически и правителствен елит, нито в опасенията си за войната, нито в желанието си да търсят незабавен съюз с Русия.

Гирс, колкото и да е притиснат, не робува на нито една от тези илюзии. Той знае много добре, че Флоранс и Буланже не могат да говорят от името на

целия френски политически елит. Това е основата за острото предизвикателство, което той отправя към Лабуле, в разговора им от 26 януари, когато посланика го провокира за реакцията на Русия на френско-германска война: „Добре, господин посалинк, какво ще кажете, ако ви предложи, тук и сега, съюз между нашите две страни срещу Германия?“

Не по-малко показателно е, че именно Гирс, по същия повод, намеква на Лабуле, деликатно, но напълно смислено, че Германия, при война с Франция, няма да остане без съюзници.

Привържениците и пропагандаторите на съюза са съсредоточени върху местните ситуации, с които са загрижени: Флоранс и Буланжистите в Елзас-Лотарингия и източната граница на Франция, руските националисти в австрийска Галисия или Дарданелите. Бисмарк и Гирс, действат, водени от добро познаване и осмисляне на цялостната европейска ситуация като, имайки дългогодишен опит и добре развити способности за трезв анализ. Именно с тези си качества на превъзходство във въпросния момент, те спечелват победата.

Глава шестнадесета. РУСКА ЗИМА, НА 1887 г.

Обикновено не е в компетенциите на историка да се занимава с хипотетични въпроси. Но със сигурност не е превишаване границите на допустимото да предположим, че ако влиянието на Катков беше надделяло през зимата на 1887 г., ходът на историята щеше да се промени значително. Гирс, без съмнение, щеше да бъде отстранен. От руска страна нямаше да има опит за постигане на двустранен пакт с Германия, който да замени изтичащия съюз на тримата императори. Можем да бъдем сигурни, че Бисмарк, нямаше да остави понататъшната инициатива на руснаците. Отстраняването на Гирс ще бъде достатъчно предупреждение за него.

Дори и така, в началото на 1887 г., както видяхме, той е зает да подсигурава залозите си и да взема предпазни мерки за възможността, ситуацията да се обърне в такава посока. Ако Гирс беше отстранен, тези усилия щяха да се ускорят, подтикнати от цялата находчивост, опит, престиж и майсторство на дипломатическото изкуство, които старият канцлер притежава.

При тези обстоятелства не може да има съмнение, че политическата карта на Европа решително ще се промени.

Проектът за френско-руски съюз, щеше да получи нов тласък. От друга страна, нови сили, мобилизирани и командвани от умелата ръка на Бисмарк, щяха да бъдат въведени с цел неговото осуетяване.

Месец февруари 1887 г. представлява кулминацията в успеха на Катков и борбата му за промяна на руската външна политика. Периодът, когато той е най-близо до осъществяването на мечтите си. Конфликтът с Гирс е в разгара си и цялата политически изтънчена Русия го осъзнава. Сухата структура на дипломатическите документи разкрива много малко, от човешките емоции и стреса, които този конфликт между мирогледа и политическата философия, на тези две личности порождат. Но без осъзнаване на тези емоции и стрес, самите документи губят голяма част от значението си.

Затова, нека прекъсваме на този етап строго дипломатическия разказ и да хвърлим по-близък поглед върху случващото се в живота на някои от основните участници в руската борба, както е отразена от един второстепенен участник.

Когато Иля Фадеевич Цион, известен още като Елиа дьо Сион, се качва на влака за Берлин и Петербург на гара Гар дю Норд (Северната гара) на 6 февруари 1887 г., той е силно развълнуван от самочувствието на собствената си важност. Вероятно трябва да предаде и устно важни указания от френското висше командване до руските им колеги, за състоянието на френската отбрана в очакване на предполагаемата голяма военна опасност. Но сигурно носи и строго поверително писмо от френския президент до руския цар, за което дори членовете на френския кабинет не знаят и което, както той предполага, е от решаващо значение за мира в Европа.

Няма значение, че военната заплаха е преувеличена. Няма значение, че писмото на президента вероятно е много по-малко драматично, отколкото самият Сион си го е представял. Сион няма как да узнае всичко това; а политическото въображение в онези дни на романтичен национализъм е изключително трескаво. Може да си представим с какво самодоволно презрение е гледал на обикновените си спътници по време на това дълго пътуване с влак и с какво сияещо самодоволство този талантилив и амбициозен, но разочарован човек, страстно привързан към конспиративните тайни и си е мислел докато е минавал покрай тях в коридорите или във вагон-ресторантите: „Ах, само да знаеха.“

В дългите пътувания с влак от онези дни има усещане за мистерия и скрит смисъл, който следващите поколения никога няма да узнаят. От Париж до Москва през Петербург, разстоянието е около 2200 мили. Ако човек пътува през зимата, както нашият герой Цион/Сион, спалният му вагон потегля от Париж в ранния сумрак на северноевропейския зимен следобед. Следобеда на следващия ден той е в Берлин, където е прекомпозиран съставът на влака. Втората нощ е прекарана в пътуване перз замръзнали полета на Западна и Източна Пруссия, с продължително спиране в Кьонигсберг рано сутринта. Вече в следобеда, влакът пристиго до германско-руската граница при Ейдкюнен-Вирбален. Тук отново следва дълго чакане, докато руските чиновници, впечатляващи с шинелите си, извършат церемониите по митническата и паспортната проверка, а след това пътниците се прехвърлят от стандартните вагони на Западна Европа в удобните руски вагони с по-широките оси на колелетата, съобразени с руския стандарт на по-широките релси, с висулки от покривите им и дима от дървени въглища, издигащ се от малките комини на самоварите в неподвижния, мразовит въздух.

На следващата сутрин влакът е в Петербург и а ако, подобно на Сион, пътуването е до Москва, има достатъчно време за обиколка на града с наета шейна по заледените улици, чиято необикновена тишина (за която толкова много чуждестранни посетители говорят) се нарушаваше само от звъntenето на хамутите, виковете на кочияшите и скърцането на шейните по заледените участъци.

Отново се стъмва, когато влакът потегля от Николаевската гара към прочутата права като стрела жп-линия от 400 мили, водеща към Москва (така построен, според легендата, защото така цар Николай I някога го е начертал на карта с линийка). Пътуването е нощно и тихо, защото дълбокият сняг заглуша-

ва тракането на колелата. И ако по някое време някой избърше скрежта от прозореца и да надникне в нощта (което Сион вероятно не е правил, защото не се интересува особено от подобни неща), може да види само неподвижните, покрити със сняг полета, сенчестите линии на далечни гори и полузатрупаните дървени къщи на руските села, всички плъзгащи се покрай тях на лунната светлина. Сутринта, на четвъртия ден, влакът пристига в Москва и пътникът се озовава в шумния хаос на заснежения площад пред гарата, за да продължи като си наеме шейна.

В онези части от дневника си, публикувани много години по-късно в „Историята му на съюза“, Сион твърди, че този път е преминал през Петербург „без да спира“.³⁰⁷ Това със сигурност не е така. Докато е там, той има достатъчно време да предаде писмото на Гриви в правилните ръце и да съобщи на „правилните лица“ информацията, която Сосие му е дал за състоянието на френските въоръжени сили; и няма причина да се съмняваме, че не го е направил.

Той пристигна в Москва в четвъртък, 10 февруари, сутринта и много скоро обядва с Катков в дома и кабинета му на булевард „Страстной“. И двамата са заредени с новини. Това, което Сион има да каже, вече знаем. Катков, от своя страна, потвърждава (и Сион никога не се съмнява в авторитета на изявлението му), че царят е решен да защити свободата на действие на Русия; че е решил да не поема никакви нови задължения към германците и няма да позволи Франция да бъде нападната. След обяд Сион изпраща телеграми с предварително уговорен код до Патино, редактор на „Журнал де Дебат“, до Ф. Маняр от „Фигаро“, до Жулиет Адам, „и още други хора“.

Изпращането на тези телеграми, както той записва в дневника си, става известно в кръговете около Московската борса, където новината води до значителни спекулации.

След това двамата мъже възобновяват разговора си който продължава до късно през нощта. Катков разказва за своя меморандум до царя. Но за негово съжаление, информацията за него изтича в заради недискретността на цензора Феоктистов. Последният, научавайки за него от министъра на вътрешните работи Дмитрий Толстой (който му разказва за огромното впечатление, което меморандумът е направил на царя), не е успява да запази новината, само за себе си.

Катков продължава да разказва за „предложенията“ на Бисмарк към руснаците за руско-германски договор, насочен срещу Австро-Унгария, и как подобно предложение е направено от германците през 1883 г., но как Гирс го е отхвърлил, защото се е страхувал, че приемането му, ще засили престижа на Сабуров, неговия съперник за поста министър на външните работи. (Катков, разбира се, изцяло греша и по двата въпроса; но целта на тази глава е да покаже колко погрешно и непостоянно е разбирането на събитията дори сред най-заинтересованите външни хора през този конкретен период; през какви купички от грешки се движат всички те; от какви облаци от подвеждащи клюки са обградени и замъглени истинските правителствени операции.)

³⁰⁷ Където не е посочено друго, данните, изложени по-долу относно дейността на Цион в Русия през февруари-март 1887 г., са взети от неговия собствен разказ, с пасажки от дневника му, както са показани на стр. 233-253 от Глава VIII на „Историята“.

Следващият ден, 11 февруари, е прекаран в подобни разговори между двамата мъже, след което Сион отново изпраща поверително съобщение, писмо до Магнар. Разговорите продължават през целия уикенд на 12-13 февруари, в продължение на много часове. Сион се храни в дома на Катков, като негов гост. Подобно на Сион, Катков е убеден, че избирането на антибисмарковско мнозинство или поне на такова, което няма да подкрепи искането на Бисмарк за Септената, на предстоящите германски избори (21 февруари), ще означава война. Германците несъмнено ще нападнат Франция; а австроунгаците, след изтичане на „договора от Скерневице“, ще нахлуят в Подолия;³⁰⁸ след което германците също ще нахлуят в руска Полша. Катков разполага с информация от руски военни кръгове; защото съобщава на Сион за енергичните мерки, които точно тогава се предприемат от руското военно министерство, включително прехвърлянето на войски от Кавказ в руска Полша, за укрепване на западната граница.

Голяма част от разговора засяга възможността за преместване на руските заеми от Берлин в Париж. Сион разказа за разговорите, които е провел, преди да напусне Франция, с различни представители на френската *haute banque*, включително един от братята Ротшилд. Последният го уверил, че къщата му е „*toujours à la disposition de notre*“ или винаги на наше разположение [т.е. за руския] министър на финансите“ за възобновяване на отношенията, прекъснати преди 12 години, когато Франция решава да използва капитала си за вътрешни нужди.³⁰⁹ Катков, силно впечатлен, настоява да отиде незабавно в Петербург и да се види с новия финансов министър Вишнеградски. Така Сион, въоръжен с писмо до този сановник и несъмнено с подобни писма до други, тръгва за Петербург с нощния влак. До обяд на следващия ден, 14 февруари, той е там, готов за най-важната работа.

Междувременно положението на Гирс остава несигурно. Катков е в Петербург в края на януари. Приет на аудиенция от царя на 22 януари. Той също провежда многобройни срещи с началника на Азиатския департамент на Мвншно министерство, Зиновиев. Ще припомним, че този отдел, традиционно се ползва със широка независимост и е тясно свързан през цялото време с московските панслависти. Редакторът не скрива в разговорите си със Зиновиев и други намерението си да свали Гирс; и осведомените хора в столицата смятат, че той ще успее. Разговорите в града се въртят главно около въпроса кой ще бъде наследникът: дали Игнатиев или Зиновиев, като кандидатурата на последния се предпочита все повече с разпространението на новината за срещите му с Катков.

³⁰⁸ В средата на декември 1886 г., на заседание на Държавния съвет, военният министър Вановски разпространява същата история, че Австро-Унгария се готви да нападне Русия, за да иска по-големи военни средства (дневник на Ламсдорф, 17 декември 1886 г.). Историята е напълно невярна и изключително злонамерена. Гирс е силно възмутен и иска обяснение. Тук отново се виждат доказателства за тесен и поверителен контакт между Катков и висшето военно командване.

³⁰⁹ В инструкцията от германското външно министерство до Швайниц от 11 април 1887 г., копие от която ми е любезно предоставено от професор Фриц Щерн от Колумбийския университет, се посочва, че Сион е имал брат в Париж, който работи в „Парижката банка“. Очевидно чрез него получава достъп до френските банкови кръгове.

Самият Гирс за известно време смята, че има малък шанс да оцелее. И споделя с Ламсдорф в деня преди аудиенцията на Катков при царя (22 януари), че Катков несъмнено ще убеди монарха да го освободи. „Мисля само за някакъв достоен начин да си тръгна.“ Той е на същото мнение няколко дни след аудиенцията. И споделя пред Ламсдорф, че ще се радва, да не носи отговорност, за голямата бъркотия, в която ще бъде въвлечена Русия. Политика, която насърчава френските надежди и същевременно говори за мир с Бисмарк, не е приоритет за него.³¹⁰

В последните дни на януари и първите дни на февруари нещата изглеждат, малко по-добре. Нерешителният монарх, винаги неохотен да допуска нови и неизпитани лица в обкръжението си, очевидно намира за по-лесно да промени политиката си, отколкото да смени министъра, особено министър, в чиято почтеност и способности се беше уверил и му имаше доверие.

Освен това раздразнението му се поуспокоява, когато в началото на февруари получава отговора на германския кайзер, срещу евентуално завръщане на Батенберг на българския престол. Отговорът е задоволителен и успокояващ. Това намаля емоционалния му изблик, на демонстративно антигерманската политика и облекчава положението на Гирс. На аудиенциите, проведени на 22 януари и 1 февруари, царят приема Гирс, за голямо него облекчение, напълно дружелюбно.

При тези обстоятелства, според Гирс, от голямо значение е реакцията на императорската двойка, на поканата от Гирс и съпругата му, да присъстват на голямо вечерно тържество на 22 февруари в министерството на външните работи на Певчески Мост. Недопустимо е да не бъдат поканени императорът и императрицата; но Гирс предполага, че поканата е лично неприятно за тях, особено за императрицата, и може би политически неудобно за царя. Затова той очаква със затаен дъх реакцията им, която ще бъде важна за да види, каква е посоката на вятъра. На седмичната си аудиенция на 8 февруари, за негова изненада, царят му казва, че са приели поканата за приема.

При тези обстоятелства Гирс прави всичко възможно, за да защити позицията си. Вечерта на 6-ти той и мадам Гирс, въпреки любопитните погледи и шушуканията на дипломати и придворни, които вече ги смятали за политически мъртви, присъстват на императорския бал в Аничковия дворец. Ден-два покъсно Гирс публикувана в полуофициалния орган на руското министерство на външните работи, брюкселския вестник „*Le Nord*“ (Север), хаплива статия, отхвърляща екстравагантните тълкувания в редакционната статия на Катков от 3-ти, и подчертавайки, че в Русия единствено царят (а не националистически настроените редактори) е този, който прави външната политика. Позицията на царя, както е подчертано, е твърде висока, за да позволи влиянието на всякакви „приятели“ или „довереници“.

Така битката все още започва; но изходът, въпреки тези окуражаващи знаци, все още далеч не е сигурен. Във външно министерство, където вероятността за успех на Катков вече се смята за сигурна, интригите и предателствата се вихрят около притиснатия министър. Само Ламсдорф, невротичният ерген и съобитател в апартаментите на министерството, остава верен, следейки с тревож-

³¹⁰ Lamsdorf, *Dnevnik*, 1886-1890, January 23, 1887.

на преданост пристиганията и заминаванията на своя шеф, както и възходите и паденията на съдбата му. Другите висши служители, Влангали, Жомини, Зиновиев и останалите, се подсигурият, като проявяват показна учтивост, когато им се удаде възможност, към Катков и неговите различни пратеници, приемайки поне част това, което смятат за линията на великия редактор, стремяйки се да се подмажат, за да защитят постове си за в бъдеще.

Но поведението на Катков вече започва да буди безпокойство в част от висшите институции и официалните среди, където то започва да се възприема като вредно за цялостния престиж на руското правителство. На 2 март Половцов, секретарят на Държавния съвет, се разхожда в компанията на великия княз Владимир Александрович, който му каза: „Реших да проведа откровен разговор с царя и, възползвайки се от първата седмица на Великия пост, се освободих от всичко, което отдавна исках да му кажа за Катков, за което сме говорили неведнъж, а именно: че е погрешно да се създава извън рамките на правителството някаква специална независима сила; че тази сила напоследък е станала особено забележима; че до мен стигнаха слухове, за Катков как се е хвалил, че той е сменил Набоков, той е сменил Бунге и че сега възнамерява да смени Гирс; че всичко това отслабва престижа на правителството и е особено недопустимо по отношение на външната политика. Външната политика винаги е била политика на управляващия император и да се допуска, тя да бъде критикувана негативно, както прави „Московские ведомости“, означаваше да се подкопае доверието във върховната власт“. На което Половцов му отговаря: „Вие сте извършили голяма услуга на държавата ни.“³¹¹

Сион пристига в Петербург в понеделник, 14 февруари, и прекарва остатъка от седмицата в очакване на срещата си с Вишнеградски. През цялото време обаче той не бездейства. През първия ден изпраща още писма и други съобщения до приятелите си в Париж „с препоръки и съвети“. На следващия ден посещава силно консервативния министър на образованието Делянов, добър приятел на Жулиет Адам, и на Катков, и е изненадан, когато Делянов му казва, че той и други приятели на Катков, са обезпокоени от нарастващите признаци на умора у редактора под напрежението от честите посещения в Петербург, както и от редактирането и издаването на вестника, настояват да се премести окончателно в Петербург; и че когато го направи, се надяват Сион да се съгласи да поеме на негово място редакцията на „Московские ведомости“. Делянов допълнително съветва Сион да направи учтиви посещения при двамата най-влиятелни мъже в Русия след царя: Победоносцев и министъра на вътрешните работи Дмитрий Толстой.

Сред многобройните посещения, направени през тази седмица от Сион, едно е на някой си господин В., човек, когото преди не е познавал, известна личност, който го поканва на прием в своя дом.³¹² Този господин, който е близък приятел на Игнатиев, настоятелно подканва Сион, както вече е направил

³¹¹ Polovtsov, *Dnevnik*, II, February 18/March 2, 1887.

³¹² Освен с инициала, Цион не посочва самоличността на този неизвестен досега господин, който го е поканил на прием и след това го е свързал с Игнатиев. Мъжът очевидно е от компанията на Катков, предварително знаещ за пристигането на Сион. Предполагам, според инициала и обстоятелствата, че това е княз А. И. Василчиков, виден член и вицепрезидент на петербургския клон на Славянското благотворително дружество.

Катков, да се запознае с Игнатиев. Сион се колебае, спомняйки си, че статиите на великия княз Николай Николаевич, които самият той е писал лично и след това публикувал в „Нувел Ревю“ на мадам Адам през 1880 г., съдържат остри критики към Игнатиев. Но Катков му е казал, че той е твърде важен човек, за да се обърне внимание на подобни дреболии; така че Сион го посещава, разговаря три часа и половина с бившия държавник и си тръгва напълно очарован. Игнатиев, който по това време имаше големи надежди скоро да заеме мястото на Гирс, е твърд поддръжник на Катков в чиято политика твърди, че единствено вижда спасението на Русия.

Всъщност това е добър ден за Сион. Същата вечер той отива от хотела си до близкия „Цирк“ (същата сграда, която и до днес е цирк) и е развълнуван до сълзи, когато на сцената, под акомпанимента на Марсилезата, се появяват няколко малки момчета, облечени в униформите на френските зуави³¹³, които предизвикаха овации на публиката, продължили цели десет минути.

На следващия ден, неделя, 20-ти, Сион най-накрая се среща с Вишнеградски. Очевидно това не е напълно задоволителна среща. Сион излага на министъра своите предложения „за нашето икономическо освобождение от Германия и за прехвърляне на пазара за нашите ценни книжа в Париж“. Той разказа за разговорите, които е провел с парижките банкери, и му представя меморандум за френската банкова система. Признава, че е направил подобни предложения предходната есен на предшественика на Вишнеградски, Бунге, който не ги е одобрил.

Вишнеградски не показва почти никакъв ентузиазъм за тези идеи, отколкото Бунге, като се посочва трудността да се получи сътрудничеството на Ротшилд. Сион изразява увереност, че може да получи сътрудничеството на тази банкова къща, която в момента е много добре разположена (към Русия); той е сигурен, че никоя френска банка няма да откаже на Русия сътрудничеството си при съществуващите обстоятелства.

Но Вишнеградски нее привлечен много в тази посока. Най-доброто, което Сион успява да изтръгне от него, е неохотното признание, че ще проучи ситуацията, като се опита да получи сътрудничеството на Ротшилд при конвертирането на един-единствен и много незначителен компонент от външния дълг на Русия: а именно акциите на „Банката за взаимопомощен поземлен кредит“, институция, в която руските големи земевладелци, известни привърженици на тесни търговски отношения с Германия, са най-тясно заинтересовани. Това не е особено препоръчително за Катков; и не се харесва на Сион. Ротшилд, твърди той, са по-склонни от конвертирането на задължения на руската хазна, която е председателствана от Вишнеградски, отколкото от акциите на тази полечастна институция. Но министърът не се поддава на убеждаване. Царят, казва той, е лично заинтересован от това конкретно конвертиране и то е одобрено по принцип от Държавния съвет.

Преглъщайки разочарованието си, Сион си тръга, носейки със себе си цялото официално досие за банката, което е решил да проучи с цел да изготви и представи на Вишнеградски, план за организиране на преобразуването.

³¹³ Зуави – френските колониални войски.

През следващите дни имае посещения при Победоносцев и при министъра на вътрешните работи Толстой. Последният е изключително любезен, насърчавайки Сион да остане в Русия и го хвали за атаките му срещу либерализма, които се появяват предходното лято в „Русский вестник“ на Катков. Министърът казва, че той и членове на семейството му са чели тези статии на глас в селската си вила по време на скорошна си почивка.

По-късно същия ден, новооткритият приятел на Сион, г-н В., се появява отново, водещ със себе си този път, С. С. Татищев, известен публицист и историк. Подобно на Сион, Татищев е сътрудник на Катков в „Русский вестник“. Ще припомним, че преди това е на руската дипломатическа служба, но е принуден да я напусне през 1877 г. заради инцидент (предполагаема недискретност), случила се във Виена³¹⁴. Тясно свързан с Катков, той напоследък следва примера му, атакувайки официалната политика в статиите си. Сега той проявява подчертан и постоянен интерес да научи какви са връзките на Сион с Буланжистите.³¹⁵ Сион го уверява, че няма такива, че никога не е срещал генерала. Но разговорът събужда собствените му и подозрения и предопределя, отношенията им за останалата част от живота им.

Петербург е разтърсен точно в онези дни, както и голяма част от Западна Европа, от появата в бърза последователност в петербургския вестник „Новое время“, който доскоро се смятае за сравнително близък до министерството на външните работи, и в брюкселския „Le Nord“, който е негов собствен официален орган, на статии отразяващи в голяма степен линията на Катков за руската външна политика, а не тази, с която и обикновено се свързва с Певчески Мост. Именно статията в „Le Nord“, предвид известното качество на този вестник като рупор на руското външно министерство, предизвиква най-голямо външение, особено в Западна Европа, където вестникът е широко четен в дипломатическите и журналистическите среди.³¹⁶ Статията започваше с два параграфа резюме на добре познатата редакционна статия на Катков от 3 февруари (която тя приписваше просто от „une feuille russe“ – руския вестник) и след това развива точно гледната точка на Катков: предвид опасността от франко-германска война, Русия не трябва да затъне в България; България можеше да почака; погледът на Русия сега трябва да бъде насочен към Рейн; Тя не се нуждае от съюз с Франция; но има всички основания да запази пълната си свобода на действие, което означава и липса на споразумение с германците; по този начин и двете

³¹⁴ Предполага се, че като дипломат в посолството, той е оповестил секретното споразумение от Раихщад, сключено между Русия и Австро-Унгария през 1876 г. Известно е че Татищев е бил силно зависим от хазарта и много подкупен. (б. пр.)

³¹⁵ Опроверженията на Сион са твърде подвеждащи. След като Буланже поема поста във военното министерство, Сион, знаейки за неотдавнашния конфликт на Буланже с приятеля му Сосие, го гледа с остро неодобрение. По-късно променя мнението си и се запознава с Буланже, и е чест гост в дома му.

³¹⁶ Копия на „Le Nord“ трудно се намират. Дори в Националната библиотека ги има едва от 1892 г., когато редакцията се премества в Париж; и дори те са непълни и в много лошо състояние. Но един любопитен том, публикуван през 1888 г. („L'Année politique 1887. Париж: Charpentier“), чийто редактори не са знаели за по-късния Договор за презастраховка и които все още приемат редакционната статия като тържествен манифест на руската външна политика, съдържа дълги откъси, или цялата статия от 19 февруари, както и друга подобна, последвала седмица по-късно. Именно от тези препечатки е извлечено описанието на статията.

страни в Западна Европа ще бъдат държани в неведение за крайните решения на Русия и тя ще стане арбитър на Европа. Естествено, тясното съответствие на тези възгледи с Катков е широко известно и е направено заключението, че това е доказателство за пълния и окончателен триумф на политическите препоръки на редактора не само в съзнанието на царя, но и в самия апарат на министерството на външните работи.

Всъщност статиите са били написани от преводач на име Джаконе, който освен че е на заплата във външното министерство, е редовен кореспондент на „*Le Nord*“ и на няколко петербургски вестника. Общото мнение на петербургските дипломати е, по думите на Лабуле, „че Джаконе е бил вдъхновен от Жомини“. Последният веднага попаднал под подозрение и Гирс скоро е обсаден от дипломатически посетители, които искат да разберат дали е вярно, че статията е излязла от един от водещите му подчинени. Жомини, е повикан да отговаря, се защитил, като заявил, че само е посъветвал Джаконе да се ръководи от статията в „Новое время“. Това може и да е вярно, но малцина са му повярвали; но следващия въпрос е: кой е вдъхновил „Новое время“ на първо място? Гирс няма друг избор, освен да се преструва, че вярва на историята на Жомини; но той подозира, споделяйки на австроунгарския посланик, че „неблагоразумното бърборене“, към което е склонен Жомини, имало нещо общо с това, все пак Жомини е „гад“, който си сменя мнението по десет пъти на ден.³¹⁷

В допълнение към строгото порицание на Джаконе и редакторите на „*Le Nord*“ и „*Die politische Korrespondenz*“ (виенският еквивалент на „*Le Nord*“, който също публикува статията), Гирс незабавно публикува и нарежда да бъде публикувано в местния орган на министерството на външните работи, „*Le Journal de Petersbourg*“, както и в „*Le Nord*“, остро официално отричане верността на статията.³¹⁸

Читателите са предупредени да не ѝ придават никакво значение. Сериозните редактори трябва да знаят, се казва в това комюнике, че отношенията между империите, свързани помежду си от вековните връзки, не зависят от няколко фантастични статии.

Инцидентът постепенно затихва, както всички подобни инциденти, но оставя дълбоко впечатление върху общественото мнение. Последниците от него ще се виждат в съответната дипломатическа и журналистическа кореспонденция от периода. Германците са силно засегнати. За Бисмарк статията е още едно доказателство за подкопаването поста на Гирс и за нарастващата ненадеждност на Русия като партньор в международните отношения.

Той телеграфира до Швайниц на 28 февруари, че погледната самостоятелно, статията може да бъде пренебрегната; но предвид продължаващото руско мълчание относно по-ранното предложение на Шувалов, тя не може да бъде игнорирана. Швайниц е отново предупреден да не повдига темата за двустранния пакт, който Шувалов предложи, но е насърчен, остро да протестира срещу статията в „*Le Nord*“ и той го прави.

На 23 февруари, след като цяла нощ преглежда досиетата на Земеделската кредитна банка, Сион с всепоглъщащ интерес прочита във вестниците гласува-

³¹⁷ Austrian Archives. Despatch of Wolkenstein to Foreign Office, March 2, 1887.

³¹⁸ Cyon's Histoire, p. 239.

нето в германския Райхстаг, което гарантира на Бисмарк приемането на неговия Септенат. „Аха“, сигурно си е казал той, „сега войната между Франция и Германия, няма да избухне незабавно“. Сега всичко ще зависи доколко, Русия ще запази, свободата си на действие. Сега е моментът да се продължи с укрепването на френско-руските отношения. Но какво ще да направи Бисмарк сега?

По-късно същия ден Сион има най-загадъчния и вероятно най-значимият от неговите контакти в Петербург; с някой си генерал Х. Докато в други случаи Цион обикновено намежда за самоличността на своите контакти, използвайки истинския им фамилен инициал или френския му еквивалент, в този случай той използва инициал, който няма еквивалент в руския език.) Няма доказателства, че това е първата среща на двамата мъже. Може да мислим, че вероятно генерал Х е непосредственият получател на информацията за състоянието на френските въоръжени сили.³¹⁹

Генерал Х трябва да присъства същата вечер на прием в германското посолство; и Сион, който категорично не е поканен на това събитие, е молил генерала да действа като негови очи и уши по този повод.³²⁰

Следващият ден (24 февруари) е посветен на дълъг разговор с Жомини, последния останал контакт на Сион на Певчески Мост. Първо обсъждат статията в „*Le Nord*“. Жомини обвинява за появата ѝ своите „подчинени“, но намежда, познавайки отношенията на Сион с Катков, че лично той е напълно съгласен с политиката на Катков. Последва дълга дискусия за произхода на „договора от Скерневице“. (Остава загадка, дали Жомини, третият по ранг служител на Гирс, наистина не е знаел за истинската същност на подновения съюз на тримата императори? Очевидно е така, защото иначе тайната, веднага щеше да бъде разгласена от него.) Разговорът им приключва с молба на Жомини, Сион да убеди Катков да смекчи атаките си срещу Гирс. Триумфът на политиката на Катков, твърди той, вече е гарантиран, атаките са излишни.

Същия следобед Сион занася на Вишнеградски завършения си план за преобразуване на задълженията към Земеделската кредитна банка. Министърът го похвалява, че е доволен от работата му. Те обсъждат около два часа възможните начини за нейното осъществяване. Сион си тръгва (както твърди) с обещание от Вишнеградски, че ако успее да установи приемливи отношения между Ротшилд и руското финансово министерство, Вишнеградски ще докладва това постижение на царя и ще се погрижи Сион да получи висш пост в министерството.

Следващия ден, 25-ти, е последният от престоя му в Петербург. Той прави прощално посещение на Делянов. След това се среща с генерал Х, който му разказва за съдържанието на разговора със Швайниц по време на приема в германското посолство. Генералът изразил пред посланика надеждата, че Бисмарк,

³¹⁹ Този генерал очевидно е руснак. Той трябва да е бил в близки отношения с Катков, но вероятно не е бил твърде известен като такъв, иначе нямаше да бъде поканен в германското посолство и нямаше да му бъде позволено да разговаря за висша политика с Швайниц. Невъзможно е това да е Игнатиев, или Богданович. А Богданович е специално разграничен от генерал Х. в друг пасаж от дневника на Цион.

³²⁰ Възгледите на германското посолство за Сион са силно негативни. Телеграма от германския шарже д'афер в Петербург, фон Бюлов, от 13 април 1887 г., в отговор на запитване от Берлин, описва Сион, като „лъжлив и продажен евреин с революционни наклонности“. Препратките към Катков в това съобщение не са по-различни..

след като вече е получил своя Септенат, ще остави Франция на мира и мирът ще бъде осигурен. „Това, отговорил посланикът, ще зависи от Франция. Кой може да гарантира на Германия, защита от евентуално изненадващо френско нападение? Ако царят, наистина иска да запази мира и ние не се съмняваме в така, има много прост начин, чрез който може да го гарантира, като заяви на Франция, че е готов да гарантира срещу всякаква агресия от германска страна, но няма да се намеси по никакъв начин, ако Франция обявява война.“³²¹

Генерал Х, който очевидно е силен привърженик на френско-руския съюзник, е убеден, че Бисмарк ще направи предложения за възстановяване на съюза на Германия с Русия за да компрометира Русия пред Франция. Той смята, че тази линия, хитро замислена предвид мирните възгледи на царя, има опасно добри шансове за успех и следователно трябва да се отпрати „предупреждение“. Той казва на Цион незабавно да тръгне за Москва и да предупреди Катков за опасността. Силно впечатлен от всичко това и след като вече е приключил работата си с Вишнеградски, Сион хваща нощния влак за Москва и е в кабинета на Катков, сутринта на 26-ти.

След това следват четири дълги дни на оживени и интензивни разговори, каквито само руснаците могат да водят и издържат. За тези разговори Сион посвещава над 4000 думи в дневника си. Те не са безинтересни, особено що се отнася до споделените мисли на великия публицист през тези последни месеци от живота му. Той вече е много болен човек. Сион все пак е медик, и забелязва това; виждайки пренапрегнатото психическо състояние на Катков, неговата неестествена възбудимост и холерична свръхчувствителност. Състоянието му се влошава точно в тези дни от началото на руските Велики пости, в отговор на които той започва седемседмичния „голям пост“, ограничавайки диетата си до ястие с гъби на което Цион като лекар не одобрява. При тези условия разговорите им продължават, понякога без прекъсване в продължение на цели 13 часа.

Първата тема е предупреждението на генерал Х, за Швайниц. Съответно двамата, виждат това предложение – Русия да гарантира защитата на Германия срещу френска агресия, както и обратното – за изключително опасно. Това се равнява, посочва Катков, на гарантиране от Русия на условията на Франкфуртския договор, след войната от 1870 г. Според Катков, Бисмарк само трябва да провокира Франция да предприеме действия, за да заяви претенция за руския неутралитет. И двамата смятат че Франция няма да нападне Германия, без да се откаже от руската подкрепа.

за бъдещето на вестника „Московские ведомости“, Катков потвърждава, че е обмислял да предложи на Сион да го замести като редактор. Ако не успее да постигне отстраняването на Гирс, тогава ще замине за дълго време в чужбина и ще се погрижи за здравето си. Ще му е необходима дълга почивка и заместник.

Сион, вече смаян от това предложение на Делянов, е съкрушен да го чуе от самия Катков. Амбициозен, но винаги човек в сянка, той се отдръпва от перспективата и отговорността за редактирането на най-стария и най-известен ежедневник в Русия. Освен това посочва връзката си с Вишнеградски и възрастта си. „Глупости“, отвъръкаа Катков, „бях точно на твоите години, когато поех „Московские ведомости“ преди 25 години; и нашите кариери са сходни. Като

³²¹ *Cyon's Histoire*, p. 240.

мен, ти започна с преподавателска дейност в университет; и като мен, ти се откажа от нея на 22 години, за да се занимаваш с журналистика.“ Сион не съобщава, какво е било окончателното им решение.³²²

Следобед на втория ден Катков, крачейки напред-назад в малкия си кабинет, представя пред Цион *„avec une vivacité singulière“* (с необикновена жизненост) най-съкровениите си мисли за външната политика на Русия. Сион имаше впечатлението, че той е предусещал предстоящата си смърт и този дълъг и страстен монолог представлява един вид политическо завещание.

Той се свеждаше до следното: *Русия трябва да остане глуха за всякакви подходи от Берлин. Тя трябва да направи всичко по силите си, за да запази мира поне за няколко години. Ако е необходимо, тя трябва да сключи чисто отбранителен съюз с Франция, за да лиши Бисмарк от възможности за маневриране. Така тя трябва да удължи статуквото до изтичане на австроунгар-германския съюстен договор. Тогава, и само тогава, тя трябва да премине към „активна политика“.*

В този интригуващ момент, Сион прекъсва разказа си, обяснявайки в бележка под линия, че е сметнал за по-добре да не развива тези възгледи по-нататък, а просто посочва, че изтичането на „договора от Скернивице“ ще остави Русия без ограничителни задължения по отношение на Босна и санджака Нови Пазар.

Читателят ще забележи колко тясно този начин на мислене съответства към анализа на националистическо-панславянската-военна политика, даден по-горе, в Глава 9.

Идеята, очевидно, е да се подготви пътят за руска война с Австро-Унгария чрез (1) лишаване на Германия от всякакъв формален претекст за намеса от името на Австро-Унгария и (2) поставянето на Германия в невъзможно положение, да се намеси срещу Русия, като едновременно бъде принудена да води война с Франция.³²³

Странно е, че Катков и съмишленици му руснаци не са успели да видят, че прекъсването на връзките между Германия и Русия и сключването на френско-руски съюз няма да остави на Германия друга алтернатива, освен да се придържа към Австро-Унгария в добро и лошо.

Вечерта на втория ден, докато двамата мъже все още разговарят, пристига новина за опровержението на статията в *„Le Nord“*, която Гирс организира да се публикува в *„Journal de Saint-Petersbourg“*.

Има и телеграма от някой си г-н П., бивш служител на външно министерство, който иска да бъде приет от Катков и намеква, че целта на посещението

³²² Феоктистов, който е член на правителствената комисия, натоварена след смъртта на Катков с избора на негов наследник в *„Московские ведомости“*, изразява скептицизъм за истинността на тази история на Сион. Защо в този случай, пита той в мемоарите си (*„Воспоминания“*, стр. 269-70), Катков никога не е споменавал тази кандидатурата на други свои приятели? Спорът между твърденията наистина е очевиден; защото Делянов, с когото Сион твърди, че е обсъдил въпроса пръв, също е член на тази комисия, както и приятел на Катков. Следователно Катков е споменал кандидатурата на поне един от приятелите си.

³²³ Още по странното е че руските глупаци, не могат да разберат, че Франция нама да стане пушечно месо, заради руските капризи на Балканите, а целта е точно обратното, да се впрегне Русия във война не с Австро-Унгария, която няма значение за френските интереси, а с Германия, като руското пушечно месо, поеме част от германския удар върху себе си, за да могат французите да не бъдат разбити с блицкриг, както става през август 1914 г. (б. пр.)

му е да уговори среща, на която да се разрешат разногласията между редактора и Певчески Мост.

Катков е ядосан от опровержението на Гирси и отказва срещата. Той иска да замине за Петербург на следващия ден, за да обсъди въпроса с царя и най-накрая да смаже непокорния си опонент.³²⁴ За Гирс казва, че е предател на своя монарх, и следва лична своя политика. В демокрацията това може да е допустимо но в автократията е различно. При авторитарна система отказът да се изпълняват заповедите на царя (Катков никога не се съмнява, че царят вече е бил напълно спечелен на неговата гледна точка) е равносилно на предателство както на монарха, така и на страната. Никога няма да се съгласи да разговаря с Гирси, или да търси споразумение с него.

28 февруари е последният ден на Сион в Москва. При пристигането си сутринта в редакцията, той заварва Катков все още бесен заради опровержението в *„Journal de Saint-Petersbourg“*. Той иска от Сион да изготви телеграма до *„Havas“* в Париж, която да бъде публикувана от тази агенция, информирайки френската общественост, че опровержението на Гирс не отразява истинската политика на Русия. Сион е изненадан, че редакторът има редовна уговорка, за директна комуникация с *„Havas“*, целта на която, както обяснява Катков, е да се бори с материалите, появяващи се в *„Le Nord“*. Сион смята за странно, че той, представителят на Катков в Париж, не е уведомен за това. „Странна ситуация“, отбелязва той сухо в дневника си.

След това Катков моли Цион да напише редакционна статия за вестника относно инцидента с *„Le Nord“*. Цион правил това, като завършва статията за около два часа, за голямо възхищение на Катков от скоростта на написването. Последвала късна вечеря, след която Сион, който вече е изпратил багажа си на влака, трябва да тръгне за гарата. За негово огромно огорчение, Катков го задържа в този момент с още дълги монолози по темата за „договора от Скерневице“, както и с продължителни прегръдки на сбогуване. В последният момент Сион успява да стигне до гарата и да се качи, във вече потеглящият влак, намирайки за малко изгубения си багаж.

Слизайки на Николаевската гара на следващата сутрин, Сион се среща с приятел, който му казва че генерал Х има важно съобщение, и го моли преди влакът да тръгне от Петербург за Париж да се срещнат на гарата половин час по-рано, където да му предаде съобщението.

През деня Сион обядва с генерал Богданович. Богданович му разказва как наскоро е успял да разубеди великия княз Владимир Александрович от доста широко разпространеното тогава впечатление, че Сион е авторът на известните статии, подписани с псевдонима „Граф Василий“ и озаглавени *„La Societe de Saint-Petersbourg“* (Френско-руският съюз), които наскоро са публикувани в *„La Nouvelle Revue“* на мадам Адам.³²⁵ Богданович също отрича пред великия княз,

³²⁴ Самозаблудата и самонадценяването му е впечатляващо! (б. пр.)

³²⁵ Псевдонимът „Граф Василий“ е използван от мадам Адам за редица статии, публикувани анонимно в *La Nouvelle Revue* в средата на 80-те год. на XIX век. Някои от тях но не всички, всъщност са написани от известната авантюристка, куртизантка и интригантка княгиня Катерина Раевска Радзивил (по-късно, чрез втори брак, мадам Шарл Колб-Данвин); и *La Societe de Saint-Petersbourg* изглежда е едно от тях. Голяма част от съдържанието е пренесено в по-късните ѝ произведения: „Зад завесата в руския двор“ (Ню Йорк: Джон Лейн, 1914), което също се появява под псевдонима на граф Павел Васи-

че самият той е автор на доста груб памфлет, пропагандиращ френско-руския съюз, който се появява в Париж през януари, анонимно от „руски генерал“.

Появявайки се половин час по-рано на Варшавската гара, Сион се среща с посредника на генерал Х, който му казва, че царят е уведомен за „капана“, който се крие зад последните думи на Швайниц, и че сега няма от какво да се страхуваме. Посредникът също му съобщава, идващата от генерала информация, за австроунгарските военни дислокации в Галиция, от които той прави извод, че австроунгарците планират да нахлуят в Русия към края на март. А германците, извършвали подобни приготовления по своя участък от западната граница на Русия.

Въоръжен с тази екстравагантна, погрешна и изключително злонамерена дезинформация, Сион завършва посещението си в Русия и тръгва за Париж, да докладва на генерал Сосие и другите му приятели от другия край на линията.

За да завършим този разказ за пътуването на нашия герой през зимата, ще отбележим накратко какво е било в съзнанието на водещите действащи лица от двете страни, когато тази криза на руската политика от края на 80-те години на XIX век, приближава своята развръзка.

Във Франция откриваме един изключително непостоянен и безскрупулен военен министър, замаян от голямото народно признание, което има, и черпи информацията и дезинформацията си от военно разузнавателна институция, чиято ненадеждност и корупция ще бъдат демонстрирани около 7 години по-късно в случая Драйфус.

Този военен министър буквално копнее за реваншистка война срещу Германия, но е много несигурен в адекватността на самата френска армия да се справи с предизвикателството, силно надценява вероятността от превантивно нападение на Германия срещу Франция и е истерично обсебен от идеята, че само незабавен съюз с Русия може да спаси Франция от катастрофа.

Френското министерство на външните работи, се ръководи от напълно неопитен и некомпетентен министър, който колкото и да не харесва колегата си военен министър, възприема за истина същата дезинформация, също толкова неспособен да направи балансирана и разумна преценка на германската политика, и е убеден както в моментната слабост на френската армия, така и в непосредствената опасност от германско нападение, и е не по-малко обсебен от колегата си, от убеждението, че безопасността на Франция сега е в ръцете на руския цар.

В Русия имаме бавен, нерешителен и не особено комуникативен цар, разкъсан между влиянието на умерен и опитен външен министър, който му казва нещата такива каквито са, които той не иска особено да разбере, и един велик московски редактор (доп. пр. и демагог), влиятелна фигура в руската журналистика и общественото мнение, но пропагандира националистически пред-

лий. Това са ценни произведения, изпълнени с ярки и проникателни портрети на много съвременни фигури. Посланик Лабуле съобщава в депеша от 12 януари 1887 г. (Френски архив, Русия, 1887 г.), че е публикувана, както във френската, така и в руската издание, на анонимна брошура, озаглавена „*Quelques mots sur le General Skobeleff par un officier russe*“ (Няколко думи за генерал Скобелев от един руски офицер), чиято цел, е била застъпничеството за френско-руски съюз. Не успях да установя дали тези две анонимни брошури (т.е. и „Френско-руският съюз“), появили се едновременно, са идентични или по някакъв начин са свързани.

разсъдъци, завистта и негодуванието му към Бисмарк и подозрителната му неприязън изобщо към чужденците. Поведението на редактора, както и съобщенията му, публични и частни – до царя, са повлияни от цяла поредица много погрешни концепции: че Бисмарк насърчава Русия да нападне Австро-Унгария; че Бисмарк обещава неутралитет на Германия при такъв конфликт, в замяна съгласието на Русия да стои настрана, докато Германия нападне Франция; че този зловещ заговор е осуетен от неговата, на Катков, навременна намеса пред царя; и че хитрият Бисмарк сега прибъгва до много по-опасна и коварна тактика, която е да признае на Русия свободата ѝ на действие в случай, че Германия нападне Франция, но да я обвърже с бездействие в случай, че Франция нападне Германия. Катков е склонен да вярва, че австроунгарците, вероятно решени да очакват германо-руска сделка срещу тях, се готвят да атакуват Подолия (югозападната част на съвр. Украйна).

Накрая като най-сериозна самозаблуда, Катков е твърдо убеден, че срещите му от последните седмици с царя, дългият му меморандум от началото на годината и последвалото му лично посещение, са обърнали монарха напълно към неговия собствен начин на мислене, и той изцяло е възприел като своя линията на Катков.

Неговата политическа концепция изисква прекратяването на всички договори с Германия и запазване на свободата на действие за Русия, така че Франция да бъде насърчена да предизвика Германия на Запад, а Германия заета с Франция, да изостави Австро-Унгария на благоволенieto на Русия.

Що се отнася до опонента на Катков, Гирс: той вижда международната ситуация по-ясно от всеки друг, осъзнавайки много малката вероятност за германско нападение срещу Франция или австроунгарско срещу Русия и знаейки, че нищо добро не може да произлезе от руско-австроунгарска война, не само не вижда причина за скъсване на връзките с Германия, върху които се крепи мирът в Европа, и ясно осъзнава голямата опасност от подобен курс за позицията на самата Русия; защото осъзнава, че френският политически елит в момента не е в състояние да сключи съюз с Русия, така че Русия, лишена от германския си съюз, ще изпадне в пълна изолация, Германия, Австро-Унгария, Италия и Англия са срещу нея. И дори ако французите в крайна сметка сключат такъв съюз, единственият му ефект, е да въвлечат Русия във война с Германия, от която тя няма какво да спечели но много ще загуби, за огромно удовлетворение на нейните противници в Югоизточна Европа, британците и австроунгарците, които сега ще постигнат своите амбиции за руска сметка.

Гирс е твърде проницателен човек, за да не забележи признаците на продължаваща несигурност в съзнанието на своя господар император. Той знае, че тревогите на царя са облекчени от безрезервната германска подкрепа по въпроса за евентуалното завръщане на Батенберг на българския трон. Знаеше, че колебливият монарх, който толкова силно не харесва да бъде ухажван, е обезпокоен от настойчивите опитите на Буланже и Флоранс да се свържат с него. Освен това знае, че колкото и силна да е емоционалната привлекателност на някои негови настоявания, Катков започва да стъпва по много тънък лед с критиките си, изрични към руската политика от последните години; защото Гирс внимава да си осигури подкрепата на царя на всяка крачка и атаките срещу

него, които приемат формата на атаки срещу руската политика, могат лесно да бъдат насочени към самия цар.

Накрая Гирс знае, особено от неотдавнашния инцидент със замяната на Апер, че нерешителността и периодите на упорство проявявано от царя, както сега с отказа му да обсъжда подновяването на съюза на тримата императори, често представляват вид емоционален бунт срещу политическият курс, който той знае, че в крайна сметка ще трябва да следва, но все още не е готов да го предприеме, начин да демонстрира недоволството си и да предупреди другите, че търпението му има граници; но щом това бъде подробно документирано и страстите на момента бъдат оставени да отшумят, разумността отново ще се появи; и тогава, ако се подходи тактично към него, отново можеше да се сключи сделка.

И така, Гирс дори притиснат от трудностите и съзнаващ, че ще издържи най-тежката от всичките си зими, изчаква своя момент мълчейки, заявявайки че е съгласен с царя, че времето за разговори с германците още не е дошло, и мъдро изчака да види „накъде ще скочи котката“.

Глава седемнадесета. ПРЕЖИВЯНАТА КРИЗА

Докато дипломатическите, бюрократичните и журналистическите среди на Петербург са разтърсени от различните вълнения през зимата на 1887 г., въпросът за подновяването на съюза на тримата императори виси нажежен. По това време на всички заинтересовани е станало ясно, че при съществуващите обстоятелства не може да става въпрос за подновяване на този договор като тристранно споразумение. Нежеланието на царя да обмисля удължаване на договорните споразумения с Австро-Унгария вече не е тайна за добре информираните хора в Берлин и Виена. Всяко обсъждане между руснаците и австроунгарците по Балканските проблеми сега е по-невъзможно от всякога.

Сега е заложен на карта, въпросът за евентуален двустранен руско-германски пакт, който да замени изтичащия тристранен. Именно това Бисмарк смята, че обсъжда с Пьотър Шувалов вечерта, преди речта си в Райхстага в началото на януари. Но оттогава руснаците показват загадъчно и зловещо мълчание. Невъзможно е да се изтръгне и дума от тях.

Тревожните последици от тази ситуация, не убягват на Бисмарк. Към средата на февруари той е принуден да заключи, че предложението на Шувалов е отхвърлено и сега трябва да обмисли последиците от този неуспех, и да предостави по-нататъшни предложения или дори каквито и да е усилия за обсъждане на темата. Вече отбелязахме (виж по-горе, Глава 13) неговото послание от 17 февруари до Швайниц, в което му казва да не започва никакви дискусии по въпроса с руснаците, за да не се създаде погрешното впечатление, че Германия има по-голяма нужда от нов пакт, отколкото самите руснаци.

Отбелязахме и по-нататъшното му съобщение от 28 февруари (т.е. след появата на обезпокоителната статия в *Le Nord*), в което той казва на Швайниц, че докато при нормални обстоятелства антигерманските изказвания на руския печат могат да бъдат игнорирани, сега трябва да им се отдаде сериозно значение предвид продължаващото руско мълчание за подновяването на договорни-

те отношения. За пореден път Бисмарк предупреждава посланика да не започва никакви дискусии по договора.

Междувременно Гирс, добре осъзнавайки опасния ефект, който това оказва върху германците, не вижда нищо друго освен да мълчи, надявайки се преди да е станало твърде късно, че някакъв нов обрат в ситуацията ще доведе господаря император до по-разумно настроение.

Както се оказва, той не чака дълго. На 18 март 1887 г. вестник „Московские ведомости“ публикува редакционна статия, започваща с думите: „За да се разбере напълно настоящото положение на нещата, е необходимо да се знае, че точно през този месец март изтича срокът на онзи „тристранен съюз“, толкова пагубен за Русия, в който тя е привлечена за период от три години по време на националното си унижение и който беше тайно подновен отново за три години през 1884 г. Съществуването на този договор се пазеше в най-мрачна тайна. Дълго време дори не се знаеше дали съществува писмен документ. Едва наскоро съдържанието му стана известно и стана ясно защо значението на Русия е намаляло и защо, губейки постепенно характера си на независима държава, тя беше изтласквана стъпка по стъпка от Ориента [т.е. от Балканите]“.

След това следват пасажи, информиращи читателя, че Русия, „както изглежда“, най-накрая е решила да се освободи от досадните ограничения на този договор и да си възвърне свободата на действие в европейските дела, но това, разбира се, води до трескави усилия от страна на нейните недоброжелатели да я примамят обратно в коварните си мрежи и така нататък.

Тази редакционна статия поразява царя със силата на гръм, по няколко причини. Договорът за създаване на съюза на тримата императори, наистина е бил държан в най-строга тайна. Намерението на царя е той да остане такъв. Самото разкриване на съществуването му, да не говорим за датите на първоначалното му подписване и по-късното му подновяване и предполагаемия срок на валидност, в неговите очи е доказателство за тежко и непростимо нарушение на правителствената сигурност.

Още по-лошо, това разкритие удря лично монарха на едно изключително чувствително място, за което по ирония на съдбата, Катков е допринесъл значително. Години наред Катков се опитва да убеди царя, че тясната връзка с Германия е неприемлива в очите на руското обществено мнение. Очевидно усилията му в тази насока, особено през последните седмици, бяха дали значителен резултат. Например, на 5/17 януари, след като разговаря с Гирс при завръщането на последния от много неприятната му аудиенция при царя, Ламсдорф отбелязва в дневника си, че: „... Негово Величество говори не само против тристранен договор, но и против договор с Германия. Изглежда е останал с впечатлението, че подобен договор е непопулярен и е в противоречие с националните чувства на цяла Русия. Той признава, че се страхува от последиците, че не отчита тези чувства, че не иска да разруши вярата на страната към външната му политика“.

Трудно е да се определи какво точно има предвид Александър III като „обществено мнение“. Едва ли има предвид настроеността на селските маси, които съставляват 80% от населението. По-скоро имал предвид висшето военно командване, самите националистически настроени редактори, Победоносцев и

духовната йерархия, както и важни членове на императорското семейство и придворната камарила (включително собствената му съпруга), хора, които в по-голямата си част са ксенофоби, антиавстроунгарски настроени, завистливо недоволни от Бисмарк и германците, силно загрижени за престижа на Русия, винаги нащрек за провалите на руските политици да държат високо знамето на руската мощ и слава пред коварното непокорство на еретичния външен свят. Александър III, е лишен от сериозни аналитични способности³²⁶ и дълбоко в себе си много несигурен, се надява да запази доверието на тези кръгове чрез публична позиция, която избягва всякакъв намек за приятелство към Германия, като същевременно се презастрахова срещу реалните проблеми чрез тайни споразумения с германския двор. Германците добре осъзнават това. Те често се оплакват, че дори царят да е готов да разговаря с тях и да казва хубави неща за тях насаме, той не казва и дума от тяхно име публично, нито пък полага сериозни усилия да ограничи антигерманските експесии на националистически настроените руски редактори (доп. пр. демагози).

Като разкрива съществуването на съюза на тримата императори, и факта, че той вече изтича, а руското правителство е изправено пред трудно и деликатно политическо решение спрямо Германия, Катков безмилостно пресече този подход на императора, да увърта. Той поставя монарха в неловко положение, в което той е практически принуден или да се откаже от връзката, която е въпрос на лична лоялност между него и германския кайзер и за която дълбоко в себе си знае, че зависи сигурността на Русия, или да се застъпи открито за тази връзка и да обиди точно онези части от руския официален елит, чието доверие най-много иска да запази. Това разваля собствената му малка игра; и нищо не може да го вбеси повече.

И накрая, как би могъл Александър III да приеме суровите критики на Катков към тристранния съюз по друг начин, освен като критики към себе си и към политиката си? Стрелите са насочени към Гирс; но Катков, заслепен от негодуванието си към Гирс и привичното си преувеличаване на недостатъците на последния, не осъзнава, че позицията на Гирс е такава, че тези стрели ще прелетят покрай него но ще уцелят императора. Не е ли договорът от 1881 г. договор, сключен между трите императорски двора, а не между външните министерства? Не е ли подписан лично от Сабуров, руски посланик в Берлин, от името на царя? Гирс дори не е министър на външните работи по това време. Кой, ако не царят, носи основната отговорност за приемането на този договор и за неговото подновяване през 1884 г. – ратифицирано му, от царя лично в Скерневице? И към кого тогава са насочени тези критики? Не е ли нечувано и недопустимо действията на руски цар да бъдат обект на обществено презрение по този начин?

Уводната статия на Катков е включена в новинарското резюме, подготвено от министерството на вътрешните работи, и представена на царя сутринта на 19 март. От коментарите на царя в страни към новинарското резюме, цитирани от Нолде³²⁷, става ясно, че в редакционната статия има два момента, които особе-

³²⁶ Казано на прост език – твърде посредствен и глупав. (б. пр.)

³²⁷ Нолде не посочва източника си за тези бележки в полетата, но е толкова педантичен и отговорен историк, че на цитатите му от тях може уверено да се разчита. Вестниците, излизащи в

но го дразнят. Срещу пасажа, разкриващ съществуването на договора, той пише: „Ако е научил това, го е научил само от предател.“³²⁸

След това има друг пасаж, в който Катков се подиграва на присъствието в Петербург на германска военна делегация, която той описва като дошла, за да открие изложба на нови германски оръжия и да впечатли Франция с близостта на германо-руските военни връзки. Въпросната мисия е жест на учтивост, изпратена като жест на приятелство към руския племенник от стария германски кайзер, във връзка с предстоящото честване (22 март) на собствения му 90-ти рожден ден; и това разпространяване на злонамерени клюки от Катков, за което научават и германците, също предизвиква гнева на царя.

Срещу този пасаж той написва: „Личната любезност на стария император; неподходящо и грубо изказване.“

Незабавната реакция на царя, след като прочита резюмето на новината с описание на статията на Катков, е да го върне веднага на изпълняващия длъжността министър на вътрешните работи В. К. Плеве със следния коментар: „Това е изключително подла статия. Катков се самозабравя и се опитва да играе ролята на някакъв диктатор, забравяйки, че външната политика е моя работа – аз съм този, който отговаря за последствията, а не г-н Катков. Заповядвам ви да

двете столици, Петербург и Москва, за разлика от излизащите в провинцията, по това време няма предварителна цензура. Но се издават предупреждения за материали, които са обидни; и при третото предупреждение вестникът може да бъде спрял или подложен на предварителна цензура. Следователно предупреждение от този характер, особено когато е издадено по лична заповед на царя, е сериозен въпрос.

³²⁸ Колкото и изненадан и шокиран да е царят, че Катков е разкрил пред обществеността съществуването на триимперския съюз, трудно е разберем изразеното от него възмущение, когато е разбрал, чак на този късен етап, че самият Катков е знаел за него. Както видяхме (вж. по-горе, глава 13), в своя меморандум, който представя на царя през януари 1887 г., Катков споменава „договора от 1881 г.“, както и че този договор сега предстои да бъде подновен. И самият цар казва на Гирс на 25 януари, само три дни след собствената си среща с Катков, че ще е добре да се информира издателя по-ясно за условията на договора. И Гирс, и царят знаят, че на 12 януари Катков се среща със Зиновиев, директор на Азиатския департамент, на който казва, че има бегла представа за съществуването на някакъв вид договор. В очите на царя най-тежката вина за разкриването условията на договора пред Катков пада върху бившия посланик в Берлин, Пьотър Сабуров. Независимо дали Катков е получил информацията си от Сабуров, той наистина далеч не е невинен. Той поддържа връзка с Катков през цялата зима на 1887 г. В писмо до Катков от 18 януари за прочутата реч на Бисмарк от 13-ти, Сабуров се позовава конкретно на „тристранното споразумение, което е в сила“ (Документи на Катков, Отдел „Ръкописи“, Библиотека „Ленин“, Москва). Няколко дни по-късно той се среща с Катков в Петербург. На 26-и Татишев съобщава на Половцов, че както Игнатъев, така и Сабуров, в стремежа си да получат подкрепата на Катков в борбата си за поста на Гирс, отиват при Катков и му представят „не само личните си спомени, но и документи от личните си архиви“ (Половцов, Дневник, II, стр. 10). Сабуров и Катков се срещат отново през април, след публикуването на статията на Катков, но преди да стане известно, че Сабуров е под подозрение. Накрая, на 16 май, при сходни обстоятелства, Сабуров пише на Катков, като прилага подробна бележка за договора, в която някои от неговите разпоредби не само са обсъдени подробно, но и цитирани дословно (документи на Катков, Отдел „Ръкописи“, Библиотека „Ленин“, Москва). Тази бележка явно е „преминала на косъм“; защото или по-късно същия ден, или на следващия, ударът се стоварва върху Сабуров като уведомление от министъра на правосъдието Н. А. Манасеин, в което се посочва, че той е обвинен в разкриване на държавни тайни пред Катков. Принуден да се изправи пред съдебно производство, той се защитава с аргумента, че в разговора си с Катков е установил, че последният вече е добре запознат със съществуването на договора и с датата на първоначалното му подписване. Всичко това, твърди той, Катков е научил от изтекла информация в печата и от Зиновиев. (Вж. К. П. Победоносцев и неговите кореспонденти [Москва/Петроград: Държавно издателство, 1923], I, стр. 691.) Сабуров избягва наказателни санкции, но изпада в трайна немилост пред императора.

отправите първоначално предупреждение към Катков за тази редакционна статия и за последната реплика във вестника като цяло, за да се смекчи лудостта му. Всичко си има граница“.

Царската заповед хвърля мигновено смущение в лагера на високопоставените поддръжници на Катков в руския двор. Победоносцев незабавно подава протестно писмо. Текстът му липсва в публикувания запис на кореспонденцията на Победоносцев; но отговорът на царя е там и той показва колко точно и ефективно писмото на обер-прокурора е уцелило право в целта. „След като прочетох писмото ви относно статията на Катков и след като размислих върху всичко, което ми пишете“, пише царят (24 март 1887 г.), се убедих, че сте прав и аз, в разгара на момента, постъпих необмислено, като издадох заповед за издаване на предупреждение до „Московские ведомост“. Наредих на Феокистов [главния цензор] да прочете на Катков направените от мен забележки за статията му и да му отправи устно порицание; и съм сигурен, че това ще бъде достатъчно“.

С уважение, ваш Александър.³²⁹

По-нататък царят, смекчава тона и предава на Феокистов да съобщи на с Катков, че ще му бъде дадена аудиенция, ако пожелае да дойде в Петербург. Феокистов веднага се отправя към Москва, изпълнява заповедта и се връща на следващия ден, заедно с бенговния редактор. След това Победоносцев урежда веднага аудиенция при царя.

Преди аудиенцията, Победоносцев изпраща до царя писмо, получено от Феокистов, в което разказва за голямото възмущение, преобладаващо в определени дворцови и правителствени кръгове, за изключителната снизходителност, проявена при оттеглянето на предупреждението. В това писмо началникът на полицията Плеве е цитиран да казва, че не може да си спомни случай на подобно крайно възмущение във висшите правителствени кръгове. Въпросът е обсъждан в Държавния съвет. Абаза, бившият министър на финансите, повишава глас в знак на протест. Великият княз Михаил Александрович извиква Плеве в кабинета си и му говори надълго за вредите, които това ще нанесе на руско-германските отношения. Гирс, съобщава Феокистов, е решил да подаде оставка и смята да замине за Гатчина с молба да бъде освободен от длъжност.³³⁰

Всичко това, както е посочено по-горе, е съобщено на царя, преди да приеме Катков; но както изглежда, няма голям ефект. Редакторът не среща затруднения да успокои колебливия монарх, укротен от застъпничеството на Победоносцев. Царят е говори с Катков по този повод в защита на Гирс. Последният, каза той, е необходим. Русия все още не е готова за война. Гирс е предпазлив; той знае как да спечелим време. Александър настоява Катков да се помири с министъра и дори му нарежда да се срещне с Гирс, за да му обясни логиката на руската външна политика.

Катков, преглъщайки гордостта си, веднага се отправя към кабинета на Гирс, да изпълни тази заповед. Гирс, правилно усещайки, че от него всъщност

³²⁹ Feoktistov, *Vospominaniya*, p. 253. Доп пр.: Постъпка на един комплексирани и жалък владетел! Великият самодържец, трепери пред един православен фанатик. Психологическа травма от детството, при липсата на бащиното внимание (бащата зает с любовни похождения), възпитателят настойник, взема бащините функции.

³³⁰ Pobedonostsev, I, pp. 644-645.

се иска да направи възгледите си приемливи за Катков, за да бъдат те напълно приемливи за царя, тегли чертата, отказва, за пръв път в живота си, да се подчини на инструкциите на царя и отказва да приеме редактора. Да приеме Катков при съществуващите обстоятелства, обяснява той на царя, означава да приеме такова унижение на личното се достойнство, че ще стане неефективен служител на трона.³³¹ Царят, не знаейки как да се справи със ситуацията, която може да доведе до оставката на Гирс, приета това, но не с радост и не без упрек към министъра, за неговата непокорност.

За да разберем напрежението на онези дни, трябва да си припомним, че това бяха последните дни на дългата и изтощителна руска зима. Киша и влага обгръщат града. В първите дни на април ледът на реката започва да се разчупва, бавно се спускайки надолу с гръмки стонове и пукане към Финския залив, блъскайки огромни купчини ледени плочи към контрфорсите на мостовете на Нева. Това е първият предвестник на пролетта; но болестите от края на зимата и дългият пост през Великите пости вземат своето от търпението и жизнерадостността на хората. Нравите са избухливи, емоциите - чувствителни.

На 12 април, пет дни преди Великден, руската тайна служба прихваща и изпраща на царя инструкция на берлинското външно министерство до германското посолство в Петербург, предаваща доклад, получен от Париж за Сион. Царят го изпраща на Гирс. Докладът е чиста глупост: Цион, представен тук като опасен радикален революционер, се предполага, че е казал във френските парламентарни кръгове, че настоява за война между Русия и Германия, защото знаел, че Русия ще бъде победена и царят тогава ще бъде принуден да даде конституция на страната. Отговорът на фон Бюлов (по това време е шарже д'афер), прихванат по подобен начин на следващия ден, е още по-глупав. Сион, според Бюлов, е „лъжлив и продажен евреин с революционни наклонности“, близък до Катков (виж по-горе); но това само показва, че Катков е или луд, или самият той е скрит революционер. Носи се слух, че Сион ще се присъедини към редакционния екип на „Московские ведомости“, но това, добави Бюлов, не е изненадващо, защото Катков има навика да се обгражда със съмнителни личности. (В последната връзка е споменат по-специално Татищев.)

Не е ясно какво е мислил царят за всичко това. Единствената му бележка в полетата върху прихванатите документи е краткия коментар: „Германците наистина мразят Катков? Всъщност това е разбираемо.“

Ламсдорф смята, че тези прихванати съобщения ще бъдат в полза на Гирс. Но Гирс имайки дълъг и горчив опит, не е убеден.

На 15 април царят изпраща на Гирс друг дълъг полемичен документ, който Катков му е представил веднага след и под пряко впечатление от отказа на Гирс да го приеме. Той е, както Гирс го описва на Ламсдорф, дълъг и ожесточен „донос“. В него Катков разглежда епизодите – обединението на България, обстоятелствата около отстраняването на Батенберг и провала на мисията на Каулбарс, за които знае, че са оставили най-болезнени впечатления в съзнанието

³³¹Робьедоностев, I, стр. 793–794. Това се потвърждава от австроунгарските депешки. На 30 март Гирс съобщава на австроунгарския посланик Волкенщайн, че предния ден е подал оставка пред царя, но тя не е приета (Австрийски архиви, кутия 84, Русия, доклади. Телеграма, Волкенщайн до Министерството на външните работи, 31 март 1887 г.).

на царя. Той се опитва да докаже, че във всеки случай не друг, а вероломният Гирс е саботирал политиката на монарха. След това последва красноречив апел (отразяващ влиянието на Сион) за изоставяне на връзката с Германия и сключване на отбранителен съюз с Франция. В заключителните пасажии твърденията, че Русия е има само най-мирните цели, са съчетани, показателно и несъответстващо, с намеци че неподновяването на съюза ще освободи ръцете на Русия да оспори позицията на Австро-Унгария в Босна и Херцеговина и в санджака Нови Пазар.³³²

В обстоятелството, че царят му е предал този документ без коментар, Гирс благоразумно заявява, че вижда знак за самоувереност. В записка в която благодарил на царя за любезността, посочва в едно-единствено изречение, че твърденията за фактите, съдържащи се в документа, са сериозно изопачени. Но всъщност епизодът не го успокоява. Не може да бъдем спокойно, казва после на Ламсдорф: меморандумът е оставил някакъв отпечатък върху настроението на царя.

Не се налага да се чака дълго за потвърждението мнението на Гирс. Следващият ден, 16-ти, е денят преди Великден. Същата вечер трябва да се състои обичайното връчване на великденските отличия. През няколко скорошни случая, последният от които е церемонията по случай Нова година, Гирс е пропуснат, когато отличията са връчени на други членове на правителството. Пропускът е широко отбелязан от дипломатите; и се очаква да бъде поправен на Великден, когато традицията изисква ново разпределение на отличията. Дипломатите са толкова сигурни в това, че Флоронс телеграфира до Лабуле три дни предварително, упълномощавайки го да предаде на Гирс поздравленията на френското правителство, както се очакваше, ако получи Владимирската лента.

По обичая, великденските ордени се изпращат на получателите рано в навечерието на Великден, по специален куриер, точно преди големите полунощни служби, които отбелязват края на великите пости и са истинската кулминация на руския великден. В следобед на същия ден старшите помощници на Гирс се събраха в апартамента на Ламсдорф, за да пият чай и коментират какъв орден ще получи Гирс. Влангали твърде, че знае от надеждни източници, че това ще бъде Владимирският кръст от първа степен и че ще бъде придружен от кратък, хвалебствен надпис.

Часовете минават. Ранната вечер дойде и отмина, но куриер така и не дойде. Около 21:30, Гирс излиза на самотна разходка; може да си представим с какви чувства. Връщайки се около 22:00, той извиква Ламсдорф и му казва: „Е, нима не бях прав?“ Ламсдорф все още не се отказва от надеждата.

По-късно вечерта пристигнаха два пакета – и двата, както се оказа, от Императорската канцелария. Но нито един от тях не съдържа орден. По-късно се разбра, че императорският рескрипт за удостояване с отличието е подготвен с благословията на самия цар и е стоял готов за подписване на масата му, но на-

³³² Krasny Arkhiv, LVIII (Vol. HI of the 1933 series), pp. 79-85.

месата на Победоносцев в последния момент е била достатъчна, за да разубеди монарха да го подпише.³³³

Към полунощ започва голямата великденска служба в параклиса на Зимния дворец. Императорската двойка пристига късно вечерта от Гатчина, за да присъства. Ламсдорф е поканен да присъства. Гирс е протестант, и не е поканен. Но Ламсдорф, при тези обстоятелства, не може да приеме това. Съкрушен и огорчен, той остава, подобно на своя началник, у дома в голямото пусто министерство на Дворцовия площад.

Няколко часа по-късно настъпи Великден, сив и суров. Улиците и площите са пусти, тъй като жителите на столицата са проспали пищните тържества през нощта. Сградите на Генералния щаб и външното министерство на Дворцовия площад, също са пусти. В ранния предиобед Ламсдорф, се качва с тъга по голямото каменно стълбище, стъпките му отекуват в пещерната тишина и той почуква на вратата на кабинета на министъра. Влиза и вижда Гирс да седи в самота, в големия си кабинет. Ламсдорф се колебае да повдигне темата за събитията от предната нощ, но Гирс сам я подхваща; и на Ламсдорф му се стори, че той приема разочарованието спокойно и с достойнство. Това, което го е наранило, му казва той, е най-вече впечатлението, че това ще намали авторитета му и ще подкопае доверието към него, като лице за контакти с чуждестранните дипломати.

В същото време, ледът, който толкова дълго е замразил всякакво обсъждане предстоящото изтичане на съюза на тримата императори, също започва да се пропуква.

Събитието, което дава тласък е 91-ят (и последен) рожден ден на германския кайзер Вилхелм I, на 22 март. В знак на уважение към стария кайзер, царят изпраща брат си, великия княз Владимир Александрович, в Берлин, за да го представлява на церемониите по случай рождения ден. Великият княз е винаги добре дошъл в Берлин, се възползва от случая да говори открито с Бисмарк, както и с кайзера, за евентуалното подновяване на преговорите по договора.

Бисмарк приема само с голямо нежелание идеята за двустранен пакт вместо тристранен, включващ австроунгарците; но в крайна сметка го прави; и определи собствената си позиция с обичайната си прямота. Руснаците могат да правят каквото си искат с България; могат да превземат Босфора и Дарденелите, ако желаят, със или без разрешението на султана; но не трябва да се опитват да унищожат Австро-Унгария; и трябва да се съгласят, във всеки двустранен пакт с Германия, да не подкрепят французите в каквито и да било агресивни действия срещу Германия, а да спазват доброжелателен неутралитет.³³⁴ Той с удоволствие ще остави на царя преценката на въпроса кой, в случай на такъв конфликт, е агресорът.

Това е посланието, което великият княз Владимир предава на своя императорски брат; и очевидно този път то е достатъчно, за да го убеди за възобновяване на преговорите с германците. (Дали това е достатъчно, ако сянката на

³³³ Австрийски архиви, кутия 84, Русия, доклади. Телеграма от 18 април 1887 г. от Волкенщайн до Министерството на външните работи.

³³⁴ Polovtsov, Dnevnik, II, March 15/27, 1887.

Катков, все още толкова плашеща в средата на януари, сега не е загубила част от заклинателната си сила, е друг въпрос.)

Гирс вече е споменал темата по време на рутинния си разговор със Швайниц на 19 март, точно в деня, в който царят кипи от ярост, след като прочита статията на Катков. Нов договор, включващ Австро-Унгария, е невъзможен, казва Гирс на Швайниц. Така, че ще трябва да се договорим с вас двустранно. Но предупреждава посланика, че ще има едно условие, за което руснаците ще настояват: абсолютната секретност.

Швайниц, все още обвързан от заповедта на Бисмарк да не проявява нетърпение, не реагира на това искане (което вероятно отчаяната лична инициатива на Гирс); но докладвайки в Берлин, той показва, че е добре запознат с причините за руското изискване за секретност. „Император Александър смята, че дори съюзът с нас да е полезен за неговата външна политика, демонстрацията на омраза към Германия е необходима за неговата вътрешна популярност и сигурност.“³³⁵

Сега, през април, когато доверието на царя в Катков е силно разклатено и влиянието на великия княз Владимир е насочено в правилната посока, Гирс отново повдига въпроса пред царя (23 април) и получава не особено ентузиазираното царско съгласие за официално започване на преговори. Той е упълномощен да съобщи на германското посолство, че Павел Шувалов, руският посланик в Берлин, който доскоро е в отпуск в Русия, скоро ще се върне на поста си, и когато това стане, ще бъде упълномощен да проучи с германците, възможностите за двустранно споразумение.

Всичко това Гирс незабавно предава на фон Бюлов, вече германски шарже д'афер; но признава, че има известни опасения относно избора на Шувалов за преговарящ. Шувалов, каза той (достатъчно пророчески), е твърде непокорен, твърде склонен към самостоятелни инициативи. Но Гирс се надяваше да го обуздае. Той вече го е смъмрил „че не трябва да искаме от Германия невъзможното. Помолих го да следва моя подход, който е предпазлив, бавен и скромнен, но според мен най-сигурен“.³³⁶ 9

Гирс има и друга причина да не се доверява на Шувалов. Преди да се върне на поста си в Берлин, той разкрива на Швайниц (в Петербург) в личен разговор, че личният му интерес от сключването на договора с Германия, и желанието му, той да оформи германо-руските отношения по време на своя посланически мандат по такъв начин, че те да не се нуждаят от по-нататъшно развитие, и се надява, че като се върне в Петербург, заслугата ще е оценена от царя и ще заеме мястото на Гирс. До този момент интригите на Певчески Мост, продължават.

На 5 май Шувалов, завърнал се в Петербург след великденския си отпуск, имал дълга лична аудиенция при царя. Веднага след това той се завръща в Берлин, носейки със себе си проекта за евентуален германо-руски договор. Първият член предвижда, че ако едната от двете сили се окаже във война с трета велика сила, другата ще спазва благосклонен неутралитет и ще се опита да локализира конфликта. Вторият член потвърждава признаването от Германия на ис-

³³⁵ GP, V, No. 1071, pp. 220-221.

³³⁶ GP, V, No. 1073, p. 223.

торическите права на Русия на Балканите и задължава двете страни да не предприемат освен с предварително взаимно съгласие, каквото и да е нарушаване или изменение на статуквото на полуострова. Третият член потвърждава съгласието на двете сили с „европейския и взаимно обвързващ характер“ на принципа за затваряне на Проливите³³⁷ и посочва мерките, които те ще предприемат, за да предотвратят нарушаването или колебанието на Турция.

Шувалов се среща с Бисмарк на 11 май (разговорите продължават на 13, 14, 17 и 18 май) и представя проекта на договор за негово разглеждане. По-голямата част от текста Бисмарк приема без съществени промени. Но той се опасява, че задължението за поддържане на доброжелателен неутралитет в случай на руско нападение над Австро-Унгария ще бъде тълкувано от руснаците по начин, който е в противоречие с авструнгао-германския съюзен договор от 1879 г. Затова той предлага (и това е прието от руснаците) да се добави клауза към първия член, която да пояснява, че това задължение за поддържане на доброжелателен неутралитет няма да се прилага в случай, че въпросната война е резултат от пряко нападение на която и да е от двете страни срещу друга сила: то няма да се прилага, т.е., в случай на агресивна война на Русия срещу Австро-Унгария.

Трябва да отбележим, че този член, допълнен с предложената допълнителна клауза, има точно ефекта, от който Катков и Сион толкова се опасават и на който толкова яростно се противопоставят. Той задължава Русия да не оказва помощ на Франция в никоя френско-германска война, в която Франция може да бъде счетена за агресор. Това означаваше продължаващ отказ на Русия от онази „свобода на действие“, която Катков толкова настоятелно изисква.

Дори тази формулировка обаче не облекчава напълно тревогите на Бисмарк. Той е преследван от страха, че съгласието му за изоставяне съюза на тримата императори ще бъде прието от руснаците като картбланш за свобода на действие срещу Австро-Унгария. Той ги уверява още от 1876 г., че Германия няма и не може да приеме пълно унищожение на Австро-Унгария. Руснаците нямат извинение за невежеството си в този момент. Но той не е сигурен, че те напълно разбират, че Германия ще бъде задължена да помогне на Австро-Унгария във всяка агресивна война, предприета срещу нея от Русия, независимо дали тази война е довела или е заплашвала да доведе до действителното унищожение унищожаването на Австро-Унгария. Затова канцлерът иска и получил съгласието на австроунгарското правителство да разкрие на Шувалов, в хода на преговорите, клаузите на австроунгар-германския съюз от 1879 г. Въпреки че в информираните среди се предполага, че съществува някаква подобна уговорка, действителните условия на този договор никога не са разкрити. Затова той показва на Шувалов текста на документа; но умишлено държи руснака в неведение за периода на неговата валидност. Може да се предположи, че това е неговият отговор на многократните намеци в редакционните статии на Катков, че ще дойде денят, в който германо-австроунгарският договор ще изтече и тогава Русия ще може да се нахвърли върху безнаказано върху Австро-Унгария.

³³⁷ Това е алгебричният израз на споразумението да не се признава никакво едностранно английско споразумение с Портата, което да е в ущърб на руските интереси.

Договорът, окончателно подписан в Берлин на 13 юни, става всеобщо известен (когато съществуването му е разкрито) като Договор за презастраховка (Rückversicherungsvertrag). Той е имал срок на валидност от три години. Подписването обаче не се състои преди Шувалов, за да потвърди пророчеството на Гирс, да размъти водите, като в последния момент въведе в преговорите нови искания, които (според всички налични доказателства) не представляват нищо повече от негова собствена идея и за чието издигане той няма никакво правомощие от собственото си правителство. Тези искания от германците е да се обвържат да поемат тежестта на премахването на Българското регентство в полза на Русия и след това да приемат за владетел на тази страна всеки, когото царят реши да назначи за тази цел. Бисмарк намира това искане за детинско и възмутително и без колебание отказва да го приеме. След това Шувалов се отдръпва, оттегля искането си и се съгласява да подпише договора без него.

Но цялото това представление, очевидно замислено от него с надеждата да покаже на царя, че е успял да получи от германците повече, отколкото Гирс някога е искал, произвежда най-лош ефект върху Бисмарк. Това събужда най-живите му подозрения (дори, за известно време, и към Гирс) и всъщност го кара да се съгласи на удължаването с още пет години на съюзния договор на Германия с Австро-Унгария, а иначе щеше да го подновил само за три.

Обстоятелствата около договарянето на договора за презастраховка, дълготното прекъсване на преговорите през зимата, многобройните доказателства за надмощието на Катков над Гирс и накрая безразсъдното искане на Шувалов и внасянето в последния момент на нови и предложения – са такива, че до момента на окончателното му подписване, той вече губи доверие в очите на Бисмарк. Разбира се, според него, това е по-добре от нищо. Служи за печелене на време. Дава на Германия поне повод за разговор, в случай че руснаците започнат да отиват твърде далеч в отношенията си с французите. Но увереността на Бисмарк в ангажимента на царя за близки германо-руски отношения вече е силно разклатена и той се опасява, дали дори тържествено приетите ангажменти по този договор наистина ще възпрепятстват руснаците да влязат в конфликта на страната на Франция, ако избухне друга френско-германска война, независимо кой я е започнал.

Докато всичко това се случва (без французите да знаят) в руско-германските отношения, комуникационните линии между Франция и Русия са относително спокойни. Това се дължи на затихналата вече военната заплаха след края на февруари. Дори едноседмичната криза с Шнаебеле³³⁸, настъпила в края на април, не нарушава атмосферата достатъчно, за да предотврати постепенното утихване на напрежението и тревожността. В допълнение към това френският президент Гриви и премиерът Фрейсине, и двамата разтревожени от авантюризма на Буланже и нервността на Флоранс през изминалата зима, упражняват влиянието си за залавяне на скоростта във френско-руските отноше-

³³⁸ Това беше криза във френско-германските отношения, причинена от ареста от германците в граничната зона, съседна на Лотарингия, на френски граничен служител, полицейски комисар на име Шнаебеле, заподозрян от германците, че е главен командир на френското разузнаване. Шнаебеле е освободен и инцидентът е уреден на 28 април.

ния; и се обявиха против идеята на Булонжистите и някои от френските военни фигури, да играят с картата на Катков и неговите сътрудници срещу Гирс.

Вместо това, вземат напълно съзнателното решение, с благоразумното одобрение на Лабуле, да продължат да работят чрез Гирс и да се възползват максимално както от превъзходния му достъп до царя, така и от известното му разположение, което в края на краищата, въпреки цялата му предпазливост и нежелание да обмисля незабавна промяна на съюзите, не е недружелюбно към Франция. Това решение не означава, че всички френски контакти с фракцията на Катков са забранени; напротив, Флоранс доста неразумно упълномощава Лабуле (14 април) да поддържа контакт с Катков чрез Богданович; но посланикът е предупреден да не се замесва в конфликта на Катков с Гирс.³³⁹

Руснаците също проявяват подобна сдържаност спряма грубите подходи на френските шовинисти. Руснаците, казва Гирс на д'Ормесон, изобщо не са доволни от бурните демонстрации на френска симпатия към Русия. Те предпочитат, да се занимават с френското правителство, „в сегашния си вид, тоест съставено от привърженици на отворената и умерена република, които достойно и мирно работят за това Франция да запази мястото, което ѝ се полага в европейското равновесие“.

Русия не може да окаже подкрепата си, продължава Гирс, на онези, които „в партийната борба са яростни врагове на кабината Рувие-Флоранс и искат да го свалят“. Тя иска този кабинет да остане на власт; но няма да се намеси във френските дела, като се противопостави на друг кабинет, който има парламентарна подкрепа.³⁴⁰

Така, потенциалните източници на трудности между двете правителства са умишлено омаловажавани и от двете страни. Отказът на руското правителство да участва в предстоящото Световно изложение в Париж е приет спокойно и без възражения от французите. Опитът на група московски панслависти да изпратят чрез генерал Богданович на генерал Сосие сабя с надпис: „Да живее Франция. Бог благоволява смелите и най-достойните. Русия, февруари 1887 г.“ е открит и своевременно предотвратен от руските власти.

Французите продължават да култивират руска благосклонност, като подкрепяха руската позиция срещу британците по египетския въпрос, точно тогава в една от периодичните си кризи. И Флоранс угажда изключително много на царя, като му препраща, чрез Лабуле и Гирс, депеши от френския представител в София, г-н Флеш, който е много проруски настроен и се намира в състояние на тлееща вражда както с българското регентство, така и със западните си дипломати колеги на този пост. Тези депеши разказват с възмущение за отношението към проруските опозиционни фигури от българските власти; и нищо не може да зарадва царя повече. „Изключително интересно. Сякаш това е доклад на наш собствен представител“, пише той в полето на придружителната бележка на Моренхайм. „Какви гадни неща се случват в София; и [презрително] какво прекрасно поведение от страна на европейските представители!... Из-

³³⁹ French Archives. Russie, 1887. Telegram, Flourens to Laboulaye, April 14, 1887.

³⁴⁰ French Archives. Russie, 1887. Despatch from d'Ormesson, September 23, 1887.

ключително учтиво от а френското правителство да ни предаде тези доклади.“³⁴¹

На 7 май Гриви кани Моренхайм на лична и поверителна среща в Елисейския дворец. Многословният доклад на Моренхайм за този разговор, изпълнен с ласкателства към царя (на когото той знае, че ще бъде предаден), се намира в руските дипломатически архиви.³⁴²

Предполагаемите изявления на Гриви са изложени дословно с толкова подробно, че може да предположим че призедънта е дал на Моренхайм мемоар за това, което иска да се предаде на царя, или Моренхайм допълнително е разкрасил доклада си.

Според този разказ Гриви, се спира на нестабилното положение на Франция и на нейните мирни намерения, защитава е френското правителство пред обвиненията в агресивни намерения към Германия и изразява благодарност за това, което е приел за руска подкрепа. Той заявява, че вярва на Бисмарк, когато казва, че иска мир, защото иначе, рискува да загуби съюзниците си, които предполага, са обвързани с него само чрез отбранителни споразумения. В тази връзка той разчита на моралната подкрепа на Русия; защото Германия, в случай на агресия срещу Франция, ще изпадне в такова положение, че моралното чувство на Европа ще се настроило срещу нея. Франция, продължава Гриви, ще воюва само в своя защита. Той не вярва в неизбежността на войната; но Франция се готви за нея, сякаш ще бъде утре. Що се отнася до Елзас-Лотарингия, за него са безвъзвратно загубени: „вследствие на една нещастна и неразумна война, за която носим вина, ние понасяме наказанието, но не изпитваме угриzenia. Французите, или да бъдем точни, част от французите съжеляват за това, но не мислите, че това съжаление стига дотам, че да ни подтикне към започването на нова война, за да ги отвоюваме обратно. Ние сме се примирили с това!“³⁴³

Руснаците (има предвид Буланже) не бива да отдават никакво значение на идеите за реванш. Във всяка страна има разгорещени глави. Докато той е президент, френските разгорещени глави няма да имат думата. Той оставя на министрите си широка свобода на действие във вътрешните работи, но не и във външните.

На всичко това Моренхайм отговоря, като изтъкна решимостта на царя да запази пълната си свобода на действие, да не се обвързва с никого.

Това съобщение е прочетено от царя със задоволство, което изразява в полето със своя коментар за пълното си одобрение и задоволство от чувствата на Гриви.

Това, което се крие зад тези думи на Гриви в разговора му с Моренхайм, несъмнено е идеята му да реформира френското правителство и да се отърве от Буланже. Причините за това са предимно от вътрешнополитическо естество, очевидно може да се очаква, че ходът ще има силни външни последици и ще доведе до много спекулации в чуждестранния печат за евентуалното му меж-

³⁴¹ *Russian Archives. Sekretny Arkhiv, 1887. Despatch, Mohrenheim to Foreign Office, February 26 / March 10, 1887.*

³⁴² *Russian Archives. Sekretny Arkhiv, 1887. Despatch, Mohrenheim to Foreign Office, April 25 / May 7, 1887.*

³⁴³ *Да но реваншистите не мислят така и ще подпалят Европа в 1914 г. (б. пр.)*

дународен отзвук. И иска да се подсигури, че руснаците ще видят хода в правилната му светлина и няма да го тълкуват погрешно.

В рамките на няколко дни Моренхайм докладва в Петербург, че промяната е на път. В края на май целият кабинет на Гoble, включително Буланже, е освободен и е сформиран нов от опортюнистичния политик и приятел на Фрейсине, Морис Рувиe. Единственият член на стария кабинет, който запазва предишната си позиция, е Флоренс, който остава като министър на външните работи.

Тази промяна е посрещната с облекчение, както в Русия, така и другаде. Тя намаля още повече опасността от нова френско-германска война. Колкото и добре дошла да е такава война за панславистите и за някои от руските военни, Гирс и дори царят се надяват горещо, особено проди тайните си отношения с Германия, че ще им бъде спестена напрегнатостта да вземат решения, в случай че се стигне до подобна война.

Също формирането на новия кабинет е повод за един много любопитен инцидент в руската дипломатическа общност, който не остава без известно въздействие върху позицията на Гирс и върху бъдещето на френско-руските отношения.

Няколко месеца по-рано, когато правителството на Фрейсине пада, се говори за избирането на радикалния лидер Шарл Тома Флоке, тогавашен председател на Националното събрание, за нов външен министър на мястото на Флоранс. От гледна точка на неговите нагласи и поведение в момента, руска страна няма възражения срещу Флоке; но руската памет е дълга и един спомен е много обезпокоителен. През 1867 г., по случай официално посещение на цар Александър II в Париж, когато той се изкачва по стълбите на Двореца на правосъдието, Флоке облечен в адвокатските си одежди (заради което царя го сбърка със свещеник), се приближава до гостуващия монарх, поздравява го сваляйки шапката си и казва с приветлив тон: „Да живее Полша, господине.“ Озадачен и обиден монарх веднага се оттегля, връща се в каретата си и заповядва да бъде откаран. Оттогава Флоке, по очевидни причини, е персона нон грата в руския двор.

Сега, 20 години по-късно, президентът Грeви, който знае, че руснаците няма да забравят лошия спомен, повдига въпроса пред Моренхайм чрез посредник и еобезпоконе, когато чува, че Моренхайм ще подаде оставка от посланическия си пост, ако Флоке стане външен министър. Следователно кандидатурата на Флоке е оттеглена (въпреки че въпросът ще възникне отново и ще бъде решен по различен начин няколко месеца по-късно); и Рувиe е назначен на негово място. Но когато кабинетът е реформиран, както току-що отбелязахме, в края на май 1887 г., отново се заговарва за кандидатурата на Флоке, този път за поста министър-председател.

Междувременно, точно по това време (края на май 1887 г.), Катков отново е дошъл в Петербург, на последното си посещение. Този път той идва във връзка с въпроси, свързани с училищната реформа, тема, към която винаги е проявявал най-жив интерес. По това време той е тежко болен човек, вече страдащ от последиците на рака, който скоро ще го отнесе. На 29 май, докато все още е в Петербург, той е спешно извикан в крайградската дача на министъра на вът-

решните работи Дмитрий Толстой, където министърът му представя, с искане за незабавно обяснение, току-що получена телеграма от Моренхайм в Париж относно френската правителствена криза. Тя гласеше следното: +Фрейсине се оттегля. Флоке прави всякакви опити да стане министър. Предал на Гриви писмо от Катков, в което Катков казва, че назначаването му за министър ще бъде добре прието в Русия и че руското правителство непременно ще направи изявление в този смисъл пред Лабуле. Това е сигурно. Посредник между Катков и Флоке е Сион“.³⁴⁴

Тези твърдения, ако бъдат потвърдени (и ето че Моренхайм свидетелстваше по най-категоричен начин за тяхната точност), очевидно са изключително вредни за Катков, защото показват, че той се намесва по най-недопустимия начин, зад гърба на царя и Гирс, в провеждането на руската външна политика. Толстой, показвайки съобщението на Катков, му казва, че царят е силно недоволен, подозира Игнатиев в съучастие по въпроса и е инструктирал Толстой да предприеме енергични мерки с цел незабавно прекратяване на подобни неща.

Катков, който в по-ранния епизод с разкритието за съществуването и условията на тройния съюз е заслужено обвинен, в този случай е невинен. Възмутено осъждайки предполагаемото писмо като фалшификат и отричайки всякакво съучастие и всякакво знание по въпроса, той се оттегля от срещата си с Толстой изключително разстроен, склонен дори да повярва (това със сигурност е знак за напредващата му болест), че самият цар е сметнал за необходимо „да хвърли сянка върху мен“³⁴⁵ и по този начин е замесен в интригата. Той веднага пише на Сион, който сега е в Париж, да разследва въпроса и да получи доказателства за невинността им. (Сион прави това с характерната си ярост и енергия, посвещавайки голяма част от месеците юни и юли на усилията. Убедителните резултати са докладвани лично от него, по-късно същото лято, чрез Победоносцев, на царя.)

Оказва се, че трима души са замесени в мистификацията. Единият е Катакази, който е инициаторът. Вторият е парижки журналист на име А. М. Сивинис, вероятно от гръцки произход, който е бил атински кореспондент на „Московские ведомости“ и сега е свързан с агенция „Хавас“.³⁴⁶ Третият е младият Николай Гирс, най-големият син на външния министър, който по това време е секретар на руското посолство в Париж.

Съобщението на Моренхайм достига до царя, сякаш по съвпадение, точно в момент, когато получава от други страни неблагоприятна информация за Сион и двама други сътрудници на редактора: Богданович и Татищев; и гневът му се излива не само върху Катков заради инцидента в Париж, но и върху

³⁴⁴ Feoktistov, *Vospominaniya*, p. 260. Този разказ за въпросния инцидент е възстановен от мемоарите на Феоктистов и на различни писма, публикувани в сборника на Победоносцев, по-конкретно под номера 690–693, 738, 742, 744–748 и 753.

³⁴⁵ Pobedonostsev, p. 117.

³⁴⁶ Сион описва Сивинис като „бивш издател на русофобския вестник „Le Danube“ във Виена“. (Победоносцев, стр. 797–800.) Самият Сивинис пише на Сион, че по това време е работил от година и половина, както в „Havas“, така и с други парижки вестници, в подкрепа на руските интереси. (Пак там, стр. 812–15.) Същата история, предадена в телеграмата на Моренхайм, се появява в парижкия „Волтер“ на 29 май. Сион обвинява Катакази, че я е предал на този вестник; Сивинис обвинява младия Гирс в същото. Може да предположим, че младият Гирс и неговият шеф Моренхайм, са повярвали на Катакази в автентичността на доклада, и Гирс неразумно се е поддал на разпространението му.

всичките трима, и върху Катков, отново, задето се обградил с такива „негодници“ като тези.³⁴⁷

Богданович, който е генерал-майор в министерството на вътрешните работи, е л незабавно уволнен.³⁴⁸

Татищев, активен публицист и историк, е принуден да се скрие за известно време. Сион, който е съвсем несправедливо обвинен пред царя като автор на „La Societe de Petersbourg“, запазва длъжността си на служител на финансовото министерство само защото царят не знае за нея.

Въпреки че Сион успя да оневини както себе си, така и Катков от съучастие в тази любопитна афера³⁴⁹, това е удар върху Катков и неговата фракция и решаващо закрепва поста на Гирс. Катков не оцеля, за да се наслади на собствената си реабилитация. Съкрушен и тежко болен, той пада на легло, скоро след завръщането си в Москва, получава инсулт и умира на 1 август 1887 г.

Със смъртта на Катков, Русия губи един от най-великите си публицисти – човек с изключителен литературен и редакторски талант, както и с интелектуални способности, страстен патриот и напълно искрен в защитата на руските национални интереси, както ги виждаше той, но не винаги добре осведомен за международните дела, които се заема да обсъжда, лесно е подвеждан от лица, недостойни за доверието му, и често изпада в самозаблуда от собствените си политически страсти. Неговата преценка страда през тези последни години от чувството му за унижение заради многобройните неуспехи на Русия и от всепоглъщащата му ревност към Бисмарк; ревност, отразяваща чувството за малоценност на Русия през XIX век в сравнение с бляскавия XVIII век и на безкласовия градски интелектуалец от „викторианската епоха“ пред селския земевладелец от XVIII век, какъвто е Бисмарк по темперамент и произход.

Но в цялостното си дело Катков остава, въпреки всичките си недостатъци, велик човек. Не без известна тъга авторът на тези редове, поради естеството на темата си, се занимава главно с отклоненията във външнополитическите въпроси, които помрачават последните месеци от дейността на тази забележителна и талантлива личност, и да остави настрана големите услуги, които той е оказал на Русия в други времена и в други области.

³⁴⁷ Feoktistov, *Vospominaniya*, p. 262.

³⁴⁸ Богданович е възстановен на поста си на следващата година; но възстановяването е жест на Толстой, със съгласието на царя от съжаление, поради крайната нищета, в която е изпаднал; и след като е възстановен, той никога не е имал никаква роля.

³⁴⁹ Не може да се съмняваме, че Цион и Катков са невинни за каквото и да е пряко съучастие в тази афера и е историята на писмото е апокрифна. Но редица съпътстващи обстоятелства връзката на Катков с Хавас (дълго време крила дори от Цион); връзката на Сивинис със същата агенция, както и предишната му връзка с вестника на Катков; накрая, собственото признание на Сивинис, че отдавна е работил за руските интереси, всички тези факти предполагат дали зад цялото обкръжение не се крие частица истина. Дали Катков наистина не е казал нещо, което е довело до изопачаване на думите му от Катакази.

Част IV. КРАХЪТ НА БИСМАРКОВАТА СИСТЕМА

Глава осемнадесета. ПОСЛЕДСТВИЯТА ОТ ДОГОВОРА ЗА ПРЕЗАСТРАХОВКА

Въпреки че няма преки доказателства за отношението на Александър III към договора за презастраховка, има всички основания да смятаме, че само с мрачно нежелание и тъй като не вижда по-добра алтернатива, той е дава съгласието си за подписването му от Шувалов. Гирс несъмнено му посочва многократно, че французите не са подготвени за съюз с Русия, нито руската армия е готова да се изправи срещу съюзените Австро-Унгария и Германия без уверението за френска помощ; следователно, невъзможността да се получи някаква допълнителна гаранция за германски неутралитет в случай на въоръжен конфликт между Австро-Унгария и Русия ще постави Русия в опасно изолирано положение. Въпреки че се твърди, от други хора в обкръжението на царя, че в случай на руско-германски конфликт французите неминуемо ще се намесят на руска страна, със или без съюз, че няма да могат да останат настрана, но това е възможно само в най-добрия случай, а не като даденост, особено след бъркотията във френските военни дела, поради грешките на Буланже като военен министър, а сега и от внезапното му напускане от този пост.

Следователно съветът на Гирс е приет, но царят старателно избягва лично да се свързва със сключването на новото споразумение: той не изпраща съобщение до своя правуйчо кайзера, за подписването му; без дума коментар, който да изпрати на Бисмарк. Той оставя Гирс да поеме отговорност за цялата процедура. Единственото, което Гирс казва на германците за отношението на царя към въпроса (и дори това обтяга темата), е че царят е „напълно доволен“ от успешното приключване на преговорите. Който се интересува да потърси причините за тази липса на ентузиазъм, няма да има много работа. Ако е чел предишните глави на този разказ, той веднага ще се насочи към положението в България.

По-горе (Глава 13) беше споменато, че след провала на мисията на Каулбарс, царят е дава доста скептично съгласие за организирането на друга тайна военно-политическа операция, да се организира преврат за премахването на Българското регентство. Няма съмнение, че Гирс гледа на този замисъл с най-остър скептицизъм и е прави всичко възможно, за да държи министерството на външните работи настрана от него. Но плановете се развиват в онези тъмни и мистериозни кътчета на руското правителство, където обикновено са се решават въпроси от този характер. На 20 декември 1886 г. генерал Богданович отива при Гирс, уж от името на Катков, за да се оплаче от липсата на подкрепа в министерството на външните работи за начинанието. По негово искане Гирс приема двамата видни български емигрантски опозиционери, офицерите Груев и Бендерев, и двамата водещи организатори на преврата срещу Батенберг, след което емигрират от България. Гирс ги намера за разумни хора, самите те скептично настроени към смисъла на предприемането на контрапреврат в дадения момент. Но е очевидно, че зад руската официална сцена действат други сили; защото в рамките на месец двамата мъже са спечелени от по-разгорещените

глави, поне да поемат отговорността за ръководството на начинанието. В средата на януари 1887 г. те подават молба до царя за отпускане на 3000 рубли, които да бъдат преведени чрез легацията в Букурещ, и за разрешение да прекарат 2000 пушки през руската митница през Румъния.

Гирс, който смята начинанието за доста глупаво, е принуден, по заповед на царя, да се консултира с военния министър Вановски по въпроса. (по-рано е ужасен да чуе от Вановски, че предлага руско нападение срещу Австро-Унгария за окупирането на Галиция от Русия.)

Въпреки всички аргументи на Вановски, Гирс е напълно скептичен в относителността на предложената българска операция и дори лично предупреждава посланика в Букурещ, Хитрово (който натоварен с нейното наблюдение), за опасностите при неуспешен опит.

Но царят вече е убеден, че това е най-добрата алтернатива и не може да му се попречи. Въпреки съпротивата на външно министерство, искането за пари и оръжия е удовлетворено. В депеша от руския посланик в Константинопол, Нелидов, който също разговаря с един от подкрепяните от Русия български заговорници (бившия премиер Драган Цанков), царят пише (27 януари): „Всичко това ме убеждава все повече и повече, че трябва да подкрепим военното движение с пари и боеприпаси и че само това ще е от полза. Всички други споразумения и преговори със страните са празни глупости и няма да променят нищо.“ И когато Нелидов също призова за предпазливост, за да не се изложи руското правителство на обвинението в насърчаване на революция в България, царят напивса гневно върху депешата: „Това не е революция. Това е установяване на ред и Нелидов трябва да го знае.“³⁵⁰

С този ангажимент на царя, операцията е стартирана, в граничните райони до Силистра, в първите дни на март 1887 г. Тя обаче завършва в рамките на няколко часа, както Гирс се опасява, с пълен провал и кървава катастрофа за онези от превратаджийте, които попадат в ръцете на българските власти. (Около 16 от тях са екзекутирани.)

За пореден път Александър III е принуден да се отвърне с гняв и разочарование, на грешките си в българската си политика, за която той самият е виновен. И за пореден път той е принуден да се запита, без съмнение, дали всичко това щеше да се случи, ако австроунгарците и германците, подигравайки се зад гърба му, не са оказали поне някаква морална подкрепа на Българското регентство.

Гирс, добре запознат с тази ситуация, през пролетта, размишлява върху проблема как упорития монарх може да бъде избавен от безпомощността си и как българският въпрос (коренът, както Гирс добре знае, на повечето от собствените му трудности) да бъде доведен до някакво споразумение. В началото на юни той смята, че има отговора. Бисмарк, подсмивайки се или не, също трябва да има интерес, разсъждава той, да намери решение на този нещастен български въпрос, който стои като трън и за двете страни в чувствителната точка на

³⁵⁰ Тези данни за ролята на царя в подготовката на кантра преврата и провала му при Силистра, са взети изцяло от съответните пасажии от дневника на Ламсдорф; но те се потвърждават и от документите, публикувани в „Авантюризма на руския царизъм в България“. Пълният текст на писмото на Гирс до Хитрово може да се намери на стр. 38-40 от „Авантюризма...“.

контакт между Русия и Германия. Нека Русия определи за поста временен управител на България, на мястото на Регентството, умерена руска фигура, приемлива за западните сили (т.е. да не е панславянски интригант); нека Бисмарк потърси подкрепата на другите западни сили и на султана за това назначение; тогава нека всички заинтересовани сили се присъединят, настоявайки Регентството да отстъпи място на новия временен управител, с уговорката, че избрането на нов княз за тази страна ще се проведе под негово наблюдение.

Това предложение е отправено към Бисмарк в началото на юни в писмо от Гирс, заедно с предложението човекът, който да бъде избран за тази цел, да бъде бившият български военен министър, генерал К. Г. Ернрот, който е високопочитан и всеобщо уважаван офицер от шведско-финландски произход на руската военна служба. Лично за него името Ернрот е напълно приемливо за Бисмарк, както и за държавниците на всички останали сили. Ернрот е известен като умерен и разумен човек, способен на твърдост, когато е необходимо, въпреки че има кротък характер.

Следователно идеята на Гирс има много основания. Но Бисмарк е вбесен от предложението отново да се разчита на Германия, както през 1878 г., да вади руските кестени от огъня. Накрая той е принуден, неохотно, да направи сондажи при австроунгарците. Но те не са съгласни. Отново възражението не е личността на Ернрот, а това което тревожи австрийците, е перспективата за изцяло руско-контролирано правителство в България.

Но проучването на австроунгарското мнение отнема време; и до началото на септември ситуацията в България се променя така, че предложението е напълно отхвърлено.³⁵¹

Защото, докато се провеждат всички тези дискусии, българското регентство, съвсем невъзмутимо, продължава тихото си търсене на нов княз; и в първите дни на юли става известно, за учуденото недоверие на по-голямата част от Европа, че е намерен такъв в лицето на младия принц Фердинанд Сакс-Кобург-Гота, тогава на 26 години, син на австрийски генерал и френска майка от кралски произход: принцеса Клементина, дъщеря на френския крал Луи Филип.

Произходът на тази кандидатура остава обвит в неизвестност. Германците със сигурност не са я издигнали; и няма доказателства, че австравроунгарците са го направили, въпреки че нямат негативни чувства към Фердинанд. Най-силните доказателства сочат към италианските кръгове и към тихите инициативи на влиятелната майка на Фердинанд, като първоначалните източници на предложението, той да стане княз на България.

Официална Русия приема новината за този избор с недоверие, а след това с презрение и възмущение. Руското правителство не желае да го приеме за княз. В очите на царя той е избран от Българското регентство, чиято легитимност руското правителство никога не признава. Това го прави по презумпция неприемлив.

³⁵¹ Взаимоотношенията с Австро-Унгария са подробно описани в GP, V, гл. XXXIII, „Последици от Българската криза от 1887 г.“ Виж също биографията на Ернрот от М. Ернрот, „Casimir Ehrnrooth. Trogen Tvenne tsarer och en furste Alexander“ (Хелзинки: Svenska Litteratur sällskapet i Finland, 1965), стр. 284–293.

Що се отнася до другите сили: и те не желаейки да се впускат ненужно в конфликт с царя, се въздържат и чакат да видят какво ще се случи. Колебанието им се подкрепяше от представата за Фердинанд, като непривлекателна фигура в очите на европейското общество по онова време: мамино синче, женствен по обноски, леко пълен, занимаващ се слов на пеперуди и слаб ездач без капка войнственост, във всяко отношение противоположност на мъжествения Батенберг. Малцина вярват, когато фактът за избора му от Регентството става известен, че той ще приеме; и още по-малко вярват, че ако приеме, ще може да издържи повече от няколко седмици пред руската враждебност и непризнаването от останалите Сили. Времето трябваше да покаже, както се случи, че под тази невпечатляваща външност се крият проникателност, хитрост и когато е необходимо безмилостност, които съчетани с лично богатство и отлични познания за това как парите могат да бъдат използвани с добър ефект, дават на Фердинанд превъзходни качества за оцеляване сред дивите политически течения на Балканската и българската политика. Самият Фердинанд е наясно с всичко това; и в по-късни години той коментира със забавление, че неговата задача е по-лесна от тази на Батенберг, защото той, подобно на българите, има „ориенталска“ кръв във вените си (чрез унгарската си баба) и може да бъде не по-малко коварен, когато обстоятелствата го изискват, от българските си поданици.

Известно време след като предложението за българския престол става известно, Фердинанд, който тогава живее в Австро-Унгария, мъдро запазва отговора си в тайна. Но в края на юли той внезапно обявява, че приема, и незабавно заминава за новата си страна, пристигайки там на 11 август. Коронясан е в Търново на 14-ти и се установява в София на 22-ри.

По този начин той изненадва летните европейски столици и не им оставя никакъв шанс да предприемат каквито и да действия за да му попречат.

В Петербург първоначално новината предизвиква безпомощно недоверие, а след това и ново безпокойство от хода на събитията. Това не успокоява царя. Напротив, дава му нови основания за подозрения към австроунгарците и германците; защото руските националистически вестници са пълни с предположения, че всичко това е дъзможно, само с мълчаливото одобрение и съучастие на тези две сили. Докато основната тежест на това подозрение е насочена срещу австроунгарците, Бисмарк, естествено, също получава своя дял.

Пред лицето на тези вбесяващи развития в България, дошли в допълнение към категорично заявения отказ на Бисмарк да се превърне в агент на руското правителство в опит да намери решение на Българския проблем, е съвсем естествено царят да не направи нищо, дори след сключването на Договора за презастраховка, за да ограничи антигерманските статии на националистическия руски печат. Вместо това, поглъщайки разочарованията си в необщителната си и външно флегматична, но всъщност силно емоционална психика, той се впуска в обичайния кръг от летни маневри и ваканционни пътувания, завършващи със семейно пътуване в края на август за дълго гостуване при датските му роднини в Копенхаген.

Резултатът е, че националистическата фракция в руския печат, чиновничеството и висшите военни, осъзнавайки пасивността на царя и неподозирайки

за сключения договора за презастраховка, продължават с неотслабваща сила своите гневни нападки и интриги срещу по-тесни руско-германски отношения, както и стремежа си към установяване на контакти с френските шовинисти. Предвид съдържаността и отсъствието на царя, няма кой да ги спре.

Дори смъртоносната болест на Катков, която го оставя на легло в началото на юни, не постави осезаемо ограничение на тези дейности. Напротив, смъртта на редактора (1 август) е повод за по-нататъшни демонстрации на ентузиазъм за славното бъдеще на френско-руските отношения.

След като чува тъжната новина, Дерулед веднага тръгва за Москва, придружен от секретаря на Съюза на патриотите, Гупил, да присъстват на погребението. Двата мъже са задържани за 24 часа на границата (доказателствата не показват точно как или защо, въпреки че се подозира ръката на Гирс) и така не пристигнат навреме за погребението. Но те продължават към Москва, присъстват на някои от безкрайните заупокойни служби, които последват погребението, и заедно с г-жа Каткова, положат венец на гроба. На самото погребение венец е поднесен от Локрой, доскорошен френски министър на търговията и индустрията, а сега председател на Френската журналистическа асоциация. И има още един, доста скрамен венец от „професор Сион“, който пристига в Москва точно в часа на смъртта на великия редактор и независимо дали го е осъзнавал или не, това събитие слага края на много славни мечти.

Дерулед и Гупил, нетърпеливи да се възползват максимално от присъствието си в Русия, след появата си в Москва продължават пътуването си до други места в страната, включително Нижни Новгород, където им даден впечатляващ банкет от губернатора генерал Н. М. Баранов. По този повод както Баранов, така и вицегубернаторът и окръжен военен командир Неклюдов произнасят провокативни профренски речи, които попадат във вестниците както в Русия, така и в Западна Европа и предизвикват много коментари. А печата не пропуска да отбележи, че скоро след това Неклюдов е удостоен с държавно отличие по заповед на царя.

Преди да напусне Русия, Дерулед посещава и Петербург. Във френското посолство и руското външно министерство цари обичайното безпокойство какво ще направят той и неговите панславистки приятели по този повод. Всъщност посещението преминава без особено вълнение или публичност. Поетът се опитва да посети Гирс във финландската му дача, но Гирс отказва да го приеме. Дерулед обаче има удоволствието да бъде почетен гост на вечеря, дадена за него, доста показателно, от не кой да е, а от В. В. Комаров, редактор на „Петербургски свят“, вестникът, най-близък до руското висше командване, вечеря, която се състоя в дома на брата на Комаров, Александър, руски военен командир в Кавказ.

Трябва да се подчертае още веднъж, че висшите служители на френското посолство в Петербург, не по-малко патриотични, но значително по-проницателни от своите шовинистични сънародници, по никакъв начин не са заблудени относно истинските мотиви на руските военни и панславистки фигури, които осъществяват или насърчават тези тесни контакти с Буланжистите и други френски националисти. Д'Ормесон, бързо разбра, че зад тези прояви се крие желание за впрягане на Франция във война с Германия, за да може Русия

да задоволи Балканските си амбиции без германска намеса в подкрепа на Австро-Унгария. Той пише той на Флоранс в лично писмо от 22 октомври 1887 г. „Ако нашите искрени приятели тук се страхуват да ни видят да се впускаме в тези авантюри, знаейки добре, че не трябва да разчитаме прекалено много на симпатиите и подкрепата на Русия, други, по-шумни но по-малко откровени, няма да се разсърдят, ако ни видят да изваждаме кестените от огъня за тях. Те напълно предвиждат възможността от провал на Франция, но тъй не ги засяга пряко, ще се примирят с него по-лесно.“³⁵²

Германците не забелязват нищо от тази френско-руска агитация, най-малко пък лично Бисмарк. Канцлерът води преговорите за Договора за презастраховка в дух на дълбоко и зле прикрито подозрение към руските си колеги. Той не си прави илюзии, че договорът е окончателното решение на проблемите му с руснаците. Последните, подозираше той, вижда в него само средство за печелене на време, или за завършване на френските и руските програми за разширяване на въоръженията, или за възстановяване на монархията във Франция и сключване на френско-руски съюз. Ако това е средство за печелене на време за руснаците, може да бъде същото и за Германия. Стойността на договора за Германия, посочва той в меморандум, продиктуван на личния му политически помощник, граф Ранцау, на 28 юли 1887 г., се състои единствено, че той забавя с три години сключването на съюза между руснаците и французите.³⁵³ Синът му Херберт има още по-мрачна представа за значението на договора. „Тайният договор“, пише той в деня след подписването на този документ, „...е доста безобиден; той ни обвързва с неутралитет при австроунгарско нападение срещу Русия (което е практически немислимо) и по същия начин обвързва Русия с неутралитет при френско нападение срещу нас. Със срок от три години и изцяло секретен. Той ни дава определено средство за натиск върху царя и в случай на сериозни усложнения, да държи руснаците далеч от нас за около шест до осем седмици повече, отколкото ще е без него. Така че все пак има някаква стойност“.³⁵⁴

Очевидно е, че Херберт Бисмарк и баща му смятат, както много други хора, че в случай на френско-германска война е невъзможно, с договор или без договор, да се предотврати нахлуването на руснаците в Германия за кратък период от време; но е ясно също че съществуването на този руско-германски пакт прави невъзможно достатъчното предварително планиране, между руснаци и французите, за да се осигури незабавното навлизане на руските сили в боя и дава на германците кратък период от време, в който да съсредоточат силите си върху французите и да ги разбият, преди руската намеса. В това отношение германските изчисления са много подобни на някои от висшите френски военни фигури, които предвиждат, със съответстваща тревога, точно същата вероятност и смятат, че не може да се вярва на възможността за руска военна помощ

³⁵² DDF, VI, No. 628, pp. 626-629.

³⁵³ Записка на Бисмарк за стария кайзер в подготовка за срещата му с царя на 18 ноември 1887 г. (GP, V, № 1127, стр. 321).

³⁵⁴ Цитирано от П. Якобс, „Das Werden des französisch-russischen Zwei-Bundes 1890-1894“ (Висбаден: Отто Харасовиц, 1968), стр. 12, от писмо на Херберт Бисмарк до братя му Вилхелм от 19 юни 1887 г., както е намерено в архива на семейство Бисмарк във Фридрихсруе.

срещу Германия при липса на официален френско-руски съюз и военна конвенция.

Нищо, което се случва през седмиците след подписването на договора, не успокоява Бисмарк за значението на документа. Той внимателно отбелязва продължаващата неспособност на царя да наложи каквито и да е ограничения върху националистическия руски печат и гледа на това с голяма сериозност. Той следи с подозрение, пътуването на Дерулед из Русия и отбелязва мрачно последвалото връчване на отличия, не само на Неклюдов, но и на официалния цензор Е. М. Феокистов, когото германците смятат за основна опора на фракцията Победоносцев-Катков.

Подозрението и загрижеността на Бисмарк за руското поведение се изразяват в поредица от дълги и доста безполезна лекции и предупреждения, изнесени от Херберт Бисмарк на Шувалов в Берлин и от Швайниц на нещастния и безпомощен Гирс в Петербург. Но основният фокус на реакцията на Бисмарк е усилието му да накара руснаците да усетят ухапването на германското недоволство, като ги накаже в търговските и финансовите им отношения с Германия. И за да преценим това, трябва да се върнем малко назад във времето и да проследим малко по-задълбочено въпросите, свързани с външните заеми на Русия и усилията на новия финансов министър да постави външната задлъжнялост на по-стабилна основа.

Ще си припомним (Глава 16 по-горе), че в края на февруари 1887 г. коварния и мистериозен Сион, се отправи на обратно към Западна Европа, натоварен от новия руски министър на финансите Вишнеградски със задачата да организира конвертирането (към по-дълъг срок на падеж и по-нисък лихвен процент) на задълженията на Руската банка за взаимопомощен поземлен кредит („Взаимни поземлени кредити“), които са продадени в Западна Европа през 70-те години на XIX век.

Тесните връзки на Сион с най-яростно антигерманските френски и руски монархистични и военни кръгове, както и на собственото му твърдение, че е мотивиран в цялата си дейност от желанието да „осуetyа интригите“ на германския канцлер е изненадващо, че първата му точка за посещение в Западна Европа не е Париж, а Берлин, и то при банкера и близък финансов съветник на Бисмарк: барон Герсон Блайхрöder.³⁵⁵

Причините, поради които той се обръща първо към Блайхрöder за помощ в задачата, която Вишнеградски му е възложил, не са напълно ясни; вероятно защото банката на Блайхрöder е мажоритарен поемател на задълженията на Земеделската банка и член на синдиката на Ротшилд, който първоначално ги емитира. Освен това двамата мъже очевидно си познават от по-ранни години.³⁵⁶ Но възниква въпроса, дали проницателните Ротшилд, добре запознати с някои от по-неприятни черти от характера на Сион, не са предпочели да го

³⁵⁵ В следващия разказ за отношенията на Сион с Блайхрöder, както и за неговата дейност през периода 1887–1890 г., използвам копията от 21 писма, адресирани от Сион до Блайхрöder през тези години, предоставени ми от професор Фриц Стърн от Колумбийския университет.

³⁵⁶ Документ от архивите на германското външно министерство (депеша от 10 септември 1886 г. от германското посолство в Париж; Германски архиви, досие: *Französische Journalisten*), също предоставен от професор Стърн, съобщава, че Сион е опитал напразно да привлече помощта на Блайхрöder през 1883 г. за изкупуването на акциите на в-к „Голос“.

отдалечат от себе си и затова са го насочили умишлено към Блайхрьодер, настоявайки той да уреди нещата, поне първоначално.³⁵⁷

Срещата с Блайхрьодер е осъществена, след което Сион отива в Париж и провежда допълнителни разговори с Ротшилд. На 5 април той телеграфира на Вишнеградски, че разговорите вървят добре. След това се връща в Петербург в средата на април (среща се отново с Блайхрьодер в Берлин), и получил окончателното съгласие на Вишнеградски за условията на сделката и съответно е назначен като нещатен служител на министерството на финансите. В края на май, вече обратно в Париж, той докладва на Блайхрьодер, че сделката е получила одобрението на царя и вероятно е сключена. По-нататъшната кореспонденция с Блайхрьодер е свързана с личните дялове, които и двамата мъже трябва да получат от сделката, въпрос, който по-късно ще доведе до остри разногласия между Сион и руското министерство на финансите.

Тази конверсия на акциите на Банката за взаимоспомагателен поземлен кредит не е голяма сделка. Сумата, която е конвертирана, е съобщавана по различни начини по това време, но изглежда е около 108 млна марки (около 32 млна рубли), или само 5-6% от руският зценни книжа за Германия.³⁵⁸

Но Сион довежда сделката до успешен край; и при тези обстоятелства той може са продължил ролята си в развитието на френско-руските финансови отношения. Самият той очевидно е очаквал това; защото през лятото на 1887 г. го виждаме да прави различни амбициозни и много изобретателни предложения на Вишнеградски: за закупуване на железопътните активи на барон Хирш на Балканите, за създаване на „банка за метали“ в Петербург, за организиране на френски синдикат за изкупуване на руски ценни книжа на Берлинския пазар и т.н. Освен това през август той се отказва от директорския си пост в „*La Nouvelle Revue*“, според него, поради противоречие със задълженията му към руското финансово министерство.

Но от всичко това нищо не се случва. С напредването на лятото и есента на 1887 г. все по-често се осъществяват контакти и сделки между руското министерство на финансите и руските компании, и парижките банкери, от друга; но не Сион стои в центъра им. Не е очевидно кога точно губи статута си на представител на руското министерство на финансите. Няма данни за негова дайност в това качество след 1887 г. Причините не са ясни. Каквито и да са те, след смъртта на Катков този любопитен човек, толкова благосклонно надарен от природата в някои отношения, и толкова бедно в други, избледнява от спектъра на нашето конкретно изследване.

³⁵⁷ В докторската дисертация на Юджин Калски, озаглавена „Финансовите отношения между Франция и Русия от 1886 до 1892 г.“, 1963 г., която се съхранява в Университетската библиотека на Сорбоната, е цитиран документ от архивите на Ротшилд, в който Сион е описан като „човек с съществена репутация, и нищо не доказва, че не е започнал да се представя там от наше име, както се представя тук от името на министъра, въз основа на пълномощно, което е присвоил сам“.

³⁵⁸ „Московские ведомости“ цитира (29 юли 1887 г.) „Журнал дьо Петербург“, според който 97 от акциите на стойност 108 млина марки дотогава са предложени за конвертиране. Сред тях бяха: *Les Finances russes et l'Epargne frangaise*. Omговор на M. Witte (Париж: Charles, 1895); *Ou Ja Dictature de M. Witte conduit la Russie* (Париж: Eichler, 1897); *M. Witte et ses Projets de Faillite devant le Conseil de l'Empire* (Париж: Eichler, 1897).

По-нататъшната кариера на Сион е далеч не е безинтересна и заслужава отделно внимание. След смъртта на Катков той е сред сериозно разглежданите за негов наследник в редакцията на „Московские ведомости“, но не получава поста. Скоро той става голям враг както на Вишнеградски, така и на неговия наследник Вите и насочва срещу последния през 1890-те цяла поредица от ожесточени книги и статии, атакуващи финансовата му политика.

През 1895 г., след като е призован от руските власти да се завърне в Русия и отказва да го направи, той е лишен от руско гражданство. През 1896 г. вилата му на брега на Женевското езеро е ограбена, очевидно от агенти на руската тайна полиция, и много от документите му са откраднати. От този момент нататък той прекратява атаки срещу Вите, обстоятелство, предизвикващо случайни предположения, че преди изчезването на документите, той е държал Вите под някаква форма на изнудване. Анри Ролен, в своята „Апокалипсис на нашето време“, публикувана в Париж (Галимар) през 1939 г. (и сега наистина много рядка книга), привежда сериозни доказателства, които подсказват, че Сион е автор на известната антисемитска фалшификация: „Протоколите на Сионските мъдреци“ (читателят ще забележи играта на думи с името му) и че това е замислено от него като завоалирана атака срещу Вите и неговата политика.

В мемоарите на Вите човек среща отново Сион, опитващ се да се срещне с Вите, докато последният преминава през Париж на връщане към Русия от конференцията в Портсмут през 1905 г. Забелязва се също опит на Цион в ранните години на XX век да се върне към науката, любовта на младостта си, в която някога се е справял толкова добре. В библиотеката на Академията на науките в Париж се намират част от кореспонденцията му с други учени от 1901-1911 г. и едно писмо от него до сина на Катков от 1907 г. Знае се че умира в Париж, в самота и бедност, през 1912 г.; и има слухове сред учените, че някъде във Франция (никой не знае къде) има сандък, пълен с негови документи. Но от лятото на 1887 г. той се отдръпва от историята на френско-руския съюз толкова загадъчно, колкото е и влязъл в нея, мистериозен докрай, трагичният пример за голям научен ум в сериозно изкривена душа. Историята оттук нататък ще продължи без него.

Очевидното оттеглянето на Сион от сферата на дейност, в която той толкова пламенно желал да навлезе, вероятно е следствие от информацията за неговите отношения с Вишнеградски и интереса към мащабни конвертации вече се е разпространява както в руските, така и във френските банкови среди, и хора, по-важни от Сион в очите на Вишнеградски и способни да действат не като посредници, а като принципали, сега се включват в действието.

А. И. Сак, директор на Петербургската дисконтова банка, и вероятно Ласки от Международната банка, посещават Берлин и Париж през юни, като се консултират на първото с Блайхрьодер и след това получават различни предложения от парижки банкери за голям заем за Русия.³⁵⁹ Други контакти се осъществяват през следващите месеци. И в края на годината Клайнман, упълно-

³⁵⁹ Наличните данни сочат, че са проведени преговори с представители на Ротшилд, и с някои от кредитните институции. Твърди се, че Ротшилд изискват отстъпки по отношение на руските евреи, на които руските власти не са склонни да се съгласят, но без които парижкият клон на Ротшилд няма да получи подкрепата на останалите клонове на семейството.

мощеният директор на агенциите „Етрангерес“ в „Креди Лионе“, идва в Петербург и се среща с руския министър на финансите за подобни проучвания.

Но Вишнеградски по това време не иска и да чуе за нов заем, особено за сравнително малък (и това всичко, което *Credit Lyonnais* може да предложи от собствените си ресурси), нито дори за каквито и да по-нататъшни мащабни конверсии. За причините, поради които не приема подобни предложения, е заради ограничителните и наказателни мерки срещу цените на руските ценни книжа и курса на рублата на Берлинския пазар, които са предприети по инициатива на Бисмарк през лятото и есента на 1887 г.

Трябва да отбележим, че тези мерки не са единствено отражение на недоволството на Бисмарк от политическата ситуация в Русия. Те са реакция на императорски руски указ от 24 май 1887 г., който налага тежки тежести и ограничения (водещи дори до евентуална принудителна ликвидация) на чуждестранните собственици на имоти в Руска Полша, както аграрна, така и промишлена, както и забранява наемането на германски управители в полските имения. Лицата, най-сериозно засегнати от този указ, са германци; и сред тях са едни от най-богатите и влиятелни семейства в Германия: Хенкел фон Донерсмарк, Радзивил, Ратибор и Хохенлое. Бисмарк е подложен на натиск от тези среди, за да накара руснаците да усетят ухапването на германското недоволство; и това е достатъчно, за да преодолее противоположния натиск на берлинския частен банков сектор, който не одобрява икономическите и финансовите репресии срещу руснаците.

Резултатът от всичко това е, че през лятото на 1887 г. в германския печат се разразява остра кампания срещу руските ценни книжа, и котировките им на германската борса, вече сериозно обезценени от подобен натиск през 1886 г., претърпяват допълнителен спад, както и курсът на рублата. Този натиск срещу руските ценни книжа достигна своя апогей през есента с издаването (10 ноември) на т. нар. *Lombardverbot* - заповед, забраняваща приемането от Германската държавна банка (Райхсбанк) на руски ценни книжа като обезпечение по заеми.

„Ломбардската забрана“ постига историческа известност, често изобразявана като основна причина за последвалото пренасочване на руските заеми от Берлин към Париж и следователно за френско-руския съюз. Поради тази причина тя често се цитира като голяма грешка на Бисмарк. Реалните обстоятелства не потвърждават това драматизирано мнение. Мярката не е нито толкова необичайна, нито толкова рязка, нито толкова драстична, колкото изглежда в легендата. Желанието да навреди на руските интереси не е единствената причина за това; нито пък Бисмарк не успява да предвиди, дори и да желае, последствията от това.

Практиката за приемане на чуждестранни ценни книжа като обезпечение за заеми от държавни банкови институции не е често срещана в Европа по онова време; Райхсбанк всъщност е единствената, която го е правила. Следователно тежестта, която е наложена върху руските ценни книжа от отказа на Райхсбанк след ноември 1887 г. да продължи тази практика, не е по-голяма от тази, на която са подложени същите тези ценни книжа в другите столици, включително Париж. Наличностите на такова обезпечение на Райхсбанк никога не са големи: в средата на лятото те възлизат само на около 37 млн. марки (приблизител-

но 11,2 млна златни рубли), което е нищожна част от общия обем на руските ценни книжа, търгувани по това време на германския пазар. Условието за дисконтиране на тези ценни книжа са по-добри в частните берлински банки, отколкото в Райхсбанк. Следователно мярката не е а от голямо финансово значение.

Нито пък е внезапно или неочаквано. Натиск от страна на правителството върху Райхсбанк да ограничи този вид кредитиране е упражняван още от началото на лятото на 1887 г. В средата на лятото Райхстагът вече обсъжда въпроса; и според съобщенията „Кьолнише Цайтунг“: „Дори днес няма съмнение, че Германската Райхсбанк вече няма да приема руски книжа като обезпечение...“³⁶⁰

Както отбелязах по-горе, мярката не е предприета единствено зородш въздействието ѝ върху руските ценни книжа. Тенденцията на германската общественост да инвестира в емисии на чуждестранни ценни книжа, много от които със съмнителна надеждност, по това време достига такива размери, че е източник на сериозно безпокойство за германското правителство и то използва влиянието си (със значителен ефект), за да предизвика отклоняване от чуждестранните инвестиции в полза на инвестициите в Германия. Това е специално споменато в препоръките на граф Берхем, и на Херберт Бисмарк (съответно от 14 юли и 11 октомври 1887 г.), които водят до издаването на Ломбардската забрана. Безспорно е, че мярката е силно стимулирана от руския Указ от 24 май и от политическото напрежение по онова време; но това не са единствените причини за нея. Тя се проваля с други и по-широки политически начинания на германското правителство.³⁶¹

Въпреки това, психологическият ефект на Ломбардската забрана е голям. Руснаците я използват в своя полза, като прекалено драматизират значението ѝ, за да извинят собствените си ексцесии, както минали, така и бъдещи. Остри препратки към нея се промъкват в изказванията на руските държавници през следващите години. Но най-непосредственият ефект, от Ломбардската забрана и от кампанията срещу руските ценни книжа, е двоен. Той води до много широкомащабно изместване на руски ценни книжа от Германия. Част от тях се връщат в Русия, където банкери и други се възползват от ниските цени, без съмнение с благословията на руското министерство на финансите, за да ги купят. Но много значителна част отиват и в други европейски столици, и най-вече в Париж.

Точните размери на това движение на руски ценни книжа не са очевидни.³⁶² Движението навън започва през 1886 г.; значителни количества трябва да

³⁶⁰ *Moskovskie Vedomosti*, July 17/29, 1887.

³⁶¹ „По това време битката се води умишлено от наша страна, въпреки че читателите не разбират напълно истинското ѝ значение. Те предполагат, че означава само временно нарушаване на отношенията, докато истинската цел е да се лиши враждебно правителство от средства за разработване на въоръжения, насочени срещу нас... Чрез отказа си да сътрудничим искаме да направим този противник по-малко опасен. Нека руснаците получат пари, ако се наложи, от своите приятели, французите. Освен това вярвахме, че стабилността на вече договорените в Германия заеми ще се подобри чрез разпределение на рисковете“.

³⁶² Австрийското посолство в Петербург изчислява, че до края на август 1887 г. около 100-125 млона рубли (300-375 млона марки) от тези ценни книжа са репатрирани в Русия. (Австрийски архив, писмо от Бойст до министерството на външните работи, 24 август 1887 г.) Вестник „Московские

са изнесени преди началото на 1887 г. Австроунгарските и руските депешки (съответно дипломатически и журналистически) оценяват общото количество таква книга, останала в Германия към средата на лятото на 1887 г., на около 577-666 млн. рубли. Това предполага, че до този момент приблизително половината от първоначалните запаси са изнесени от германския пазар. Може да се каже, че до 1888 г. общата сума намалява още повече.

Вторият ефект върху руски ценни книжа в Германия е да накара Вишнеградски да подхожда с най-голяма предпазливост към всички предложения за по-нататъшни чуждестранни заеми или операции по конвертиране. Той има малък интерес към конвертациите, които се основават на обезценените руските облигации, защото курсовете, по които те са конвертирани, отразяват тази депресия, а реалните лихвени проценти, които руската хазна ще плаща за конвертираните емисии, са пропорционално по-високи. В същото време той не откликва на предложенията за заеми от отделни френски банкери, защото последните настояват сумата, която ще бъде получена за руската хазна, да се определя от цените, които новите ценни книжа се очаква да донесат на европейските борси. Преди всичко той изисква необходимостта от укрепване на рублата като съществена предварителна подготовка за конвертации; и затова той се интересува само от много голям заем, който ще увеличи значително златните запаси на руската хазна. Но никое от предложенията, направени му от френските банкери през 1887 г., не отговаря на това изискване.

Така Вишнеградски се въздържа през цялата 1887 г., твърдейки, че Русия няма голяма нужда от допълнителни външни заеми в този момент, и умишлено поставя условията си за допълнителни заеми при условия, за които знае, че европейските банкери няма да се съгласят. Така в края 1887 г. френски инвеститори придобиват значителни количества руски ценни книжа, държани преди това в Берлин, а парижките банкери за пръв път сериозно се заинтересуват от големи финансови сделки с руското министерство на финансите, но не постигат положителни резултати, поради депресирания пазар на руски ценни книжа, който Бисмарк и неговите сътрудници създават.

В това отношение парижките банкери всъщност се оказват в дилема, защото докато депресираният пазар на руски ценни книжа им помага да придобият тези ценни книжа и да ги преместят от Берлин в Париж, те намалят шансовете за мащабните конвертации и допълнителни заеми за руското министерство на финансите, които искат да направят.

Всичко това е болезнено и неприятно за някои руснаци, включително Вишнеградски; но Бисмарк се обърква, вярвайки, че този вид наказание ще има осезаем ефект за смекчаване на руската политика спрямо Германия в политическата област. Царят, на чиито начини на мислене финансовите и икономическите съображения са напълно чужди, се задоволява да остави тези въпроси на министъра на финансите; и той не се интересува особено от проблемите, с които последният се сблъска при справянето с тях. Същото важи и за Гирс. Самата липса на какъвто и да е кабинет или други средства за координация между различните руски министерства, дистанцира външния министър от ефекта

ведомости“ посочва на 10 август 1887 г. цифрата за „няколко десетки милиона“ (очевидно рубли) таква ценни книжа, които вече са отишли в други столици.

на подобен натиск. Различните министри често не се виждат с месеци. („Ние имаме“, казва Гирс на Бюлов на 27 октомври 1887 г., „три правителства в Русия, аз, вътрешните работи, а от Катков нататък императорът сам сформира правителство“³⁶³

При тези обстоятелства, неудобството, изпитвано от министерството на финансите, е само смъртно, ако изобщо е било усещано от министерството на външните работи и то след дълго забавяне. А от царя то почти не е усещано, особено когато е в Копенхаген, което, както ще видим по-късно, е така в края на лятото и есента на 1887 г.

Глава деветнадесета. ДОКУМЕНТИТЕ НА ФЕРДИНАНД

През четирите месеца след подписването на Договора за презастраховка през юни 1887 г. цар Александър III обръща малко внимание на официалните дела. По-голямата част от юли е посветена на круиз във финландски води с императорската яхта. През август се провеждат традиционните маневри в Царское село, които завършват на 19 август. Седмица по-късно цялото императорско семейство заминава при родителите на императрицата в Дания. Посещението се оказва дори по-дълго от планираното поради заболяването на някои от децата на царя, от морбили малко след пристигането в Дания. Така завръщането на семейството в Петербург е отложено до края на ноември.

Няколко дни след пристигането на царя в двореца Фреденсборг, близо до Копенхаген, където той е настанен от домакините, бившият френски посланик в Петербург, генерал Апер, и неговата датска съпруга пристигат от Париж на посещение в Копенхаген и са поканени да вечерят в двореца. Има сериозни основания да се смята, че Апер е донесъл от Париж, по този повод (31 август), някои документи, които Флоранс, френският външен министър, иска да бъдат предадени при най-строга конфиденциалност на царя.

Те включват още няколко депеша от френския представител в София, господин Флеш. Читателят ще си спомни (виж по-горе, Глава 17), че няколко от депешите на Флеш са изпратени от Флоранс до царя по-рано, при което Александър е изключително доволен и е впечатлен от жеста на френския външен министър.

Но Флеш е отзован от поста си в София и пристига в Париж, носейки със своите последни доклади. Именно тях Флоранс сега изпраща на царя; и няма съмнение, че монархът ги е приел благосклонно и с голямо доверие.

Но тези доклади от френската мисия в София не са всичко, от документите изпратени от Флоранс. Имаше и два други документа, попаднали в ръцете му по необичайни начини, които той побърза да изпраща и на царя. За единият от тях се твърди, че е копие на писмо, написано от германския посланик във Виена, принц Ройс, до княз Фердинанд Български, без дата, но (ако е автентично) очевидно написано малко преди заминаването на Фердинанд за България (т.е. някъде в края на юли 1887 г.). В това съобщение се казва, че германското правителство е благосклонно към възкачването на Фердинанд на българския престол и обещаващо му евентуална германска подкрепа, но всичко трябва да

³⁶³ GP, V, No. 1122, p. 308.

остане в тайна. Вторият документ е копие на писмо, за което се твърди, че е написано от Фердинанд на 27 август 1887 г. (т.е. няколко дни след пристигането му в София) до леля му, графинята на Фландрия, снаха на белгийския крал, живееща в Брюксел. В това писмо Фердинанд описва положението си, хвали се с тайната подкрепа на Бисмарк и прилага като потвърждение на съобщението от принц Ройс. Той моли графинята да се застъпи за него, пред брат си, краля на Румъния, и чрез него пред царя. Разбира се, няма нищо по-подходящо за изостряне на вече възникналите подозрения и враждебност на царя към Бисмарк, отколкото тези документи; и това е очевидната причина, поради която Флоранс иска този материал да достигне до ръцете на царя.

Малко по-късно, по време на престоя на царя във Фреденсбург, друг емисар на Флоранс, пристига с подобна мисия. Пратеникът този път е Жул Хансен, който, както видяхме, е агент на френското външно министерство и на началника на разузнавателния отдел на руското посолство в Париж, П. И. Рачковски.

Хансен носи още два документа от подобен характер, които предава на царя чрез посредничеството на личния му адютант, княз Владимир С. Оболенски, добър приятел на Рачковски. За единият от документите се твърди, че е копие на друго подобно писмо от Фердинанд до леля му, потвърждаващо тайната германска подкрепа. Другият е описание от неизвестно трето, подобно писмо. Ако приемем тяхната автентичност (действието на Флоранс, предполага неговото съучастие), тези документи са осъдително доказателство за недобросъвестността на Бисмарк по най-чувствителният въпрос за царя и който силно подхранва вече съществуващите му подозрения към германския канцлер.

По време на гостуването в Дания, Александър изпраща тези съобщения (или копия от тях - никой не знае) по куриер до Гирс, с пояснение: „Куриосные документы“ („Любопитни документи“). Но Гирс, вече е получил копия от тях директно от руското посолство в Париж.

Към средата на ноември, след като децата на царя оздравяват, семейството се звърща в Русия. Тъй като е твърде късно през сезона, за да се рискува морско пътуване с яхтата, нямат друг избор, освен да се върнат с влак, което означава пътуване през Берлин. Поради липсата на друго решение, царят го приема с изключителна неохота, защото няма никакво желание да посети германската столица. Но няма алтернатива. Естествено, не може да мине през столицата, без да поздрави своя правуйчо; но ограничи престоя си там до един ден - 18 ноември.

Точно преди заминаването му, достатъчно ядосан от тайните документи, гневът му получава нов и силен тласък, когато пристига новината за друга реч, на Калноки в първите дни на ноември пред австроунгарските „делегации“ (парламента). Читателят ще си спомни, че царят реагира бурно, когато само година по-рано Калноки говори пред подобно събрание, че австроунгарците не могат да приемат руска окупация на България, ако руснаците се решат на такава стъпка. Сега, през 1887 г., Калноки сипва сол в раната. „Всяка едностранна намеса в България, казва той, е абсолютно неприемлива, за която и да е чужда сила. Да се надяваме, че нещата ще продължат по този начин; дори само това е значителен успех“. Той изражда надежда, че Русия ще пристъпи, към една

мирна и консервативна позиция, възприета от Централните държави.³⁶⁴ Известна представа за царската ярост, с която тези изявления са приети, може да се добие от доклада на британския посланик в Петербург, Мориев, според който един високопоставен руснак, близък до Бисмарк (вероятно става дума за великия княз Владимир или за един от братята Шувалови), е нарекъл изявленията на Калноки „равностойни на обявяване на война“.³⁶⁵

И наистина, нищо не би могло да бъде по-добре изчислено да ядоса руския монарх от повторението на австроунгарския отказ да признае специална руска позиция в България, която руснаците смятат, че са спечелили чрез успешната си война срещу Турция и която според тях е фактически призната от другите сили с Берлинския договор от 1878 г.

Между документите, предоставени му от Флоранс, и провокативните изявления на Калноки, е очевидно, че Александър III изпитва силно негодувание срещу двамата си скорошни съюзници – австроунгарците и германците. Не е изненадващо, че малко преди пристигането си, германското правителство получава неофициално съобщение от руското посолство, че царят желае да посети стария император по време на краткия престой в Берлин, не не желае да се вижда с германския канцлер.³⁶⁶

Уязвен от този отказ, Бисмарк, тогава е в провинциалния си дом, също не желае да отива в Берлин за случая. Но старият кайзер настоява той да присъства. Няколко дни преди събитието официално и публично е обявено, с изключителна прямота, че Бисмарк наистина ще дойде в Берлин „по заповед на кайзера“. Не само това, но руското посолство в Берлин получава от германците официално искане германският канцлер да бъде приет от царя по време на неговото присъствие в германската столица.

Предвид тези неприятности, преминаването на царя през Берлин се състои по план, на 18 ноември. Това е един от онези студени сиви есенни дни, типични за берлинският климат. Специалният царски влак пристига на гара Лертер в ранния предиобед. Строго охраняван кортеж от карети, движещи се с бърз тръс, откарва императорската свита до двореца. Там старият кайзер чака да приеме своя именит гост; и двамата монарси провеждат предварителен разговор, за около половин час.

Бисмарк инструктира кайзера възможно най-подробно в подготовката за тази среща; и записката, която предоставя на августейшия си господар е написана дори на френски, знаейки, че това на този език ще разговарят двамата монарси. Тя дава добра представа за атмосферата в момента, но и представлява едно от основните разкрития за възгледите на канцлера по проблемите на отношенията с Русия и с Франция.

³⁶⁴ Френският текст на този пасаж, както е докладван от британския посланик в Петербург, гласи следното: „Всяка изолирана намеса в българския въпрос трябва да бъде напълно изключена. Намесата на чужда сила досега е предотвратена и може да се надяваме, че ще остане така завинаги, което трябва да се счита за значителен успех. ... Не се отказвам от надеждата да постигна това, към което винаги съм се стремил, а именно Русия да се доближи повече, отколкото е днес, до мирната и консервативна позиция на Централните държави“.

³⁶⁵ Public Record Office, London. Vol. F.O. 65, Russia, 1299. Despatch, Morier to Foreign Office, November 11, 1887.

³⁶⁶ Holstein, *Die geheimen Papiere*, II, diary note for November 18, 1887.

Той започва с критика към неспособността на царя да обуздае антигерманските изблици на руския националистически печат. Всеки в Русия, пише той, е свободен да настоява безнаказано за война и да насърчава Франция да прибягне до нея. Така се подхранва омраза към Германия, която някой ден, ако нещата продължат в същия дух, ще излезе отвъд контрола на руското правителство. Но омразата е заразна; и рано или късно, неминуемо ще стане взаимна. Омразата, която съществува между французи и германци, отдавна е взаимна; историята го обяснява. Докато руснаците срещу нас нямат никакви основания за това, дори нямат никакъв исторически претекст. Не сме направили нищо срещу тях, за да заслужим такова отношение. Това е несправедливо. Ние направихме всичко възможно, за да спечелим приятелството на руския народ. Разбира се, продължава Бисмарк, съществува Договорът за презастраховка. Но той е таен. Обществеността не знае нищо за него. И под неговото прикриване, хората се настройват, да го развалят в по-късна дата. Може само да заключим, че за руснаците договорът не е нищо друго, освен от средство за спечелване на време, докато и те, и французите завършат военните си приготовления или докато монархията във Франция бъде възстановена, което ще направи възможен френско-руски съюз.³⁶⁷

Никой не вярва, пише Бисмарк, че Германия, Австро-Унгария, Италия или Англия (четирите страни, които той тогава се опитва да мобилизира в опозиция на руската политика) са склонни да разгърнат ужаса на войната. Само от Франция може да се очаква, рано или късно, военна експлозия. И само Русия иска тази експлозия да се случи; защото само Русия насърчава войнствената партия във Франция, като ѝ предлага надеждата за френско-руски съюз.

В Русия, продължи Бисмарк, изглежда, че царят и Гирс са единствените хора, които са проявявали към германците чувства, различни от омраза, но тяхното миролюбиво разположение остава неизвестно за света и преди всичко за най-заинтересованите нации – руснаците, германците и французите. Като се има предвид, че омразата на всички останали руснаци срещу нас е демонстративно пропагандирана от всички страни. При тези обстоятелства Германия няма друг избор, освен да търси съюзници срещу евентуален френско-руски съюз. Нито пък може да се очаква от нея да жертва приятелствата, които вече има (имапредвид австроунгарците), само за да угоди на руснаците.

Загубихме доверието, което някога, до 1879 г., имяхме в близостта и твърдостта на взаимното приятелство между Русия и Германия. Охлаждането, преживяно от 1879 г. насам, ни задължава да предвидим момента, в който може да се нуждаем от помощта на други сили, за да се защитим от руско-френска коалиция. Никога преди, заключава Бисмарк, великите монархии на Европа не са имали по-голям интерес да избегнат война. В края на краищата, някой трябва да загуби война; и народите вече държат правителствата си отговорни за подобни неуспехи. Дори в Германия демократичните и републиканските сили

³⁶⁷ Бисмарк не предполага, че Александър III може да падне дотам, да отдава чест на „Марсилеза-та“, монархическата солидарност за германския канцлер е ненарушим принцип, но не и за руския цар. (б. пр.)

ще спечелят значително от едно германско поражение. Следващата голяма война ще има по-малко качества на война на правителство срещу правителство, отколкото на борба, водена под червения флаг срещу силите на реда и консерватизма“.

Именно с тези силни и пророчески думи, в които ясно се долавя предчувствието за събитията от 1917-18 г. в Русия и Германия, Бисмарк се опитва да въоръжи крехкия стар кайзер за срещата му с неговия внушителен на ръст негов руски колега и праплеменник. Но доклоко кайзерът учтив и тактичен докрай, наистина е разбрал посланието на своя канцлер и е успял да го предаде на руския си гост, никога няма да разберем.

В ранния следобед самият Бисмарк посещава руското посолство на „Унтер ден Линден“, уж за да изпълни обичайната учтивост да се подпише в книгата за гости; и тогава, по предварителна уговорка, му е казано, че царят, уведомен за присъствието му в сградата, искал той да се качи горе и да поговорят. Фактът, че тези двама мъже се срещат и разговарят, е прието за сензация.

Това привлича нетърпеливото внимание и спекулации на европейските вестници. Няма обаче подробен или надежден запис на последвалия разговор между двамата. Споменатият по-горе меморандум (записка) на Бисмарк до кайзера може да се приеме като сравнително точна индикация за това, което самият той е казал на Александър. Царят очевидно е нервен и неспокоен при тази срещата с човек, към който изпитва толкова дълго и толкова силно враждебно отношение, но към чието интелектуално превъзходство и държавническо майсторство, изпитва уважение, почти страхопочитание, според думите на Бисмарк е пушил ядасано една след друга цигара след цигара, по време на срещата им.

Очевидно срещата има малък положителен резултат, защото царят се завръща в Петербург по-малко разгневен от германците, отколкото преди. Гирс, който първоначално е обиден и обезпокоен, защото царят не го е поканил да дойде в Берлин по случая, споделя пред няколко петербургски дипломати, очевидно съвсем искрено, че посещението като е минало добре, а той самият се радва, че не е бил там, защото е полезно за царя да преживее нещата сам и да научи от първа ръка, не само от Гирс, че германците не са толкова неразумни, колкото е предполагал.

И наистина, след завръщането си, царят полага усилия да ограничи по-крайните антигермански тенденции в руския печат, но за кратко време.

Същата вечер, след официалната вечеря, дадена от кайзера, царят отново се качва на влака си и отпътува за Петербург.

По време на разговора между царя и Бисмарк, естествено възниква болезненият въпрос за България. Бисмарк повдига темата, като иска разрешение да говори за нея, на което царят отговоря (Бисмарк по-късно го казва в близък кръг) с „ядосана усмивка“ и думие „allez, allez“ (хайде, хайде...). Тогава Бисмарк протестира срещу неоснователните подозрения на руснаците за политиката на Германия спрямо България. Той е посочва скрупулوزността, с която германците се въздържат от намеса там, и непрестанните им усилия да убедят австроунгарците да оставят на руснаците свободата на действие в тази страна. Това провокира царя да заяви, че има доказателства, че нещата не са

такива, както казва Бисмарк; и в подкрепа или му е показал документите, предадени му в Копенхаген, или му е разказал, какво дъзържат, като не разкрива източниците, от които ги е получил.

Бисмарк веднага заявява, че въпросните документи са фалшификати и иска от царя да му предостави копия, за да може да ги проучи по-внимателно. Това искане е удовлетворено; след пристигането си в Петербург, царят веднага изпраща копия обратно със специален куриер. Веднага след получаването им Бисмарк, без да разкрива самите текстове на документите, съобщава общите обстоятелства около случката на „Кьолнише Цайтунг“, който публикува на 23 ноември новината и дълга редакционна статия по темата. Така на вниманието на европейската общественост е представен, по доста сензационен начин, фактът, че царят е получил от неизвестен източник документи, предназначени да подкопаят доверието му в Бисмарк; и апетитът на журналистическия свят като цяло е разпален да се запознае с текстовете на самите документи.

Междувременно Бисмарк започва да провежда („с ярост“, както по-късно се изразява Гирс) разследване на източниците на интригата.³⁶⁸

Но е затруднен от две обстоятелства. Първото е обственото му силно и не напълно рационално подозрение за ултрамонтанистки влияния в Европа и първоначалното му предположение, равняващо се почти на предпоставената идея, че орлеанистите са автори на интригата. Като съобщава историята на „Kölnische Zeitung“, той дори споделя на редакторите, подозрението си към орлеанистите, които го отразяват в статията си, като така заблуждават читателите си в Европа.

Втората пречка пред разследването на Бисмарк е изключителното нежелание на руснаците да помогнат по някакъв начин. Гирс, многократно е разпитван от Бюлов и Швайниц по въпроса, заявява, че не знае (царят може би наистина е скрил от него) кой е предал документите на царя. Той представя собствените си подозрения къде да се открият виновниците – подозрения, които са доста далеч от истината.

С течение на оставащите седмици на 1887 г. става все по-ясно, че руснаците нямат желание да видят мистерията разсеяна. Към края на декември те започват да разпространяват във вестниците си, слухове че документите са фалшифицирани във Виена от лица, заинтересовани единствено от парите, които могат да поискат и създава впечатлението, че аферата няма политическо значение.

Точно по това време Бисмарк иска, чрез Гирс, разрешение от царя да оповести публично самите текстове на документите, като твърди, че това е напълно честно спрямо хората, чиито имена са неправомерно използвани в тях. Царят, въпреки неодобрението на Гирс, се съгласява. Но предавайки това съгласие, Гирс допълва устното на Швайниц и предава любопитна ръкописна бележка на обикновена хартия до Бисмарк, изпратена със специален куриер до

³⁶⁸ Вероятно има предвид връзките на датското кралско семейство с Орлеанистите, тъй като братът на Дагмар, Валдемар, е оженен за принцеса Мария Орлеанска. Но може да има предвид и сестрата на Дагмар, Тира, която е омъжена за принц Ърнест Август от Къмбърланд; защото веднъж се позовава на документите, произлизащи „от гвелфските кръгове“ – скрита препратка към Хановерската династия. Всъщност датското кралско семейство не е особено благосклонно към Орлеанската династия и има предпочитания към Бонапартите.

Берлин. В нея се посочваше, че въпросът е много деликатен и че царят смята за нежелателно случаят да даде нов повод за страстните спекулации на вестниците. Германците са запознати с документите благодарение на самия цар и това ги задължава да уважават чувствата на царя, как въпросът трябва да се третира пред обществеността. Може да се предположи, че същият куриер, донася лично съобщение от царя до германския кайзер, с подобна молба.³⁶⁹

В последния ден на декември 1887 г. пълните текстове на документите са публикувани от германското правителство в официалния вестник „*Reichsanzeiger*“, с придружаваща бележка, която съобщава, че това са фалшификати, но посочваше сериозността на неоснователните подозрения, които чрез тези фалшификато, някой се опитва да дискредитира германската дипломация. Въпросът е едноседмична сензация за европейския печат, който спекулира неубедително, за източника на документите.

Руските вестници в начало мълчат по въпроса, сега имат право да публикува текстовете на документите, но без разрешение да ги коментират подробно. Няколко дни след публикуването им, полуофициалният петербургски вестник „Новое время“ публикува очевидно вдъхновено изявление, в което се казва, че след като фалшивият характер на документите вече е установен, въпросът за техния произход вече не е интересен, въпросът трябва да се счита за приключен.

Така въпросът за произхода на т. нар. „документи на Фердинанд“ или „българските документи“ излиза от вниманието на съвременниците и до този момент на историците. Една от причините за липсата на интерес от съвременниците е, че участието Флоранс остава за тях неизвестно.

Едва няколко години по-късно, след като Флоранс си отива от политическата сцена, участието му става известно, но само за заинтересованите учени.

Но с оглед на това участие и с оглед на любопитното нежелание на руските правителствени лидери или сами да провеждат каквото и да е публично разследване, или да го правят други, може би е уместно да кажа няколко думи за фона на този любопитен епизод.³⁷⁰

Няма причина да се съмняваме, че самият Флоранс, неопитен и лековерен човек и лесна мишена за всякакъв вид фалшива информация, вярва в автентичността на въпросните „документи“ и съвсем добросъвестно ги изпраща на царя. (Но датите на документите и на доставката им до Дания показват, че той не е могъл да проведе сериозно разследване на тяхната автентичност, преди да ги изпрати, пропуск, за който може да бъде сериозно обвинен.)

Очевидно е, че самите документи са фалшиви от началото до края. Никое от въпросните лица е писало или получавало подобни съобщения, каквито предполагат фалшификатите. Нито пък имало основание за общата теза, която трябва да предадат.

³⁶⁹ Оригиналът на бележката на Гирс се намира в архивите на Политическия архив на Германското външно министерство (наричан по-нататък „Германски архиви“), V, България, № 20.

³⁷⁰ Подробна монография по тази тема, озаглавена „Мистерията на документите Фердинанд“, написана от автора на тази книга, ще бъде публикувана в *Jahrbücher für Geschichte Osteuropas*, NF, XXVI, 1978, стр. 321 и сл. Предвид сложността на този въпрос, е изложен и документиран доста подробно в тази статия, и ще спестя на читателя документалните препратки за обобщението на обстоятелствата около тях. Любознателният читател ще ги намери във въпросната статия.

Бисмарк никога не подкрепя кандидатурата на Фердинанд. Той има няколко много добри причини да не прави нищо подобно. Нито пък полага усилия да общува с Фердинанд, пряко или косвено. Кой тогава е направил тази интрига?

Човекът, който е изготвил документите за Флоранс и който несъмнено е има основна роля в фалшифицирането им, е колоритна личност, уж парижки журналист и вероятно френски гражданин (въпреки че е възможно да е бил белгиец), на име Фуко дьо Мондион. Професионален мошеник, изнудвач, фалшификатор и доставчик на уж откраднати дипломатически документи, Мондион е в продължение на няколко години е руски шпионин и вероятно агент на руското военно разузнаване. В това си качество той ръководи таен шпионски център в Берлин от 1884 до 1886 г. С обичайната склонност на такива хора да служат и да получават облаги на повече от един господар, по времето, когато тези документи са съставени, той е добре платен таен агент на генерал Буланже.

Бивш жител на Брюксел, Мондион по едно време е личен секретар и учител на децата на принц дьо Шиме, който през 1887 г. е министър на външните работи на Белгия. Заедно със сътрудник на име Нитер, Мондион има ателие в Брюксел, занимаващо се с изготвяне не на фалшиви документи, и започват да изнудват бившия си благодетел министера. Не след дълго след като подхвърлят въпросните фалшификати на Флоранс, дейността им ще излезе наяве и ще предизвика (1889-1890 г.) голяма политическа криза в Белгия.

Името на Мондион се появява (1889 г.) и в процеса срещу Буланже, който е обвинен, че е предал на Мондион когато е военен министър, 30 000 франка, които да бъдат използвани за фалшификации. (Това прехвърляне на средства става, малко преди появата на „документите на Фердинанд“.)³⁷¹

По въпроса как Мондион е подхвърлил „документите“ си на Флоранс: има три публикувани версии, едната от самия Мондион, едната от близък приятел и поддръжник, и едната, публикувана анонимно, но вероятно написана (след смъртта на Мондион) от същия приятел и поддръжник. Всички те се различават и всички са отчасти апокрифни. Но тежестта на доказателствата сочи, като най-правдоподобната хипотеза, че Мондион се е възползвал от помощта на Фитиен Локрой, ръководител на френската журналистическа асоциация, който е министър на търговията и промишлеността в кабинета на Гобле (виж по-горе, Глава 18), е страстен защитник на френско-руски съюз и изпраща венец на погребението на Катков от името на френските журналисти.

Локрой привлича и получава подкрепата за начинанието си, от неотдавнашния си колега от кабинета, Буланже. Парите (твърди се 50 000 франка) са предоставени, по настояване на Локрой и Буланже, от ръководителя на *Comptoir d'Escompte de Paris*, Едуар Хентш (който през следващата година е съден за лошо управление на средствата на тази институция). Не е ясно къде

³⁷¹ Който живее с меч, от меч загива; и предполагаемите обстоятелства около смъртта на Мондион в средата на 90-те години на XIX век са илюстрация на тази максима. Изпаднал в нечмилост и готвейки се да си отмъсти на обществото чрез публикуването на мемоари, които ще са неудобни за много висши личности, Мондион, починал в дома си, отровен, очевидно от ястие, приготвено от собствения му готвач, след което се оказва, че готвачът е избягал с всичките му документи и нито готвачът, нито документите са видени никога повече.

точно се е намесил разузнавателният отдел на руското посолство в Париж; вероятно чрез Жул Хансен, който има обширни връзки в парижкия журналистически свят, който познава Локрой и е познавал Мондион.

Особено изненадващо е разкритието, че човекът, който предоставя невярна и изключително вредна информация на френския външен министър и чрез него на руския цар, е агент на руското военно разузнаване. Изработването и използването на фалшиви документи, както скоро ще покаже случаят Драйфус, не е необичайно явление в Европа по онова време, особено в службите за военно разузнаване. Но това не всичко, свързано с документите на Фердинанд.

Въпреки водещата роля в изготвянето на сдокументите и доставянето им до получателите за които са предназначени, Мондион не е единствения автор на материала. От внимателното изучаване на съдържанието им, се установява, че големи части, а може би дори по-голямата част, от трите писма, за които се твърди, че са писани от Фердинанд, са писани от някой, който се интересува Балканските дела, и по-конкретно от личността на румънския крал, и иска да го предстваи, като силно ангажиран с Фердинанд.³⁷²

Това не е типично за Мондион, чиято специализация е очерняването образа на Бисмарк и за когото не е известно да има някакъв специален интерес към балканските дела. Материалът в писмата, изобразяващ Бисмарк като таен защитник на Фердинанд, вероятно е добавен към някакъв оригинален текст, отнасящ се за румънския крал.

Самоличността на тази балканска ръка не е известна и никога няма да бъде изяснена. Фалшивото писмо на принц Ройс има малко по-различен произход от останалите. То е публикувано отделно в парижкия орган на Буланжистите, „*Agence Libre*“, в края на ноември 1887 г., като по-късно Мондион поема отговорността за, че го е предоставил. Но има доказателства, които предполагат, че това писмо е изготвен от французин живеещ в Букурещ, журналист, преводач и автор на френско-румънски речник, на име Фредерик Дам. Преди това е главен редактор на проруския френскоезичен вестник, издаван в Букурещ, „*Independence Roumaine*“, очевидно субсидиран орган на руското посолство в този град. Мондион прави обиколка на Балканите в края на лятото на 1887 г., като шпионин на Буланжистите, посещавайки Виена точно когато Фердинанд взема решение да приеме българския престол. И пристига в София точно навреме за пристигането на Фердинанд там и посещавайки Букурещ на връщане. В Букурещ, пътят му се пресича, с този на Дерулед, който сега се завръща от Русия. В Букурещ Мондион също се среща с Дам и е донася документа обратно в Париж.

Но другите три фалшиви документа разглеждат теми и съдържат предложения, за които няма и намек в писмото на принц Ройс. Изглежда, че са дошли в Брюксел по други канали. Има някои доказателства, които

³⁷² Загрижеността на автора или авторите за личността на краля на Румъния е очевидна от избора на сестрата на краля, графинята на Фландрия, за предполагаем получател на писмата. Всъщност Фердинанд никога не е кореспондирал с нея. Той обаче кореспондирал със съпруга ѝ, който, е също от династията Сакс-Кобург. Ако загрижеността на автора е само за правдоподобността на писмата, съпругът ще е по-достоверна цел. Единствената очевидна причина за избора на графинята е да се работи от румънска гледна точка.

предполагат, че това вероятно са каналите на руското военно разузнаване. Руският военен аташе в Брюксел, полковник М. М. Чичагов, е много политически настроен военен аташе, когото вече срещнахме като един от руските чиновници, служещи в България по време на Съединението през 1885 г. Очевидно, той е имал някаква връзка или съучастие с Мондион. Ще посоча едно показателно обстоятелство, че двете руски дипломатически мисии в Букурещ и Брюксел, са разузнавателните центрове за Балканите и френскоговорящата Европа, и са тясно свързани. Княз Лев Павлович Урусов, руски посланик в Брюксел, наскоро пристига там директно от Букурещ, където е бил също посланик и заклет враг на румънския крал. Очевидно има и други тесни връзки между двете мисии, особено в разузнаването.

Като цяло, наличните доказателства сочат към платеният журналистически антураж на руската военна разузнавателна мрежа в Букурещ и Брюксел, като най-вероятния източник на балканския компонент от документите на Фердинанд, върху който Мондион е добавил своите антибисмарковски материали. Това, заедно с познаването ролята на Мондион и предишните му отношения с руското правителство е достатъчно, за да обясни очевидното смущение на Гирс и желанието му да потули възможно най-скоро въпроса. Мотивите на царя са по-различни, поради желанието му, да не създава неудобство на датските си роднини, чийто гост е, когато документите са му дадени, и личностите замесени с доставянето им там, но и нежеланието да дискредитира Флоранс, които помежду му предоставя този материал.

Година преди всичко това да се случи (т.е. през юни 1886 г.), има много подобен опит, отразен в руския печат (и по-специално в „Московские ведомости“ на Катков), да се представи Батенберг, тогава намиращ все още в София, като таен агент на Бисмарк; и тук също е иманеверни твърдения за тайни съобщения, предадени от единия на другия. Именно от Букурещ се появяват и тези доклади. Шест месеца след появата на „документите на Фердинанд“ (т.е. през юни 1888 г.), освен това, друг представител на генерал Буланже, парламентарният депутат и редактор, Люсиен Милвоа, се появил в Петербург с други документи, които той описва като „Допълнение“ към документите на Фердинанд и които трескаво се опитвал да предаде на царя.

Съобщава се, че след завръщането си от Русия в края на лятото на 1887 г. Дерулед се опитва да предаде определени документи на царя и дори е посетил Копенхаген, за тази цел но напразно. Самият Буланже, веднага след като напуска поста си през 1888 г., се опитва да посети Петербург (начинанието е осуетено от съвместните усилия на френското и руското външно министерство); и след като не успява да се справи сам, изпраща Милвоа. Тогава е ясно, че „документите на Фердинанд“ са само част от интензивна кампания, водена от буланжистите и други френски шовинисти, с помощта на кръгове, свързани с руското военно разузнаване, за да се разпалят, чрез използването на фалшиви слухове и документи, известните подозрения на царя към Бисмарк по българския проблем.

Царят е наясно, че се провежда подобна кампания. Няма доказателства, че е имал някакво особено благосклонно отношение към предполагаемите ѝ поддръжници. (Твърди се, че в разговора си с Бисмарк на 18 ноември той е

нарекъл Буланже „това животно“.) Но не се виждат признаци на някакво особено негодувание от негова страна за измамата, която случай се опитват да му внушат. Не е очевидно, че някога е имал сериозни намерения за Флоранс (който по-късно написва изключително ласкателна книга за него), въпреки че е отказва да го приеме, когато няколко години по-късно посещава Петербург като частно лице.

От особен интереса наблюденията, направени за този епизод от един от най-проницателните и най-добре осведомени наблюдатели на живота в руския двор по времето на Александър III: Екатерина Радзивил. В своята описателна книга, публикувана под псевдонима граф Василий (и понякога приписвана от съвременниците на Сион), за живота и личностите в този двор, кнтиня Радзивил пише, че Александър III „все пак, не приема напълно, че документите не са автентични“.³⁷³

Нито пък изоставя напълно подозренията си към Бисмарк. С думите: „всеки лош случай може да бъде опроверган“ той отхвърля, казва тя, твърденията на Бисмарк за невинност и незнание за източника на документите. „Може би“, продължава тя, „това убеждение произтича от доверието му към човека, от когото ги е получил и когото смята че няма да се унизи до такъв начин на отмъщение, като му подхвърли груб фалшификат.“

Този епизод е ярък пример за интензивността на усилията, положени както от руските, така и от френските шовинисти през 1887 г., за да разрушат отношенията между Петербург и Берлин и да отклонят политиката на царя в посока, благоприятна за евентуален съюз с Франция, но и за значителното въздействие, което тези усилия оказват върху психиката и ума на Александър III, който предпочита да вярва на фалшификата, защото така му изнася.

Трябва да добавим, за да избегне недоразумението, че няма доказателства, за колегите на Флоранс от кабинета, с изключение на Буланже и Локрой, нито президентът Греви знаят по това време за действието на Флоранс или далее щяха да го одобряват, ако бяха знаели за него. Но е ясно, това щеше да излезе наяве не след дълго време.

Не след дълго, когато се появата на документите и веднага щом вълната от обществени дискусии и спекулации, които те пораждат, започва да отшумяват, Флоранс е отстранен от кабинета (3 април 1888 г.) и никога повече не заема министерски пост, въпреки че дейността му като министър на външните работи се смята за похвална и успешна. Доколкото ми е известно, никога не е представяна причина за отстраняването му; но предполагам, че когато той напуска Ке д'Орсе, европейската общественост все още не знае за участието му в предоставянето на фалшивите документи на Александър III, редица френски политици и чиновници, които по това време знаят много повече, отколкото в края на лятото на 1887 г., за истинските обстоятелства около случката, въздъхват с облекчение.

³⁷³ *Behind the Veil at the Russian Court (see above, Chap. II, note 9), p. 169.*

Глава двадесета. ВЛОШАВАЩИТЕ СЕ ОТНОШЕНИЯ МЕЖДУ ТРИМАТА ИМПЕРАТОРИ

Сключването на Договора за презастраховка, по настояване на царя, се спазва в най-дълбока тайна, но за промяната от отпадането на предишния съюз на тримата императори, информираните кръгове в цяла Европа, имат смътна представа. За другите европейски канцеларски ведомства не е тайна, че това развитие бележи значително влошаване или поне признава съществуващото влошаване на австроунгаро-руските отношения. И в тази обстановка възниква много внезапно руско-австроунгарската военна тревога, през последните седмици на 1887 г. и продължава през първите седмици на 1888 г.

Въпросната военна тревога, няма много съществена причина както от френско-германската, която я предшества, и изглежда е резултат от руската политика.

Първо руснаците предприемат определени военни мерки, като прехвърлянето на 13-та кавалерийска дивизия от Московския във Варшавския военен окръг, където тя е разположена близо до австроунгарската галицийската граница. Напразно австроунгарският военен аташе в Петербург, подполковник Клепш, се опитваше да убеди началниците си във Виена, че преместването не е основателен източник на тревога, то е отдавна планирано и няма нищо общо с моментната ситуация. Военното министерство във Виена, както и вестниците в Европа го тълкуват, заедно с някои други по-малки мерки за укрепване на западните гарнизони на Русия, като знак, че тя се готви за нападение срещу Австро-Унгария. Съответно в австроунгарския генерален щаб има известно външение; Вестниците усещат тревогата и допълнително разпалват паниката.

Тези военни промени са съпроводени с доста антиавстроунгарски разговори и настроения сред представителите на висшата руска бюрокрация, дори от устата на човек, толкова помирителен като Гирс, и толкова интензивни, че се създава впечатлението за авторитетно официално вдъхновение.

В германските и австроунгарските дипломатически кръгове има известни спекулации относно причините за това развитие. Изглежда, че това започва точно преди завръщането на царя от Дания, в края на ноември; и ако отразява промени в собствения му мироглед, това е станало по време на престоя му в Дания. Със сигурност няма да сгрешим, ако го припишем на експлозивна реакция на царя към публично повторения отказ на Калноки да приеме специалния руски интерес в България, реакция, която веднага става известна в руските външно и военно министерства.

Ситуацията се характеризира като ново начало на антиавстроунгарските настроения в руската столица. Някои от германците твърдят, че подозират желанието на руснаците да провокират австроунгарците за враждебни действия срещу Русия, поради условията на австроунгаро-германският съюз известни на руснаците, че германците са задължени да помогнат военно на Австро-Унгария само ако тя стане жертва на руска агресия, но при руско-австроунгарска война, в която австроунгарците са агресори, германците, ще стоят настрана изчаквайки френското нападение срещу Германия, което (всички са убедени в това) със сигурност ще последва. Така може да се осъществи възможността за най-

съкровената руска мечта – война с Австро-Унгария, без германците да са навесят, имайки оправдание да и причина да стоят настрана.

Тези спекулации с австроунгаро-руската военна заплаха, са достатъчни, за да отключат между германците и австроунгарците, около края на 1887, началото на 1888 г., цяла поредица от напрегнати разговори за тълкуването на австроунгар-германския съюз от 1879 г., и точния характер на предвидения в него *casus belli*. Австроунгарските генерали искат да накарат германците да се съгласят, че *casus belli* трябва да възникне не само в случай на действително руско нападение, но и в случай когато е сигурно, че руснаците се готвят за атака. Съответно те оказват натиск върху германците да започнат щабни преговори, предвиждащи превантивна атака от австроунгарските и германските сили срещу Русия, предназначена да предвиди предполагаем руски ход и да осигури на Централните държави предимствата на изненадата. Този натиск предизвика силната опозиция на Бисмарк, не само защото е в противоречие с договора за презастраховка (за който австроунгарците не знаят нищо), но и защото по принцип не желае Германия да бъде въввлечена във война с Русия, заради австроунгарските интереси на Балканите.

Бисмарк ясно осъзнава голямата опасност, която се създава за Германия от пълното унищожение на Австро-Унгария. Затова е готов да я защити срещу пряко руско нападение. Но той е непреклонен в настояването си, че Германия не трябва да бъде страна в балканските ангажименти и стремежи на Австро-Унгария. Той се опасява, че ако Германия се съгласи да участва в превантивна атака срещу Русия, австроунгарците ще са насърчени да провокират самата ситуация, тоест по-нататъшно укрепване на руските сили на германо-австроунгарската граница, като отговор на заплахата от подобна атака. Германия, ако влезе в такива щабни преговори, лесно ще бъде въввлечена в настъпателна война срещу Русия заради интереси, различни от нейните собствени. Той е решен да не го допусне. И се бори със зъби и нокти срещу това предложение, за голямо недоволство на собствените си генерали, повечето от които вече метаят за война с Русия, и на австроунгарските военни лидери, които се опасяват, че са принудени да чакат пасивно руското нападение, което вече смятат за неизбежно, като се лишаваха от предимствата на изненадата. Огорчението на австроунгарците е още по-голямо, защото Бисмарк им отказва германската подкрепа за превантивни действия, и непрекъснато ги притиска да увеличат силата и готовността на собствените си въоръжени сили. А те поради икономии, не го правят. Естествено на тях им се иска германците да водят битките им вместо тях, отколкото да си правят труда и разходите, за да се подготвят да се бият сами.³⁷⁴ А Бисмарк е решен да не го позволи.

Борбата не е само между германското и австроунгарското правителство; тя е и между Бисмарк и неговите собствени военни лидери, тъй като включва по-широкия въпрос за общата желателност или неизбежност на руско-германска война.

Старият германски фелдмаршал граф Молтке и генерал-квартирмайстера граф Валдерзее твърдят, че укрепването на руските военни позиции по западната руска граница е ясен знак, че Русия е решила да нападне Австро-Унгария

³⁷⁴ Точно така става в Първата световна война. (б. пр.)

и се готви за война. Затова те активно подкрепят натиска на австроунгарските военни лидери за превантивна изненадваща атака срещу Русия още през предстоящата зима, когато пътищата и реките са замръзнали, а военната мобилност ще е по-голяма, отколкото през други сезони. Тази гледна точка е официално представена пред Бисмарк и кайзера в меморандум, на Молтке в края на ноември 1887 г.³⁷⁵ Гледната точка на тези висши военни фигури, намира подкрепата на младия принц Вилхелм, предопределен толкова скоро да наследи трона. Това е особено обезпокоително за Бисмарк предви влошеното здраве както на кайзера, така и на сина му Фридрих.

Бисмарк се озовава в ситуация, в която е необходимо да защитава позицията си не само пред австроунгарския съюзник на Германия, но и пред влиятелните кръгове в собствената военна и гражданска структура на управлението. Резултатът е серия от писмени указания до германския посланик във Виена, и други до лица в Берлин, които са последното голямо усилие на стария канцлер проява на държавническо майсторство, от което несъмнено зависи мирът в Европа и спасяването му, поне за въпросния период.

Никога, със сигурност, въпросът не е бил толкова ясно очертан, между задължението на държавника да избягва ужасите на войната в съвременната индустриална епоха и вечната склонност на военните лидери да виждат като неизбежна всяка евентуална война, за която трябва да изготвят планове и се подготвят, като смятат, че най-добре е те да я започнат първи, при обстоятелствата, най-благоприятни за тяхна страна.

Бисмарк изобщо не е убеден, че войната с Русия наистина е неизбежна. Но не може да се съгласи, че ако изглежда неизбежна, трябва задължително да бъде започната във всеки конкретен момент, който изглежда благоприятен от военна гледна точка. Курсът, който изглежда най-благоприятен от чисто военна гледна точка, не винаги е най-благоприятният от политическа гледна точка.

Освен това, Бисмарк не смята, че дори ако войната срещу Русия, завърши успешно във военен смисъл, е непременно желателна. Какви ще са целите на Германия в такава война? Завладяването на нови територии? Но германците не искат руска територия. Унищожаването на руските въоръжени сили? Пълното им унищожение е напълно невъзможно. Нито пък ще е постоянно. Военното унижение на Русия просто ще създаде на източната граница на Германия, друг непримирим противник, който веднага ще се присъедини към този, който Германия вече има на запад от нея, отвъд Рейн. И руските въоръжени сили няма да останат дълго време отслабени. Те скоро ще се възстановят. На французите им бяха необходими само четири години, за да възстановят своята армия след отдавнашната война от 1870-71 г. За какво тогава ще воюват германците? И какво ще постигнат? Най-лесно е да се започне война, посочва той.

Военната победа над Русия, продължава Бисмарк, няма да реши нито един от проблемите на Германия – нито тези на Европа. Това ще бъде началото на бъдещи проблеми. И тези бъдещи проблеми ще са много по-сериозни от всички, които войната е трябвало да премахне. Войната с Русия неизбежно ще предизвика война с Франция. Такава война, независимо от военния си изход, ще

³⁷⁵ Graf Moltke, *Die deutschen Aufmarschpläne* (Forschungen und Darstellungen aus dem Reichsarchiv, VII [Berlin: E. S. Mittler & Sohn, 1929]), pp. 137-143.

донесе със своите последици, само бедствия за цяла Европа. Нейните последици ще поставят под въпрос, оцеляването на три императорски монархии.

Разбира се, това са много далновидни възгледи, които бъдещето напълно оправда. Но те не намерит почти никакъв отзвук, нито в австроунгарските, нито в германските среди, нито в самия Петербург. Военният възглед който приема войната за неизбежна и търси само най-благоприятния момент за разпалването ѝ, се пропагандираше и в трите столици; и за повечето хора изглежда по-лесен за разбиране.

На 26 януари 1888 г. германският посланик в Петербург, Швайниц, се опитва да изясни на царя, в разговор на дворцово събитие, тревогите на Бисмарк за милитаризацията на германо-руските отношения.³⁷⁶

Но за отчаяние на Швайниц, разговорът, скоро се изразжда в изтъркан спор чии военни приготовления са по-заплашителни за другия и защо изобщо са необходими. В този момент Швайниц отбелязва, че е невероятно, двамата да разговарят за военни приготовления и за война, за която никой не може да посочи и най-малката правдоподобна политическа причина, война, която най-вероятно ще предизвика революция в цяла Европа. Най-доброто, на което руснаците могат да се надяват при победа в такава война, е унищожаването на Австро-Унгария. Но това ще доведе само до появата по западната граница на Русия на множество малки анархични републики, които ще се окажат дори по-голям проблем за нея от съществуващата империя. Защо тогава са всички тези приказки за война? Защо са всички тези военни приготовления? Защо да не се откажем от темата и да не се откажем от страховете, които тя поражда?

Да, отговори царят несигурно – Бисмарк му е казал почти същото. Но след това, след озадачена пауза, той веднага се връща към критиките си от поведението на австроунгарските военни. След това, за отчаяние на Швайниц, двамата мъже отново се връщат към въпроса за руските подкрепления по западната граница, а царят обяснява защо те са необходими, за да съответстват на военните възможности от другата страна. Ясно е, че липсата на каквато и да е правдоподобна политическа обосновка за война не трябва да пречи на убеждението, че тя е неизбежна, нито на решимостта да се спечели военно. В борбата между разума от една страна, и инерцията на военното съревнование от друга, разумът се оказва слаб конкурент.

Въпроси от този характер, занимават германските и австроунгарските канцеларии през последните седмици на 1887 г. и месец януари 1888 г. Но те приключват доста внезапно с публикуването на 8 февруари 1888 г. на условията на австроунгар-германския съюз от 1879 г. Клаузите на договора, както видяхме, е разкрита тайно на руснаците по време на преговорите за договора за презастраховка; но не са публично оповестени. Настояването на Бисмарк за публикуване на документа през зимата на 1888 г. е ход, насочен както към германското, така и към австроунгарското висше военно командване, защото много от висшите офицери, не са запознати предварително с действителните условия на договора. Целта му е да се внуши на всички тези хора ограниченият и отбранителен характер на задълженията на Германия към Австро-Унгария съгласно условията на договора и да принуди австроунгарците да признаят, че не

³⁷⁶ GP, VI, No. 1176, pp. 46-50.

могат да очакват германска помощ във война, която самите те искат да започнат, и да внуши на германските военни кръгове, че задълженията на Германия към Австро-Унгария са само от строго отбранителен характер и не дават основание за германска помощ в конфликт, който Двойната монархия, реши сама да започне.

Този задкулисен ход, направен след многобройните и енергични изявления на Бисмарк за позицията му, е успешен. Военната заплаха утихва така внезапно, както се беше появила. Но висшите германски държавници, ще трябва да се сблъскат с по-тъжни и по-съдбоносни събития.

На 9 март 1888 г., само няколко дни преди 92-ия си рожден ден, старият германски кайзер Вилхелм I, заобиколен от семейството си и малка група висши служители, почива тихо в двореца си в Берлин. Синът му, който по-късно става съвсем за кратко, кайзер Фридрих III, по това време вече е смъртно болен от рак на гърлото от много месеци. Неспособен да вземе участие в управлението на страната през кратките седмици на номиналното си царуване, той почива на 15 юни, след което тронът преминава към неговия енергичен, не особено огорчен, но и не особено обичан, 29-годишен син Вилхелм, който е предопределен да управлява до края Германската империя, като кайзер Вилхелм II.

Ако смъртта на Фридрих III е значима като събитие във вътрешнополитическия живот на нова Германия (защото именно около него се съсредоточават много от надеждите на германските либерали и с неговата смърт тези надежди също умрат), то смъртта на баща му, Вилхелм I, е от най-голямо значение за международното положение на Германия. Вече споменахме уважението, с което старият кайзер се ползва пред Александър II и в доста по-малка степен от Александър III, но все пак достатъчно, за да представлява сериозна и според мнозина решаваща пречка за всяко пълно влошаване на руско-германските отношения. Гирс който е вижда тези неща по-ясно от всеки друг, винаги е бил убеден, че докато старият кайзер е жив, няма да има война между Русия и Германия.

Вилхелм II, не прилича нито на баща си, нито на дядо си. За разлика от стария кайзер и Бисмарк, които в много отношения са личности от XVIII век, той е продукт на края на XIX век, с всичките му вътрешни несигурности и екстравагантни претенции. Интелигентен, и не лишен от блестящи прозрения, той е непостоянен и ненадежден, сякаш неспособен на продължително и дисциплинирано внимание към който и да е проблем, и му липсва задълбочеността, и устойчивостта в по-широките заключения. В интелектуално отношение му липсва вътрешния баланс на сериозната размисъл. Независимо от проявите на на истинска човешка топлина, той често е по детински, вулгарен в личното си поведение. В официалните и публичните си изяви той е по-скоро театрален, отколкото сериозен, по-загрижен за външния вид, отколкото за реалността, отдаден на самодоволствието, че е умният, превъзходен, самоуверен военен водач, отколкото всъщност е. Неговото вечно позиране подвежда чуждестранни владетели и държавници, понякога дори да ги тревожи. То ги кара да реагират по-скептично и негативно, отколкото иначе биха реагирали на държавническите му умения. Лишен от изключителните лични качества на чара и почте-

ността на дядо си, той не е способен да вдъхне в Европа доверието, с което се ползваше старият монарх.

Не е изненадващо, че Вилхелм II е напълно неспособен да схване фината логика на принципите на държавничеството, от които се ръководи Бисмарк. Това е недостатък, който младият кайзер признава пред много други високопоставени хора. И се проявява още преди възкачването му на трона, по време на краткото номинално царуване на баща му. Впечатлен от използването на маргиналии (коментари в полетата) в депешите от Бисмарк и други висши германски фигури като средство за изразяване на собствените възгледи, той веднага възприема същата практика, но в стил, специфичен за него: арогантен, надменен и презрителен, предназначен да внуши голяма умност, всезнание и проникателност на преценката. Защото за него тези коментари са просто още един начин да се позира пред онези, които ще ги прочетат.

Например германският посланик във Виена, в депеша от 28 април 1888 г., цитира австроунгарския външен министър Калноки, който отбелязва, че офицерите от генералните щабове в Берлин и Виена са прави, все пак, предходната есен в многократно изразеното си желание да унищожат военната мощ на Русия, преди тя да стане твърде опасна. Срещу този пасаж в депешата Вилхем, тогава все още престолонаследник, пише в полето: „Да.“

Бисмарк, остро осъзнавайки, че младият мъж скоро ще стане кайзер, е като ужилен. Бележката показва категорично противопоставяне на собствената му политика. Той веднага написва кратко писмо до престолонаследника, обобщавайки онези от своите възгледи за евентуална война с Русия, описани по-рано в тази глава. И в това съобщение Вилхем отново има дързостта да напише коментари в полето, показващи несъгласие. Това провокира Бисмарк за по-дълго писмо, очевидно написано с много значително вълнение, твърде разбираемо предвид значението на тези различия в мненията, за бъдещето на Германия и Европа. По всяка вероятност, посочва Бисмарк, правото на вземане на решения по въпросите на войната и мира скоро ще бъде в ръцете на бъдещият кайзер. Той заявява надеждата си, че различията в мненията между двамата, трябва да бъдат преодолені с по-нататъшни аргументи от негова страна. Въпреки това, пише той, е длъжен да обърне внимание на последиците от гледната точка на престолонаследника. Отбелязвайки, че унищожаването на въоръжената мощ на Русия ще постави Германия в положение на безпомощна зависимост от Австро-Унгария за своята сигурност, и ако се приеме гледната точка, която престолонаследникът споделя, тогава цялата посока на германската политика след скорошната смърт на стария кайзер ще бъде погрешна. Тогава трябва само да се разреши бракът на Батенберг (показателен момент за младия Вилхелм, който ненавижда Батенберг) и да се върне отново на българския трон – ход, който със сигурност ще провокира войната, която престолонаследникът очевидно иска да предизвика. Но тогава, ще се стигне на война на два фронта (което ще предизвика нападението срещу Русия), така че по-добре, по различни причини, първо да се провокира конфликт с Франция. Бисмарк заключава, ще трябва да заключи всички документи, върху които престолонаследникът е написал своите маргиналии; Защото, ако тази разлика в мненията някога стане известна на външните хора, всякакво доверие в мирните намерения на Германия, както в

Германия, така и другаде, ще изчезне. Дори самият той няма да може тогава да поддържа преструвката на мирните цели; защото за политиката на Германската империя, пише той, репутацията на неискреност е „по-опасна дори от най-решителната склонност да се прибегне до война, при условие че такава склонност произтича от истинско политическо убеждение“.

Изправен пред тази атака и действайки по съвет на своите по-възрастни военни приятели, младият Вилхелм се отдръпна с доста неубедителен отговор; и въпросът е приключен. Но в този инцидент, както и от другите доказателства за мисленето в непосредственото военно и дипломатическо обкръжение на Бисмарк по това време, ясно се вижда как разбирането и подкрепата за политиката на стария канцлер, основният стълб на политическите отношения между Русия и Германия, съществували от 1870 г. насам, сега започват да бъдат подкопавани, защото старият кайзер вече го няма, за да ги подкрепя.

При по-ранните си посещения в Русия, преди да стане престолонаследник, Вилхелм II прави добро впечатление на Александър III. Сега, след като встъпва в длъжност, младият кайзер настоява, с изключителна нетактичност, да предприеме, в рамките на няколко седмици след смъртта на баща си и много преди да изтече традиционният период на траур, серия от посещения в чуждестранни столици, започвайки с Петербург. Това предимство, отдавано на Петербург, е обидно за австроунгарците, чийто император е далеч по-старши по възраст от тримата и който, като главен съюзник на Германия, има основателни претенции за първото посещение на младия монарх. Британците също не са особено доволни. Нали младият кайзер е внук на кралица Виктория. Така тази немислена прибръзаност прави лошо впечатление.

Кайзерът пътува до Петербург с императорската яхта, придружен от впечатляваща военноморска ескадра; посещението продължава пет дни, като уморителен цикъл от демонстрации, паради, вечери и посещения на забележителности. Старият канцлер не участва в посещението, но синът му Херберт го замества, добре е приет и се среща с царя и Гирс. Разговорът с царя е много задоволителен, тъй като младият Бисмарк разпространява много клюки за изобилните интриги, които вълнуват Берлинския двор през 99-дневния интервал между смъртта на двамата императори – тема, по която царят е слабо осведомен, но много любопитен.

С Гирс Херберт Бисмарк провежда общ политически разговор, и впечатлението от записите е, че нито една от страните, няма какво много да каже на другата: и двамата са уморени от старите теми и спорове и добре осъзнават, че просто няма никаква полза и смисъл да се продължава по-нататък. Германците не искат да покажат на руснаците, че имат голяма нужда от руска благосклонност в този момент и затова внимават да не искат нищо и да не показват прекомерен интерес към обяснението на позицията си.

Гирс се опитва да внуши на младия Бисмарк колко жалко е, ако австроунгарците се опитат да се възползват от моментната безпомощност на Русия на Балканите. Херберт Бисмарк посочи, че е много малко вероятно те да направят нещо подобно. Освен това няма много какво да се каже. Разговорът, както се изразява младият Бисмарк, просто „се изпари“ накрая.

Ефектът от посещението на новия кайзер за момента е умерено благоприятен по отношение на руското обществено мнение; но това почти не променя отношенията между двете страни. Освен факта, че царят и семейството му са по-малко благоприятно впечатлени от младия Вилхелм, отколкото в предишни случаи, настроенията на руския националистически печат само леко и временно са засегнати. Ненавистта срещу Австро-Унгария, което пронизва цялото влиятелно руско общество, официално и журналистическо, и което представлява най-сериозния източник на потенциален конфликт в германо-руските отношения, остава незасегната.

Няколко от събитията от 1887 г. и първата половина на 1888 г., току-що разказани, водят до решителна промяна в отношенията на Русия с другите велики континентални сили, особено с Германия и Франция.

Първо, условията на австроунгар-германския съюз от 1879 г. са разкрити пред висшите руски служители, а по-късно и пред широката общественост. След това за разликите в гледните точки, излезли наяве по време на преговорите за договора за презастраховка, руско-германските отношения се влошават от необузданите антигермански изблици на руския националистически печат. Причината е, разочарованието в Петербург, че може да има война срещу австроунгарците, в която Германия да не се намеси.

От този момент нататък руският генерален щаб действа в своите планове и подготовки, изхождайки от предположението, че всяка война, срещу Австро-Унгария, ще означава и война срещу Германия. И е само на крачка до признанието, че във война срещу Германия поведението на французите ще има решаващото значение за руския успех или провал.

Но поведението на французите, както се възприема в Петербург, зависи от състоянието на френско-руските отношения в дадения момент и разбирателствата или липсата им, между двете правителства и техните генерални щабове.

От решаващо значение е смъртта на стария кайзер. До 1888 г. неговата личност, като монарх на Германска империя, създаваше определен праг, под който руско-германските отношения не можеха да паднат, и реципрочно таван, над който френско-руските отношения не можеха да се издигнат. Сега, със смъртта на стария кайзер, тази последна, но много ефективна бариера пред каквато и да е фундаментална промяна в руско-германските отношения е премахната.

Така, втората половина на 1888 г. предоставя на царя нов стимул за развитие на по-тесни политически и военни отношения с Франция (което се подразбира от осъзнатата необходимост за намиране на мощен съюзник срещу Германия, ако Русия иска да има някакъв шанс за победа над омразните австроунгарци), но и с нова свобода, каквато никога преди не е имал, да продължи изграждането на тези отношения, необезпокоен от никакви чувства на лична лоялност към коронования глава на Германия. Посещението на Вилхелм II преминава достатъчно приятно на пръв поглед, но недостатъците на младия кайзер стават очевидни за всеки, който го наблюдава. Категорично внукът, не може да има уважението на царя, изпитвано към дядо му.

В някои руски среди, се предполага, че значителна промяна в отношението на Александър III, и отслабващата му връзка с Германия, освобождаваща свободата на действие в укрепване на връзка с Франция, ще бъде неблагоприятна за поста на Гирс, толкова дълго критикуван заради предполагаемите му прогермански възгледи. Но не става така. Личните атаки срещу Гирс бяха основно дело на Катков. След като великият редактор почина, националистическият печат продължи атаките си срещу отношенията с германците връзки, без да отправя конкретни нападки срещу Гирс. Но и самият министър, вече не е в отбранителна позиция, и прилага деликатните си умения за подобряване на френско-руските отношения, без да изглежда, че отстъпва пред шумните и отмъстителни врагове. Няма причина да се съмняваме, че влиянието на френското посолство в Петербург, чиито висши служители правилно виждат в използването на Гирс като посредник пред царя, най-добрите перспективи за укрепване на френската позиция, оказва осезаем ефект върху разубеждаването на руските националисти да атакуват неговата личност.

Накрая, с прекратяването на „личната вендета“ срещу Гирс от националистите, царят се почувства облекчен; сега можеше да окаже подкрепа на Гирс, без да се страхува, че това ще го постави в опозиция на Победоносцев и цялото националистическо крило на руското обществено мнение, ситуация от която той иска преди всичко да избяга.

Резултатът е, че на 13-14 октомври 1888 г. в Петербург е отбелязана с помпозност и церемония, ясно отразяващи личното одобрение на царя, 50-годишнината от постъпването на Гирс в руската дипломатическа служба. Честванията продължават два дни. Те включват не само официални вечери от висшите служители на министерството и от петербургския дипломатически корпус, но и безкрайна поредица от поздравителни послания, включително едно от царя (все още незавърнал се от Крим); посещения на учтивост от стотици хора, включително няколко от великите князе; и поднасяне на подаръци – масивна мастилница с миниатюрни статуи, по тогавашна мода, от дипломатите; богато украсен албум със снимки на всички епизоди на официалната му служба във външното министерство и т.н. И няколко дни по-късно, след завръщането на царя, най-накрая пристига орденът „Свети Владимир“, който нещастната Великденска вечер преди година и половина не успя да донесе.

Така Гирс най-накрая е възнаграден за търпението и силата на духа, с които издържа натиска срещу него през трудната зима на 1887 г.; и така е реабилитирано, в очите на чуждестранните правителства, дългогодишното му и вярно придържане към принципите на сдържаност и помирение в отношенията му с представителите на другите сили. Отсега нататък личното му положение е сигурно до края на живота и царуването на Александър III – край, който съвпадна толкова тясно и с края на неговия жизнен път.

Политиката, която Гирс през 1887 г., толкова упорито защитава, вече е непоправимо подкопана. Независимо от договора за презастраховка, политиката на неговите опоненти в ще триумфира но сега под негово ръководство, а не под тяхно и не веднага. Една от върховните иронии на тази история е, че личният триумф и реабилитация на Гирс съвпада толкова тясно с отслабването на договореностите, които той толкова дълго се стреми да запази.

А какво да кажем тогава за французите и тяхната реакция на всичко това? Може да се каже само, че тяхната реакция, поне на официално дипломатическо-политическо ниво, е незначителна. Има няколко причини за това. Най-забележителната, от есента на 1887 г. до края на 1888 г., са вътрешнополитическите трудности на Франция (което е характерно за неспокойните демокрации) Настъпват и кадрови промени. В края на лятото и есента на 1887 г. възрастния френски президент Жул Греви е забъркан в политически скандал, когато става обществено известно поведението на зет му Даниел Уилсън, който продава почетни отличия за да разреши собствените си финансови затруднения. Съответно Греви подава оставка от президентския пост на 2 декември 1887 г. Той е на 80 години и не му остава много време, активно да направлява френската външна политика. Но с неговото напускане през онази решаваща 1887 г., идва края на една епоха. Заслугите му за Франция във външната политика са големи. От президентската си позиция той представлява почти единственото стабилизиращо влияние на голямата нестабилност на парламентарно и правителствено ниво във френския обществен живот. Именно на неговия невъзмутим темперамент и разочарован скептицизъм повече от който и да е друг фактор, Франция дължи оцеляването си от опасностите, породени във френско-германските отношения поради военната демагогия на Буланже, а във френско-руските отношения, от политическата импулсивност на Флоранс.

Греви, виждайки скритото разминаване в целите между Франция и Русия и присъщата слабост на Русия като съюзник, не е привърженик на френско-руския съюз; но не се смятал за враг на Русия, нито се противопоставя на усилията за постигане на тихо укрепване на френско-руските отношения. Неговият подход към проблемите на отношенията е подобен на този на Гирс, насочен към стабилизиране на отношенията между европейските велики сили и избягване на резките промени в съществуващия баланс на силите.

Не можем да устоим на впечатлението, че ако е било възможно влиянието на Греви да се запази, ако не чрез личните му усилия, то чрез неговите наследници, Франция и заедно с нея останалата част от Северна Европа, щеше да избегне съдбоносния път, довел всички до бедствията на Първата световна война.

Наследникът на Греви на президентския пост, избран в деня след оставката му е републиканският политик и бивш член на кабинета Сади Карно. Потомък на именито републиканско семейство, внук на „известния Карно“, подобно на Фрейсине, инженер по образование, но политик по вкус, Карно ще бъде на президентския пост от 1887 г. до убийството си през юни 1894 г. Неговият мандат обхваща целия период на преговорите и сключването на френско-руския съюз.

Въпреки че с течение на времето ще се покаже като твърд привърженик на съюза и ще остане в историята като такъв³⁷⁷, през първите месеци на своето президентство Карно проявява предпазливост към френско-руските отношения. Това е времето, когато Буланже, (вече не е министър), засилва стремежа си към властта чрез електорален и парламентарен успех; и Карно, отстоявайки пози-

³⁷⁷ Отбелязва се, че салонът на мадам Карно, дори след смъртта на съпруга ѝ, е посещаван само от онези военни и цивилни фигури, включително Боадьофр, Сосие и Аното, които имат най-голям интерес към съюза.

цията си срещу Буланже, не е нетърпелив да привлече вниманието към въпроса за съюза с Русия, толкова важен за Буланже.

Самият Буланже е принуден да се откаже от военното министерство през май 1887 г. при реформирането на кабинета, което съпътства смяната на президентския пост. Неговото място е заето от Фрейсине, човек, дълбоко заинтересован от военните дела и който се смята за експерт в тях. Фрейсине е нетърпелив да върне развитието на френските въоръжени сили в нормален ритъм след бурните и не винаги полезни превратности, предизвикани от Буланже. Тук, във военната област, неговият принос за формирането на съюза е предопределен да бъде по-конструктивен и по-ефективен от всичко, което е постигнал като премиер. Но подобно на колегите си в кабинета и Ке д'Орсе, той не бърза към започването на дискусии по френско-руския съюз, докато реформирането на френските въоръжени сили след Буланже не достигне необходимото развитие, затова през първите месеци на 1888 г. той не желае да форсира темпото.

В началото на април 1888 г. кабинетът на Тирар, който за кратко последва смяната на президентския пост, пада и беше заменен от кабинета на Флоке. Ще припомним, че самото предложение Флоке да стане премиер е достатъчно, помалко от година по-рано, да накара Моренхайм да заплаши с напускане на Париж, заради обидата, нанесена от Флоке на цар Александър II в далечната 1867 г., Като председател на Камарата на депутатите, за Флоке това руско студено отношение, станало широкоизвестно на обществеността, се превръща в голям политически срам. Следователно една от сензациите на парижкия сезон през зимата на 1888 г. е публичното помирение, постигнато между Флоке и руското посолство след обширни дискусии между Флоранс и Моренхайм. Помирението е одобрено от царя и е още едно доказателство за бавната, но постоянна промяна в отношението на монарха към Франция. Веднага щом помирението се осъществява, Флоке веднага е издигнат (април 1888 г.) на премиерски пост.

Всичко това премахва една от пречките за по-доброто френско-руско разбирателство. Но е очевидно, че предвид миналото си, Флоке не може да се смята, за особено топъл приятел на руската автокрация; и неговото издигане на премиерския пост, е мълчаливо прието от руснаците, не е посрещнато в Петербург с предпазливост и резервираност.

С назначаването на Флоке за премиер, Флоранс е отстранен от поста министър на външните работи, а мястото му заема бившия премиер Рене Гобле. Причините за отстраняването на Флоранс никога не са публично разкрити. Както беше посочено по-горе (Глава 19), това решение вероятно има връзка с аферата с фалшивикатите, наречени „документи на Фердинанд“. Флоранс все пак, участва в кабинета на Гобле през първите месеци на 1887 г. и няма доказателства, че отношенията между двамата са били обтегнати.

Сега обаче, в началото на 1888 г., когато „документите на Фердинанд“ току-що са били публикувани, вероятно някои от колегите на Флоранс от кабинета са наясно с неговата роля в аферата и неудобството, което може да бъде причинено на френското правителство, ако съучастието му стане публично

достояние.³⁷⁸ И сега тези колеги се опасяват, че френски външен министър може за втори път да се озове по толкова тънък лед.

Но назначаването на Гобле представлява явен удар към какъвто и да е интерес или ентузиазъм за развитието на френско-руските отношения. Неговото отношение е подчертано резервирано, скептично и предпазливо. Съдейки по страниците на официалните „*Documents diplomatiques français*“, цели шест седмици след встъпването на Гобле в длъжност, Лабуле не получи никакви доказателства, че новият му външен министър се интересува от руските дела; и цели осем месеца трябва да изминат, преди Гобле да предостави на своя посланик в Петербург, някакви указания.

През септември 1888 г. Гобле, очевидно недоволен, че докладите на посланика му, изпраща в Русия своя началник на кабинета Робер, за да получи представа от първа ръка за ситуацията там. Моментът е избран неудачно, както ще му каже всеки в Петербург. Царят и Гирс по това време са далеч, както е обичайно по това време на годината. Най-доброто, което д'Ормесон, тогавашният шарже д'афер (и в края на службата си там, предвид назначаването му за началник на протокола в Париж), е да му уреди среща с необщителния Влангали. Робер е недоволен от тази среща с мудната, къснолятна Русия; и се връща, за да отхвърли всякакви надежди за скорошно подобрене на френско-руските отношения. Русия, докладва той на Гобле, има много по-голяма нужда от Франция, отколкото обратното. Отношението „*à la fois amicale et sparsee*“ (приятелски и резервирани), което Гобле вече е възприел към Русия, е точно и правилното, пише Робер, за предстоящия период.

Гобле приема съвета. Трябва да се поддържат най-добрите възможни отношения с Русия, но без да се опитва установяването на по-близки връзки. И записва той в мемоарите си, че „самите руснаци несъмнено ще го отблъснат, което ще се окаже компрометиращо за нас. Както и да го погледнем, нямаше какво друго да правим, освен да чакаме.“³⁷⁹

Така Гобле продължава, през първите осем месеца в Ке д'Орсе, да твърде, че „в неформалните си разговори често казвах, че засега пазя мълчание, но по-късно, когато започнем да възстановяваме силите си, ще отворя широко ушите си, за да се вслушам в съобщенията, които ми изпращаха (доп. пр. от Петербург).“

Следователно отношенията между Русия и Франция на публично и официално дипломатическо ниво остават през втората половина на 1887 г. и цялата 1888 г. в пълно затишие. Няма големи търкания, но няма и голям ентузиазъм. Царят, тайно обвързан от Договора за презастраховка и вероятно уплашен от известната реч на Бисмарк в Райхстага от януари 1888 г., не проявява желание да разбуди тихите води на европейската дипломация. Той прекарва много вре-

³⁷⁸ Буланже със сигурност е знаел за въпроса, както и Локрой, бивш министър на търговията и промишлеността. Самият Флоранс е продължил политическия си живот като депутат, но никога не се е върнал (за негово голямо огорчение, според слуховете) в управлението. По-късно той посещава Русия, по лични дела след 1890 г. Но царят отказва да го приеме. През 1894 г. той написва доста странна, силно агиографска (възхваляваща) и исторически безполезна книга за Александър III, чийто мотив остава неясен и до днес.

³⁷⁹ R. Goblet, "Souvenirs de ma vie politique," *Revue politique et parlementaire*, CXXXVII, No. 410, January 10, 1929. The above is Goblet's summary of Robert's conclusions.

ме през лятото и есента на 1888 г., далеч от Петербург. А онези, които тогава са архитектите на френската дипломация, както току-що видяхме, иман малък интерес към Русия и само твърда решимост да не се замесват в необмислените и авантюристични подходи към Русия, които Флоранс и Буланже се съревновават помежду си в опитите си през бурната зима на 1887 г.

Но зад кулисите на международните отношения, по-малко податливи на обществен контрол и по-малко чувствителни на европейското обществено мнение като цяло, отколкото официалният дипломатически обмен, започват да се отварят и използват възможности, които ще имат голямо и решаващо значение за бъдещето на френско-руските отношения. Именно към тях трябва да се обърнем в следващата глава.

Глава двадесет и първа. ФИНАНСОВИ И ВОЕННИ СЪТРЕСЕНИЯ

Късното лято и ранната есен на 1888 г., подобно на 1886 г., предвещават скрита, но изключително съществена промяна в нагласите на царя и неговите водещи съветници по отношение на външните работи. Година по-рано, той стига до решението да не подновява съюза на тримата императори; но не преминава към незабавно и широкообхватно развитие на отношенията с Франция, доскоро влошени след отзоваването на Апер. Две години по-късно и това се променя. В края на лятото и есента на 1888 г. се появява решението да се започне установяването на близки отношения, на финансово и военно ниво, в мащаб, който само две или три години по-рано е бил немислим.

Договорът за презастраховка изключва всякакъв сравним напредък на политико-дипломатическо ниво; но това изобщо не е пречка за онези, които са заинтересовани от по-тесни финансови и военни отношения. Царят им дава съгласието си, за значими нови начинания в съответните области. Не е ясно кога точно се провеждат решаващите разговори; но може да предположим, че това трябва да е през август 1888 г., малко след посещението на младия кайзер в Петербург; защото от 26-ти същия месец до 4 ноември царят е далеч от Петербург, но по това време движенията в руската политика отразява, че въпросните решения, са в пълен ход.

Нека първо разгледаме събитията на финансовата сцена. Вече отбелязахме (виж Глава 18), че от френска страна са правени спорадични, но неубедителни проучвания в различни моменти през 1887 г., и особено през същата есен а, за да се види, има ли възможности за френски заеми или някаква финансова помощ за руското правителство. Тези проучвания са обвити от секретност и не са много ясни дори и днес. Изглежда, че те са правени в различни моменти както от банките, по-специално *Credit Lyonnais*, които искат да организират сравнително малка частна операция по конвертиране, възстановявайки авансите си чрез продажба на новите държавни облигации чрез своите клонове, така и от някои от членовете на *la haute banque* (банковия консорциум, с ковеното участие на Ротшилд), които са по-заинтересовани от любопитно предложение за създаване на голяма френска банка в Русия. Към това предложението, Сион проявява силен интерес и твърди, че самият той, но без успех е агитирал за начинани-

ето в Петербург.³⁸⁰ Според него планът е прекратен от Гирс и Моренхайм, но не предлага никакви доказателства, или някакво правдоподобно обяснение за тезата си.

Нито едно от тези предложения е не се хареса на Вишнеградски, притиснат от катастрофално ниския курс на рублата и лошия пазар на руски ценни книжа. Така 1887 г. завършва без никакъв напредък, освен малкото постижение на Сион в организиране конвертирането на акциите на Руската поземлена банка.

Германците са наясно с тази ситуация и някои от тях, включително райхсканцлерът, злорадстват, предполагайки, че това ще отрезви руснаците и ще ги направи по-отзивчиви към германския натиск. „Райхсканцлерът желае...“ (така гласи инструкция от 4 март 1888 г. от Фридрихсруе до Фридрихсруе в Берлин), че провалът на опитите за уреждане на руския заем трябва да бъде разгледан в „*Kölnische Zeitung*“, като се изтъкне, че Русия е в положение на прахосник, нуждаещ се от настойничество и липсва само съдебно решение, за да се обяви за некомпетентна. Трябва да се каже, че Русия е загубила доверието си, защото живее неразумно и няма контрол върху разходите си“.³⁸¹

Бисмарк не е експерт по финансови въпроси и в този конкретен случай самодоволството му е доста неуместно. Защото точно по това време се полагат други, по-сериозни усилия за уреждане на френски заем за Русия, по-сериозни, защото сега не само банкерите, но и двете правителства са доброжелателно ангажирани: руското правителство като очевиден инициатор, а френското правителство като изричен поддръжник на френския банков представител. На 28 февруари 1888 г. Моренхайм се свързва с Исак Денфер-Рошро, директор на *Comptoir d'Escompte*, една от водещите банки, имаща особено тесни отношения с френското правителство, и иска да се срещне с него незабавно. Разговорът се състои на следващия ден. Моренхайм му показва две строго поверителни писма, които наскоро е получил от Гирс. От първото става ясно, че царят е свикал специален съвет, състоящ се от тримата бивши министри на финансите - Ройтерн, Бунге и Абаза, заедно със Сименс (директор на Държавната банка) и Вишнеградски, за да разгледат проект, предвиждащ създаването на консорциум под ръководството на *Comptoir d'Escompte*; и е решено руското правителство да влезе в контакт с „Комптоар“ по този въпрос, но само „*sans aucun intermédiaire*“ (без никакви посредници).

Във второто писмо, за което Моренхайм казва, че току-що е получил, Гирс пита дали е възможно Денфер-Рошро да дойде в Петербург за обсъждането на проекта, с пълни пълномощия да сключи сделка на място и без да се позовава на Париж.³⁸²

Какво се крие зад това от руска страна, не е очевидно. Вероятно заседанието на този специален съвет се е състояло в началото на февруари. Очевидно то е в отговор на предложения, вече направени от френска страна, и по-специално от *Comptoir*, някъде през януари.³⁸³ Вероятно има специални причини за бързи-

³⁸⁰ *Histoire*, pp. 341-342.

³⁸¹ *German Archives*, VI, *Russland* 71. *Memo, Rothenburg to von Berchem*.

³⁸² *Russie. Finances. Mars-Avril, 1888. Voyage de M. Denfert-Rochereau, in the French Archives*.

³⁸³ *Note DDF*, VII, No. 20 (telegram of January 31 from Herbette).

ната и изключително високото внимание, с което предложението е разгледано в Петербург. Само може да предполагаме за тези причини; но най-вероятно са свързани с тревогата в правителствените и финансовите кръгове в Петербург, за изключително неудобното положение, в което се озовават някои от руските финансови къщи чрез усилията си да изкупят и след това да препродадат руските облигации, предлагани преди това на Берлинския пазар. Покупките са направени като спекулация на тримесечен кредит, с увереността, че до края на това време облигациите ще бъдат продадени с печалба. Но става обратното, цените им са допълнително понижени; и това води не само до фалита на поне една частна финансова къща в Петербург (тази на барон Фелайзен), но и до сериозни трудности за Руската банка за външна търговия, която има особено тесни връзки с Берлин и която служи като агенция за чуждестранни трансакции на руската хазна. Всичко това е източник на изключителна тревожност за Вишнеградски; и е напълно възможно в началото на февруари да е имал сериозни опасения, поради страха, че без сериозна външна помощ нито облигациите на руското правителство, нито руската валута ще могат да издържат на натиска, който германците им оказват.

Най-интересното е, че Александър III изобщо не мисли да облекчи трудностите на своя финансов министър, което лесно може да направи, чрез нови политически преговори с германците и разсее различията, довели до германския финансов натиск. Вместо това той веднага се насочва, към възможността за френска помощ. Напълно ясно е, че мотивите, които го ръководят не са само финансови. Защото на 29 февруари Моренхайм, в разговор с Денферт, му съобщава изявления от политически характер, които могат да бъдат само по указания на Гирс; а те отразяват само неотдавнашните разговори, които външния министър и царя.

Моренхайм казва на Денферт, че царят е решен да запази мира. Той няма да изхаби и един патрон за България. Дори Бисмарк искрено желае „този път“ за мирно уреждане на българския въпрос. Австро-Унгария също иска решение. И ще минат още две години, преди самата Русия да е в позиция да мисли с увереност за конфликт с някой от съседите си. Следователно французите не трябвало да се тревожат, че Русия ще се замеси във война в близко бъдеще. „Вашите документи могат да пишат различни неща“, твърди Моренхайм. „Вашите държавници могат да държат речи. Дори в Русия може да има ожесточени полемики. Но мирът няма да бъде нарушен в настоящия момент.“

В тези наблюдения, очевидно вдъхновени от руското желание да се неутрализират всякакви тревоги, които може да има Франция от евентуална австро-унгаро-руската война, съдържат ясният намек, че Русия дори да не е готова за военни намеси, в рамките на две години (т.е. след изтичане на договора за пре-застраховка) тя ще бъде готова за това след това. И това е важен намек за политическите скрити мотиви, с които царят е упълномощил висшите си подчинени да се обърнат към Франция за решаване на най-належащите си финансови проблеми.

Пътуването на Денфер до Петербург, е в началото на април, не е успешно. Причината не е липса на подкрепа от страна на френското правителство, което инструктира Лабуле да улесни мисията на Денфер по всякакъв начин,

дори да му предостави на разположение услугите на френския дипломатически шифър. Неуспехът не е и следствие от липса на внимание на високо ниво в Петербург; на Денфер е дадена възможност да се срещне и разговаря не само с Вишнеградски, но и с Гирс и военния министър Вановски, както и с всички изтъкнати членове на специалния царски съвет, освен това въпросът е разгледан по време на посещението му от самия Държавен съвет.

За неуспеха на Денферт, нека проследим неговия собствен разказ. Пристигайки в Петербург в неделя, 8 април, Денферт посещава Вишнеградски същия следобед. Вишнеградски му обяснява, че изключителното изобилие от инвестиционен капитал във Франция, насърчава руското правителство да закупи там значителни количества злато, за да увеличи съществуващите си резерви и да намали девалвацията на валутния курс на книжните си пари. Не е вярно, че самото руско министерство се нуждае от пари; който и да е казал това, е действал с фалшиви претенции и е говорил злонамерено.

Денферт е малко изненадан от това изявление, което прави предложението му да изглежда наивно и неуместно; но продължава разговора и накрая се разбират да изложи предложенията си в писмен вид и да ги даде на Вишнеградски на следващия ден.

Денферт прави това в дълъг меморандум, чийто пълен текст сега е достъпен във френските архиви. Той започва, като посочва, че само Ротшилд (които очевидно не са свързани с настоящото му посещение и предложения) имат възможност да отпуснат голям заем от собствените си ресурси; другите френски банки могат да го направят само като прехвърлят голяма част от руските задължения на френската общественост. Но ако консорциум от френски банки отпусне заем на руското правителство на фиксирана цена, когато се пуснат облигациите на пазара, те все още ще бъдат на милостта на германците, които могат да снижат още повече цените на руските ценни книжа и да създадат паника в Париж. Затова той предлага емисия на облигации, с номинална стойност 125 млна рубли, по които френските банкери първоначално ще платят само договорен аванс, оставяйки крайната сума, дължима на руското правителство, да се определи от печалбата, което облигациите могат да донесат на френския пазар. При подобно споразумение, твърди той, френските банкери, бидейки защитени от сериозни загуби, ще са предпазени от панически продажби и ще е в тях интерес да поддържат добри цени.

Това предложение, както е очертано от Денфер-Рошери, следва почти дословно концепцията, изложена преди десет години от президента на *Credit Lyonnais*, Анри Жермен, при обсъждането с руския железопътен магнат Поляков, на въпроса как френските банки могат да помогнат за възстановяването на руските финанси след войната с Турция.³⁸⁴

Всичко се свежда до условието, че френските кредитни институции, лишени от големия независим капитал на Ротшилд, могат да действат само като

³⁸⁴ Жан Буви, в своя *Les Rothschild* (Париж: Fayard, 1967), р. 271, цитира следното от писмо, изпратено от директора на *Credit Lyonnais* до ръководителя на петербургския клон на банката, описващо забележките на Жермен към Поляков: „Г-н Жермен е на мнение, че трябва да се включим в надпреварата и че подходящата стратегия е ясно посочена от прецедента с „Менделсон“ по отношение на този заем.“ Денферт докладва на началниците си в Париж, че от всички, които среща в Петербург, Абаза го е впечатлил най-много и изглеждало, че се ползва с голям авторитет.

брокери за емисия на руски облигации, ограничавайки сериозно възможния риск за себе си.

Меморандумът на Денферт е изпратен на Вишнеградски в понеделник сутринта. Същата вечер той е повикан от вечеря във френското посолство, за да се срещне насаме с възрастния Абаза, е член на Държавния съвет, присъствал е на следобедното заседание и е упълномощен да съобщи решението му на френския banker. От тази среща и от дългия разговор, който Денферт провежда с Вишнеградски на следващия ден, става ясно, че руснаците съвсем не желаят да приемат каквото и да е предложение от този характер. Според тях това ще навреди на кредита им. В най-добрия случай означава дълго забавяне на прехвърлянето на средствата от заема.

Вишнеградски, твърдейки, че иска само заем от 125 млна златни рубли на твърда, предварително определена цена, намеква, че дори не намира момента особено благоприятен, есента ще бъде по-добра и се надява, че дотогава добра реколта, ще увеличи износа на руско зърно, ще му даде възможност да осигури без затруднения обслужването на твърд заем. Така Денферт се връща в Париж с празни ръце.

Причините за този рязък отпор на руснаците на подход, който самите те насърчават, вероятно са свързани с две явления, видими в началото на април, които не са видими в началото на февруари. Едната е очакваната добра реколта през предстоящия селскостопански сезон. Другата може да предполагаме, са признаци, че цените на руските ценни книжа в чужбина скоро ще достигнат най-ниската си точка. В Германия нараства съпротива срещу по-нататъшните продажби на ниските цени, но и количеството на тези ценни книжа, прехвърлени от Германия на други пазари, започва да се проявява в нарастваща съпротива извън Германия срещу всяко по-нататъшно понижаване на цените.

Докато Денферт е в Петербург, Вишнеградски му показва руските данни за мащаба на тези движения. Руснаците дотогава изкупуват обратно от тези книжа общо около 166 млна рубли; а други 30-40 млна, според тях, са отишли в Париж или Амстердам. (Това е много значително подценяване.)³⁸⁵

Двете съображения подтиква руснаците да не сключат каквато и да е сделка в този конкретен момент. Но в допълнение, предложението на Денферт, което не дава никаква сигурност, какво руснаците ще получат от сделката и гарантира само, че каквото и да получат, ще бъде отложено дълго във времето, очевидно не отговаря на изискванията на Вишнеградски; и е трудно за него или за членовете на Държавния съвет да го защитят срещу евентуални критики в руското правителствено ръководство.

Толкова за разказа за първия неуспешен опит в началото на 1888 г. да се уреди голям френски заем за Русия. Той ни разкрива много; но много остава и неясно. Силният интерес на френското правителство, или поне на френското външно министерство, по въпроса е ясен.³⁸⁶

³⁸⁵ Girault, *Emprunts*, p. 148.

³⁸⁶ Телеграмата, която Флуоранс изпраща на д'Ормесон, да улесни мисията на Денфер, е датирана от 31 март, четири дни преди неговата оставка. Едва ли е израз на личния му ентузиазъм? Когато Денфер пристига в Петербург на 8-ми, новият френски външен министър, не се интересува от френско-руските отношения. Възможна ли е връзка между министреската смана и промяната в нагласите на Русия?

Но откъде идва първоначалният тласък? Както отбелязах по-горе, текстът на писмото на Гирс до Моренхайм ясно показва, че руското правителство, предприемайки първоначалните си действия по въпроса, действа в отговор на някакво предложение от френска страна, вероятно от френските банкери. Но от кого и кога? Вероятно *Comptoir* е замесен на този етап.

Рене Жиро, автор на най-изчерпателния и авторитетен труд за френско-руските финансови отношения от този период³⁸⁷, предполага, че *Banque de Paris et de Pays Bas (Paribas)* също е свързана с *Comptoir* в цялото начинание и че двете банки имат интерес към определени съществуващи инвестиции и проекти за нови частни руски индустриални предприятия. Но вероятно и други банки са замесени. Флоранс, инструктирайки д'Ормесон да улесни мисията на Денфер, и е готов да говори „от името на *Comptoir d'Escompte* и на консорциум от френски банкери“. Руснаците, канейки го в Петербург, изрично изискват той да дойде подготвен да сключи сделка, без допълнително споменаване на Париж, като намекуват, че очакват от него да е завършил всички договорености с френските банки, участващи в предложенията му, и има пълни пълномощия да действа от тяхно име. Пред Вишнеградски, Денфер намекува, че съставът на консорциума все още предстои да бъде определен в съгласие с руското правителство.³⁸⁸ Възможно ли е той идвайки в Петербург да представя само *Comptoir* и *Paribas*? И това има ли връзка с колебанието на руското правителство?

Накрая, има още редица нерешени въпроси, свързани с личното участие на Денфер-Рошро и това на ръководството на *Comptoir d'Escompte* в руските дела. Първо, има убедителни доказателства, че именно президентът на *Comptoir*, Едуар Хентш, няколко месеца по-рано е отпуснал средства за закупуването от френското правителство на „документите на Фердинанд“.

Второ, няколко месеца по-късно *Comptoir* изпада в сериозни затруднения поради участието си в *Societe des Metaux* (поради неуспешно спекулиране с цената на медта). В сензационен процес срещу *Comptoir*, Хентш е обвиняем за финансови злоупотреби. А Денферт-Рошро, се самоубива на 5 март 1889 г. Очевидно самоубийството му е свързано с трудностите на *Comptoir*, на която е директор (също Денферт участва лично в синдиката на Панамския канал от 1883 г., чиито затруднения започват да стават все по-големи и по-остри).

Но Сион, в частно писмо до Блайхрьодер, написано малко след смъртта на Денферт, казва че знае от най-сигурен източник, че самоубийството е резултат от изисквания, поставени на Денферт от руското правителство.³⁸⁹

Мотивите и естеството на поведението на руското правителство във връзка с този неуспешен опит са сравнително лесни за разгадаване, но ще трябва да се извършат значителни допълнителни изследвания, преди тези на френското правителство и банковия свят да станат напълно ясно.

Трябва да се има предвид и връзката на *Comptoir* и на неговия ръководител, Хентш, с този първи опит за уреждане на френски заем; защото участието му в закупуването на „документите на Фердинанд“, както ще видим скоро, не е

³⁸⁷ Girault, *Emprunts*, p. 153.

³⁸⁸ Денфер споменава като хипотеза, че сделката може да бъде поверена „на френска група, която не оценява предварително лоялността, компетентността и времето за действие“.

³⁸⁹ Текстът на писмото, заедно с други документи, ми беше предоставен от архива на Блайхрьодер от неговия биограф, професор Фриц Щерн от Колумбийския университет.

единствената му връзка с кръгове в парижките делови и военни среди, заинтересовани от финансовите отношения на Франция с Русия.

Ако наистина е вярно, както е посочено по-горе, че надеждите за добра реколта от зърно и за покачване курса на рублата и на руските облигации на европейските пазари имат важна роля в изчисленията, поради които Вишнеградски и неговите сътрудници отказват предложението на Денферт през пролетта на 1888 г., последвалите месеци потвърждават тази далновидност. Руската реколта от 1888 г. е отлична дори отвъд най-оптимистичните надежди; а стойността ѝ на световните пазари е повишена поради лошата реколтата в няколко други основни зърнопроизводителни региона в света. Износът на руско зърно за Франция се увеличава значително през тази година, и дава повишена увереност, както Вишнеградски се надява, за способността на Русия да поеме задълженията си към разширена външна задлъжнялост. В допълнение, цените на руските ценни книжа започват да се покачват значително през юни, и най-вече на решаващия германски пазар.

Причините за последното явление са сложни и остават въпрос на предположения. Денферт не споменава нищо за конверсия на по-ранните руски заеми, въпреки че в продължение на две години това очевидно е основна цел на руското финансово министерство вероятното желанието на онези, които подкрепят мисията му от френска страна, да избегнат взаимодействие с германските банки, които имат основно участие в по-ранните заеми (въпреки че *Comptoir* също има дял в този от 1877 г.) и чието сътрудничество очевидно ще улесни конверсията. Сега през лятото на 1888 г., в Париж се разпространява мнението, че конверсионният заем има повече перспективи за руско приемане от всеки друг и че поради тази причина не може да се избегне известно германско участие. Силната подкрепа, която е оказана за повишаване цените на руските облигации през това лято, от Блайхрьодер и други, предполага, че германските банкери имат големи надежди за участие в друг голям руски заем и са загрижени да коригират пазара на руски ценни книжа, който може да повлияе неблагоприятно цените на които ще се продаде новата емисия.

Всичко това може е фон за главното събитие на 1888 г. във френско-руските финансови отношения – новият опит на парижки банкери в късната есен да уредят голям заем за Русия. Отново предварителните стъпки са обвити в неизвестност. За тези преговори се знае много по-малко, отколкото в случая с Денферт. Участват и германски банкери, наред с френските, и има слухове за остър конфликт между тях.

Този път не *Comptoir* се явява като представител на френските банкови кръгове, а Шарл Сотер, новият директор на *Banque de Paris et Pays Bas*, и още един човек, който оттогава нататък взема значително участие в развитието на френско-руските отношения. Това е датско-френският частен банкер Емил Хоскиер.

Роден в Норвегия в семейството на датски банкер, Хоскиер основава много години по-рано собствена банка в Париж на булевард „Осман“ и управлява нейните дела с изключителна благоразумие и успех. Към момента на смъртта си през 1915 г. той дълги години е датски генерален консул в Париж. (Дали е заемал този пост още през 1888 г., не е ясно.) Има много добри връзки в Копен-

хаген, въпреки че не е популярен в датската колония в Париж, а датския некролог го нарича след смъртта му „по-норвежец, отколкото датчанин, и по-французин, отколкото норвежец“.

Сред отличителните черти на Хоскиер се откроява интересът му към Русия и тесните му връзки с тази страна. Сестра му, Елинор, е съпруга на генерал Апер, френския посланик в Петербург от 1883 до 1886 г. (виж по-горе, глави 4 и 8) и е особено близък да Александър III и неговата датска съпруга. Две от племенниците на Хоскиер, дъщери на другата му сестра, се омъжват за членове на семейство Хентш очевидно за синове на Едуар Хентш, който е ръководител на *Comptoir*. Ще припомним, че очевидно Едуар Хентш дава парите за закупуването на „документите на Фердинанд“, а Апер, по искане на Флоранс, ги занася на царя. Хоскиер е свързан чрез двете си сестри както с *Comptoir d'Escompte*, чрез проруското семейство Хентш, така и с Апер, а чрез него и с руския двор. Не е чудно, че при тези обстоятелства той е в центъра на първите усилия за уреждане на първите големи френски заеми за Русия.

Хоскиер и Сотер заминават за Петербург около края на октомври 1888 г. и преговорите продължават до месец ноември. На 8 ноември, в разгара на преговорите, е издаден имперски указ, разрешаващ мащабно преобразуване на съществуващия дълг; и споразумението с банкерите е окончателно подписано на 17 ноември от Хоскиер и Сутер за френските банки, от някой си г-н Фишай (от банка „Варшауер“) за германците и от Сак и Ласки, директори съответно на Петербургската дисконтова банка и Петербургската международна банка, за руснаците. Предвижда се международен заем на номинална стойност 500 млна франка, от които руското правителство ще получи 417,5 млна, а останалата част е маржът, оставен на банкерите. Това носи на руското правителство приблизително 160 млна златни рубли, от които около 108 млна са използвани за погасяване на 5% заем от 1877 г. (в чието емитиране по време на Руско-турската война водеща роля има германската банка на Менделсон) и замяната му с нов с 4%, с падеж след 81 години вместо предишните 37.

Както Вишнеградски настоя по-рано през годината в разговорите си с Денфер-Рошро, заемът е на „затворена цена“ в смисъл, че членовете на банковия консорциум са гарантиралисумата, която ще бъде реализирана от руското правителство. От общата сума малко над половината е предоставена от група френски банки, от които *Pays Bas*, *Banque d'Escompte de Paris* и *Comptoir* поемат най-големия дял, а четири други, включително *Credit Lyonnais* и *Hoskier & Co.*, си разделят останалата част. Двете руски банки се включват за 100 млна, а три англо-холандски банки (*Baring*, *Hambro* и *Hope & Co.*) за 50 млна. Две германски банки, *Mendelssohn* и *Berliner Handelsgesellschaft*, също са включени.

Този заем не намаля значително общия размер на външната задлъжнялост на руската държава, но добавя около 60 млна рубли към златните ѝ резерви към момента, води до допълнително значително изместване на непогасената задлъжнялост от Берлин към Париж; слага край на пазар за руски ценни книжа в Берлин и всъщност дава така необходимия тласък на руския кредит по целия свят. Емитират се на нови 4% облигации, от които 86% са пласирани във Франция. Цената на френския пазар се повишава толкова значително в месеците след емитирането, че се реализират до края на следващата година печалба от

14,7%.³⁹⁰ Жиро разказва, че скоро след емитирането им, тези ценни книжа са описани във френските финансови списания като „семеини финансови инвестиции“. Общото впечатление на обществеността, пише той, е че „тези руски средства са чудесна сделка!“³⁹¹

Успехът не спира дотук. В рамките на няколко седмици, започват разговори за по-нататъшни и дори по-големи сделки. Сега се предвижда, конвертирането на железопътните облигации от различни категории до номинална стойност от близо 2 млрд франка. Тези облигации първоначално са емитирани чрез средствата на Ротшилд; и парижката къща на това семейство, несъмнено впечатлена от успеха на заема от 1888 г., сега се вмъква много умело и ефективно в играта.

В преговорите възниква конфликт поради настояването на руските власти Хоскиер да получи дял от сделката. Хоскиер, който е приет на аудиенция от царя след сключването на сделката от 1888 г., се ползва с благоволенieto на руската императорска двойка, но няма доверието на Ротшилд. (Сион изпитва слино негодование, защото той го измести от преговорите.)³⁹²

Ротшилд не желаят да приемат участието на Хоскиер; но трудността а е избегната от самия Вишнеградски, чийто личен дял, който може свебедно да продаде, той го продава на Хоскиер – и съответно Сион, без изобщо да е разбрал смисъла на този ход, по-късно обвинява финансовия министър.

След като тази пречка е преодоляна и колебанията на царя са облекчени от участието на Хоскиер в сделката, и през зимата и пролетта на 1889 г. са уредени два допълнителни конверсионни заема, обхващащи конвертирането на цялата гореспомената сума (около 640 млна златни рубли или доста над половината от оставащия непогасен руски дълг) чрез Ротшилд.

С тези транзакции е очевидно, че прехвърлянето на руските заеми от Берлин към Париж е ефективно постигнато. Сега е положена основата за по-нататъшни големи заеми – вече не конвертируеми не само емисионни, но и директни заеми към руската хазна, които с нередовни прекъсвания ще продължат през целия период до 1914 г. и ще превърнат руския дълг към Франция по това време в най-големия дълг на една държава към друга, който светът някога е познавал.

Ако преговорите за големите френски заеми за Русия през 1888 и 1889 г., е доста неясен, още по-голяма неяснота обгръща преговорите, които през същите тези години се осъществяват между висшите служители на двете страни на военно ниво. Съдейки по оскъдните налични доказателства, резултатите са не по-малко значими. Защото и тук застоят, който преобладава на политико-

³⁹⁰ Облигациите, закупени от банкерите на приблизително 85% от номинала, са котирали през януари 1889 г., т.е. в рамките на няколко седмици след емитирането им, на 93%; а до април същата година цифрата се повишава до 95,5% (Nolde, VAlliance, стр. 511). Така френските банкери са на голяма печалба.

³⁹¹ *Emprunts*, p. 167.

³⁹² Докато другите парижки банкери са били вдъхновени от финансови мотиви, не може да се говори за голямото политическо значение, което самият Хоскиер придава на операцията. В писмо от 16 януари 1889 г. до Лабуле, оплаквайки се от неспособността на френското правителство да отдаде адекватно признание на неговите заслуги, той нарича операцията „голямо дело, което от гледна точка на отношенията между Франция и Русия е предопределено да избегне най-щастливите последици“ (Френски архив, досие: Русия, 1889. Финанси, Заетост).

дипломатическо ниво, не се е разглежда като необходима пречка за значително консолидиране на отношенията зад кулисите. Това е консолидация, обяснима с незнанието на повечето от замесените за съществуването и естеството на германо-руския договор за презастраховка. (Политическите споразумения, държани в дълбока тайна, скрити не само от обществеността, но и от огромното мнозинство длъжностните лица, които трябва на по-ниско ниво, да провеждат „политиката“, въпреки че често дават злощастни и контрапродуктивни резултати.) Но тази консолидация не може да стане без съгласието на онези малцина хора, и най-вече на самия цар, на които съществуването на договора за презастраховка е добре известно.

Нека накратко разгледаме отношенията между двете военни институции до средата на 1888 г. Още от края на руско-турската война има тесни лични отношения между висшите военни фигури в съответните страни. Висшите фигури в Петербург се обръщат с голямо внимание на френските офицери през 80-те години на XIX век. Това внимание се споделя и от царя, който неколкратно заявява ясно, че неговото неодобрение към френската политическа система не се отнася върху френската военна институция. Но преди всичко, двамата генерали Боадьофр и Обручев, с ненамалещ ентузиазъм, в продължение на 15 години са в основата на сближаването и предвиждания съюз между двете армии.

И двамата бързо се издигат до позиции на влияние и авторитет, което им позволява да действат по-ефективно. Обручев е началник на руския генерален щаб от 1881 г. С помощта на военния министър Вановски, който силно и постоянно го подкрепя, той бавно, но ясно преодолява подозрението, което царят има първоначално към него. Боадьофр е произведен в бригаден генерал през 1887 г.; а един от най-силните му покровители, генерал Мирибел, човек, който също е служил в Русия като военен аташе в по-ранни години и чийто ентузиазъм за френско-руски съюз не отстъпвал на неговия собствен, сега става началник на френския генерален щаб. (Боадьофр ще стане негов първи заместник през 1890 г. и накрая, през 1893 г., ще го наследи.)

Обручев и Боадьофр продължават през 80-те години на XIX век близките и сърдечни лични отношения, които се развиват по време на посланичеството на Шанзи, когато Боадьофр служи в Петербург. Обручев редовно прекарва края на лятото и началото на есента в прекрасния замък на съпругата си в Дордон, близо до Бержерак; и Боадьофр е негов постоянен гост там през тези ранни години на 80-те години на XIX век. Двата мъже поддържат кореспонденцията си през всичките тези години чрез посредничеството на г-жа Обручева, която води тази кореспонденция от името на съпруга си, вероятно поради недостатъчните му познания по френски, но е възможно и поради политическата сигурност. Тонът на тези писма е сърдечен, но не толкова близък и не придава никаква същност на клюките, които свръзват името на Боадьофр с нейното.

Жизненоважните линии на контакт между двата генерални щаба са поддържани постоянно през 80-те години; но обстоятелствата продължават да поставят през тези години тесни граници на постигнатия напредък. Сега, до 1887 г., нещата започват да се завъртат. От френска страна, след усилията на Буланже, силата на въоръжените сили поне на хартия, се изравнява с техните германски съперници. Това неминуемо увеличава стойността на Франция като потен-

циален съюзник, в очите на руснаците. По това време французите разбират, че не могат да стоят настрана в случай на германо-руска война и да чакат бездейно, докато руснаците преминат през сравнително бавния си процес на мобилизация и използват цялата си военна мощ срещу германците. Но е съмнително, дали френското обществено мнение ще го позволи. Така французите осъзнават, че ще се наложи да влязат на ранен етап във всяка война между Германия и Русия. Това е включва необходимост от координация на операциите с руснаците в началните етапи на военните действия. Затова е наложително двата генерални щаба да знаят какво се очаква от тях и какво могат да очакват от другия в началните и решаващи дни на войната. За тази цел започват щабните разговори. През зимата на 1887 г., поради засилената тревога от очакваното германско нападение, френският генерален щаб, под настояването на Буланже и без знанието на целия кабинет, прави неуспешен опит да започне разговори с руснаците.³⁹³

Руснаците осъзнавайки както увеличената сила на френската армия, така и почти сигурната намеса на Германия в помощ на Австро-Унгария, сега започват да разглеждат предварително уговореното сътрудничество с Франция като съществено за успеха си във всеки подобен конфликт.

Появява се и друг фактор – смъртта на стария германски император и с нея отпада чувството за личен дълг, което дотогава възпира царя да насърчава каквито и да е конкретни стъпки към по-значителни военни споразумения и ангажименти с французите.

Няколко месеца след смъртта на стария кайзер за първи път са обсъдени значителни съвместни споразумения между военните щабове на двете страни, при това по руска инициатива. Фрейсине разказва в мемоарите си³⁹⁴, че в първите дни на ноември 1888 г. той научава, че великият княз Владимир, който тогава е в Париж, иска да го види. Той го посещава великия княз в апартаментите му в хотел „Лувър“; и след това Владимир се обърнал към него с удивителната молба да му бъде предоставен образец от новата подобрена пушка „Лебел“, с която се е въоръжава френската пехота.³⁹⁵

³⁹³ В поверителен меморандум, съставен през 1891 г. от генерал (барон) Фредерикс, руски военен аташе в Париж, озаглавен „Възможността за предварително сключване на споразумение между руския и френския генерални щабове за евентуално сътрудничество“, се казва, че през 1887 г. генерал Айо, предшественикът на Мирибел като началник на френския генерален щаб, е направил предложения на Фредерикс, търсейки подобни уговорки; Фредерикс е докладвал това на Вановски (руския военен министър); и той е отговорил, изпращайки му съответните точки, по които да води по-нататъшната комуникация. Фредерикс обаче не споменава нищо повече; за това може да мислим, че по някаква причина, преговорите не са осъществени (документи на Боадьофр).

³⁹⁴ C. de Freycinet, *Souvenirs 1878-1893* (Paris, C. Delagrave, 1913), Chap. XIII.

³⁹⁵ Пушката „Лебел“, която французите въвеждат на въоръжение в своите пехотни части, не се оказва най-доброто оръжие, но има предимството да е едно от първите, ако не и първото (германците вече работят върху конкурентно оръжие), което използва бездимен барут, предимство за по-доброто маскиране по време на сръжение. Руснаците искат да разработят оръжие с подобни характеристики, което да замени стария модел „Бердана 2“, който се използва в руската армия от 1872 г. и представлява основното въоръжение на руската пехота в руско-турската война. „Бердана“ е добро оръжие, надеждно и ефективно, но тежко и не използва бездимен барут. След като полуават пушката „Лебел“, руснаците не просто я копират, а я изучават заедно с други оръжия и на нейната основа разработват три години по-късно своя собствена пушка 30-ти калибър, проектирана от С. И. Мосин, официално приета

Фрейсине отговаря, че ще трябва да се консултира с колегите си от кабинета. Той прави това (6 ноември); и решението на кабинета е, че това е молба, която не може да се отхвърли. Издаден е президентски указ, необходим, за да се позволи предаването на оръжието. Тогава генерал Матийо е натоварен да представи пушката на великия княз, като същевременно му напомня за строгата секретност, с която френското правителство очаква да се запази.

В мемоарите си Фрейсине създава впечатлението, че молбата на великия княз е проявил личен интерес, иска пушката просто за да задоволи личното си любопитство за нейните качества. Това обаче не е достоверно. Великият княз е командир на Императорската гвардия. Абсурдно е да се предположи, че той ще скрие от собственото си правителство и своите военни колеги, и да не позволи изучаването на новото оръжие от руските военни специалисти.

Френското правителство разбира напълно значението на молбата, и затова е удовлетворена на високо ниво. Официалният характер на подхода е очевиден и от руска страна; около два месеца по-късно барон Фредерикс, руски военен аташе в Париж, съобщава на Фрейсине, че руското правителство е заинтересовано да направи поръчки във Франция за производството на пушка, много подобна на „Лебел“, и иска да знае дали може френски експерти съвместно с руските офицери, да направят окончателно проучване на модела, който предлагат да закупят. За пореден път въпросът е разгледан в кабинета. Фрейсине посочва на колегите си, че ако приемат това искане и продължат по-нататък в тази насока, несъмнено се създават условия за задълбочаване на по-тесни контакти с руското правителство. Кабинетът приема неговото мнение и удовлетворява това второ искане. Скоро след това пристигна делегация от руски артилерийски генерали, за да участва в проучването.

Генерал Матийо сатава техен офицер за връзка. И това споразумение скоро е последвано от подобно, включващо изучаване от група руски военни инженери на френската технология за производство на бездимен барут.

Когато Фредерикс отправя искането за одобрение от френското правителство за първата руска поръчка за тези нови пушки (партида от 5000, които ще бъдат произведени в завода в Шательоро), Фрейсине приема искането, отбелязвайки пред Фредерикс, с усмивка, но не шеговито, че французите искат да са сигурни, че тези пушки никога няма да стрелят срещу французи. Фредерикс отговоря, че може да гарантира от руска старана, че това ще бъде така. Няколко дни по-късно (очевидно) Моренхайм отбелязва пред Фрейсине, че напълно одобрява отговора, който Фредерикс е дал, и пита дали това удовлетворява французите. „Да“, казва Фрейсине, „но ще сме още по-доволни, ако това го потвърдите пред нашия външен министър.“

Няколко дни по-късно Моренхайм повтаря изявлението си пред Спулер, който по това време (февруари 1889 г.) заменя Гобле в Ке д'Орсе.

От тези доказателства е сигурно, че сделката е сключена със знанието и съгласието не само на Вановски, но и на Гирс.

на въоръжение през април 1891 г., и се оказва отлично оръжие, използвана в руската армия и по-късно от съветската армия до Втората световна война включително.

Не трябва да се подценява значението на този епизод. Той бележи повратната точка във военните отношения, поставяйки началото на поредица от събития, довели до окончателните преговори за съюза няколко години по-късно.

Французите са склонни да направят този завой, и това не е особено изненадващо. Военното споразумение с руснаците е естествената цел на френската военна и политическа политика – привлекателна цел, защото те нямат друга сериозна и сравнима алтернатива.

По-значимо е решението на Русия да предприеме тази стъпка. Уверението към французите, че пушките никога няма да стрелят срещу тях, е еквивалентно на уверението, че руските войски няма да се бият редом с германските войски в никоя френско-германска война. Това формално не противоречи на руско-германския договор за презастраховка, който предвижда Русия да спазва само неутралитет, ако избухне такава война е резултат от френско нападение.

Уверението към французите, че тези пушки няма да бъдат използвани срещу тях, все още не е обещание, че руснаците ще влязат във френско-германска война на френска страна. Но то установява връзка, в която руснаците не само ще имат морално задължение към французите, но и се превръщат в клиенти на френската оръжейна промишленост и ползватели на финансовия френски кредит, необходим за осъществяване на тези сделки.

Започналото сътрудничество, предполага сключване на тайни споразумения от военен характер, пазени в строга секретност от германците. Това вече е широкообхватна промяна. Тя има сериозни политически последствия.

Дали тези решения наистина отразяват фундаментална промяна в руската външна политика, с пълно осъзнаване на нейното значение? Няма доказателства, че е било така.

Относно заема, тежестта на доказателствата подсказва, че през целия този период, по време на преговорите на Денфер-Рошро, царят е доволен да остави тези въпроси на преценката на Вишнеградски, с уговорката, че последният ще действа по съвет заедно с ръководена от Абаза експертна група, която има контролиращия глас на руския отговор на предложенията на Денфер.

Що се отнася до подхода към французите за пушката „Лебел“, трябва да припомним, че царят отсъства от Петербург и очевидно не участва в правителствените дела от 26 август до 4 ноември. Това отсъствие включва, в посочената заповед, посещение при брат му великия княз Сергей Александрович, генерал-губернатор на Москва; още маневри в Полша; след това дълъг престой в Крим; и накрая, ужасната железопътна катастрофа при Борки (29 октомври) на връщане от Петербург, която силно го разтърсва психически, и за известно време той има доста разсеяно внимание на обществените дела. Изглежда, че е разговарял с Гирс и военните лидери в средата на август, преди да тръгне на това пътешествие; и по този повод вероятно е дал разрешение за подхода към французите. Или го е дал, неофициално и устно, на великия княз Владимир по време на маневрите в Полша малко след това. Но е съмнително дали е упражнявал някакъв строг надзор върху политиката във военната област по всяко време след септември. Скоро след завръщането си в началото на ноември, Вановски се опитва да говори с него според „Дневника“ на Половцов за „важни мерки във военната област“ (вероятно по повод по-тесните отношения с французите), но

царят все още е разстроен от катастрофата при Борки, и не му обръща внимание.³⁹⁶

Създава се впечатлението, че стимулите за двете нови и важни връзки с французите произтичат от импулсите на онези високопоставени хора, които носят непосредствена отговорност за определянето на руската политика във финансовото и военното направление, Александър III, вече не е загрижен сериозно за отношенията си с Берлин, като проявява интерес, да се проучи възможността за сътрудничество с французите в съответните им области.

Заклучението изглежда неизбежно, че смъртта на стария кайзер бележи края на интереса му към връзката с Германия. Ако при тези обстоятелства неговите подчинени успеят да изработят подходящите споразумения с французите, публично във финансовата област и тайно в областта на военното сътрудничество, естествено с пълното негово одобрение.

Глава двадесет и втора. РУСИЯТ РАЗРИВ С ГЕРМАНИЯ ПРЕЗ 1889 г.

В началото на 1889 г. отношенията между Берлин и Петербург вече са сериозно и почти фатално, подкопани. Нанесените щети вече се проявяват и на двете нива на взаимоотношенията – династичното и правителственото.

Вече беше споменато, че посещението на младия кайзер в Петербург през лятото на 1888 г. не вдъхва особено доверие в очите на Александър III и обкръжението му. Колко сериозно е отчуждението в този конкретен случай, не е видно от наличните доказателства. Но в края на януари 1889 г. хора от обкръжението на царя забелязват и са озадачени от признаците на засилената антипатия на царя към младия му немски братовчед. Царската непирязън към Бисмарк, не е нова и не предизвиква голяма изненада. Но острото отношение срещу младия Вилхелм сякаш отразява някакво скорошно неприятно преживяване.³⁹⁷

Царят го нарича в близкото си обкръжение „млад негодник, самохвалко, взел се много насериозно, който си въобразява, че другите го боготворят“.³⁹⁸

И когато съветниците му настояват Александър да отвърне на посещението на кайзера, намеквайки му, че липсата му на интерес, обижда Берлин, отговорът е ядосано заявление, че няма да позволи на този млад „негодник“ да се намесва в плановете му. Подобни изблици на Александър III не са често срещани и обикновено отразяват силни чувства. Вече не може да има съмнение, че от тесните връзки, които само десетилетие по-рано са обединявали двата императорски дома, сега не е останало буквално нищо.

Царят показва това на германците, когато през май 1889 г., вдига тост за гостуващия княз на Черна гора, Никола на официална вечеря, и го приветства, като единствения искрен и истински приятел на Русия. Това доста странно изявление, веднага има неприятно въздействие най-силно в Берлин, но предизвиква възмущение и в няколко други европейски столици като Париж и Копен-

³⁹⁶ Polovtsov, *Dnevnik*, II, November 12/24, 1888.

³⁹⁷ Вероятната причина са клюките и слуховете в Европа, за неотдавнашното и доста неуспешно посещение на младия кайзер във Виена.

³⁹⁸ Lamsdorf, *Dnevnik*, 1886-1890, January 30 / February 11, 1889.

хаген.³⁹⁹ Въпреки това, е приветствано с ентузиазъм от руския панславистки печат.

Накрая, при завръщането си в Русия от гостуването в Дания през есента на 1889 г., Александър с неохота прави закъсняло посещение на своя германски братовчед в Берлин; но това е протоколен жест от най-повърхностен характер и и със сигурност, след всички формалности, царят се е качил във влака си с чувство на дълбоко облекчение „че е отбил номера“, за да продължи към Петербург.

Младия кайзер сега е интензивно атакуван от Валдерзее, който става началник на генералния щаб през октомври, с тревожни (и със сигурност преувеличени) данни за руските военни приготовления и техните предполагаеми заплашителни последици. Самият Валдерзее по-късно отрича в мемоарите си, че се е опитвал да вкара младия монарх във война с Русия, както Бисмарк силно го подозира. За това, пише той, че не смята обстоятелствата за подходящи; златният момент (1888 г.) и загубен. Но че смята такава война за неизбежна и горещо желае тя да се състои при първа благоприятна възможност, правейки всичко възможно, за да убеди младия кайзер в това, не подлежи на съмнение.

Бисмарк не си правей илюзии за състоянието на нещата в Петербург и последиците за германската политика. Той е напълно наясно с нарастващото негодувание на царя срещу Германия и безпомощността на Гирс пред него.

Антигерманският тон на руския печат вече не се ограничава само до вестниците поддържащи панславистко-германофобската линия: той прониква в целия спектър на руската журналистика. И неспособността (доп. пр. или нежеланието) на царя да ограничи тези прояви продължава да се откроява все по-ясно за Бисмарк от всички други симптоми на руската враждебност.

Но Бисмарк не вижда, подобно на Валдерзее, войната като решение. Неговите силно далновидни възгледи за безсмислието на подобна война (че тя няма да донесе окончателна победа; че Германия няма да знае какво търси и няма да намери подходящо място, където да спре и т.н.) остават непроменени. Той има предвид и договора за презастраховка. И познава руснаците твърде добре, за да предположи, че те са в състояние да започнали такава война изневиделица.

Както обикновено, мислите на Бисмарк се насочват към политическата плоскост. Той, както видяхме, нежно подтикна британците към съглашение или споразумение, без да е публично обявено, а частно договорено съвместно с италианците и австроунгарците, насочено към запазване на статуквото в Средиземно море и на Балканите. Той вижда това като начин да напомни на руснаците (защото част от него целенасочено изтича във вестниците), че агресивното им поведение може да настрои срещу тях не само австроунгаро-германския съюз и тройния съюз на Германия Австро-Унгария и Италия, но и британците. (Това споразумение е окончателното потвърждение в ноти, разменени между участващите сили в края на 1888 г.)

След това, в началото на 1889 г., той се опита да укрепи това споразумение за европейските международни отношения, като призове британците да сключо-

³⁹⁹ Германският военен анаше в руския двор, коментира в един от докладите си този тост отбелязвайки, че с царят е съвсем искрен в думите си, че освен княз Никола, Русия няма друг приятел, разочарованият Бисмарк отбеляза в полето на доклада: „*Wer hat denn einen?*“ („Кой тогава има такъв?“)

чат истински таен отбранителен съюз с Германия, по подобие на по-ранния австроунгаро-германски. Подобно споразумение ще гарантирало както Германия, така и Англия срещу опасността от френско нападение. Предложението е отхвърлено от кабинета на Солсбъри с оправданието, че никое британско правителство, както Бисмарк знае, не може да сключи подобен пакт зад гърба на парламента. Но ситуацията, че нещо се случва в германо-английските отношения, не може да бъде напълно скрит за външното внимание, което несъмнено оставя своя отпечатък върху руснаците, както Бисмарк възнамерява. Не само това, но започват разговори за сключване на споразумение между Лондон и Берлин, което щеше да бъде подписано на следващата година, за отстъпването на Германия на остров Хелголанд край устието на река Елба, който е британско владение в замяна на германското признание на британските претенции за протекторат над Занзибар.⁴⁰⁰

Именно с тези опити да се гарантира, че Германия винаги ще бъде част от група от поне три държави в рамките на пентархията на велики сили, Бисмарк отговаря на целенасочения и широкообхватен руски отпор.

Но в същото време той не желае да жертва каквото и да е, което може да се запази от руската връзка. Причините са логични и очевидни. Той иска, ако е възможно, на всяка цена да избегне война с Русия. Исква да запази всички лостове, които могат да възпрепятстват сключването на френско-руския съюз. Исква да запази някаква възможност за посредничество между руснаците и австроунгарците. Затова се стреми да избегне ненужните антируски агитации и да сведе напрежението до минимум.

Удивително е да подчертаем, пълната неспособност на младия кайзер и Валдерзее, да разберат тази логика в политиката на Бисмарк. В своето простодушностно приемане на неизбежността (дори за Валдерзее – и желателността) на война с Русия, те виждат в поведението на Бисмарк само доказателства за глупав и подозрителен проруски дух и се утешават взаимно (нито един от тях не знае толкова за Русия, колкото канцлерът) с взаимни уверения, че Бисмарк е наивен; че е безполезно да опитват да успокоят руснаците; че те не разбират нищо друго, освен от груба сила; и т.н.

Тази липса на разбиране не се дължи на пропуски на Бисмарк да обясни политиката си: той е изложил всичко писмено и подробно в писма до кайзера предходната година. Причината се крие в пълната неспособност на двамата мъже да схванат тънкостите на политика, целяща да се справи с руския проблем със средства, различни от войната.

Междувременно развитието на френско-руските финансови отношения напредва бързи темпове. Заемът, уреден от Хоскиер през 1888 г., отваря вратата; и през тази врата сега влиза за изненада на всички и с поразителна бързина, не друг, а най-големият конкурент на групата Хоскиер: парижките Ротшилди. През първите месеци на 1889 г. два заема за конвертиране на значително по-големи суми от по-ранния заем на Хоскиер, са договорени с група, водена от Ротшилд. Точните цифри не са налични; но според данни, събрани от френския консул в Петербург, Пенго, двете операции възлизат на 1 941 929 000 франка, или приблизително 747 млина златни рубли, от които руското правителство е

⁴⁰⁰ GP, VI, No. 1356, pp. 354-355.

получило нето около 654 млна. Въпреки че тези заеми са официално договорени с Ротшилд, различни френски кредитни институции са посредници за новите облигации.

Предисторията на тези два заема от Ротшилд никога не е разкрита.⁴⁰¹ Те са последните, които тази фамилия някога е отпускала на царското правителство, тъй като проблемът с отношението към евреите в Русия се превръща в твърде голяма пречка, за да се позволи по-нататъшно финансиране от тази страна.

Но през 1889 г. пътят все още е ясен от тази гледна точка; и склонността на Вишнеградски да се обърне към Ротшилд може спокойно да се отдаде както на големите им независими ресурси, така и на собственото му нежелание да се ангажира с някоя от двете съперничащи си групи, предпочитайки да ги настройва една срещу друга. Няма съмнение, че насърчението от френското правителство, подкрепено от политически мотиви, е има важна роля за заема от консорциума „*Hoskier-Sautter*“ (Хоскиер-Сотер) през 1888 г., то не фактор от някакво значение при двата по-късни заема от Ротшилд. Френският конус Пенго обсъжда френската мотивация за тези заеми, и споменава бегло, че руската политика се възприема във Франция като поддържане на мира; но той подчертава разочарованието на френските инвеститори от италианските инвестиции точно по това време; върху склонността на британските и германските инвеститори да се отърват от руските си дялове по политически причини; и върху последиците от провала в Панама на „Комптоар“, което кара френските инвеститори да се отдръпнат от частните промоционални или спекулативни схеми и да търсят сигурност в държавните заеми, особено ако предлагат, както руските, относително благоприятната лихва около 4,5%.⁴⁰²

Заемът от 1888 г. е резултат от политическия ентузиазъм на Флоранс, Хоскиер и др., на заемите на Ротшилд от 1889 г. отразяват просто реакцията на един изключително способен и сложен банков концерн на пазарните реалности на момента.

Двата заема на Ротшилд от 1889 г. са допълнени, от друг, по-малък, договорен едновременно от Блайхрьодер и Ханземан, ръководител на „Дисконтогезелшафт“ в Берлин. Обстоятелствата около този заем и връзката с парижките Ротшилд са неясни и имат малко значение от гледна точка на френско-руските отношения. Въпреки че професор Фриц Щерн в неотдавнашния си разказ за отношенията между Блайхрьодер и Бисмарк⁴⁰³ казва, че двамата германски банкери са подписали договора от името на консорциума на Ротшилд, Блайхрьодер е в тясна връзка с парижките Ротшилд по време на преговорите, 52% от заема е поет от германците, а Ротшилд имат само малко участие. Това е малък конверсионен заем, само за 75 млна златни рубли (250 млна марки); и подобно на двата заема на Ротшилд от същия период, това е последният, който германците отпускат на руското правителство. Но се превръща в източник на ожесточени спорове в Германия, където кайзерът и антируската и антиеврейска

⁴⁰¹ *Дневникът на Ламсдорф* (15/27 февруари 1889 г.) предполага, че тези заеми са договорени от името на Ротшилд, чрез Блайхрьодер в Берлин. Въпреки че Ротшилд не позволяват на никого да преговаря от тяхно име, освен под най-строг надзор и контрол, изобицо не е невъзможно Берлин да е центърът на преговорите. Това обяснява защо толкова малко информация по въпроса може да се намери в Париж.

⁴⁰² *French Archives. Russie, 1889. Despatch, Laboulaye to Foreign Office, June 8, 1889.*

⁴⁰³ *Gold and Iron*, p. 446.

фракция около него обвиняват еврейските банкери подкрепени на Бисмарк, че финансират руската подготовка за война срещу Германия, остро атакуват цялата операция и успяха да намалят финансовия ѝ успех. Въпреки, че става дума само за конверсия, новите задължения са предлагани на пазара извън Германия и сумата е незначителна в сравнение с подобни сделки, сключвани в Париж, обвинението е абсурдно, но въпреки това е ефективно.

Ясно е, че с приключването на четирите конверсионни заема от 1888-1889 г., донасящи на руската хазна над 800 млн златни рубли, руското правителство разчиства доста добре смесищата от стари дългове с високи лихвени проценти, които е имало през 1887 г., и ги заменя с много малък брой нови емисии със значително по-нисък лихвен процент и за много по-дълги срокове на падеж.

С това кредитът на руското правителство, силно подкопан през 1887 г., е сравнително добре възстановен; и Русия вече е в позиция да взема назаем допълнителни пари, този път не за конверсия на стари дългове, а за целите на военната експанзия, която силно желае да осъществи и която французите имат всички основания да насърчават.

Това е фонът на влошаващите се руско-германски отношения и подобряващото се руско финансово положение, за което французите имат основна роля, при което френско-руските политически и военни отношения поемат своя път през 1889 г.

Годината 1889 започва с отличното състояние на френско-руските дипломатически отношения. Но зимата донася леко безредие от трагикомичен характер, смущаващо и за двете страни. Пълната история на епизода все още не е намерила своя историк да го опише.⁴⁰⁴

Известен човек на име Ашинов, очевидно бивш търговец, но представящ се за казашки атаман, по някаква причина е посетил преди няколко години Етиопия, се завръща с „откритието“, че коптско-християнските абисинци всъщност (поради доктринални сходства) са единовърци с руснаците и създава план за създаването на полуцърковна руска колония на бреговете на Червено море.⁴⁰⁵ След като успява да спечели доверието на Катков (Сион разказва, че се е срещнал с него в кабинета на Катков през 1887 г.) и на министъра на флота, адмирал Шестяков, благодарноположението на Победоносцев и подкрепата на редица благочестиви московски търговци, Ашинов организира за тази цел любопитна експедиция, състояща се от около стотина „казаки“ заедно с редица свещеници, водени от монах от Света Гора на име Паисий. С тази пъстра група, придружен от някои от жените си, той се отправил (очевидно без знанието на руското външно министерство) към Червено море, където членовете на експедицията първо похарчват в Порт Саид, значима част от парите, които са събрали от своите доверчиви руски покровители, и след това достигат пристанището Обок, във френска Сомалия. Тази територия съвсем наскоро попада под френ-

⁴⁰⁴ Събитията, свързани с аферата „Ашинов“, са от различни източници, сред които най-важно място заемат документите от френските архиви.

⁴⁰⁵ През пролетта на 1888 г. Ашинов заедно с малка група авантюристи отплава с парахода „Кострома“ от руския Доброволен флот за Африка и на 6 април 1888 г. те слизат на брега на залива Таджур. Установяват приятелски отношения с местния племенен вожд, след което скоро се връщат в Русия. С тях идват двама абисински монаси от йерусалимския манастир, представяйки се за пратеници на самия негус. (б. пр.)

ски контрол, което Ашинов не е знаел преди дебаркирането си след като е уведомен отказва да признае. Компанията се установява на брега и се съпротивлява на опитите на френския губернатор да ги накара да продължат във вътрешността на страната. В началото на февруари френското правителство протестира пред руския шарже д'афер в Париж заради това нежелано нахлуване и въпросът е докладван в Петербург. Гирс след обсъждане с царя, незабавно упълномощава шарже д'афера да съобщи на французите, че руското правителство не знае нищо за експедицията; че Ашинов действа изцяло на своя глава; и ако се намира на територия, под френско управление, трябва да уважава френските закони и власт.

Междувременно обаче, без знанието на руснаците, адмирал, изпратен от френското правителство да поеме контрола над ситуацията, предприема въоръжени действия за подчинение на натрапниците и при престрелката, загиват няколко от тях. Предвид позицията заета преди тази новина, руското правителство няма как да протестира; и приема ситуацията, като изпраща военноморски офицер, за да организира евакуацията на Ашинов и неговата група.⁴⁰⁶

Естествено въпросът става достойствие на църковните кръгове в Москва и Петербург, както и на руските вестници. Тогава започват да се чуват гневни гласове, протестиращи срещу френското насилие; и за известно време френско-руските отношения са помрачени, защото Ашинов и Паисий имта подкрепата сред панславистите и религиозните кръгове (доп. пр. на православните фанатици). Дори Гирс е принуден да каже на французите, с известно смущение, че са отишли твърде далеч. Но царят е силно раздразнен от действията на Ашинов и не иска тази авантюра да се прави на инцидент.⁴⁰⁷ През май, не след дълго преди прочутия тост на царя за черногорския княз Никола, кампанията в руските вестници за френските действия е внезапно прекратена по заповед отгоре; и Гирс тайно се радва, че царят вече добре е усетил по-неприятните прояви на панславистко-религиозния национализъм.

Едновременно с края на тази прескампания, полуофициалният вестник „Новое время“ публикува две очевидно официално вдъхновени статии, едната посветена на аферата „Ашинов“, а другата на неотдавнашното посещение на италианския външен министър Криспи в Берлин (посещение, крайно неприятно за царя, който все още отказваше да направи подобно).

Тук френско-руските отношения са представени с поразително нелепи думи. Възхвалявайки успеха на стогодишнината на изложението в Париж (в което Русия отказва да участва), вестникът подчертава голямото уважение, което е спечелило за Франция, и изразява задоволството на Русия от този факт. За

⁴⁰⁶ Начело на отряд от 150 души, представящи се за терски казаки Ашинов се установява във форт Сагало на брега на Френска Сомалия (днес Джибути), за да продължи към Абисиния. В Абисиния той планира да създаде колонията „Нова Москва“. Експедицията на Ашинов предизвиква голям шум в печата поради лъжливи слухове за значителен брой участници. Но форт Сагало, където се установяват руснаците и превзет френските войски. Ашинов и хората му са арестувани и изпратени в Русия. (б. пр.)

⁴⁰⁷ През февруари царят издава заповед, в бележка в полето, „това животинско“ (визирайки Ашинов) да бъде незабавно докарано от Абисиния; и на Паисий да не се оказва подкрепа – „Той само ни компрометира и ние ще се срамуваме от дейността му.“ Виж Ламсдорф, „Дневник“, 1886-1890, 7/19 февруари 1889 г., за думите на царя спрямо Ашинов като „това животинско“, и споменаването на Паисий

Русия е от голяма полза, пишеше вестникът, Франция, която толкова постоянно проявява симпатиите си към Русия, да си възвърне предишното политическо значение, необходимо за равновесието в Европа. Руското обществено мнение приветства това завръщане на френския престиж, защото е неудържимо привлечено да види във Франция „най-желания съюзник на Русия“. Франция и Русия, без да имат противоречиви интереси, могат да вървят ръка за ръка по пътищата на цивилизацията, търговията, изкуството и науката, подпомагайки си взаимно винаги, когато чуждестранни начинания заплашваха съществуването на едната или другата. „Това е съюз без договор или писмен документ“, заключаваше вестникът, „но основан на взаимна необходимост; и този вид съюз е най-солидният от всички възможни разновидности.“⁴⁰⁸ Тези многозначителни думи, Гирс е разрешил за публикация, с изричното одобрение царя.

По-късно през годината (началото на октомври) същият вестник прави известна промяна в концепцията. Обяснено е, че Русия няма да влезе във война само за да постигне връщането на Елзас-Лотарингия за Франция, но не може да позволи значението на Франция като съществен компонент на европейското равновесие да бъде намалено. В случай на агресия от германска страна, каквато със сигурност ще последва, ако фракцията на Валдерзее вземе превес в Берлин, тогава съюзът наистина ще бъде сключен.⁴⁰⁹

Тази формула несъмнено идва от Гирс, имайки предвид съществуването на договора за презастраховка и помнейки, че скоро ще трябва да бъде подновен, иска да се изясни, че руската подкрепа може да бъде осигурена на Франция само ако агресията във френско-германска война не дойде от нейна страна. Статията се появява точно по време на посещението в Берлин, което царят най-накрая прави; а Гирс не иска германците да твърдят, че руснаците вече дават обещания на французите, които по подразбиране противоречат на договора.

На дипломатическо ниво и от френска политическа страна сега няма нищо друго освен пълно бездействие. Сянката на Буланже все още кара френските политици на власт да избягват всякакви ненужни разговори за френско-руските отношения.

Ке д'Орсе, от април 1889 г. до 1890 г., е в ръцете на Йожен Сполер, бивш приятел на Гамбета и рутинен републикански политик от най-банален вид. Лишен от дипломатически опит и без по-голям интерес към отношенията с Русия от предшественика си Гобле, той също е доволен да остави „спящите кучета“, особено след като нещата вървят в полза на Франция: руско-германските отношения се влошават и от Петербург идват само приятни новини. Подобно на повечето френски държавници, той е твърдо убеден, че откритият флирт с Русия ще донеси риска от нова война с Германия. И затова изобщо не желае да повдига идеята за политико-военен съюз с Русия и да бъде задължен да го представи на френския парламент.

От военна гледна точка в Париж, ситуацията е съвсем различна. Видяхме любопитния те руски интерес за образец от новата френска пушка и последвалото разитие. Няма съмнение, че вече съществуват форми на сътрудничество

⁴⁰⁸ French Archives. Russie, 1889. Despatch of May 23, 1889, from Laboulaye to Foreign Office.

⁴⁰⁹ French Archives. Russie, Despatch, October 11, 1899, Vauvineux (charge) to Foreign Office.

между двете военни институции, толкова неясни за съвременниците тогава, колкото и за историка днес.

Френските военни лидери, напълно убедени, че Франция ще трябва незабавно да влезе във всяка война, която може да се разрази между Германия и Русия, по това време са основателно убедени, че Русия, дори при липса на какъвто и да е формален съюз, също ще се намеси във всяка война между Франция и Германия. (Те не са наясно, както и по-голямата част от руските военни, с частично противоречивите разпоредби на Договора за презастраховка.)

Но те не са особено утешени и със сигурност не са напълно удовлетворени от това предположение. Руското висше командване работи усилено, с благословията и подкрепата на царя, за да подобри мерките за мобилизация в случай на война с Германия, но те изостават значително от мерките на французите и германците. В Париж основателно се опасяват, че Германия ще се възползва от бавната руска мобилизация, за да се разправят първо с Франция, оставяйки руснаците за довършване, след френския разгром.

Травмата от войната от 1870-71 г. все още е толкова силна, че този кошмар, да се бият сами с германците, преследвае френските стратегии, въпреки че в много отношения френската армия вече е равна, ако не и превъзхождаща германската. В Берлин Валдерзее и кайзерът вече отчитат френското превъзходство от 500 артилерийски оръдия.

Така Германия ще е принудена в един конфликт с Франция, да отдели част от войските си, за отбранителна позиция на руската граница, за да съдържи руска армия, която дори в мирно време и без мобилизация, числено далеч превъзхожда нейната собствена.

Следователно за френските военни лидери разпадането на руско-германските отношения е само началото, а не краят на проблемите със сътрудничеството с Русия.

Историята за усложненията, довели до пенсионирането на Бисмарк на 20 март 1890 г., е разказвана твърде често, за да се нуждае от повторение тук. Политическите причини са както вътрешни, така и външни. Те включват естествената му несъвместимост с новия кайзер, настояванията и интригите на Валдерзее, както и умората, нервността и загубата на твърдостта в държанието на вече застаряващия 75-годишен канцлер.

Отстраняването на великия държавник е най-важното и дори съдбоносно от събитията през онази пролет на 1890 г., от гледна точка на руско-германските и френско-руските отношения. Заедно с него от активната сцена си отива единственият човек с някакво значение в Германия (освен сина на Бисмарк, Херберт, който напуска много скоро след това), който разбира политиката, върху които се поддържа мирът в Европа от началото на 80-те години на века, и който се грижи сериозно за неговото запазване. Но голямата промяна е направена неочаквано; и пиронът на провала на Бисмарк е забит още по-дълбоко от отказа на германското правителство, в дните непосредствено след заминаването му, да поднови договора за презастраховка, чийто срок изтича през юни същата година.

И тук историята е разказвана често. Няма да добавя много към предисторията на френско-руския съюз, ако я разгледаме отново подробно. Това е тра-

гична история за пренапрегнати нерви, за бюрократични нелоялности, за промени в мненията, за късогледство и тайни копнежи за война на по-маловажни фигури, най-накрая освободени от внушителното присъствие и авторитет на великия държавник.

Първоначално младият кайзер е напълно готов да поднови договора; но Холщайн, чийто гений за интриги вече получава свобода, разкрива договора на няколко свои сътрудници, които, подобно на него, се противопоставят на подновяването му, а след това използва а предполагаемата си експертност, за да убеди кайзера, и новия канцлер (генерал Каприви) и за известно време дори Швайниц, че е неразумно да го подновява. Двата основни аргумента които използва са (1) че договорът за презастраховка е в противоречие с австроунгаро-германския съюз от 1879 г. и с германския договор за съюз с Румъния, подписан през 1883 г.; и (2) че германците, подновявайки го, се поставят в ръцете на руснаците, които по всяко време, като разкрият съществуването му, ще разрушат доверието на другите в добросъвестността на Германия.

Смята се, че особено шокирани ще са австроунгарците и ще отслаби лоялността им към Германия, при всяка бъдеща война. В основата на това мнение стои убеждението, толкова често срещано в мисленето на онова време и толкова разпространено в обкръжението както на Гирс, така и на Бисмарк, че войната е неизбежна и че целта на държавническото мислене трябва да бъде не да я избегне (за това те дори не искат да помислят), а да бъдат в най-добрата позиция за да я водят успешно.

И в двата аргумента има нещо, но не много. Първият, отнасящ се до предполагаемия конфликт между разпоредбите на договора за презастраховка и задълженията към Австро-Унгария и Румъния, представлява доста пресилена юридическа заявка, която Бисмарк, чието око винаги е насочено към същественото, а не към второстепенните фактори, ще отхвърли с презрение. А що се отнася до втория: няма никой, който да се страхува повече от публичното разкриване на съществуването на този договор от Александър III, който е убеден, че такъв договор ще бъде изключително непопулярен за руското обществено мнение. Последното нещо, от което трябва да се страхуват, е, че той самият умишлено ще издаде тайната.

Твърди се също, че поддържането на толкова сложна и крехка структура от договори, което е от компетенциите на майстор като Бисмарк, е твърде много за по-простите, по-директни и (подразбира се) по-малко коварни хора, за каквито се смятат неговите наследници; за последните единственият изход е по-открит и по-малко сложен набор от взаимоотношения. Този аргумент се харесва особено на Каприви, който очоква сериозните вътрешни проблеми, пред които се изправя като непосредствен наследник на Бисмарк, и не иска ненужни усложнения във външната политика.

Всъщност има по-дълбоко оправдание за изоставянето на договора. Истината е, че психологическата основа за него е значително подкопана и от двете страни, както в официалните, така и в обществените мнения.

Независимо дали Гирс или Бисмарк разбират това, вече е твърде късно; щетите са нанесени; последните ефективни опори за такива взаимоотношения, каквито предполага договорът, са пометени – в Русия с вълненията от 1886-1887

г., в Германия със смъртта на стария кайзер през 1888 г. Договор за презастраховка, подновен при тези обстоятелства, ще виси несигурно във въздуха, без твърда подкрепа от двата края.

Въпреки това Гирс вижда в изчезването му, останките от усилията и постиженията на едно десетилетие и го приема тежко. Не че се страхува или осъжда укрепването на отношенията с Франция, което неминуемо следва; но се опасява, че без установената връзка с Германия подобрените отношения с Франция нямат необходимата противотежест и ще попаднат под контрола на онези шовинисти и военните авантюристи от двете страни, които искат да ги използват за целите на войната, а не на мира. Така че седмици след първоначалното германско решение той отчаяно се бори да намери начин да го обърне или заобиколи, предлагайки едно след друго решение, надявайки се да спаси нещо от останките и да преодолее нещата, докато ново германско ръководство не успее да разбере по-добре ситуацията и да оцени това, което той смята за обосновка на старата политика.

Но усилието е напразно. Германците не се колебаят в решението си. За тях е още по-лесно да се придържат към него, защото знаят, че Гирс е не по-малко сам в Русия в привързаността си към договора, отколкото Бисмарк в Германия. Опитът да се запазят добри отношения с Германия не намира подкрепа по това време нито в руското обществено мнение, нито във военното върховно командване, нито сред висшите служители на Певчески Мост, от които Гирс е обкръжен. Най-малко от всичко, той намира подкрепа у царя. Александър никога не е харесвал договора. Ако германците искат в този момент да го подновят, той ще го направи на с неохота, за да угоди на Гирс и да избегне създаването на нови проблеми. Но той е улеснен, че те не го желаята. Вече няма да го измъчват онези угризения на съвестта към о Победоносцев и панславистите, които съществуването на договора причинява. Вече няма да се тревожи за възможността съществуването му да стане известно.

Гирс вече няма да идва при него с въпроси за евентуалното му подновяване или изменение. В доклада на Гирс за последната му среща със Швайниц по темата, царят пише: „Лично аз съм доволен, че Германия първа изрази желание да не подновява договора и не съжалявам особено, че той вече не съществува... Бисмарк е прав, когато е казал, че политиката на кайзера ще се промени след неговото собствено заминаване.“⁴¹⁰

Така Гирс остава сам със своите съмнения и тревоги: единственият, който съжалявае за разпадането на структура от взаимоотношения, върху която мирът в Европа се е крепил в продължение на десетилетие; единственият, който усеща в това развитие подготовката за евентуалната герmano-руска война, от която не може да произлезе нищо добро – от която, както се оказа, няма да произлезе нищо добро, а само унищожението на двете империи.

Сред онези, които са изучавали и размишлявали върху хода на френско-руските отношения през тези години, никой не ги е изследвал по-щателно, не ги е оценявал по-безпристрастно или не е направил повече, за да помогне на другите да ги разберат, от Борис Нолде, приятел както на Франция, така и на старата Русия. Следователно е уместно това обсъждане на края на договора за

⁴¹⁰ Nolde, *L'Alliance*, p. 575.

презастраховка да завърши с последните думи на Нолде в разказа за този исторически поврат: „Гирс разбираше по-добре от царя важността на настъпилата промяна. Хора с повърхностен и ограничен интелект току-що бяха разрушили баланса на структура, която той беше издигнал с такива мъки и с цената на толкова много усилия. Той с право се гордееше с нея, защото тя отговаряше на нуждите на Русия, както той ги разбираше. Сега всичко трябваше да започне отначало, и то при условия, толкова трудни, както в 1879 г. Разбираемо е, че той е направил всичко възможно, за да спаси своето творение. Не е негова вината, че не е успял. Но духът му продължаваше да работи и енергията му не беше намаляла. Ще видим как този 70-годишен старец ще се заеме с енергично търсенето на нови дипломатически комбинации, за да осигури бъдещето на страната си“.⁴¹¹

Току-що разказаните събития – оттеглянето на Бисмарк и последвалото изтичане на договора за презастраховка, в съчетание представляват подходяща точка за завършване на това изследване на предисторията на френско-руския съюз. Защото оттеглянето на Бисмарк, отбелязва края на една ера в европейската дипломатия, премахва от сцената последния голям личен противник на потесните военно-политически отношения между Русия и Франция; а с изтичането на договора за презастраховка изчезва и последната сериозна формална пречка за подобно развитие.

Това, което последва в непосредствено предстоящите години, самото договаряне на военна конвенция между двете сили и последиците, които оказва върху положението и поведението на двете страни, ще послужи като подходящ материал за по-нататъшен труд, продължение на това изследване, стига онези обичайни препятствия в личния живот, които съпътстват завършването на повечето големи исторически научни проекти, да позволят по милостта на Провидението, той да бъде осъществен.

ЗАКЛЮЧЕНИЯ

Читателят, който е имал търпението да проследи този разказ от край до край, вече е толкова далеч от неговото начало, както във времето, така и в пространството, че ще припомня неговата цел. Тази цел е да се идентифицират, мотивите и съображенията, които вдъхновяват най-влиятелните фигури от френска и от руска страна, докато в през периода от 70-те и 80-те години на XIX век към готовността да сключат военен съюз, и да се види как техните очаквания са свързани с резултатите, до които води този съюз – ужасната касапница на 1914-1918 г.

Авторът се надява да освети не само естеството на техните грешки, но и чрез тях, онези общи механизми на човешкия дух, които карат държавниците да правят големи грешки в усилията си да оценят вероятните последици от официалните си действия.

Какво тогава разкрива проучването? Нека първо да разгледаме Франция. Импулсите, които подтикват висшите френски военни кръгове, цивилните шовинисти, и значителна част от френския народ да гледат с надежда към въз-

⁴¹¹ Nolde, *L'Alliance*, p. 575.

можността за съюз с Русия, са очевидни. Това е изключителна реакция на френско-пруската война и нейните последици. Последователните унижения от 1871 г., сполетели народ, несвикнал с подобни преживявания, и мъчителният характер на изолацията и безпомощността, които Бисмарк налага на Франция през следващите две десетилетия, неминуемо насочват надеждите и стремежите на французите към възможността за съюзяване с единствената велика континентална военна сила, евентуално способна да разчупи господството на Бисмарк в дипломатията по това време и да наложи разделяне на германското военно внимание между изток и запад.

В тази ситуация е лесно да се каже (и има много хора, които го казват), че германците сами подпомагат съюза, че френската реакция е неизбежна и предвидима и нещата не могат да бъдат иначе. Има много какво да се каже в подкрепа на това мнение; но нещата, както обикновено е в международните отношения, не са чак толкова прости.

Ако се разгледа само самата френско-пруска война и френското военно поражение, отделно от начина, по който германците използват победата си, няма голям избор между отговорността на двете страни. Французите не желаят да приемат обединението на Германия, което Бисмарк е в процес на осъществяване, и са напълно готови да водят война, за да предотвратят завършването му. Тяхната роля в разпалването на военни действия през 1871 г. е също толкова голяма, колкото и на германците. Основният въпрос, около който уж се е развива войната, кандидатурата на Хохенцолерн за заемане на испанския трон, е решен изцяло задоволително за Франция и не без известно унижение за германците, известно време преди началото на войната. А що се отнася до твърденията, които все още се чуват, че Франция е била „надната“ от германците три пъти в течение на 75 години: в случая с 1870-1871 г. това е чисто въпрос на военно превъзходство, да използваме познатия военен израз, „кой е стигнал пръв с най-много“. Ако френските сили бяха по-силни, по-бдителни, по-добре ръководени и по-добре въоръжени, отколкото са, военните действия ще се проведат на германска, а не на френска земя, и германците ще имат също толкова право, и също толкова малко, да се оплакват в по-късните десетилетия, че са били „нападнати“ от французите.

Поведението на германците при възползването от военната им победа обаче съвсем друг въпрос. Изборът на „Залата на огледалата“ във Версай за място за провъзгласяване на създаването на новия Германски Райх е голяма не тактичност: безпричинна обида към победен народ, дори неоправдана от германска гледна точка и неминуемо обременяваща още повече отношенията, вече тежко обременени с мрачни спомени и недоволство. Тежките финансови обезщетения, наложени на французите, са неоправдани и непременно унижителни. В крайна сметка те дори се оказват в ущърб на Германия, защото карат френския политически елит да осъзнае за първи път истинския мащаб на частните спестявания във Франция и лекотата, с която те могат да бъдат мобилизирани за правителствени цели. И тогава, разбира се, е Елзас-Лотарингия.

И тук, в случая със „изгубените провинции“, ситуацията не е толкова проста, колкото последвалата съюзническа пропаганда, особено от периода на Първата световна война, се старе да внуши. С изключение на част от населени-

ето на Лотарингия, тук няма много носталгия за по-ранните връзки с Франция. Интересите на техните жители са предимно по социално-икономически, а не по национални линии⁴¹², така че те приемат опека на която и да е от двете сили, която е склонна да се отнася най-добре с тях.

Сълзливата сантименталност относно загубата на провинциите, символизирана от черното драпиране на съответните символи на площад „Конкорд“, е за парижките шовинисти, а но не и за самите елзасци и лотарингци. Дори днес човек не може да прочете без съчувствие опустошителните думи от полемика-та, отправена по тази тема през 1891 г. от нещастния Реми дьо Гурмон (заради която, губи работата си в Националната библиотека и се съсипва една зараждаща се литературна кариера):

„Наистина ли са станали толкова нещастни тези кътчета отвъд Вогезите? Дали някой случайно ги е накарал да променят езика си, обичаите си, удоволствията си? Това е продължи достатъчно дълго: този нелеп образ на двете малки поробени сестри, облечени в траур и коленичили пред граничния пост, плачещи като юници, вместо да пасат собствените си крави. Можете да бъдете сигурни, че сега, както и преди, те лапат печено месо с желе от касис, хапват солените си гевреци и пият на корем бира „Лагер“. Не си правете илюзии: те също правят любов и създават деца. Напълно съм безразличен, към този нов вавилонски плен“.⁴¹³

Всичко това е съвсем точно и напълно заслужено. Но ако жителите на двете провинции имат по-малко поводи за плач, отколкото парижките сантименталисти се преструваха, германците също имат по-малко поводи за хвалба, когато става дума за тяхната роля в цялата афера. Превземането на територията в началото е голяма глупост: ненужна отстъпка на апетитите на германските военни лидери, която Бисмарк само частично одобрява по онова време и силно съжалява в по-късните години. А последвалото отношение към жителите от германските власти е една дълга поредица от пренебрегнати възможности и грешки. Правителството в Берлин години наред не може да реши правилното отношение на територията към останалата част от Германския Райх и политиката му е парализирана от това колебание. Германските военни лидери упорстват и гледат на управлението на територията единствено от гледна точка на германското военно предимство, поради което берлинските бюрократи, под военно влияние, упорито отхвърляха по-конструктивните предложения и усилилия на съответните генерал-губернатори.

Вярно е, че селяните и добрите бюргери на Елзас и Лотарингия продължават да ядат печеното си, да пият бирата си и да правят любов – с други думи, че се чувстваха физически толкова комфортно, както винаги; но също така е вярно, че поради грешките и непоследователността на политиката си, германското правителство постепенно загубва голяма част от уважението, на което първоначално се радва от страна на местните хора, поради което населението, което е принудено да се подчини на французите през 1918 г., е много по-малко

⁴¹² Населението е немскоезично за Елзас и част от Лотарингия. Тези области са късно завоювани от Франция, от Луи XVI по време на 30-годишната война в XVII век и при Луи XV в XVIII век. Германия тук е в етническото си право, да си върне ограбените от Франция провинции. (б. пр.)

⁴¹³ R. de Gourmont, *Le Joujou patriotisme* J. J. Pauvert (1967), pp. 59-60.

благосклонно към Германия, отколкото техните бащи и деди през 1871 г. И ако всичко това не оправдава сантименталните излияния на хора като Дерулед и Жулиет Адам, то им помага, защото нищо друго не може да се направи.

То осигурява символична обединителна точка за френския реваншизъм, която го утвърждава за голяма част от френското обществено мнение като безсмъртна кауза. Това предотвратява постигането на споразумение между френския и германския народ, което самият Бисмарк ще се радва да види и което единствено можеше да предотврати, бедствията от 1914-1918 г.

Накратко, германската окупация на Елзас-Лотарингия се превръща в тежка и неотстранима ипотека върху политиката на Бисмарк през 80-те години на XIX век, правейки невъзможно пълното осъществяване на целите му и поставяйки постоянен акцент върху постигането именно на френско-руския съюз, който той се стреми да избегне.

В тази ситуация трябва да се признае, че френските държавници, отговорни за политиката през периода 1870-1890 г., в по-голямата си част, проявяват забележителна съдържаност в отношенията си с Русия. Има и забележителни изключения: херцог Деказ по време на кризата от 1875 г., Флоранс и Буланже през 1887 г. Но при останалите напразно търсим някакъв признак, че са настоявали за френско-руския съюз; изглежда, че по-скоро чакат руснаците да дойдат при тях.

Причините за това са няколко. От една страна, повечето от тези мъже заемат своите длъжности само за кратко и са много заети, по време на съответните си мандати, с опасностите и тънкостите на френската парламентарна политика. Те имат малко възможности да проектират и изпълняват дългосрочна военнополитическа политика; а парламентарното им положение не им е позволява да обмислят смели, широкообхватни подходи, които да получат окончателно парламентарно одобрение. И още по-важно, те се страхуваха, че всяка инициатива, която предприемат в посока на съюз с Русия, ще стане достояние на германците и ще предизвика превантивно германско нападение върху Франция, за която Франция няма да е подготвена. Всички те живо си спомнят бедствието от 1870-71 г. и не искат да носят отговорност за неговото повторение.

Тези страхове несъмнено са силно повлияни от информацията и съветите, които цивилните политически лидери получават от военните. Френският генерален щаб през цялото време е наясно с потенциалното значение на руската армия от френска гледна точка, използва всяка възможност да научи повече за нея и проучва най-внимателно всичко, което може да научи.

Съществува общо усещане, че някой ден тази армия ще бъде от жизненоважно значение за Франция. Но до края на 80-те години, френските офицери от генералния щаб никога не са могли да разчитат на бърза руска мобилизация. И като своите цивилни колеги, се опасяват, че опитът за сключване на официален съюз с Русия, ще провокира германско нападение. А потенциалната скорост на руската мобилизация, дори при най-добри обстоятелства, е толкова незадоволителна (минимум 3 месеца според обичайната оценка в началото на 80-те год.), че Франция трябва сама да воюва с Германия в началните етапи на войната и ще бъде разгромена още преди руснаците да успеят сериозно да съсредоточат силата си. В допълнение към това, французите са нащрек от изо-

билните доказателства, че интересите на много влиятелни руснаци са насочени към Югоизточна Европа, към конфликт с австроунгарците, а не с Германия; и че всъщност руснаците гледат на френско-германската война именно като отвлечащ маньовър, който да даде свобода на Русия да концентрира на военната си мощ срещу Австро-Унгария, като французите поемат удара на германците. Всичко това е аргумент срещу всеки опит за ускоряване на темпото към такъв съюз и е в полза на разумна сдържаност, докато руснаците не докажат способност за бърза мобилизация на западната си граница и не дадат достатъчна гаранция, че концентрацията ще бъде насочена срещу Германия, а не толкова срещу Австро-Унгария.

Едва в края на 80-те години на XIX век се появяват редица ситуации, които преодоляват тези колебания на френските военни. Те включват: 1. значително подобрената мощ и готовност на самите френски сили, което означава, че имат по-голям шанс от преди да задържат германското нападение, докато руската мощ бъде вкарана в действие; 2. ясните признаци на влошаване на руско-германските отношения, поради което руснаците могат лесно да изпаднат в изолация, и съответно, ще са по-сговорчиви към френските искания за съсредоточаване на силите си срещу Германия, а не срещу Австро-Унгария; 3. руснаците осъзнават, след публичното разкриване условията на австроунгаро-германския съюз от 1879 г., че германците няма да останат настрана при сериозен руско-австроунгарски конфликт, особено ако се заплаши целостта и самото съществуване на Австро-Унгария. Затова те трябва да приемат необходимостта от концентриране срещу по-силният враг Германия, във всеки бъдещ въоръжен конфликт в Източна Европа; и накрая, 4. руснаците подобряват материално (но не решително) възможностите си за бърза мобилизация, и укрепват силите си, разположени по западната граница, което принуждава германците да държат по-значителни собствени сили по тази граница, за отбранителни действия в ранните етапи на френско-германската война, при което немогат да концентрират цялата си мощ срещу Франция.

С развитие на ситуацията много от колебанията на френските военни лидери, са преодоляни и те склоняват да проучат възможностите за официална военна конвенция с руснаците.

Руснаците, а не французите, са тези, които вземат водеща роля в разпадането на руско-германо-австроунгарските отношения в началото на 80-те години и достигат до точката, в която съюзът с Франция се превръща за тях в практически единствената алтернатива на пълната изолация.

И причините им за това представляват интересен исторически проблем; защото тяхното положение е напълно различно от това на Франция. Те нямат проблемите на Франция в отношенията с Германия.

Бисмарк не им е наложил изолация; напротив, той прави всичко по силите си, за да ги предпази от подобно положение. Той не е водил войни срещу тях и твърдо се съпротивлява на всякакви усилия на своите военни лидери и сътрудници от външното министерство да насърчат такава.

Ако руснаците са разочаровани от войната с Турция, както видяхме, причината не са германските интриги, а собствените им несклопосани грешки и

екомпетентност. За да разберем мотивите за руското поведение в този случай, трябва да потърсим причините другаде, а не в мнимите „германски интриги“.

Проблемът е още по-интересен, защото руското държавно управление от този период е очевидно погрешно и саморазрушително. В последните десетилетия на XIX век, Руската империя няма нужда от войни, от външни авантюри, и придобиване на сателити. Напротив, никоя страна никога не е имала по-спешна нужда от дълъг период на мир, отколкото Русия. Руското общество е обхванато от огромен, неизбежен, изключително деликатен и опасен процес на социална и политическа промяна. След като не е преживяла нито Ренесанса, нито Реформацията, и само повърхностния щрих на Просвещението от XVIII век, и едва започвайки да преживява Индустриалната революция на XIX век, Русия се изправи пред задачата да преведе своето изостанало, потиснато и жестоко експлоатирано селячество, съставляващо 80% от нейното население, от своята специфична форма на феодализъм (крепостничеството) към модерната епоха, за която тя няма никакъв предишен опит. Тази задача, с многобройните си съпътстващи социални и политически напрежения, е тежка и ще изтощи ресурсите на руското общество до краен предел, дори при пълната липса на външен натиск или намеса. При тези обстоятелства е чиста глупост, както някои от по-мъдрите руски държавници разбират, да се преследва мимолетният контрол над Проливите, да се правят опити за създаване на руска зона на влияние на Балканите, да се започва война срещу Турция през 1877 г. и да се насърчава разпадането на Турската империя. Всички тези начинания неминуемо отклоняват вниманието и ресурсите, спешно необходими за вътрешните реформи. Стремешът към власт и слава във външния свят е, голяма пречка за успешното завършване на огромния процес на промяна и адаптация в руското общество, без който самата династия, губи шансовете си да оцелее.

Тези външни начинания, ще имат неблагоприятни последици за вътрешното преустройство, дори и да бяха успешни. Но те имаха и друг недостатък да разбалансира психологически руската външна политика, особено политиката спрямо големите западни сили: да предизвикат отчаяно търсене на изкупителни жертви, върху които да се припишат съответните руски неуспехи на Балканите; да отровят отношенията с двете съседни империи, Австро-Унгария и Германия, подкопавайки запазването на мирните отношения, от които руската сигурност в дългосрочен план ще зависи; и накрая, да увеличат значително финансовата затрудненост и зависимост, което ще лиши руската дипломация от нейната автономност.

На какво трябва да се отдаде такава катастрофална поредица от грешки? Отговорът е ясен: на духа на национализма, който обхваща голяма част от образованата част на руското общество след Кримската война. Национализмът не е нова сила в руското образовано обществено мнение; но формите, които приема в края на XIX век, са сложни и насилствени; и те заслужават специално внимание.

В традиционната си форма, която води началото си от московския период (т.е. преди реформите на Петър I), руският национализъм има религиозна основа в източноправославната религия и е присъщ на всички класи от населението. Този вид национализъм оцелява до XIX век, но само като чувство, изпитва-

но от православно-руската част от населението в многоезичната и мултикултурна империя. Същото чувство не е изпитвано от протестантските и католическите народи на Балтийските губернии и Полша, от евреите от „зоната на оседналост“ или от мюсюлманските народи, подчинени на руската корона, в Средна Азия. Но това чувство вдъхновява у една част от населението особен вид религиозен империализъм, съсредоточен в личността на Победоносцев, е насочен към онези християнски народи на Балканите, изповядващи византийското, а не римското християнство.

Сега, в края на XIX век, това дълбоко вкоренено руско чувство се семсева и взаимодейства със западния национализъм, светски и романтичен по дух, тясно свързан с езиковата идентичност. Именно поради големия си езиков акцент, тази форма на национализъм, подобно на религиозния, носи със себе си семната на голяма опасност за многоезичната Руска империя, както и за Австро-Унгария.

Царете е трябвало да се пазят от него; защото неминуемо ще разпалат центробежните тенденции, които ще разрушат империята. Но този национализъм се харесва много на новата руска интелигенция от руско-православен произход. И служи като тласък за панслависткото движение. Панславизмът има силно обаяние за големи части от бюрокрацията. Новият буржоазен печат, разочарован от усилията си да играе каквато и да е значителна критична роля във вътрешното развитие, я приема с ентузиазъм. Той успява, въпреки дълбоките философски различия, които разделят двете движения, да ги комбинира ефективно, с по-стария религиозен национализъм. И тези тенденции оказват мощно влияние не само върху новата буржоазна интелигенция, но и върху висшите военните среди, където се сливат твърде лесно с професионалната гордост, арогантността, амбицията и завистта към военно по-успешните германци.

Като цяло, безумният национализъм от втората половина на XIX век сериозно изкривява руската външна политика, карайки я да служи на ирационални, скъпоструващи и в крайна сметка саморазрушителни цели, вместо тези, които показва трезвата преценка на най-висшите интереси на Империята.

Къде тогава е вината? Когато един човек вземе лошо решение или си позволи да бъде непростимо подведен, може да се говори за морална отговорност. Когато милиони хора се поддадат на дадена истерия, като това опияняващо възхваляване на национализма, с неговото самохвалство, екстравагантни претенции за добродетел, изявления за вродено превъзходство, освен истерията има и обективни причини.

Анализът на колективната психология или националната психология, е пренебрегвана тема, в която като автор не мога да претендирам за експертни познания. Но е сравнително ясно, че по същество национализмът е израз на кризата на идентичността у големи маси от хора, изместени от прекалено бързите социални и икономически промени през XIX век, изместени от онези позиции в структурата на обществото, с които те и техните семейства отдавна са свикнали. Именно от тези традиционни гледни точки те са научени да се свързват с националната общност, да установяват своите права, своите задължения, своите претенции за уважение. Русия от десетилетията, които разглежда тази книга, приютява милиони хора, за които, поради възходящо социално движе-

ние, понякога и низходящо, поради образователния опит, поради прехода от селото в града, тези познати и успокояващи ориентири са загубени.

Голямата мобилност на богатството и преобладаващата страст към показността, където и да съществува богатство, издига фалшивите стандарти, създава болезнени контрасти, засилва различията, разпалва чувствителността и създава изкуствени източници на снобизъм. Особено сред онези, които са образовани (но не съвсем достатъчно) и малко пари (но не съвсем достатъчни), има комплекси на вътрешна несигурност. И тази несигурност може да бъде облекчени, или дори преодоляна, чрез идентификацията със собствения народ като цяло, идентификация с него въз основа на най-очевидния и най-примитивния критерий: езика. Чрез култивирането на мита за колективната слава, славата на националното общество, към което принадлежи, човек може да придаде на индивидуалния опит смисъл или привидност, която изкуствеността и несигурността на индивидуалното положение не могат да осигурят. Така милиони хора, не само в Русия, но и навсякъде в Европа, откриват в развяването на знамената, смелата реторика, сантименталностите и възторга на националистическия плам, впечатляващия образ за себе си, който индивидуалният опит не може убедително да им предостави.

Ако има някаква съществена същност в това схващане, то е в прекалено бързите темпове на социални промени в Русия през XIX век, които засилват вълната на национализма, която изкривява външните отношения на империята. От това размишление може да се извлече извод, че ако едно общество иска успешно да се адаптира към големите промени в основните условия на своя живот, независимо дали по силата на технологичните открития, на революциите в общественото здравеопазване и растежа на населението, или по каквито и да е други причини, тези промени не трябва да се случват с темп, който надвишава човешкия капацитет за контролирано и равномерно приспособяване.

Цар Александър III, е слабо образован по природа, мързелив и необщителен по темперамент, физически изолиран, поради страха от постоянната заплаха от убийство (предвид съдбата на баща му), има малко контакти с руското общество, което ръководи, и само най-бегла представа за неговите нужди. По характер той е много несигурен в себе си, не може да обмисля нещата самостоятелно и не е склонен към каквато и да е лична инициатива, той трудно разрешава конфликта между връзките с Германия, които наследява от баща си и чиято ценност Гирс продължава да подчертава и антигерманските тенденции, подкрепяни от такива впечатляващи фигури като Катков, Победоносцев и Дмитрий Толстой. Неспособен или нежелаетел да се ангажира с нито една от алтернативите, той се опитва да се промъкне по средата, без да губи възможностите си в нито една от посоките. Възползвайки се от липсата на каквото и да е отговорност на кабинета в руската правителствена система, той се опитва да провежда и двете политики едновременно от различни бюрократични джобове: позволявайки на Гирс да търси тесни дипломатически и договорни споразумения с германците от канцеларията на Певчески Мост (но тайно, за да не знае никой за това), като същевременно насърчава националистите от панславистките комитети, полицейското управление, Азиатския отдел на външното

министерството и висшето военно командване, да осъществяват различните си интриги и начинания на Балканите.

Междувременно на вестниците с обща безнаказаност е позволено да критикува Германия, а по подразбиране и Гирс. Така Александър се надява публично да успокои националистическите настроения, на които не може да се противопостави, като същевременно тайно (и без ентузиазъм) запазва връзката с Германия, която, както Гирс често му напомня, единствено го защитава от възможността за враждебна германо-австроунгарско-британска коалиция.

Разбира се, нищо от това не убягва на Бисмарк. Още през есента на 1886 г. той е напълно наясно с колебанията на царя, със сериозността на предизвикателството, отправено към предишните руско-германски отношения, с крехкостта на връзките, които толкова дълго е култивирал между двете страни. И никой не може да осъзнае по-добре от него опасностите от възникващата ситуация. Руско-австроунгарската война (към която се стремя националистите в Русия) може да има само един от двата изхода: или Германия ще бъде въввлечена да воюва за балканските цели на унгарците, т.е. за интереси, различни от нейните собствени, с по-нататъшния резултат, че французите ще бъдат поканени да атакуват от другата страна и Германия ще бъде хваната във война на два фронта; или австроунгарците ще бъдат победени, и самото съществуване на крехката Австро-Унгария ще бъде застрашено. И от това Бисмарк се страхува най-много, от това неизбежно разпадане на старата Хабсбургска империя. Великото му житейско дело е обединението на Германия; но това изисква изключването на немскоговорящите австрийци от рамките на новия Германски Райх. Включени в този райх, те заедно с баварците, ще имат превес над Прусия, точно както ултрамонтаниското римокатолическо население на Райха ще има превес над протестантското. Така се създава ситуация, в която Бисмарк и неговият император изпадат в реална опасност да загубят контрола. Всъщност е съмнително дали обединението на Германия, изобщо ще оцелее при включване на австрийците в съществуващата германска схема. И все пак е ясно, че в случай на разпадане на Хабсбургската империя, немскоговорящото население на Австрия няма а къде да отиде, освен в Германия. Целият голям проблем с обединението на Германия, чието решаване коства на Бисмарк три войни и усилията от две десетилетия, отново ще е открит и делото на живота му - застрашено.

В тази ситуация старият държавник отчаяно маневрира, за да спаси каквото може да се спаси. Той прави каквото можеше, за да стимулира, тихо и зад кулисите, средиземноморска коалиция – на Великобритания, Италия и Австро-Унгария, която да държи руснаците под контрол на Балканите и в Проливите. В същото време настоява и се придържа, доколкото е възможно, към договорната връзка с Русия. Но тази връзка е крехка. Той няма нужда критиците му в германския правителствен елит – Холщайн и военните лидери, да му казват това. Той го разбира по-добре от всеки друг. Но това служи за печелене на време. То представлява известна пречка за официалните френско-руски военни преговори и съюз. Дава му основание да настоява за руски неутралитет в случай на френско-германски конфликт. Така той отстоява позициите си, ефективно, и с нарастващи трудности, до края на мандата си като германски канц-

лер. След това цялата структура се срива и пътят към френско-руски съюз е отворен.

Бисмарк често е упрекван, че е култивирал система от съюзи, твърде сложна и заплетена, за да бъде полезна, система, която никой освен него самия не може да разбере или управлява. Упрекът не е приемлив. Договорната структура на Бисмарк от 80-те години на XIX век е предназначена да поддържа мира между австроунгарците и руснаците, да изясни, че никой от тях не може да очаква германска помощ в опит да атакува другия, но също така да гарантира, че никой от тях няма да стане съюзник на французите в агресивна война или реваншистка война срещу Германия. Това са прости и логични цели; и разпоредбите на съответните договори им служат, докато Бисмарк е бил в състояние да запази тяхната структура. Насочеността на съответните договорни разпоредби е отбранителна: да се предотвратят агресивни войни както между съседите на Германия, така и от някой от тези съседи срещу Германия – войни, които ще застрашат пряко сигурността на Германия или да подкопаят структурата на взаимоотношенията (включително целостта на Австро-Унгария), която единствена можеше да осигури стабилността на новия и все още крехък Германски Райх.

Слабостта на тази концепция (и в това е собствената трагедия на Бисмарк) е, че статуквото, целта, към чието запазване е насочена, е погрешна от самото начало и не е безкрайно утвърдима, независимо какъв гений на държавническото изкуство я поддържа. Тя се основава на постоянната политико-военна изолация на Франция, в полуунизителни условия, и на продължаващото потискане Полска независимост. И двете цели са в конфликт с развиващите се сили на епохата. Концепцията предполага освен това безкрайното съществуване на многоезичната Австроунгарска двойна монархия, пред натиска на целия романтичен национализъм на времето. Тя предвижда Русия, в която автократичната власт на царете ще продължи за неопределено време, за да държи под контрол както националистическите, така и революционните тенденции на епохата. Тя предвижда поредица от царе, достатъчно мъдри, за да се придържат към договорни отношения, които са непременно ограничени до ограничаването на свободата на действие на Русия в европейските дела, договорни отношения, чиито унизителни последици не могат да не бъдат видими за влиятелната общественост, но чиято обосновка (защото точният характер на договорите не може да бъде разкрит) никога не може да бъде напълно обяснена.

Следователно, не защото договорната структура на Бисмарк е нелогична или прекалено сложна, тя не може да бъде безкрайно успешна.

Причината е, че европейското статукво, за което е предназначена, нанася твърде много насилие както върху чувствата на французите, така и върху основните сили за промяна в европейското общество като цяло. С други думи, Бисмарк от 1886-1890 г. се оказва заседнал в усилията си да поддържа стабилната Европа от 1871 г. Сега той е жертва на грешките на пруските военни лидери, които е използвал в по-ранните години като инструмент за постигане на политическите си цели. Чрез такива косвени пътища и със закъснение, грешките и ексцесиите на едно държавническо мъдро поколение, винаги се отразяват върху поколението, което го наследява.

Може да се твърди, че статуквото на Бисмарк, въпреки тези недостатъци, и упадъкът му през 70-те и 80-те години на XIX век е по-добро от бедствията, които произтичат след разпадането му, както Бисмарк ясно ги предвижда.

Изолацията на Франция не пречи на пълната автономност на политическия ѝ живот, нито на големия разцвет на френската култура, нито на впечатляващия икономически и социален напредък. Положението на жителите на Елзас и Лотарингия е неудобно само политически, а не физически; и по-дълго търпение може да доведе до по-зряло разбиране на германците за проблемите на асоциирането на тези провинции с Райха. Австро-Унгария все още изглежда по-добре като решение на заплетените проблеми в тази част на света, отколкото всичко, което я е наследило.

И никаква истинска болка не е причинена на Русия, от нейната неспособност да доминира над няколко балкански страни или от неуспеха ѝ да се сдобие с бази в Проливите.

Така, че нито един от резултатите на разпадането на това статукво не може да компенсира, за който и да е от участващите народи, жертвата на около 8 милиона най-добри синове на Европа върху олтара на сантименталния национализъм, през дългите години на агония, известни като Първата световна война.

Но нищо от това не е било видимо (с много редки изключения) за държавниците от онова време, нито за журналистите и другите, които реагират критично на техните решения. Причината, поради която не е видимо, заслужава специално споменаване, като окончателното размишление, предизвикано от този разказ.

Никой, който след двете световни войни на XX век е проследил еволюцията на европейската дипломатия през двете десетилетия, разгледани в този том, не може да не бъде поразен от широко разпространеното впечатление, че по-нататъшните войни между европейските сили са неизбежни, и от лекотата с която хората обмислят тази перспектива. Хората разглеждат войната единствено като възможен инструмент на националната политика, полезен или вреден само доколкото е успешен или неуспешен.

Нямаше и намек за разбиране, че войната, като упражнение за силно индустриализираните общества в съвременната епоха, има субективни и обективни последици, съвсем отделно от очевидния си военен резултат, т.е. освен въпроса за военната победа или поражение. Не се разбира, че може да има геноцидни загуби с такава сериозност, че да не могат да бъдат компенсирани с никакви мислими плодове на победата, преходни, променливи, постоянно поддаващи се на пясъците на времето, което и неизбежно. Не се разбира, че мъките на съвременната война могат да отслабят дори привидно победоносното общество, нарушавайки ритъма на поколенията, разхлабвайки социалните връзки, брутализирайки чувствителността, посявайки тъга, объркване и скептицизъм там, където някога са преобладавали противоположните качества, полагайки основите за още по-голяма емоционална нестабилност и екстремизъм в бъдещите години, когато осакатените поколения пораснат.

С други думи, не се разбира, че пълномащабната война между великите индустриализирани нации в съвременната епоха се превръща в безсмислено начинание, саморазрушително упражнение, игра, в която никой не може да

спечели и следователно вече не е подходящ инструмент на националната политика.

Причината, поради която тези неща не са разбрани, е оцеляването през тези десетилетия на романтично-рицарската концепция за военния конфликт: идеята, че дали ще спечелиш или загубиш, зависи само от твоята храброст, решителност, чувство за праведност и твоите умения. Според тази гледна точка, войната е изпитание за младостта, демонстрация на смелост и мъжественост, полигон за добродетели, за любов към родината, за националните качества. Не се разбира, че дори тогава настъпват промени в технологията на водене на войната, които елиминират каквато и да е реалност, която тези концепции някога са имали, че се появяват и развиват нови форми на касапница, пред които такова неща като индивидуална доблест и патриотично вдъхновение, изобщо нямат значение. Обикновеният войник от бъдещата Първа световна война понася с голям стоицизъм жалкото си съществуване в калните окопи, и въпреки че е смел като лъв и бълнува от патриотичен плам; тези качества изобщо не са му от полза под директния обстрел на вражеската артилерия, нито могат да го спасят, ако му бъде заповядано да атакува през телените прегради под вражеския картечен огън. И междувременно, докато все още е жив, с него и с обществото, което смята, че защитава, се случват неща, които лишават жертвата му от нейния смисъл.

Хората, които влияят на решенията през тези десетилетия, държавниците, журналистите, парламентаристите и генералите, имат повече основания, отколкото ние днес, да не обръщат внимание на тези реалности, но недостатъчни основания да ги игнорират напълно.

Кримската война и Американската гражданска война, да не говорим за Руско-турската война, разкриват ситуации, които трябва да водят към размисъл дори най-оптимистичния военен шовинист от следващите години.

Преди да се стигне до съдбоносната разделителна точка от 1914 г., ще има и други, дори по-красноречиви, демонстрации от този характер, като войната между Русия и Япония в началото на XX век, доп. пр. и Англо-бурската война, малко преди нея.

Ситуацията, че тези уроци не са възприемани повече и по-сериозно, отколкото през 80-те години на XIX век, трябва да обясним със същата еуфория на национализма, която има такава голяма роля в историята, както разкрива този труд.

Днес, пред лицето на изобилието от оръжия за масово унищожение, когато войната между великите нации е станала не само самоубийствена по отношение на самите тях, но и апокалиптично разрушителна на милиони невинни жители и на цялата цивилизация, от която те са част, няма извинение да им се откаже признание. Ако само тази истина може да бъде подсилена от изследването на грешките и неспособността на политическите лидери преди близо сто години, тогава дори обема и детайлността на това т от изследването на френско-руския съюз ще имат смисъл.

БИБЛИОГРАФСКА СПРАВКА

1. Архивни ресурси

Водещо място сред изворите, естествено заема отличната официална поредица от кореспонденция на френското външно министерство, озаглавена „*Documents diplomatiques français*“. Тя е съставена от внимателен подбор, от гледна точка на политическото и историческото значение, на официалните съобщения – инструкции, депеши и телеграми, разменени между Ке д'Орсе и френските дипломатически мисии в чужбина; към които са добавени, най-полезните и значителни на брой частни писма (*lettres particulières*), адресирани от ръководителите на тези различните дипломатически мисии, до висши служители във външното министерство. Тя не съдържа съобщенията, разменени директно с други правителства, доколкото са възпроизведени във вътрешната правителствена кореспонденция. Подборът на документите е богат и прецизен; подредбата е строго хронологична, без разбивка по държава или тема, индексирването е пълно, и използването на поредицата за това изследване не създава много проблеми.

Колкото и изчерпателна да е тази колекция за целите на изследователя на общата дипломация от периода, има много документи, които редакторите ѝ са пропуснали, но които са интересни за едно тясно насочено изследване, като представеното тук. Поради това използването на публикуваната поредица е допълнено при подготовката на този труд от многоседмична работа с оригиналните брошури на съобщенията от френското посолство в Петербург, които сега са достъпни в Архивите на Ке д'Орсе. Сред последните, от изключителна стойност са обширните доклади за руския печат, представяни редовно (два пъти месечно) от посолството в Петербург. Те включват (във френски превод, но ако статията е на френски език, като изрезки) текстовете, или откъси от тях на редакционни статии и статии по дипломатически въпроси от водещите руски вестници по онова време; и тъй като въпросните периодични издания днес са трудни, ако не и невъзможни за намиране и по различни причини не са лесни за сканиране, когато бъдат открити, този обобщен запис на тяхното съответно съдържание е от изключителна историческа стойност.

Сравнимите документи на руското външно министерство за въпросния период никога не са публикувани, но са добре запазени и са достъпни за ученияте, или поне за някои учени, в Архива на външната политика в Москва. Въпреки препратките към тях в трудовете на съветските автори, много малко западни учени са ги използвали. Дали това се дължи на отказ на разрешение от съветските институции, на липса на интерес към този конкретен период, на трудността и разходите за посещение в Москва за дългите периоди, необходими за тяхното изучаване, или от условието, че съветските архивисти изискват от гостуващия учен да посочи предварително конкретните документи, които желае да види, и няма каталог, от който да може да се направи такъв избор, не мога да кажа. Аз бях учтиво посрещнат, бързо ми бяха показани и ми беше позволено да разгледам на спокойствие (дори да снимам) всеки документ, който поисках. Съжалявам само за невъзможността да остана по-дълго в Москва и да

проуча по-голяма част от този ценен материал, който не отстъпва изобщо на френски документи по отношение на историческото значение и отличното си съхранение.

Френско-руските отношения за въпросния период, които са обратно отражение на отношенията между Петербург и Берлин, подобните документи на германско външно министерство, които сега се съхраняват в Политическия архив в Бон, са от значение за въпросната тема, аналогично на техните френски и руски аналози. От тях по-важните, разбира се, са публикувани в ценната поредица, озаглавена „Голямата политика на европейските кабинети“, съставена и публикувана в годините след Първата световна война, като косвено опровержение на клаузата за военна вина във т Версайския договор.

Въпреки че тази поредица е пренебрегвана от френски и британски историци (доп. пр. поради националистическите предразсъдъци), аз установих, че съответните документи, които се занимават с руско-германските и френско-германските отношения, също не са по-лоши по историческа стойност от публикуваните от французите и не можах да открия признаци на тенденциозно редактиране или на каквато и да е тенденция за скриване на части от документа. Системата на организация (по тема и период) на е различна от използваната във френската поредица. И двете системи имат своите предимства и недостатъци.

И тук, както в Париж, е възможно заинтересованият учен да допълни използването на публикуваната поредица, като се обърне към оригиналните документи с дипломатическа кореспонденция, достъпни в Политическия архив. Въпреки че не можах да се възползвам от тази привилегия толкова широко, колкото исках, успях да прегледам тези документи няколко пъти за изясняване на конкретни въпроси.

От архивните фондове на бившето австроунгарско външно министерство няма публикувани серии, но оригиналите са леснодостъпни за сериозни учени в Хаус-, Хоф- и Щатсархив във Виена; и аз успях да използвам и тях. Считам ги за много ценни за целите на това изследване, тъй като дават сравнително отделен поглед върху френско-руските отношения, да не говорим за значението им за отношенията между Виена и Петербург.

Кореспонденцията на британското външно министерство за този конкретен период за съжаление не е включена в отличната поредица от дипломатически документи, публикувани за други периоди от време⁴¹⁴, но и тук оригиналните досиета са достъпни за учения в Службата за публични архиви в Лондон. Начинът, по който те са каталогизирани и предоставени, е тромав в сравнение с континента, но с търпение и постоянство повечето проучвания в крайна сметка дават своите плодове.

И тук обстоятелствата ограничиха използването ми на тези материали, до изясняването на конкретни въпроси. Но е съмнително колко ценно ще е едно по-изчерпателно отразяване на тях. Интересите на Великобритания по това време естествено са по-тясно свързани с политиката на Русия към Проливите и

⁴¹⁴ „Документи за британската външна политика 1919-1939 г.“ (*Documents on British Foreign Policy 1919-1939*), публикувана в Лондон през различни години от Службата за канцеларски материали на Негово Величество.

Средна Азия, отколкото с отношенията ѝ с Париж и Берлин. По този последен въпрос британското посолство в Петербург не е много добре информирано; и картината, представена в неговите доклади, не може да се сравни по авторитетност и детайлност с тази, от депешите на посолствата на основните континентални сили.

В допълнение към тези основни архивни източници, авторът използва и официалните белгийски и датски архиви.

Руската дипломатическа кореспонденция за този период не е публикувана от царското руското или съветското правителство, но редица официални или полуофициални руски документи са публикувани в съветски историко-документални поредици (особено „Красный архив“), във вторични трудове от специално издадени сборници. От последните трябва да отбележа специално двата редки и любопитни тома с документи за руската политика на Балканите от въпросния период: този, озаглавен „Авантюры русского царизма в Болгарии. Сборник документов“⁴¹⁵, подготвен през 1935 г. въз основа на фондовете на Архива и „Внешней политики“ съдържащ текстовете на около 182 документа или откъси от тях, вероятно намиращи се във фондовете на този архив. Друг подобен сборник от документи, откраднати (очевидно) от досиетата на руското консулство в Русчук (Русе) или легацията в Букурещ от бившия драгоман на консулството в Русчук, Якобсон, са публикувани от него в Берлин през 1893 г.⁴¹⁶ (Не са с безупречна надеждност; но някои от тях са идентични, представените в „Авантюрите и др.“, споменат по-горе.)

В допълнение към официалните архивни документи, трябва да се споменат и две прекрасни колекции от ръкописи и лични документи, които се намират в отдела за ръкописи (Рукописный отдел) на библиотеката „Ленин“ в Москва и в литературния музей-библиотека „Пушкинский дом“ в Ленинград. Те съдържат редица лични документи, които имат отношение към събитията, разказани в този труд. С изключение на кратък поглед към малка част от документите на Катков в библиотеката „Ленин“, за съжаление не бях в състояние да проуча тези източници.

2. Мемоари, дневници и публикувана кореспонденция от онова време

Съществува забележим недостиг на мемоарна литература, издадена от лица от руска страна, които са професионално ангажирани с проблемите на френско-руските отношения.

На професорите Чарлз и Барбара Йелавич от Университета на Индиана дължим ценната историческа услуга за микрофилмирането и съхранението в библиотеката на Калифорнийския университет на семейните документи на Николай Карлович Гирс, както и публикуването на неговите недовършени мемоари, така и тези на сина му Николай Николаевич Гирс, който през 80-те и 90-

⁴¹⁵ Преведена е също на бълг. ез.

⁴¹⁶ Под заглавие: *Documents secrets de la politique Russe en Orient. Мемоарите на Николай Карлович Гирс*. Бъркли: University of California Press, 1962. Тези на сина са публикувани в различни броеве на *Revue canadienne d'etudes slaves*, започвайки от пролетта на 1967 г. и продължавайки до 1969 г. Всички тези материали са предоставени от документите на г-н Серж Гирс, внук на държавника, на чиято щедрост съм задължен.

те години на XIX век е дипломатически секретар, служител в руското посолство в Париж. Мемоарите на бащата, за съжаление, обхващат само ранния период от живота му (до 1840-те) и са интересни за това изследване предимно като отражение на неговия литературен стил и личност. Тези на сина, написани по различен начин и основани на спомени, които не винаги са напълно точни, хвърлят ярка светлина върху дейността на руското посолство в Париж и неговото обкръжение по времето на Моренхайм и представляват ценно допълнение към наличния изворов материал по тази тема.

Във връзка с дейността на М. Н. Катков, интерес представляват мемоарите на неговия добър приятел, човекът, който е главен цензор на руското правителство през цялото царуване на Александър III (от началото на 1883 г.), Е. М. Феоктистов.⁴¹⁷

Най-ценните от дневниците несъмнено са тези на бъдещия руски външен министър, през 80-те години, директор на Канцеларията на външното министерство и най-близък помощник и сътрудник на Гирс, граф В. Н. Ламсдорф⁴¹⁸. Ламсдорф, подобно на Гирс, е живял в сградата на външното министерство и се вижда със своя министерски началник ежедневно. Неговият дневник, от който са оцелели само отделни части, е открит и публикуван (на руски език) в Москва в ранния съветски период. Сега той е много рядък екземпляр, достъпен само в няколко големи библиотеки⁴¹⁹; а документът (особено този на първия том) бързо се разпада. Той има и допълнителния недостатък, че е само превод на руски (колко верен и пълен, не знаем) от оригиналния френски. Въпреки това, което е оцеляло в този вид, дава уникално непосредствен поглед върху мотивите и контекста на руската външна политика за въпросните периоди – особено за бурната зима на 1887 г.

Има и няколко други публикувани дневника, които не са насочени предимно към външните работи, но хвърлят светлина върху дипломатическите проблеми на деня. Най-важни сред тях са дневниците на либералния военен министър на Александър II, генерал Д. А. Милютин⁴²⁰; на държавния секретар и секретар на Държавния съвет, А. А. Половцов⁴²¹; и на известния редактор и публицист, А. С. Суворин⁴²².

От особено значение е публикуваната кореспонденция на известния и силно влиятелен обер-прокурор на Светия синод на Руската православна църква Константин Павлович Победоносев.⁴²³ Много лошо подреден и индексирен, следователно нелесен за използване, но обилно и полезно анотиран, този огро-

⁴¹⁷ Феоктистов, Е. М. Воспоминания. За кулисами политике и литературы. 1848-1896. Ленинград: Прибой, 1929.

⁴¹⁸ Публикуван в два тома, и двата озаглавени „Ламсдорф, В. Н. Дневник“: първият от Госиздат (Москва) през 1926 г. и съдържащ записите за годините 1886-1890; вторият от Академия (Москва) през 1934 г. и съдържащ тези от 1891-1892 г.

⁴¹⁹ Има го в свободен достъп в интернет.

⁴²⁰ Дневник Милютина. Москва: Библиотека „Ленин“, отдел „Ръкописи“, 1947. Ред. П. А. Зайончковски. (В четири тома.) Днес са публикувани всичките томове които са 11 на брой, могат да се намерят в свободен достъп в интернет.

⁴²¹ Дневник на държавния секретар А. А. Половцова. Москва: Наука, 1966. Под редакцията на П. А. Зайончковски. (В два тома.)

⁴²² Дневник А.С Суворина. Москва/Петроград: Л. Д. Френкел, 1923.

⁴²³ Победоносцев, К. П. и его корреспонденты. Москва-Петроград: Госиздат, 1923.

мен по обем материал съдържа редица елементи, недостъпни за никой друг източник, които хвърлят светлина върху френско-руските отношения.

От френска страна, има само една публикувана книга с мемоари, която се занимава пряко с темата на това изследване: тези на Едмон Тутен⁴²⁴, който е втори секретар на френското посолство в Петербург при посланиците Апер и Лабуле. Написана дълго след събитието и имаща характера на труд за френско-руските отношения от този период, както и на мемоар, тази книга е уникална по своето качество като картина на тези отношения, през погледа на френското посолство в руската столица.

От другите френски мемоари има много малко, които съдържат нещо значимо за това изследване. Едни от тях са на политика и заклет член на кабинета Шарл дьо Фрейсине⁴²⁵, които хвърлят светлина върху поне един важен епизод, и тези на друг френски премиер от онова време, Рене Гобле⁴²⁶.

Накрая, докато сме на темата за мемоарите, дневниците и кореспонденцията, трябва да се споменат различните томове с документите на Фридрих фон Холщайн⁴²⁷, добре познатия „сив кардинал“ на германското външно министерство. Холщайн все повече губи симпатии към руската политика на Бисмарк с приближаването на края на 80-те години и се отдалечава от темата; но документите му съдържат редица пасажии, които или директно разкриват, или намекват за това, което се е мислило и казвало в обкръжението на Бисмарк.

3. Книги

Когато става въпрос за вторичната литература, на първо място трябва без колебание да се спомене отличният труд, публикуван през 1936 г. от барон Борис Нолде, „Френско-руският съюз“ и др.⁴²⁸ Нолде, е професор по право в Петербург и юрисконсулт на царското външно министерство, написа тази книга в Париж, в емиграция. Предполага се, че е ползвал наскоро публикуваните тогава „Френски дипломатически документи“; но е допълнил изследването с лични разговори с френски служители, които имат участие в събитията, или познания по темата. Работата обхваща периода, обхванат от този том, както и последвалите години до подписването на съюза през 1893-1894 г. Този труд е превъзходен като авторитетност, обективност и проникновение, че си зададох въпроса, дали опитът ми да се разгледам същата тема през 70-те години на XX век е наистина оправдан. Няколко размисли обаче ми дадоха уверение. Редица материали, които не са налични, когато Нолде пише книгата си, са налични сега. Няма превод на книгата му на английски; и е жалко да се направи превод без

⁴²⁴Toutain, Edmond. *Alexandre III et la Republique Frangaise*. Paris: Pion, 1929.

⁴²⁵ Freycinet, Charles de. *Souvenirs 1848-18*. Paris: Ch. Delagrave, 1912.

⁴²⁶ Мемоарите на Гоблет, озаглавени *Souvenirs de ma vie politique*, се появяват поредно в *Revue politique et parlementaire* през годините 1928-1931.

⁴²⁷ За английската версия вижте: *The Holstein Papers*, редактирани от Норман Рий и М. Х. Фишър. (Четири тома.) Cambridge: At the University Press, 1955-1963. Оригиналните немски текстове на голяма част от този материал са публикувани, отчасти след появата на английското издание, под заглавието *Die gesheimen Papiere Friedrich von Holsteins*, от Musterschmidt Verlag в Гьотинген през 1956-1957 г.

⁴²⁸ Nolde, Baron Boris. *L'Alliance franco-russe. Les origines du systeme diplomatique d'avant guerre*. Paris: Librairie Droz, 1936.

използването на по-късните материали. Неговият разказе строго дипломатически, занимаващ се с обмена между правителствените канцеларии, докато मो-ено внимание е върху мотивацията на различните държавници и други участници в драмата. Затова избрах пътя на едно изцяло ново изследване. Но представяйки това изследване, не мога да се въздържа да не призная дълбоката си признателност, сигурен съм, от всички останали, които са се интересували от тази тема, към Нолде за неговата пионерска работа.

Разбира се, има редица изследвания, посветени на сключването и последиците от съюза, които са взели за отправна точка падането на Бисмарк и началото на преговорите за военната конвенция през 1890-1891 г. Пропускам да ги споменавам, тъй като не са пряко свързани с периода, обхванат в този том.⁴²⁹

От останалите – тези, които разглеждат 80-те години на XIX век – никой не може да се сравни по важност с труда на Нолде. Уникално място обаче заема „История на френско-руското сърдечно споразумение“ на Елиа дьо Сион (Иля Цион), написана през 1895–1896 г.⁴³⁰ Книгата отразява много от странностите на този най-любопитен човек, разказът му се движи несигурно по границата между историята и мемоарите и представлява предимно опит да се претендира, че Катков и за самия Сион имат заслуга за решаващия удар довел до руския разрыв с Германия и поемането по пътя, водещ до съюза. Въпреки че е по-значима като мемоар, отколкото като история, и със сигурност трябва да се приема с повишено критично внимание (защото Сион не е безпристрастен наблюдател), тази книга заслужава място сред основните второстепенни произведения по темата.

Подобни на произведението на Сион по отношение на стремежа му, да си припише заслугите за насърчаването на съюза, но далеч по-ниски от него в интелектуалната дълбочина и историческия интерес, са двата оскъдни, но претенциозни малки книжки, написани от датския посредник и интригант Жул Хансен⁴³¹. Едната е агиографско есе, описващо личността и дейността на неговия началник в руското посолство в Париж, посланик Артур Моренхайм, с когото е бил толкова близък; другата е посветен на подготовката на самия съюз. Тези книги, подобно на Сион, бъркат историята с мемоарите и са доста ненадеждни; но са написани от човек, който по едно време е близо до събитията, особено в Париж, и съдържат полезни намеци за това какво всъщност се е случило.

Не много по-добра в това последно отношение, но по-сериозна и по-стриктно историческа е работата на Ернес Доде, „Дипломатическата история на френско-руския съюз. 1873-1893“.⁴³² Тя е силна антигерманска апология, за френската политика от този период; но Доде е имал добри връзки с редица ак-

⁴²⁹ Langer, William Leonard, *The Franco-Russian Alliance 1890-1894*. New York: Octagon Books, 1967, and Georges Michon, *L'Alliance franco-russe 1891-1917*. Paris: Andre Delpeuch, 1927.

⁴³⁰ *filie de Cyon, Histoire de l'entente franco-russe. 1886-1894. Documents et souvenirs*. Paris: Librairie Charles, 1895.

⁴³¹ Hansen, Jules. *Ambassade a Paris du Baron de Mohrenheim. 1884-1898*. Paris: Flammarion, 1907; and *L'Alliance franco-russe*. Paris: Flammarion, 1897.

⁴³² Ernest Daudet, entitled: *Histoire diplomatique de l'alliance franco-russe. 1873-1893*. Paris: Ollendorff, 1894.

тивни участници във френската дипломация през 80-те години, съдържа интересни и важни пасажии.

Една отлична скорошна работа, която, не е насочена специално към произхода на френско-руския съюз, хвърля значителна светлина върху темата, е озаглавена: „Създаването на френско-руския двоен съюз, 1890-1894 г.“ написана от съвременния германски учен Петер Якобс.⁴³³ Тази книга е от особено значение за военната история от периода, тема, по която има голяма нужда от по-нататъшни изследвания.

Тук заслужават да се споменат два труда на съветските историци. Първият е това на професор В. М. Хвостов⁴³⁴ (редактор на известната „Съветска история на дипломатията“). озаглавен: Французско-русский союз и его историческое значение. Вторият е на покойния професор А. З. Манфред, „Становление русско-французского союза“ Москва 1975. По начин, характерен за съветската историография от късносталинския период, и двата труда са предназначени предимно за съвременни политически цели, като прокарат тезата, че именно Русия е спасила Франция от по-нататъшна германска агресия през 70-те и 80-те години на XIX век, с внушението, че отново Русия и само Русия е могла да направи същото в по-късната епоха. Разглеждани като приноси към историята на периода, тези трудове не отдават дължимото на ерудицията на своите автори. Те обаче се основават на голям и в някои отношения необичаен набор от източници, не всички от които са лесно достъпни за западните учени. Този на Манфред, добавя значително към наличните исторически данни, чрез подробното внимание, отделено на социалните и политическите развития във Франция през въпросния период.

Има две периферни области, по отношение на които съществуващата вторична литература е от значение за това изследване. Една от тях е заплетеният въпрос за руската политика спрямо България през 80-те години на XIX век. Не всички вторични трудове, посветени на трудностите на Александър Батенберг като княз на България, заслужават да бъдат споменати тук; но специално внимание трябва да се обърне на двете полупопулярни книги на Егон Корти (Egon Corti): „Alexander von Battenberg. Sein Kampf mit dem Zaren und Bismarck“, Vienna: L. W. Seidel, 1920. и „The Downfall of Three Dynasties“ Freeport, N.Y.: Books for Libraries Press, 1970.⁴³⁵

Първата от тях е от особена стойност, защото се основава на т. нар. архив „Хартенау“ (личните документи на Батенберг), който е недостъпен в мистериите на българското архивно съхранение и е недостъпен за западните учени.⁴³⁶

⁴³³ Peter Jakobs. *Das Werden des franzb'sisch-russischen Zweibundes, 1890-1894, Osteuropastudien der Hochschulen des Landes Hessen, Reihe II. Marburger Abhandlungen zur Geschichte und Kultur Osteuropas, Band 8.* Wiesbaden: Otto Harrassowitz, 1968.

⁴³⁴ Трудът на Хвостов, който е по-скоро статия, отколкото книга, представлява неговия принос към Десетия международен конгрес на историците, проведен в Рим през септември 1955 г., и е публикуван в сборника с докладите от това събитие.

⁴³⁵ Представен като превод от немски, но не ми е известно немският оригинал изобщо да е бил публикуван. В никакъв случай той не фигурира сред 106-те заглавия на произведенията на граф Корти, изброени в каталожните картички на Библиотеката на Конгреса.

⁴³⁶ Намира се Народната библиотека в София.

Другата от двете току-що споменати области са финансовите и икономическите отношения между Русия и Германия, и между Русия и Франция, в края на 80-те години. Тук ще се спомене сравнително скорошната докторска дисертация на Рене Жиро, публикувана под заглавието „Руски заеми и френски инвестиции в Русия. 1887-1914“.⁴³⁷ Въпреки насочеността си към малко по-късната дата, тази книга съдържа ценна информация за събития от края на 80-те години. От допълнително значение са различните книги, написани за по-широка и по-малко специализирана публика, на Жан Бувие, специалист по френската финансова история от този период и неговото полезно изследване на ранните усилия на *Credit Lyonnais* да разбие германския монопол върху кредитите за Русия.⁴³⁸

В тази връзка трябва да се отбележи работата на източногерманския учен, професор Зигрид Кумпф-Корфес, озаглавена „Телеграмите на Бисмарк към Русия“.⁴³⁹ Той се концентрира върху германо-руските икономически и финансови отношения, но предлага значителен рядък и интересен материал (авторът е работил в руските и в германските архиви) и представлява ценен принос към историята на руската финансова и търговска политика от онова време.

На този етап трябва да пропусна изобилната немска вторична литература за периода, включително огромното количество посветена на Бисмарк. Част от нея хвърля от време на време малки проблясъци върху френско-руските отношения. Използвах откъслечни части от нея, както показват бележките.

4. Периодична литература

На границата между тези първични и вторични материали стои ежедневния печат и други периодични издания от периода, както и по-късните исторически списания.

Що се отнася до вестниците и списанията от този период, историкът работещ самостоятелно, се сблъсква със сериозен и обезкуражаващ проблем. Наличният материал е огромен; и в много случаи е с толкова ниско качество, за изследване като това, че едва ли си струва да се идентифицира и отделя истинският метал от шлаката. Буквално години усилия са необходими, за да се проучат внимателно сборките на водещите вестници на Париж, Петербург, Москва, Берлин и Виена за въпросния период.

Тъй като някои от руските вестници, по различни причини, са особено показателни, аз се възползвах от тях, доколкото можех, по-специално от „Московские ведомости“ на Катков и неговия заклет съперник, „Петербургский голос“, като се възползвах от забележителните и уникални фондове на библиотеката на университета в Хелзинки. Други несъмнено също могат да бъдат разгледани с полза. Но по-голямата част от този материал е огромен по обем, шрифтът е дребен, а хартията често силно избледняла. Напрежението на очите и липсата на време ограничават работата.

⁴³⁷ Rene Girault, *Emprunts russes et investissements francais en Russie. 1887-1914*. Paris: Armand Colin, 1973

⁴³⁸ Bouvier, Jean. *Le Credit Lyonnais de 1863 a 1882*. Paris: S.E.V.P.E.N., 1961.

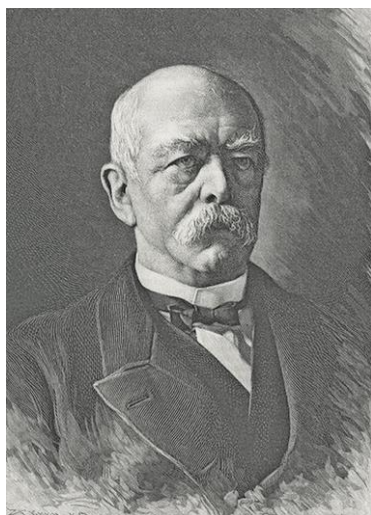
⁴³⁹ Sigrid Kumpf-Korfes, entitled *Bismarck's Draht nach Russland*. Berlin: Akademie-Verlag, 1968.

Сигурен съм, че всеки, който преодолее тези пречки, ще намерил много начини да обогати и усъвършенства представеното по-горе описание.

Що се отнася до водещите парижки вестници, както и британските и немските, ги използвах, подобно на някои от архивните колекции, предимно за изясняване на въпроси, останали без отговор от други източници. Сканирани в тяхната цялост, не се съмнявам, че и те ще предоставят редица материали, свързани с темите на това изследване. Но и това е работа за години. Същото важи и за списанията. Самото проучване на месечния „Русский вестник“ на Катков и на двуседмичния „*La Nouvelle Revue*“ на Жулиет Адам през въпросните години се оказа дълга и взискателна задача.

През следващите десетилетия, брошури на водещите исторически списания – руски, френски, британски, немски и американски, също съдържат отделни материали, представляващи интерес за това изследване. Направих каквото можех, за да открия тези материали и да ги използвам. Не мога да твърдя, че търсенето винаги е било изчерпателно.

ПРИЛОЖЕНИЕ

Ото фон Бисмарк

Александър Горчаков

Николай Гирс

Певчески Мост, С. Петербург

Ке Д'Орсе, Париж

Александър II

Александър III

Вилхелм I

Михаил Катков

Иля Цион

Константин Победоносцев

Пьотър Шувалов

Павел Шувалов

Пьотър Сабуров

Жулиет Адам

Пол Дерулет

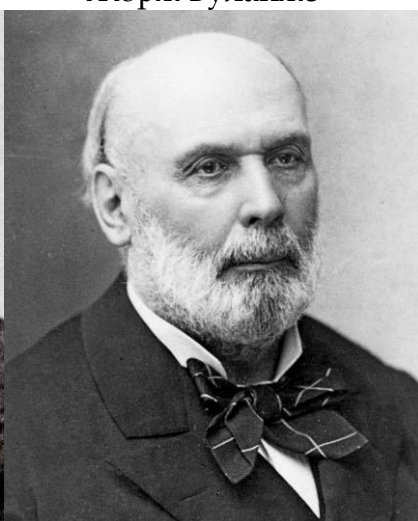
Жорж Буланже

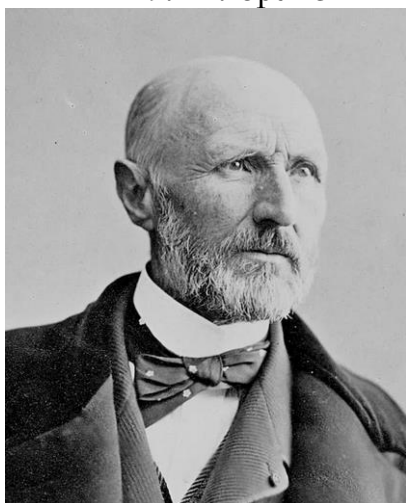
Емил Флоранс

Рене Гобле

Жул Греви

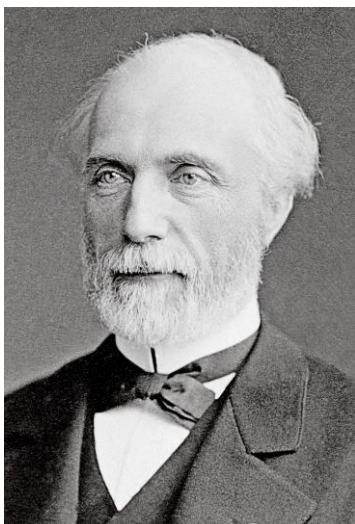
Адолф Льо Фло

Еужен дьо Воге

Антоан Лабуле

Шарл дьо Фрейсине

Леон Гамбета

Жул Фери

Елзас и Лотарнигия, пропагандна картина на Жан-Жозеф Веертс